

**KUR'AN-I KERİM'DE İNSANIN RUHLAR
ÂLEMİNDEN ÂHİRETE HAYAT YOLCULUĞU**

Lokman BEDİR

Doktora Tezi

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Prof. Dr. Musa BİLGİZ

2017

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Lokman BEDİR

**KUR'AN-I KERİM'DE İNSANIN RUHLAR ÂLEMİNDEN
ÂHİRETE HAYAT YOLCULUĞU**

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Musa BİLGİZ

ERZURUM - 2017

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "**KUR'AN-I KERİM'DE İNSANIN RUHLAR ÂLEMİNDEN ÂHİRETE HAYAT YOLCULUĞU**" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

17/11/2017

Lokman BEDİR

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Musa BİLGİZ danışmanlığında, Lokman BEDİR tarafından hazırlanan bu çalışma 17 / 11 / 2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Sadık KILIÇ

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Musa BİLGİZ

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Osman ELMALI

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK

Enstitü Müdürü

F-84/01/21.10.2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR DİZİNİ	VI
ÖNSÖZ.....	VII

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ ve AMACI.....	1
II. ARAŞTIRMANIN METODU ve KAYNAKLARI	3

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂİNATIN ve İNSANIN YARATILIŞI

1.1. KÂİNATIN YARATILIŞI	4
1.2. İNSANIN ANLAMI	5
1.2.1. “İnsan” Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamları	5
1.2.2. “İnsan” Anlamında Kullanılan Diğer Kelimeler	7
1.3. İNSANIN KİMLİĞİ ve YARATILIŞ AMACI	8
1.3.1. Filozoflara ve İslam Düşünürlerine Göre İnsan	9
1.3.2. Muharref İlahi Dinlere Göre İnsan ve Yaratılış Amacı.....	12
1.3.3. İslam’a Göre İnsan ve Yaratılış Amacı	16
1.4. İNSANIN YARATILMASI	22
1.4.1. Hz. Âdem ile Hz. Havva’nın Yaratılması	22
1.4.2. Diğer İnsanların Yaratılması	28
1.4.3. İnsanın İmtihana Uygun Yaratılması	30
1.4.4. İnsanın “Emanet”i Üstlenmesi	32
1.4.5. İnsanların Irklara ve Kabilelere Ayrılması	35

İKİNCİ BÖLÜM

İNSANIN ÂHİRET YOLCULUĞU

2.1. ÂHİRET YOLCULUĞUNUN AŞAMALARI.....	38
2.1.1. Dünya Öncesi	38
2.1.2. Dünya Hayatı.....	43
2.2. ÂHİRET YOLCULUĞUNDA İNANÇ GRUPLARI.....	52
2.3. ÂHİRET YOLCULUĞUNDA MÜMİNLERİN SORUMLULUKLARI.....	56

2.3.1. Müminlerin Allah'a (cc) Karşı Sorumlulukları.....	57
2.3.2. Müminlerin İnsanlara Karşı Sorumlulukları	58
2.3.3. Müminlerin Diğer Varlıklara Karşı Sorumlulukları.....	59
2.4. ÂHİRET İSTİKAMETİ AÇISINDAN İNANMA VEYA İNKÂRIN	
OLUŞUMUNA ETKİ EDEN FAKTÖRLER	63
2.4.1. Allah'ın (cc) Hidâyet veya Saptırması	64
2.4.2. Âhîret Yolculuğunun Klavuzları: Peygamberler ve Kitaplar.....	66
2.4.3. Fıtrat	74
2.4.4. Akıl.....	77
2.4.5. Vicdan	78
2.4.6. Aile Büyükleri	79
2.4.7. Çevre	81
2.4.8. İletişim Araçları.....	84
2.4.9. Maddi ve Manevi İmkânlar	85
2.4.10. İbretlik Olay ve Musibetler	87
2.4.11. İnsan ve Cin Şeytanları.....	90
2.5. İNSANI CENNETE SEVK EDEN HALLER	92
2.5.1. İman.....	93
2.5.2. Salih Amel.....	96
2.5.3. Takvâ	97
2.5.4. İhsan	98
2.5.5. İhlas	100
2.5.6. Sıdk.....	101
2.5.7. Cihad	102
2.5.8. Sabır.....	103
2.5.9. Tевbe	105
2.5.10. Tevekkül.....	107
2.5.11. Adâlet	109
2.5.12. İnfâk.....	110
2.6. İNSANI CEHENNEME SÜRÜKLEYEN HALLER.....	113
2.6.1. Küfür	114
2.6.2. Şirk	114

2.6.3. Nifâk	115
2.6.4. İrtidat	116
2.6.5. Zulüm	117
2.6.6. Diğer Günâhlar	119
2.7. GÜNÂHLARDAN TEMİZLENME YOLLARI	120
2.8. ÂHİRET YOLCULUĞUNDA ÖMRÜN SONA ERMESİ.....	122
2.8.1. İnsan Ömrünün Sona Ermesi.....	123
2.8.2. Toplumların Ömrünün Sona Ermesi	129
2.8.3. Dünyanın/Kâinatın Ömrünün Sona Ermesi.....	131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNSANIN YOLCULUĞUNDA NİHAİ DURAK: ÂHİRET

3.1. NİHAİ DURAK: ÂHİRET	133
3.2. İLAHÎ ve BEŞERÎ DİNLERDE ÂHİRET İNANCI	133
3.2.1. İlahi Dinlerde Âhîret	134
3.2.2. Beşeri Dinlerde Âhîret.....	139
3.2.3. Cahiliye Döneminde Âhîret.....	141
3.3. KUR'AN'DA ÂHİRETİN AŞAMALARI.....	143
3.3.1. Kabir/Berzah	143
3.3.2. Kıyâmet	148
3.3.3. Haşr/Ba's (Yeniden Diriliş).....	154
3.3.4. Mahşer	156
3.3.5. Hesap/Mizan.....	163
3.3.6. Uhrevî Hayatta Şefaat	178
3.3.7. Sırat	192
3.4. BİRTAKIM UHREVÎ HAL ve MERTEBELER.....	194
3.4.1. A'raf	195
3.4.2. Cehennem.....	198
3.4.3. Cennet.....	230
SONUÇ.....	250
KAYNAKLAR	254
ÖZGEÇMİŞ.....	274

ÖZET**DOKTORA TEZİ****KUR'AN-I KERİM'DE İNSANIN RUHLAR ÂLEMİNDEN ÂHİRETE
HAYAT YOLCULUĞU****Lokman BEDİR****Danışman: Prof. Dr. Musa BİLGİZ****2017, 274 sayfa****Jüri: Prof. Dr. Musa BİLGİZ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ
Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE
Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Osman ELMALI**

Bu tezin amacı, insanlara âhiret yolculukları hususunda bilinçlendirme katkısında bulunmaktır. İslam'da dünya, adeta âhiret yolculuğunun devamı için ihtiyaçların giderildiği bir mekân olarak tanımlanmıştır. Bu sebeple bu çalışmada âhiret yolculuğunun konusu aşamalar halinde ele alınması uygun görüldü.

Birinci Bölümde, kâinatın, ilk insanın ve diğer insanların yaratılışı, insanın kim olduğu, neden dünyada bulunduğu, vb. konular üzerinde duruldu.

İkinci Bölümde, insanın âhiret yolculuğu aşamalarından ruhlar âlemi, anne karnı ve dünya hayatı çeşitli yönleriyle ele alındı. Özellikle yolculuğun dünya hayatı kısmının âhiret açısından önemi üzerinde duruldu.

Üçüncü Bölümde yolculuğun nihai durağı olan âhiret hususuna alt başlıklarla, yolcuların dikkatleri çekilmeğe çalışıldı, o alt başlıklar şunlardır: Kıyâmet, diriliş, mahşer, hesap, şefaet, sırat, a'raf, cehennem ve cennet.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, yolculuk, ölüm, kıyâmet, cehennem, cennet.

ABSTRACT**DOCTORAL THESIS****THE LIFE JOURNEY IN KORAN PROCESS OF HUMAN FROM SPIRIT
WORLD TO HEREAFTER****Lokman BEDİR****Advisor: Prof. Dr. Musa BİLGİZ****2017, 274 Pages****Jury: Prof. Dr. Musa BİLGİZ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ
Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE
Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Osman ELMALI**

The aim of this thesis is to contribute to people having information about the hereafter travel. In İslam, the World is defined as though a rest house where needs are eliminated for continuation of the hereafter journey. Therefore in this study, it is approved that the subject of the hereafter journey is dealt with into stages.

In the first part, it is focused on the creation of universe, first human and other peoples'. Also they are emphasized subjects that people who is, why exist in the World, etc.

In the second part, hereafter journey stages of the human that are parts of spirit world, life of the unborn, and worldly life are examined various aspects. Especially, worldly life's part of journey is focused on importance with regard to hereafter.

In the third part, the attention of the passengers are tried to attract to the issue of hereafter which is the last station of the journey with the help of subtitles. Those are the subtitles: Doomsday, resurrection, last judgment square, questioning, intercession, sirat, purgatory, hell, heaven, see God in hereafter world.

Keywords: The Holy Koran, travel/journey, death, doomsday, hell, heaven.

KISALTMALAR DİZİNİ

A.E.	: Aynı Eser
ANK.	: Ankara
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
B.	: İbni (oğlu)
BSK.	: Baskı
B.Y.Y.	: Basım yeri yok
C.	: Cilt
C.C.	: Celle celâlühû
ÇVR.	: Çeviren
D.	: Doğum
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DRL.	: Derleyen
DTCF	: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
EKEV	: Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
FK.	: Fakülte
G. MD.	: Genel Müdürlük
H.	: Hicri
H. NO	: Hadis No
HZ.	: Hazreti
HZR.	: Hazırlayan
İFAV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İST.	: İstanbul
M.	: Miladi
MD.	: Madde
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
NEŞ.	: Neşriyat
RA.	: Radiyellâhu anh
RNK.	: Risale-i Nur Külliyyatı
S.	: Sayfa
S.A.V.	: Sallallâhu aleyhi ve selem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBED	: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
SY.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
THC.	: Tahric
THK.	: Tahkik eden
TRC.	: Tercüme eden
TSZ.	: Tarihsiz
Ö.	: Ölüm
VB.	: ve benzeri
VD.	: ve devamı

ÖNSÖZ

Araştırmamızda ‘insan’ kelimesinin kavramsal yönüyle, ilahi ve beşeri dinlerdeki karşılığını ele almaya çalıştık. Doğal olarak Kur’an’ın insanı ele alış şekli, konuya başlammamızda temel hareket noktası oldu. Buna ilaveten gerek Peygamberimizin hadislerinden, gerekse klasik tefsir kaynaklarında araştırmamıza faydalı olacak her türlü bilgiden de istifade ettik.

Çalışmamız, bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş Bölümünde; araştırmamızın konusu, önemi, amacı ve yönteminden bahsedildi. Birinci Bölümde; araştırma konumuzun temel kelimesi olan ‘insan’ın anlam alanı, dünyaya hangi amaçla gönderildiği, Hz. Âdem’in ve diğer insanların nasıl yaratıldığı, insanların ‘emanet’i üstlenmesi, insanların ırklar ve kabileler halinde yaratılmasının hikmeti vb. hususlarda bilgi verildi.

İkinci Bölümde; ruhlar âleminde başlamak suretiyle, insanın âhiret yolculuğunun aşamaları ele alındı. İnsanların, âhiret yolculuğundaki dünya hayatı kısmına ağırlık verildi. Bu vesileyle peygamberlerin ve kitapların âhiret yolcuları için önemi, insanların âhiret istikametinde etkili olan şeyler, âhiret yolculuğuna devam ederken bulaştıkları günâhlardan kurtuluş yolları işlenmeğe çalışıldı. Bölümün sonunda insanların, toplumların ve kâinatın ömrünün sona ermesine yer verildi.

Üçüncü Bölümde; âhiret yolculuğunun kıyâmetten başlamak üzere cehennem veya cennetle noktalanmasına kadar olan boyutu incelenmeğe çalışıldı.

Bu çalışmam boyunca dualarıyla bana destek olan eşime ve çocuklarıma, çalışmamın -konu seçimi dâhil- her safhasında büyük yardımlarını gördüğüm değerli hocalarım Prof. Dr. Sadık KILIÇ’a, Prof. Dr. Veysel GÜLLÜCE’ye ve zaman konusunda bana sınırsız hak tanıyıp tezin tüm aşamalarında yol göstericiliğinden istifade ettiğim değerli hocam Prof. Dr. Musa BİLGİZ’e teşekkürlerimi arz ederim.

Erzurum 2017

Lokman BEDİR

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ ve AMACI

Kur'an-ı Kerim'in ana konularından biri 'âhiret'tir. Bu konu neredeyse Kur'an-ı Kerim'in bütün surelerine yayılmış durumdadır. Kur'an-ı Kerim bu açıdan incelenecek olsa, "âhiret yolcularının rehber kitabı" olduğu fikrini verir. Daha ilk suresinde: "*Ya Rabbi bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet*" (Fatiha: 1/6-7) ifadesi dikkatimizi çeker.

İkinci sure olan Bakara suresinin ilk âyetlerinde, Kur'an-ı Kerim'in muttakîlere rehber yani yol gösterici (Bakara: 2/2) olduğu bildirildikten ve muttakîlerin bazı önemli özellikleri sayıldıktan sonra, onların kurtuluşa erecekleri haber verilir (Bakara: 2/5)¹. Yani, Kur'an-ı Kerim, kendisini dünya ve âhiret için rehber edinenlerin hem dünyada hem de âhirette felaha ermelerine sebep olacaktır.

Diğer surelerde de insanın âhiret yolcusu olduğu hatırlatılır ve hazırlık yapması gerektiği vurgulanır (Haşır: 59/18). Bazı sureler de var ki sanki, sadece insanlara âhiret yolcusu olduklarını hatırlatmak ve ne gibi hazırlıklar yapmaları gerektiğini bildirmek için nazil olmuşlardır².

Araştırma konumuz, ruhlar âleminde yaşamak üzere, insanlığın nihâî durakları olan cennet ve cehennemle son bulmaktadır.

Çalışmamız, kapsamı açısından bir ilk olma özelliğine sahiptir. Şöyle ki; konumuzun bazı bölümleri bir çok ilim adamı tarafından bir kısmı yüksek lisans, bir kısmı doktora tezi, bir kısmı da ilmî araştırma vb. olmak üzere bilimsel olarak ele alınmış ve detaylı bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır³. Ancak incelememiz sonucunda, yapılan

¹ Benzer âyetler için Bkz. Bakara: 2/185; Neml: 27/2; Lokmân: 31/3; Fussilet: 41/44; Câsiye: 45/11.

² Bkz. Hâkka, Meâric, Nebe, Nâziât, Abese, Tekvîr, İnfîtar, Mutaaffîfîn, İnşîkâk...

³ İlgili çalışmalar için bkz. Celâleddin es- Suyûtî, *Şerhu's-Sudûr Bi Şerhi Hâli'l-Mevtâ ve'l-Kubûr*, Dâru'l-Menâr, Kahire 1985; Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Kayyım el- Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh İlâ Beledi'l-Efrâh*, (1. Baskı), Dâru- Âlimi'l- Fevâid, 1428; Veysel Güllüce, *Kur'an-ı Kerim'de Âhiret İnanıcının Temelleri*, Ekev, Erzurum 2001; Ahmet Çelik, *Cennet ve Cehennem'in Sonsuzluğu*, Ekev Yay. Erzurum 2002; Seyyid Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyâmeti Fi'l-Kur'an*, (14. Baskı), Dâru's- Şurûk, Kahire 2002; Haris el-Muhasibi, *Kitâbu't- Tevehhüm*, (2. Baskı) Müessesetü'l- Kütübi's- Sekâfiyye, Beyrut 1991; Subhi Salih, *Ölümden Sonra Diriliş*, (7. Baskı), Trc. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yay. İst. 2014; Mehmet Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay. Ankara 2001; Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, Işık Yay. İst. 2014; Ömer Kara, *Kur'an'da Cennet*, Rağbet Yay. İst. 2002; Osman

çalışmalarda insanın âhiret yolculuğunun, başlangıcından sonuna kadar bir bütünlük içerisinde ele alınmadığı görülmüştür. Meselâ “Âhiret Yolculuğu” adındaki hacimli bir kitap⁴, insanın âhiret yolculuğunu ölümle başlatmaktadır. Hâlbuki herhangi bir insanın varlık sahnesine çıkmasıyla onun için zaman kronometresi, dolayısıyla âhiret yolculuğu başlamış demektir.

Bu vesileyle, insanın âhiret yolculuğunun ruhlar âleminden başlamak üzere bütün aşamalarıyla ele alınması daha faydalı olacaktır. Zira böyle bir çalışma, insanları içinde bulundukları her an âhiret yolcusu oldukları konusunda daha fazla uyanışa sevkedecek ve her an âhiret yolunda olduklarını hatırlamalarına vesile olacaktır.

Çalışmamızda insanın âhiret yolculuğunun üçüncü aşaması olan ‘dünya hayatı’na çok önem verdik. Bunun birinci sebebi, Kur’an-ı Kerim’in bu aşamaya ağırlık vermesidir. İkinci sebebi ise âhiret yolcusu olan insanın, ebedî saadeti yani cenneti burada kazanacak olmasıdır. Dolayısıyla insanların bu konuda daha fazla bilinçlendirilmesi gerekmektedir.

İnsan yolda yürüdüğünde, ayakta durduğunda, oturduğunda, kısacası her halinde, hatta uyuduğunda bile, dünya onu âhirete doğru götürmektedir. Madem insan her halinde âhiret yolculuğuna devam etmektedir. Öyle ise yolcu olduğunu unutmamalıdır. Zira insan yolcu olduğunu unutsa da, kendisi dünyada unutulmamaktadır.

Âhiret yolcuları olan bizler; ruhlar âleminden yola çıktığımızı, Allah’ın (cc) kulu olduğumuzu, sonucu cennet veya cehennem olan Allah’a (cc) iman ve itaat sınavı için dünyada bulunduğumuzu, kısacası âhiret yolcusu olduğumuzu bilmeliyiz. Çalışmamızda bu duygu verilmeğe çalışılmıştır.

Dünyaya gelen âhiret yolcuları dünyada kadın-erkek, zengin-fakir, genç-ihtiyar, hasta-sağlıklı vs. farklı hallerde bulunmaktadır. Ancak bu farklılıklarının yanında ortak noktaları da vardır. Bu ortak noktalarından biri; dünyanın, üzerindeki insanların hepsini birlikte götürmesi ve üzerine binen yolcularını sınıflara ayırmaksızın teker teker kabre indirmesidir. Dünya nasıl ki şimdilik yolcularını teker teker indiriyor, bir gün gelecek Allah’ın (cc) emriyle kopacak olan kıyâmetle tüm yolcularını indirecektir.

Kara, *Kur’an’da Cehennem*, (1. Baskı), Ravza Yay. İst. 2014; Mehmet Okuyan, *Kur’an’a Göre Yedi Aşamada Âhiret*, (2. Baskı), Düşün Yay. İst. 2015.

⁴ Mustafa Murat, *Âhiret Yolculuğu*, Trc. Mehmet Akbaş- Ahmet Akbaş, Beka Yay. İst. 2011.

Âhiret yolculuğunda cennet bahtiyarlığına erişmek, tüm insanların en büyük arzularındandır. Bu bahtiyarlığa erişmek için âhireti unutmamak, âhireti dünyaya feda etmemek, dünyada kendini misafir bilmek ve misafirhanenin sahibinin emirlerine göre hareket etmek gerekir⁵.

II. ARAŞTIRMANIN METODU ve KAYNAKLARI

Araştırma konumuz, insanın ruhlar âleminde âhirete kadar olan yolculuk sürecini kapsamaktadır. Bu vesileyle konumuzu araştırırken öncelikle sınırlarını belirledik. Ardından âyetler çerçevesinde ana ve alt başlıklarını oluşturduk. Konu yazıya geçirilirken, açıklığa kavuşması gereken terim durumundaki kelimeleri ilk dönem sözlüklerinin ışığında inceledik. Ardından her bir başlık için, konunun çıkış noktası hükmündeki âyetleri ve ilgili diğer âyetleri ele aldık .

Araştırmamızı yaparken öncelikle ilk dönemlere ait tefsirlere başvurduk. İlk dönem, klasik dönem ve çağdaş tefsirlere büyük yer ayırmakla birlikte, yanlışlıklarını ortaya koymak adına Kur'an'ın izah tarzına aykırı olan yorumlara da yer verdik. Konumuzun anlaşılması ve açıklanması hususunda, hadis kaynaklarından da faydalandık. Konumuzun bölümleriyle alakalı bilimsel çalışmalardan da istifade ettik. Konumuz, âyetler üzerine bina edildiğinden, âyetlerin anlamları için çoğunlukla, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan Kur'an-ı Kerim meali'nden istifade ettik.

Çalışmamızda kullandığımız kaynaklara ait bibliyografya bilgileri, ilk kullanıldığı sayfanın dipnotunda ve kaynakça bölümünde ayrıntılı olarak verilmiştir.

⁵ Nursî, *Mektubat*, 71.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂİNATIN ve İNSANIN YARATILIŞI

Ezelî ve ebedî varlık olan Allah (cc), tüm güzel isim ve sıfatların sahibidir (A'raf: 7/180). O, güzel isimlerinin tecellileri olarak, içindeki her şeyiyle beraber kâinatı yaratmıştır. Bu kâinatı adeta birimlere ayırmış, o birimlerden biri olan dünyaya, kendisine muhatap seviyesinde yarattığı insanı yerleştirmiştir.

Allah'ın (cc), Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere gönderdiği semavî kitapları aracılığıyla insanı muhatap almasından anlaşılmaktadır ki; kâinatın yaratılmasındaki maksatlardan biri, orada insan gibi bir varlığın yaratılacak olmasıdır. Zira insan kendini, kâinatı ve sahibini anlayabilecek kapasitede yaratılmıştır. Bunun neticesi olarak, insan kendisine gelen semavî kitaplar aracılığıyla kâinatı okumakta ve orada sergilenen eserleri aracılığıyla Allah'ı (cc) tanımağa çalışmaktadır.

1.1. KÂİNATIN YARATILIŞI

Allah (cc) insanları yaratmadan önce gökleri ve yeri yarattı⁶. Birlikte yarattığı gökleri ve yeri sonradan ayırdı⁷. İnsanlar dinlenebilsinler diye geceyi, görüp çalışabilsinler diye gündüzü var etti⁸. İnsanlar sarsılmasınlar diye yeryüzünde dağları dikti. Maksatlarına ulaşmaları için orada geniş geniş yollar açtı⁹ ve ırmaklar yarattı¹⁰. Yeryüzünü insanlar için adeta bir döşek gibi döşedi¹¹ ve düzlüklerini yerleşim alanı haline getirdi¹². Gökyüzünü korunmuş bir tavan gibi yaptı¹³. Rahmetinin önünde müjdeci olmaları için rüzgârları yarattı¹⁴. İnsanların ve hayvanların içmesi için tatlı suları yarattı¹⁵. Denizleri gemilerin yüzmesine uygun hale getirdi¹⁶ ve orada insanların yemesi için

⁶ Bkz. Bakara: 2/22; En'âm: 6/1, 73, 101; A'râf: 7/54; Yûnus: 10/3; Hûd: 11/7; İbrâhîm: 14/32; Hicr: 15/85.

⁷ Nahl: 16/12; Enbiyâ: 21/30.

⁸ Bkz. Kasas: 28/71-72; En'âm: 6/1, 101; Yûnus: 10/67; Neml: 27/86; Kasas: 28/73; Nâziât: 79/29-31.

⁹ Bkz. Enbiyâ: 21/31; Lokmân: 31/10; Nebe: 78/6-7; Zuhurf: 43/10; Mürselât: 77/27; Nûh: 71/19-20.

¹⁰ Nahl: 16/15.

¹¹ Bkz. Bakara: 2/22; Ra'd: 13/3; Hicr: 15/19; Zuhurf: 43/10; Zâriyât: 51/48; Nebe: 78/6-7; Nâziât: 79/ 30-32.

¹² A'râf: 7/74; Mümin: 40/64.

¹³ Enbiyâ: 21/32; Mümin: 40/64.

¹⁴ Furkân: 25/48-49; Rûm: 30/46.

¹⁵ Mürselât: 77/27; Ra'd: 13/3; Furkân: 25/48-49.

¹⁶ Bkz. İbrâhîm: 14/32; Câsiye: 45/12; Lokmân: 31/31; Hac: 22/65; İsrâ: 17/66.

balıkları yarattı¹⁷. İnsanların binecekleri hayvanlar yarattı¹⁸ ve yeryüzünde her çeşit canlıyı yaydı. Gökyüzünden su indirip, yeryüzünde her faydalı bitkilerden ve meyvelerden bitirdi¹⁹. Demiri kullanılır hale getirdi²⁰. İşte böylece göklerde ve yerde bulunan varlıkları ile tüm kâinat, insanın tasarrufuna itaat ettirilmiş ve hizmetine sunulmuştur²¹. Bütün bunlar bir yaratıcı olmadan kendi kendine var olacak değildir²².

Kâinatta insanın hizmetine sunulan her ne varsa, dünya hayatının geçimliği içindir. Allah'ın (cc) katında bulunanlar ise daha iyi ve daha sürekli (Şûrâ: 42/36). Kur'an-ı Kerim bu konuda âhiret yolcularını bilgilendirmektedir²³.

Cenâb-ı Hakk'ın yeryüzündeki bütün her şeyi yaratması ve insanların hizmetine sunması (Câsiye: 45/13) insanlar için bir oyun ve eğlence değil²⁴, bir hikmete mebnidir ki²⁵, o da hangilerinin daha güzel amel edeceği hususunda insanları imtihan etmektir²⁶. Hayatın ve ölümün yaratılması da bu hikmete binâendir (Mülk: 67/2).

1.2. İNSANIN ANLAMI

Öncelikle “İnsan” kelimesinin sözlük ve terim anlamları hakkında bilgi vermemiz uygun olacaktır. İnsanın, kendisinde bulunan bazı özellikleri sebebiyle ‘insan’ diye isimlendirildiğini söyleyebiliriz. Bu özelliklere gelecek başlık altında değinilecektir.

1.2.1. “İnsan” Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamları

İnsan kelimesinin, sözlük anlamı itibarıyla iki farklı kökten türediği ifade edilmektedir. Bunlardan birisi ‘ünsiyet’, diğeri de ‘nisyan’ kelimeleridir²⁷. “Ünsiyet”,

¹⁷ Nahl: 16/14.

¹⁸ Zuhurf: 43/12-13.

¹⁹ Bkz. Bakara: 2/22; Lokmân: 31/10; Kaf: 50/7; Nâziât: 79/ 30-32; Yâsîn: 36/34; Ra'd: 13/3; Mü'minûn: 23/18-22; Fâtır: 35/27.

²⁰ Sebe: 34/10; Hadîd: 57/25.

²¹ Bilgiz, *Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158; Bkz. Ra'd: 13/2; İbrâhîm: 14/32, 33; Nahl: 16/12, 14; Hac: 22/65; Lokmân: 31/20.

²² Bkz. Âl-i İmrân: 3/190; Yûnus: 10/6; Ra'd: 13/3. Şûrâ: 42/29; Tur: 52/35.

²³ Bakara: 2/103; Âl-i İmrân: 3/198; Nisa: 4/77; En'am: 6/32; A'raf: 7/169; A'lâ: 87/17

²⁴ Bkz. Duhân: 44/38-39; Enbiyâ: 21/16; Sa'd: 38/27.

²⁵ Bkz. Ankebût: 29/44; Câsiye: 45/22; Ahkâf: 46/3; Teğâbun: 64/3.

²⁶ Kehf: 18/7.

²⁷ Ebu'l-Kasım Hüseyin bin Muhammed bin Mufaddal er- Râğıb el- İsfehânî, *El- Müfredat fî Ğarîb-il Kur'an*, I-II, Nezâr Mustafa el-Bâz, Tsz. 35; Bilgiz, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, 21; *Kur'an'da İnsan ve Toplum*, (2. Baskı) diyanet ilmi dergi, Kur'an Özel Sayısı 2012, 687-706.

kelimesi, ‘yakınlık’ yani nefret etmenin ve yabancı olmanın zıddı demektir ki, insanların yaratılış keyfiyeti de bunu gerektirmektedir. Zira insanların birbirleriyle ünsiyet kurmadan yaşamlarını sürdürmeleri zor bir durumdur. Bu vesileyle insana, ister birlikte yaşama kültüründen dolayı olsun ister alıştığı her şeyle ünsiyet peyda etmesinden dolayı olsun “insan” denilmiştir²⁸.

İnsan kelimesinin türemiş olabileceği belirtilen ikinci kelime ise, ‘nisyan’dır. Nisyan, unutmak anlamına gelmektedir. Bu durumda insan, unutan veya unutkan bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim insan, çoğu zaman yaratıcısını ve kendisine verilen nimetleri unuttur ve O’na karşı nankörlük eder²⁹. İnsan Allah’a (cc), kulluk edeceğine dair ahidde bulunmuştur³⁰. Ancak insan bazen ahidini unuttur. Ahidini unutması sebebiyle bu ismi aldığı söylenir³¹. “وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَتَنَىٰ وَلَمْ يُجِدْ لَهُ عَزْمًا” *“Andolsun biz, daha önce de Âdem’e ahit (emir ve vahiy) vermiştik. Ne var ki o, (ahdi) unuttu. Onda azim de bulmadık”* âyetini delil getirerek, insan kelimesinin nisyan kelimesinden türediğini söyleyenlerin olduğunu ifade eden İbn Sîde (v. 458) bu görüşün doğru olmayacağını şu şekilde temellendirmeğe çalışır: “Eğer bu kelime نَسَى fiilinden türemiş olsaydı, ‘insan’ ı ifade etmek üzere ondan müştak olan kelime, إِنْسَانٌ şeklinde değil, ي harfi hazfedilmeden إِنْسِيَانٌ şeklinde gelmesi gerekirdi”³². İbn Sîde’nin bu görüşüne karşı إِنْسَانٌ kelimesinin aslının zaten إِنْسِيَانٌ olduğunu savunanlar da olmuştur³³. Sosyal hayatta hemcinsleriyle ve diğer varlıklarla ünsiyet, sevgi ve yakınlık kurabilen bir varlık³⁴ olması sebebiyle, terim olarak insan, “konuşan canlıdır”³⁵ şeklinde de tarif edilmiştir.

²⁸ Ebû Nasr, İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es- Sihâh Fi’l- Lüğâ*, I-VII (2. Baskı) Dâru’l-İlm, Beyrut 1990, 3/905; Râğıb, 35.

²⁹ Bilgiz, *Kur’an’da İnsanlık Onuru*, 21; *Kur’an’da İnsan ve Toplum*. DİB Yayınları – 856 İlmi Eserler – no: 138, (Kur’an’ın Nüzulünün 1400. Yılı Anısına ‘Kur’an’ Özel Sayısı) 687-706.

³⁰ A’raf, 7/172.

³¹ Cevherî, 3/905; Râğıb, 35; İlhan Kutluer, *İnsan Md. TDV. İslam Ansiklopedisi* 1-XXXXIV, 22/320-323.

³² Ebû’l-Hasan Ali b. İsmail en-Nehaviyyi’l-Lüğaviyyi’l-Endelüsi (İbn Sîde), *El-Muhassas*, I-XVII, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyyi, Beyrut tsz. 1/16.

³³ İbn Manzur, Muhammed İbn Mükerrrem İbn Manzur-il Afrikiyyi-l Mısıriyyi, *Lisanu’l- Arab*, I-VI, Vüzâretü’s- Sekafe ve’l-İ’lam, Şuuni-s Sekafiyyi el-Amme, Bağdat 1992, i n s md. 1/147.

³⁴ Bilgiz, *Kur’an’da İnsan ve Toplum* DİB Yayınları – 856 İlmi Eserler –no: 138, (Kur’an’ın Nüzulünün 1400. Yılı Anısına ‘Kur’an’ Özel Sayısı) 687-706.

³⁵ Cürçânî, Ali bin Muhammed es-Seyyid Eş-Şerif Cürçânî, *Mu’cemu-t Ta’rifat*, Fazilet Yay. Kahire h:1403, 35.

1.2.2. “İnsan” Anlamında Kullanılan Diğer Kelimeler

Kur'an-ı Kerim'de iki tane kelime, “insan” kelimesinin manasını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Bunlar “beşer” ve “ben-î Âdem”dir.

Beşer kelimesi, 36 âyette müfred (tekil), 1 âyette ise tesniye (ikil) olmak üzere toplam 37 âyette geçer³⁶. ‘Beşer’ kelimesi ‘insan’ anlamında olup kadın ve erkeği kapsayan³⁷ bir kelimedir. Bu kelimenin içinde yer aldığı âyetlerden birisi meâlen şöyledir: *“Yahudiler ve Hristiyanlar: “Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz” dediler. De ki: Öyleyse günâhlarınızdan dolayı size niçin azap ediyor? Doğrusu siz de O'nun yarattığı beşersiniz... (Mâide: 5/18). Allah (cc), bu âyette yer alan ‘beşer’ ifadesini Peygamberimizden ehl-i kitaba karşı kullanmasını ve onların da diğer insanlar gibi olduklarını bildirmesini istiyor. Âyette yer alan: “...Sonunda dönüş ancak O'nadır.”* kısmı ile insanlara yolcu oldukları ve yolculuklarının sonlu olduğu hatırlatılıyor.

İbrahim suresinde, Musa'nın (a.s) kavminin uyarılmasından bahseden bir bölümde *“Nuh'un (a.s) kavminin, Ad ve Semûd kavminin haberleri size gelmedi mi?”* (İbrahim: 14/9) buyrulur. Sonra o kavimlerle peygamberleri arasında geçen bu konudaki diyalog nakledilir: *“Peygamberleri dedi ki: Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var? Hâlbuki O, sizin günâhlarınızdan bir kısmını bağışlamak ve sizi muayyen bir vakte kadar yaşatmak için sizi (hak dine) çağırıyor. Onlar dediler ki: Siz de bizim gibi bir beşerden başka bir şey değilsiniz. Siz bizi atalarımızın tapmış olduğu şeylerden döndürmek istiyorsunuz. Öyleyse bize, apaçık bir delil getirin! Peygamberleri onlara dediler ki: (Evet) biz sizin gibi bir beşerden başkası değiliz. Fakat Allah nimetini kullarından dilediğine lütfeder...”* (İbrahim: 14/10-11). Bu âyetlerde peygamberlerle diğer insanlar arasında beşer olma açısından fark olmadığı ancak peygamberlere Allah'ın (cc) lütufta bulunduğu vurgulanmaktadır.

Ben-î Âdem terkihi, ‘Âdem’in oğulları/çocukları’ anlamında olup, kadınıyla erkeğiyle tüm insanlığı kapsayan bir ifadedir. Bu terkip, 5 kez A'raf, 1 kez İsrâ, 1 kez de Yâsîn suresi'nde olmak üzere toplam 7 âyette yer almaktadır³⁸. ‘Ben-î Âdem’ ifadesinin

³⁶ Bu âyetlerden bazıları için bkz. En'âm: 6/91; Hicr: 15/33; Nahl: 16/103; Kehf: 18/110; Meryem: 19/20, 26; Enbiyâ: 21/34; Rûm: 30/20; Şûrâ: 42/51.

³⁷ *Lisanu'l- Arab*, “Beşer” Md.; Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseyn ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XXXX, (Thk. Dâhî Abdu'l-Bâkî), Tûrâsî'l-Arabiyyi. Kuveyt 2001, 10/183.

³⁸ A'raf: 7/26, 31, 35, 172; İsrâ: 17/70; Yâsîn: 36/60.

yer aldığı âyetlerden bir tanesi mealen şöyledir: “Biz, hakikaten **ben-î Âdem**’i (insanoğlunu) şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık...” (İsrâ: 17/70). Allah (cc) bu âyette ben-î Âdem’in çok değerli olarak yaratıldığından bahsederken aşağıda mealini vereceğimiz âyette ise ben-î Âdem’in atasının cennetten çıkmasına Şeytanın nasıl vesile olduğunu haber verir ve aynı konuda bizlere uyarıda bulunur: “Ey **ben-î Âdem**! (insanoğlu!) Şeytan, ana-babanızı, ayıp yerlerini kendilerine göstermek için elbiselerini soyarak cennetten çıkardığı gibi sizi de aldatmasın. Çünkü o ve yandaşları, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz biz Şeytanları, inanmayanların dostları kıldık.” (A‘raf: 7/27).

Yâsîn suresinde ise Şeytana uydukları için cehenneme gidecek olanlara hitaben: “Ey **ben-î Âdem**! Size Şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır” demedim mi?” (Yâsîn: 36/60) buyrulur. Bu âyetten birkaç âyet sonra Şeytana uyanlara, girecekleri cehennemin gösterileceğinden, ardından ise oraya gireceklerinden bahsedilir (Yâsîn: 36/61-64).

1.3. İNSANIN KİMLİĞİ ve YARATILIŞ AMACI

“İnsan” denildiği zaman, iki şey akla gelir: göz ile görülen maddi cisim, göz ile görülmeyip varlığında akl-ı selimin asla şüphe etmediği ruh³⁹. Konunun detaylarında görülecektir ki; insanı, bu iki yapısını birlikte ele alarak işleyen ve inceleyen İslam’dır.

Bu başlık altında filozofların, muharref ilâhî dinlerin ve İslam’ın insanı tariflerine yer vereceğiz. Bunun yanında muharref ilâhî dinlerin ve İslam’ın insanın yaratılış amacına bakışlarını ele alacağız. Aşağıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere filozofların ekserisi daha çok insanın maddi yönünü ele alıp şekilsel olarak tarif etmişlerdir. İnsanın yaratılış amacı ise onların ilgi alanına pek girmemektedir. Kur’an-ı Kerim başta olmak üzere ilahî kitaplar ise insanın daha çok manevî/dinî yönünü ele almış, onu dine, kitaplara, dolayısıyla Allah’a (cc) muhatap olma yönünden incelemeğe tabi tutmuşlardır.

Allah (cc) kâinatı yaratmış ve orada hayatı var etmiştir. Âhiret yolculuğuna çıkardığı insanları da hayatın merkezine almıştır. Yani insan şöyle etrafına bir bakınca

³⁹ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini*, (31. Baskı) Gaye Matbaası, Ankara 1933, 226.

canlı-cansız her şeyin kendisine hizmet ettiğini müşahade etmektedir. Doğal olarak insanın aklına şu soru gelmektedir: Madem her şey bir yönüyle insana hizmet için yaratılmıştır. Acaba insanın yaratılmasındaki amaç nedir? Bu soruya konuyla ilgili bölümler içerisinde Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'ın kutsal kitapları esas alınarak cevap verilecektir.

1.3.1. Filozoflara ve İslam Düşünürlerine Göre İnsan

Önceleri Türkçede “Filozofi”⁴⁰ şeklinde ifade edilen **Felsefe (philosophia)**; Yunanca “**philia**” ve “**sophia**” sözcüklerinden türeyen entelektüel faaliyet ve disipline verilen isimdir⁴¹. **Filozof (philosophos)** ise, İlk Çağın ünlü Yunanlı Matematikçisi ve filozofu Pythagoras (Pisagor)’a, (MÖ 580-500) göre hikmet arayışı içerisinde bilgeliği seven, bilgiyi arayan ve ona ulaşmak isteyen kişilere denir⁴².

İnsanın “kendini-bilme” amacı, sadece felsefe araştırmalarının değil, aynı zamanda kendini ve içinde yaşadığı evreni bilmeye, anlamaya yönelik tüm yapıp etmelerinin de ortak amacıdır⁴³. Yani, insan bir dine muhatap olsun ya da olmasın, ilk dönemlerden itibaren “ben kimim?”, neyim?”, “nereden geldim?”, “neden dünyadayım?”, “buradan nereye gidiyorum?”, vb. sorularla kendini tanımlamaya çalışmıştır. Bu itibarla ‘insanın kimliği’ problemi, felsefenin/filozofların da birinci dereceden ilgilendiği meselelerden olmuştur. Konu itibarıyla, şimdi öncelikle felsefe nedir? Filozof kime denir? Bu iki soruyu açıklığa kavuşturmamız gerekmektedir. Zira felsefenin veya filozofun görüşünün kıymeti kendi değeriyle doğru orantılıdır. Bu mesele açıklığa kavuştuktan sonra filozofların insan hakkındaki görüşlerine yer vereceğiz.

Felsefe tarihi boyunca pek çok filozof, varlık âlemindeki birçok şey hakkında fikir yürüttükleri gibi “insan nedir” sorusuna da cevap bulmaya çalışmışlardır. Burada bütün filozofların insan hakkındaki düşüncelerinin zikredilmesi mümkün olmayacaktır. Ancak örnek teşkil etmesi bakımından ilkçağ, sonraki dönem ve İslam filozoflarından bazılarının

⁴⁰ Emin Erişirgil, *Filozofiye Başlangıç*, (3. Baskı), Maarif Matbaası İst. 1939, 1.

⁴¹ Komisyon, *Ortaöğretim Felsefe Ders Kitabı*, (3. Baskı), Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 2012, 2. Felsefenin, muhtelif filozoflarca yapılmış tanımları için bkz. Emel Koç, *Felsefe Nedir?* SBED., Sayı (Number) 3, Bahar (Spring) 2009, 221-231.

⁴² *Ortaöğretim Felsefe Ders Kitabı*, 3; Filozofun, muhtelif filozoflarca yapılmış tanımları için bkz. Emel Koç, *Felsefe Nedir?*

⁴³ Sebahattin Çevikbaş, *İnsanın Anlamı ve David Hume’un İnsan Bilimi*, <http://dusundurensozler.blogspot.com.tr/2007/11/insann-anlam-ve-david-humeun-insan.html>. Erişim tarihi: 23.11.2016.

görüş ve düşüncelerine, ayrıca görüşleri muteber kabul edildiği halde filozof olarak nitelendirilmeyen bazı İslam düşünürlerinin de bu husustaki değerlendirmelerine yer verilecektir.

İlk Çağ filozoflarından Platon ya da İslam dünyasında bilinen ismiyle Eflâtun’a (MÖ 427 - 347) göre insan, içinde bulunduğu durumun farkında olan⁴⁴, kendi yaşamını ve gelecekteki yazgısını seçen bir varlıktır⁴⁵. Eflâtun’un bu tarifine göre, insan kendi kaderini kendi belirler demektir ki bu tarif, bir noktaya kadar İslam düşüncesine uygun düşmektedir. Zira İslam’a göre insan hür irade sahibidir. Dolayısıyla fiillerini özgür iradesiyle yapmaktadır. Aristoteles (MÖ. 384 – 322), insanı “akıllı varlık, akla sahip olan bir varlık”⁴⁶ olarak tanımlar ve insanda üç temel faaliyet bulunduğunu ifade eder. Bunlar; bilme, eylemde bulunma ve yaratmadır⁴⁷.

Hristiyan filozof Augustinus’un (354 - 430) insan anlayışının üç temel ögesi vardır. Bu öğeleri; insanın var olma, bilme ve isteme olguları oluşturur. Bir başka deyişle Augustinus, insanı üç boyutuyla, ontolojik⁴⁸, epistemolojik⁴⁹ ve etik/ahlaki boyutlarıyla değerlendirir⁵⁰. Francis Bacon ise (1561-1626); insanı, tabiatın tercümanı ve hâkimi olarak tanımlar⁵¹.

Yeni Çağ’ın son dönem filozoflarından Kant’a (1724–1804) göre insan, iradesi olan, öğrenmek zorunda olan ve ancak eğitim sayesinde insan olabilen bir varlıktır⁵².

Yakın Çağın Alman filozoflarından Nietzsche (1844-1900) ve Scheler’e (1874-1928) göre insan, sadece “hayır!” diyen varlık değil, hem “evet!” hem “hayır!” diyen yani tercih yapabilen bir varlıktır⁵³. Fransız filozof Bergson (1859–1941)’un bir tarifinde;

⁴⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Varlık ve Oluş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1968, 221.

⁴⁵ Mustafa Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, İlya Yay. İzmir 2003, 25.

⁴⁶ Taşkın Ketenci - Metin Topuz, *Aristoteles ve Augustinus’un İnsan Anlayışları Üzerine*, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi (Uludag University Faculty of Arts and Sciences Journal of Philosophy), (20) 2013, 1-18.

⁴⁷ T. Ketenci – M. Topuz, 3.

⁴⁸ Ontoloji: Varlığı bütünüyle inceleyen felsefe dalı; varlıkbilim.

⁴⁹ Epistemoloji: İnsan bilgisinin yapısını ve geçerliliğini inceleyen felsefe dalı.

⁵⁰ T. Ketenci – M. Topuz, 8.

⁵¹ Hamdi Ragıp Atademir, *Filozoflara Göre Felsefe*, Konya: Atademir Yay. 1947, 3 Mart 2005’te Ankara Üniversitesi DTCF nüshasından elektronik ortama aktarılmıştır, 117. <http://www.felsefelik.com>.

⁵² Sebahattin Çevikbaş, *İnsanın Anlamı ve David Hume’un İnsan Bilimi*; Takiyyüddin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi*, Doğubay Yay. Ankara 2015, 46. Ülken, 474.

⁵³ Ülken, 221.

“insan gülebilen bir hayvandır (canlıdır)” der. Cassirer’e (1874-1945) göre ise insan; “sürekli olarak kendisini araştıran bir yaratıktır”⁵⁴.

Hilmi Ziya Ülken, Varlık ve Oluş, adlı eserinde bir yerde Heidegger’in (1889 - 1976) insanı, “ölüm için varlık” değil, “ölümü aşmak için varlık”tır⁵⁵ şeklinde tarif ettiğini söyler. Aynı kitabının başka bir yerinde ise, “son için varlık”, “ölüm için varlık” şeklinde tarif ettiğini söyler⁵⁶. Bazıları ise insanı, “ruh ve beden bütünü halinde yaşayan bir varlık” olarak tarif etmişlerdir⁵⁷.

İslam filozoflarından Kindî’ye (801-873) göre insan, “küçük âlem”dir⁵⁸. Farabi’nin (872-950/951) sisteminde insan, dört unsurdan başlayarak sırasıyla madenler, bitkiler ve nihâyet düşünmeyen hayvanlara kadar yükselen ay-altı (oluş) dünyasının en üst mertebesinde yer alan en karmaşık ve en mükemmel tabiat varlığıdır⁵⁹.

Muhyiddin b. Arabi’nin (1165-1240) varlık anlayışı ise, bilinmek isteyen “gizli hazine”nin kendini tanıtmaya iradesi fikrini merkeze almıştır. İnsan bu bilinme iradesinin gerçekleşmesinde “gaye varlık”tır ve ilâhî irade insan aracılığıyla gerçekleşebilir. Bu düşünceden hareketle insanı, “âlem aynasının cilası” olarak nitelemiştir⁶⁰. Yani İbn-i A’rabi’ye göre yeryüzündeki her şey Allah’ın (cc) isim ve sıfatlarının tecellileridir. İnsan ise bu tecellide en büyük pay sahibidir. Dolayısıyla Allah’ın (cc) isim ve sıfatlarının en fazla tecelli ettiği varlıktır.

Felsefeci ya da filozof kabul edilmeseler de, ortaya koydukları eserleriyle insanları olumlu yönde etkileyen isimler de vardır. Örnek olarak onlardan Mevlana’ya yer vermek yeterli olacaktır. Görüşleri sadece Türkiye değil dünyanın birçok bölgesinde dikkate alınan Mevlana’ya (1207-1273) göre insan, imanı, ahlakı ve ibadeti ile Allah (cc) sevgisini kazanmak için çalışıp buyruklarını tuttukça ve kalbinden kötülükleri sildikçe, ilâhî aşka layık bir varlıktır⁶¹.

⁵⁴ M. Günay, 23.

⁵⁵ Ülken, 437.

⁵⁶ Ülken, 441.

⁵⁷ Ülken, 269.

⁵⁸ Atilla Arkan, *Kindî ve İbn. Rüşd’de İnsan Tasavvuru*, İslam Araştırmaları Dergisi, (12), 2004, 27-54.

⁵⁹ Yaşar Aydın, *Fârâbî’de Tanrı-İnsan İlişkisi*, (3. Baskı), İz Yay. İst. 2011, 79.

⁶⁰ Ekrem Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*, (1. Baskı), Kabalcı Yay. İst. 2009, 245.

⁶¹ İbrahim Agâh Çubukçu, *Türk-İslam Düşünürleri*, (1. Baskı), T. T. Kurumu Basımevi, Ankara 1989, 68.

Hülâsa; Müslüman olmayan filozoflar insanı, çoğunlukla onun görünüş, şekil ve konuşma gibi dışa yansıyan özellikleri ile tarif etmişlerdir. Bu ise insanı gerçek mahiyetiyle anlatmaktan uzaktır. Müslüman filozoflar ise insanı, doğrudan doğruya kul olduğu, Allah'ın (cc) yeryüzündeki muhatabı olduğu gibi gerçek mahiyetiyle tarif etmeye çalışmışlardır. Müslüman filozofların insanı tarifleri, insanın yaratılış amacını kapsadığı gibi Kur'an-ı Kerim'in ruhuna da uygun düşmektedir.

1.3.2. Muharref İlahi Dinlere Göre İnsan ve Yaratılış Amacı

Tahrif edilmiş, yani Allah'ın (cc) gönderdiği asli şekli, insanların müdahalesi sonucu değiştirilmiş olan dinlere muharref ilâhî dinler denilmektedir. “Muharref ilâhî dinlerde insan” denildiğinde kastedilen şey, o dinlerin bozulmuş halde bulunan kitaplarında insanın nasıl ele alındığıdır.

Günümüzde muharref ilâhî dinler olarak ilk akla gelenler Yahudilik ve Hristiyanlık'tır. Dolayısıyla bu iki dinin ilâhî kitapları kabul edilen Kitâb-ı Mukaddes'te (Eski Ahit/Tevrat ve Yeni Ahit/İncil) insan hakkında ne denilmiştir ona bakılacaktır. Onlardaki bazı bilgilerin Kur'anî bilgilerle örtüştüğü bilinmektedir. Aşağıda da görüleceği üzere muharref ilâhî dinlerin kitaplarında insanın âhiret yolculuğu üzerinde fazla durulmamaktadır. Bu da, onların ilâhî olarak kabul ettikleri kitaplarını tahrif ederek dünyevî bir kitap haline getirdiklerini göstermektedir.

Yahudiliğe Göre İnsan ve Yaratılış Amacı: Yahudiliğe göre ilk insan topraktan⁶², eşi de onun kaburga kemiğinden yaratılmıştır⁶³. İnsan, sûret itibarıyla, Tanrı'nın sûretinde yaratılmış olup⁶⁴ yeryüzünün hâkimi kılınmıştır⁶⁵. Yahudiliğe göre insan, iyiyi ve kötüyü bilme konusunda Allah (cc) ile eşdeğer konumdadır⁶⁶. İslam'a göre ise insan iyi ile kötüyü ayırt edebilecek kapasitededir (Şems: 91/ 8); ancak bu konuda Allah (cc) ile eşdeğer tutulmamıştır⁶⁷.

⁶² Eski Ahit, Tekvin, 2: 7.

⁶³ Eski Ahit, Tekvin, 2: 22.

⁶⁴ Eski Ahit, Tekvin, 1: 26-27; 5: 1; 9: 6

⁶⁵ Eski Ahit, Tekvin, 1: 26-28; Sevede Yaman, *Tevrat'a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Yahudilik Özel Sayısı, 5 (2), 2016, 338-354.

⁶⁶ Eski Ahit, Başlangıç, 3: 22.

⁶⁷ Bakara: 2/216, 232; Âl-i İmrân: 3/66; Şura: 42/11, İhlas: 112/4..

Tevrat’a göre bütün insanlar tek bir atadan gelmişlerdir. İnsanların tümü, bir ırk veya millet olarak değil, insan olarak Âdem’de kardeşirler⁶⁸. Yahudiler bütün insanların kardeş olduklarını düşünse de kendilerinin seçkin bir millet olduklarını iddia ederler. Yahudi inancına göre Yahudiler, dünyadaki diğer insanlar arasından Tanrı tarafından seçilmişlerdir⁶⁹. Bu sebeple Yahudi olmayanları adeta insan olarak görmezler⁷⁰. Filistinlilere karşı sürdürdükleri politikalara bakarak, günümüzdeki Yahudilerin de geçmişteki atalarıyla aynı anlayışta oldukları söylenebilir.

Öte yandan Yahudiliğin insana bakışı; Yahudi olanlar ve Yahudi olmayanlar şeklindedir. Bununla birlikte uygulamalarının aksine olarak Yahudilikte insan, onurlu ve hayatı kutsal bir varlık olarak görülür. İnsan öldürülemez. Öldürülürse kısas gerekir. Yaralamalarda ve sakat bırakmalarda da durum aynıdır. Yani kısas gerekir. Bu konu Eski Ahitte (Tevrat) şöyle yer almaktadır: *“Bir kavgada adamlar gebe bir kadına çarparsa; ölümcül bir durum olmaz, fakat kadın erken doğum yaparsa, suçlu kişi kadının kocasının istediği tazminatı hâkimlerin de kararıyla mutlaka ödeyecektir. Fakat kaza, ölüme yol açarsa, o zaman cana karşılık can vereceksin, göze göz, dişe diş, ele el, ayağa ayak, yanığa yanık, yaraya yara, bereye bere”*⁷¹.

Tahrif edilmiş Eski Ahitte (Tevrat) bahsedilen kısasın, Musa’ya (a.s) indirilmiş olan Tevrat’taki gerçek halini Kur’an-ı Kerim’den öğreniyoruz: *“Tevrat’ta onlara şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezadır). Yaralar da kısastır (her yaralama misli ile cezalandırılır). Kim bunu (kısası) bağışlarsa kendisi için o keffâret olur. Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerdir”* (Mâide: 5/45) .

Eski Ahit’te Nuh’un (a.s); oğullarından bazılarının diğerlerine “kul olsun” şeklindeki bedduasından bahsedilir⁷². Eğer burada bahsedilen “kulluk”tan maksat kölelik, muhtaç olmak ise, bu beddua belki imkân dâhilinde olabilir. Yok, eğer “tapınmak” manasındaki “kulluk” ise, bu manada bir bedduanın, bir peygamberin ağzından çıkması

⁶⁸ Baki Adam, *Yahudiliğin Hristiyanlığa ve İslam’a Bakışı*, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/782/10060.pdf>. 333-358. Erişim Tarihi: 01.03.2017.

⁶⁹ Yaman, *Tevrat’a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı*, *Yahudilik Özel Sayısı*, 5 (2), 338-354.

⁷⁰ B. Adam, *Yahudiliğin Hristiyanlığa ve İslam’a Bakışı*, 333-358.

⁷¹ Eski Ahit, Çıkış, 21: 22-25.

⁷² Eski Ahit, *Başlangıç*, 9/25-28. Bu manadaki diğer Tevrat âyetleri için bkz. Tekvin, 27/37; *I. Samuel*, 4: 9; *I. Samuel*, 17/9; *II. Samuel*, 8/5...

mümkün değildir. Zira tapınmak sadece Allah’a olur. Bunu da en iyi peygamberlerin bileceği muhakkaktır. Ayrıca, ümmetlerini Allah’tan başka varlıklara tapmamaları hususunda uyarıp duran peygamberlerin, kendi çocuklarını ihmal etmeleri düşünülemez.

Yahudilik insanların köleleştirilmesine olumsuz bakar. Hatta insanları kaçırarak köleleştirenlerin ölümle cezalandırılmalarını ister. Bununla beraber Tevrat’ta köleliğe izin verilir. ve bunun kuralları konur. Tevrat’ın kölelere bakışında çifte yaklaşımın olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki Tevrat’ta, İsrâiloğulları’ndan olan bir kölenin, kölelik süresi en fazla altı yıl ile sınırlı olup yedinci yılda bütünüyle özgürlüğüne kavuştuğu halde, yabancılar için ömürlük kölelikten bahsedilmiştir⁷³. Bu da Yahudilerin, Yahudi olmayanları çok değersiz varlıklar olarak gördüklerinin açık işaretidir.

Yahudiliğe göre insanın yaratılış amaçlarının en önemlilerinden biri Allah’a (cc) ibadet etmesidir⁷⁴. Ancak Tevrat’ta, insanların ibadet için yaratıldıklarından doğrudan bahsedilmemiştir. Bununla birlikte Allah’a (cc) ibadet etmelerinin emredildiği anlaşılmaktadır. Zira Yahudiler “insanlar” kelimesinin kapsamı dışında değillerdir. Öyle ise onlara da kendi kitapları olan Tevrat’ta Allah’a (cc) kulluk için yaratıldıkları bildirilmiş olmalıdır. Eğer bir ilahi kitapta bu tür bilgiler açık bir şekilde yer almıyorsa bu durum o kitabın tahrif edildiğini gösterir.

Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat’a göre, ibadetin dışında insanın yaratılış amaçları arasında; tüm canlılara hâkim olması⁷⁵, iyi işler yapması⁷⁶, toprağı işlemesi⁷⁷, dua etmesi⁷⁸, tanrının özelliklerinin yeryüzünde yansıtılması⁷⁹, meselâ tanrı merhametli olduğu için insanların da merhametli olması gibi sebepler sayılmıştır. Yahudiliğe göre insanın yaratılış amacını izah anlamında yukarıda verilen bilgileri Kur’an âyetleriyle karşılaştıracak olsak, hemen hemen tüm maddelerin Kur’an’la uyum teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Ancak ilgili yerlerdeki Tevrat âyetleri incelendiğinde, detaylarda Kur’an âyetleriyle tamamen uyum sağlamadığı da bilinmelidir. Zira Kur’an âyetleri, insanlar için

⁷³ Yaman, *Tevrat’a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı*, Yahudilik Özel Sayısı, 5 (2), 338-354.

⁷⁴ Bkz. Eski Ahit, Tekvin, 22: 5; Çıkış, 3: 12.

⁷⁵ Tekvin, 1/26.

⁷⁶ Şevket Özcan, *Dinlerin İnsana Verdiği Değer (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Örneği)* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, 71.

⁷⁷ Tekvin, 2/4- 5.

⁷⁸ Tora ve Aftara (Bereşit), 2/4-7, s.15.

⁷⁹ Tora; Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara (5.Kitap: Devarim), Terc. Moşe Farsi vd. İst. 2009, 11/22, 245.

son hedef olarak âhiret saadetini belirlerken; Tevrat âyetlerinin son hedefi, dünya hayatının düzenini sağlamak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hristiyanlığa Göre İnsan ve Yaratılış Amacı: Yeni Ahit'te/İncil'de insanın kim ve ne olduğu hususunda kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Yeni Ahit'e göre insanın atası topraktan yaratılmıştır⁸⁰. Güçsüz⁸¹ ama soylusuyla köylüsüyle aynı öneme haiz olan⁸² ve kendisine belli bir ömür tayin edilen insan⁸³, dünyaya günâhkâr olarak gelen bir varlıktır. Bu yüzden vaftiz edilir. Yani her insanın günâhkâr olduğu kabul edilir⁸⁴. İnsanların, türlü hilelerle başkalarını aldatabilen⁸⁵, hatta bütün günâhların üzerinde bir günâh olan şirke giren, yani Allah'ı (cc) bırakıp putlara tapabilen bir varlık olduğundan bahsedilir⁸⁶. Yeni Ahitte, insanların genellikle olumsuz yanları vurgulanırken az da olsa doğruluk gibi olumlu yönlerine de yer verilmektedir⁸⁷.

Hristiyanlıkta Tanrı, İsa (a.s) aracılığı ile kendisini insanlara bildirmekte ve onları kendisiyle birlik olmaya ve ona yakın olmaya çağırmaktadır⁸⁸. Hristiyanlığın kaynaklarında insanların Allah'a (cc) karşı mütevazı olmaları gerektiği vurgulanır⁸⁹. Zira insan ömrü adeta bir rüzgâr gibi veya bir soluk alıp verme gibi hızla ilerlemektedir⁹⁰. Hristiyanlığa göre ölümlü bir varlık olan insan⁹¹, eğer İsa'ya (a.s) iman eder ve onun öğretilerini uygulamaya geçirirse, kendi kurtuluşunu elde edebilir⁹². Bu düşünceye göre kurtuluşun tek yolu Hristiyanlığa girmektir.

Yahudiliğin kutsal kitabı Tevrat'ta olduğu gibi, Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil'de de insanın yaratılış amacı üzerinde fazla durulmadığı söylenebilir. Bununla beraber İncil'deki; “*yalnız O'na ibadet edeceksin diye yazılmıştır*”⁹³ ibaresi, Hristiyanlıkta da insana ibadetin emredildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Hristiyanlıkta insan, tanrısal

⁸⁰ Yeni Ahit, *Eyüp*, 10/9.

⁸¹ Yeni Ahit, *Eyüp*, 25/6.

⁸² Yeni Ahit, *Eyüp*, 34/19.

⁸³ Yeni Ahit, *Eyüp*, 14/5.

⁸⁴ Yeni Ahit, *Krallar*, 8/46; 2. Tarihler, 6/36.

⁸⁵ Yeni Ahit, *Eyüp*, 13/9.

⁸⁶ Yeni Ahit, *Krallar*, 19/18.

⁸⁷ Yeni Ahit, *Eyüp*, 19/9.

⁸⁸ Christian W. Troll, *Tarihî Bir Olay Olarak Hristiyanlık*, Trc. Talip Özdeş, <http://eskidergi. cumhuriyet. edu.tr/makale/258.pdf>.

⁸⁹ W. Troll, *Tarihî Bir Olay Olarak Hristiyanlık*, <http://eskidergi. cumhuriyet. edu.tr/makale/258.pdf>.

⁹⁰ Yeni Ahit, *Eyüp*, 7/16.

⁹¹ Yeni Ahit, *Eyüp*, 4/17; 10/4-5.

⁹² W. Troll, *Tarihî Bir Olay Olarak Hristiyanlık*, <http://eskidergi. cumhuriyet. edu.tr/makale/258.pdf>.

⁹³ Yeni Ahit, *Matta*, 4/10.

özellikleri doğuştan kendinde barındırdığından dolayı, Yahudilikte olduğu gibi “tanrıya benzemek için yaratılmıştır” görüşü hâkimdir⁹⁴. Bunun yanında Hristiyanlığa göre insan ebedî mutluluk için yaratılmıştır. Bu yüzden de ebedî mutluluğu bulduğu Tanrı’yla duygu ve düşünce birliği içinde yaşamak için yaratılmıştır⁹⁵. Hristiyanlığın mutluluk kelimesini yaratılma gayesinin merkezine alması dikkatlerden kaçmamaktadır.

1.3.3. İslam’a Göre İnsan ve Yaratılış Amacı

İslam düşüncesinde varlıklar genel olarak dört sınıfta ele alınmıştır:

1. *Akıl ve hikmet kuvveti bulunup, şehvi ve tabii kuvveti bulunmayan melekler.*
2. *Akıl ve hikmet kuvveti bulunmayıp, şehvi ve tabii kuvveti bulunan hayvanlar.*
3. *Akıl ve hikmet kuvveti de, şehvi ve tabii kuvveti de bulunmayan bitkiler ve cansızlar.*
4. *Akıl ve hikmet kuvveti de, şehvi ve tabii kuvveti de bulunan insanlar*⁹⁶.

Kur’an’da ifade edildiği üzere insan, en güzel bir kıvamda yaratılmış (Tin: 95/4) ve yaratılan varlıkların hepsinden değil, çoğundan şerefli kılınmıştır (İsrâ: 17/70). Akıl, düşünme ve anlama, öğrenme ve öğretme, irade, vicdan vb. vasıflarla donatılmış⁹⁷ olan insana, dünya ve âhîret hayatı için büyük önem arz eden, doğru ile yanlış ayırt etme yeteneği verilmiştir (Şems: 91/7-8). Bunun neticesi olarak insan, en güzel ile en çirkin eylem ve duygular arasında gidip gelebilen bir varlık olarak âhîret yolculuğuna çıkarılmıştır.

Zira, “İnsanın mahiyet tarlasında hem iyilik, hem de kötülük tohumları beraber bulunur. Kötü duygular zararlı bitkiler gibidir, bunlarla mücadele edilmelidir. İyi duygular ise, faydalı bitkiler gibidir, geliştirilmelidir. Her insan, hem cimri hem cömert, hem korkak hem cesur, hem cahil hem âlim... olmağa kabiliyetlidir. Bu haller, terazinin iki kefi gibidir; birinin yükselmesi diğerinin alçalması demektir”⁹⁸. Diğer yandan “İnsan potansiyel olarak çok üstün niteliklerle donatılmıştır. Bu potansiyel yeteneklerini müspet anlamda yani yaratılış amacına yönelik olarak kullanırsa, daha da yücelir; varlık

⁹⁴ Özcan, 81.

⁹⁵ Özcan, 81.

⁹⁶ Bilgiz, *Kur’an’da İnsanlık Onuru*, 22 (Nesefî, *Medârik*, 2/322’den naklen).

⁹⁷ İsmail Karagöz, *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 24-25.

⁹⁸ Şadi Eren, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’dan Tefsir Nüktesi*, Zafer Yay. İst. 1998, 51. Burada kaydettiğimiz ifadeler Şadi Eren’e aittir. Zira *Hak Dini Kur’an Dili*’nde bu ifadelere yer verilmemiştir.

mertebelerinin yüksek ufuklarına ulaşır; bu yeteneğin kullanılması insanın tercihinin bırakılmıştır. Şâyet aksi olursa alçaldıkça alçalır”⁹⁹.

Allah (cc) üstün yeteneklerle donattığı insanı cennet’e davet etmektedir¹⁰⁰. Bu davet, Allah’tan (cc) geldiği için ona icabet farzdır. Buna karşın Allah (cc) cehenneme davette bulunmamıştır. Ama orayı da boş bırakmayacaktır¹⁰¹. Çünkü, kendilerine verilen kabiliyetleri kötü yollarda kullanan ve ömür sermayelerini dalalette tüketenler, orada ceza çekeceklerdir¹⁰². İnsan bazen ilâhî vahye muhatap olmak, Allah’la konuşmak ve O’na dost olmak gibi makamlara ulaşır¹⁰³, bazen de en vahşi hayvanların bile yapamayacağı kötülükleri yapar ve “cehennemin en alt tabakasında” (Nisâ: 4/45) olacak kadar aşağı düşer¹⁰⁴.

İnsanın kurucu özelliklerine baktığımızda görünür ki, insan zorluklara katlanacak şekilde yaratılmıştır (Beled: 90/4). Ancak zaafı da vardır (Nisâ: 4/28). Meselâ, sıkıntıya düştüğünde Allah’a (cc) samimi bir şekilde dua eder; fakat Allah (cc) ondan sıkıntısını kaldırıncı, sıkıntıdan ötürü hiç dua etmemiş gibi geçip gider¹⁰⁵. Zira insan, kendisine sayamayacağı kadar nimet verilmesine rağmen çok nankördür¹⁰⁶. Bazen insan bir damla sudan yaratıldığını unuttur da Rabbine apaçık bir düşman oluverir (Nahl: 16/4). Bazen de çok aceleci olur. Hayrı istediği kadar şerri de ister¹⁰⁷. Cimridir (İsrâ: 17/100), tartışmacıdır (Kehf: 18/54), kendini her konuda yeterli görür, bu yüzden de azar (Alak: 96/6-8)¹⁰⁸.

Kur’an-ı Kerim’de insanın; كفور - يؤس (ümitsizliğe düşen-nankör ve hakikati tanımayan)¹⁰⁹, ظلم (çok zalim)¹¹⁰, قنوط (eli sıkı, cimri)¹¹¹, جهول (çok cahil)¹¹², قنوط

⁹⁹ Musa Bilgiz, *Kur’an’da İnsanlık Onuru*, Fecr Yay. (2. Baskı) Ankara 2013, 17.

¹⁰⁰ Bakara: 2/221; Yûnus: 10/25.

¹⁰¹ Hud: 11/119; Secde: 32/13.

¹⁰² Eren, *Güzel Konuşmanın Sırları*, Nesil Yay. İst. 1997, 111.

¹⁰³ Bkz. Bakara: 2/253; Nisâ: 4/164; En’âm: 6/19; Zümer, 39/65; Yûnus: 10/62; Furkân: 25/18.

¹⁰⁴ Bilgiz, *Kur’an’da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158.

¹⁰⁵ Bkz. Yûnus: 10/12; Zümer: 39/8, 49; Hûd: 11/9; İsrâ: 17/67, 83; Kehf: 18/54; Enbiyâ: 21/37; Fussilet: 41/49, 51; Şûrâ: 42/48; Fecr: 89/15-16.

¹⁰⁶ Bkz. Abese: 80/17; İbrâhîm: 14/34; Âdiyât: 100/6.

¹⁰⁷ İsrâ: 17/11; Enbiyâ: 21/37.

¹⁰⁸ Geniş bilgi için bkz. Bilgiz, *Kur’an’da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158.

¹⁰⁹ Hûd: 11/9; İsrâ: 17/67, 83; Hac: 22/66; Şûrâ: 42/48; Zuhurf: 43/15.

¹¹⁰ İbrâhîm: 14/34.

¹¹¹ İsrâ: 17/100.

¹¹² Ahzâb: 33/72.

(ümitsiz)¹¹³, هُلُوْع (hırslı, sabırsız)¹¹⁴, كَنُوْد (nankör)¹¹⁵ gibi özelliklerle tanıtılması dikkat çekicidir¹¹⁶. Zayıf yaratılan (Nisâ: 4/28) ve kendisine her istediği verilen (İbrahim: 14/34) insan, iyiliği de kötülüğü de isteyen aceleci bir yapıya sahiptir (İsrâ: 17/11). Kur'an'da bu vasıfların, çoğunlukla kâfir ve müşriklerin yer aldığı bağlamlarda geçmesi dikkatlerden kaçmamaktadır. Bununla beraber müminlerde de bu özelliklerin -az ya da çok- varlığı bilinmektedir.

Yukarıda sayılan olumsuz özelliklerle vasıflandırılan insana iman ve küfür yolu gösterilmiştir. Bunun sonucu olarak insan, imanın nuruyla en yüksek mertebelere çıkar; cennet'e lâıyk bir varlık olur. ve inkârın karanlığıyla en aşağı mertebelere düşer; cehenneme ehil olacak bir vaziyete girer. Şunu belirtmek gerekir ki, insanın yaratılışında bu gibi olumsuz sıfatlardan söz eden âyetler öncelikle ve özellikle müşriklerle ilgili¹¹⁷ olsa da müminlere de bir uyarı niteliği taşımaktadır¹¹⁸. Bununla birlikte âyetlerde hususi bir kitle zikredilmeyip "insan" ifadesi kullanılarak yukarıda geçen özelliklerin zikredilmesi, insanın cins itibarıyla, başka bir deyişle insanın insan olması niteliğiyle bu gibi âyetlerin muhatabı olduğu anlamına gelir¹¹⁹.

وَيَذُغُ الْإِنْسَانَ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا (İsrâ: 17/11) âyetinde iki kez yer alan الْإِنْسَانُ kelimesinin birincisiyle âhirete inanmayanların, ikincisiyle insan cinsinin kastedildiği söylenir¹²⁰. Yukarıda yer verdiğimiz özelliklerle yaratılan insana, yaptığı her şeyin (Meryem: 19/66-67) ve aldığı her nimetin hesabı sorulacaktır (Tekâsür: 102/8). Kur'an-ı Kerim'de insanın olumsuz yönleriyle alakalı bilgiler bunlarla sınırlı değildir. Daha birçok yönden insanla ilgili bilgiler verilmektedir¹²¹.

¹¹³ Fussilet: 41/49.

¹¹⁴ Meâric: 70/19.

¹¹⁵ Âdiyât: 100/6; İnsanın zaafı ve yetenekleri için ayrıca bkz. Muhsin Demirci, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, (1. Baskı) Ensar Neşriyat, İst. 2010, 59-85; Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, (1. Baskı) Yalnızkurt Yay. İst. 1997, 28-51.

¹¹⁶ Bkz. İsmail Karagöz, *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, 25-26.

¹¹⁷ Ebu'l Âlâ Mevdûdî, *Tefhîmu'l- Kur'an*, I-VII (1. Baskı), Trc. Heyet, İnsan Yay. İst. 1991, 3/306; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, I-VII, İst. 1985, 4/1854-1855; 1969-1970; Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Yaratılış*, (2. Baskı), Kuramer Yay. İst. 2015, 187.

¹¹⁸ Mevdûdî, 3/96.

¹¹⁹ Muhammed Fahrüddin er-Râzî, *Tefsir-i Kebîr (Mefâtihu'l- Ğayb)*, I-XXIII (1. Baskı), Akçağ Yay. Ank. 1994, 14/413; 16/143; Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'an*, I-XVI, Hikmet Yay. İst. Tsz. 9/436; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İst. 1979, 5/3168.

¹²⁰ İbn Aşûr, Muhammed Tahir, *et- Tahrir Ve't- Tenvir*, I-XXX, Daru't- Tunusiyyi, Tunus 1984, 15/42.

¹²¹ Rahman: 55/3-4, 14; Haşir: 59/ 16; Meâric: 70/19; 75. 3-5, 13-14, 36; İnsân: 76/2-3.

Kur'an insanı sadece olumsuz sıfatlarla tanımlamamıştır. Yukarıda bahsi geçen bu olumsuz özelliklerin yanında; insanın, vahye muhatap olduktan sonra imanı¹²², itaati¹²³, ameli¹²⁴, takvası¹²⁵, iyiliği¹²⁶ vb. sayesinde Allah'ın (cc) rızasına, kurtuluşa ve cennetlere nail olacak kabiliyette bir varlık olarak dünyaya gönderildiği de vurgulanır. Bu kabiliyette yaratılan insan, âhiret yolculuğunda kendisine birinci derecede lazım olan bilgilere öncelik vermelidir. Bu bilgileri ise Kur'an ve sünnette bulacaktır.

İnsan her şeyi arzulayan ve çok şeye ihtiyaç duyan bir fitratta yaratılmıştır. Bir bahçeyi arzu ettiği gibi, ebedî cenneti de arzu eder. Dünyaya ait birçok işinde başkalarının yardımına ihtiyaç duyduğu gibi, dünyayı kaldırıp âhireti onun yerine koyacak bir güce de muhtaçtır. Dolayısıyla insan Rabbini tanımağa, O'nu anlamağa ve kendinden ne istediğini bilmeğe muhtaçtır¹²⁷. Zira insan Rabbini iyi öğrenmeden, O'nun rızasının nelerle elde edileceğini bilmeden, kendinin niçin yaratıldığını anlamadan ve buna uygun bir hayat yaşamadan, yolculuğunun sonundaki cennet saadetine nail olması pek de mümkün görünmemektedir.

Unutkanlık, hırs, cimrilik, acelecilik, övülmek, hizmette ihmal, bahanecilik vb. zaaflarının¹²⁸ yanında akıl ve bilinç yeteneğiyle donatılarak kulluk emanetini yüklenen insanoğlu, bir taraftan cehennem ateşi, diğer taraftan cennet nimetleriyle kuşatılmış bir geleceğe doğru yol almaktadır¹²⁹.

İnsan kendisinin, eşinin ve evlatlarının istikbalini düşünen bir varlıktır. Kendisine ve evlatlarına, mutlu ve huzurlu bir gelecek hazırlamak ister. Ancak insanın düşündüğü bu istikbal, eğer dünya ömrüne ait bir gelecek ise o da maziye dönüşecektir. Zira insanların çocukları için hazırlık yapıp da bekledikleri dünyevî istikballer eğer çocuklarının ömrü varsa gelecektir. Ancak o gelecek olan istikbal geldiği gibi de gidecektir. İnsanlar, kendilerinin ve çocuklarının gerçek istikballerini ihmal

¹²² Bakara: 2/5; Âl-i İmrân: 3/28; Nisâ: 4/25; Mâide: 5/5; A'râf: 7/2; Enfâl: 8/1-5; Tevbe: 9/10...

¹²³ Bakara: 2/285; Âl-i İmrân: 3/32; Nisâ: 4/13; Mâide: 5/7; Enfâl: 8/1; Tevbe: 9/71; Tâhâ: 20/90...

¹²⁴ Bakara: 2/25; Âl-i İmrân: 3/57; Nisâ: 4/57; Mâide: 5/9; En'âm: 6/132; A'râf: 7/42; Yûnus: 10/4, 9...

¹²⁵ Bakara: 2/66, 197, 237; Mâide: 5/2, 8; A'râf: 7/26; Tevbe: 9/36, 44, 108, 123; Hûd: 11/49...

¹²⁶ Bakara: 2/58, 112, 195, 236; Âl-i İmrân: 3/134, 148; Nisâ: 4/36, 125; Mâide: 5/13, 85, 93...

¹²⁷ Allah'ı (cc) tanıma hususunda şu eserlere bakılabilir: Ali Muhammed Sallâbi, *İmanın Rükûnları (Allah'a (cc) İman)*, (3. Baskı), Trc. Şerafettin Şenaslan, Ravza Yay. İst. 2010; Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı (cc) Nasıl Tanıtıyor*, Nil Yay. İzmir 1994.

¹²⁸ Eren, *İnsan ve Eğitim*, Yeni Asya Yay. İst. 1996, 35-38.

¹²⁹ Bilgiz, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, 45-46.

etmemelidirler. Gerçek istikbal de âhirettir. Diğer bir deyişle âhiret, gelip de geçmeyen, yani kalıcı olan istikbaldır.

İlk insan olan Hz. Âdem topraktan yaratılır¹³⁰. Hz. Âdemle başlayan insanlık, ‘emanet’i yüklenir (Ahzâb: 33/72). Emaneti yüklenen insana, anne-babasına¹³¹, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolcuya iyi davranması emredilir (Nisâ: 4/36). Buna mukabil emeğinin karşılığının verileceği bildirilir (Necm: 53/39).

Diğer yandan “Kur’an-ı Kerim insandan, evreni ve kendi varlığını incelemesini, ekolojik dengeyi korumasını, yaratıkların hepsini kendi amaçlarına uygun biçimde kullanmasını, ilim tahsili yapmasını ve akıllı kullanmasını, dünya nimetlerinden yararlanmasını, ancak üretici ve çözüm sunucu olup, yeteneği yönünde iş yapmasını, farklılıkları insanlığın iyiliği için yarışta kullanmasını, her iki dünyada da mutluluğun yollarına başvurmasını vb. ister”¹³².

Kur’an-ı Kerim, insanın yaratılışı, yaşama amacı ve bu hayat sonrası âlem hakkında doyurucu, tutarlı ve bütünlük taşıyan bir inanç ve bilgi sunmaktadır¹³³. İslam’a göre insanın yaratılış amacını en net ifadeyle ortaya koyan: وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım” (Zâriyât: 51/56) âyetidir. Âyetin açıkça ifade ettiği gibi cinlerin ve insanların yaratılışlarının hikmeti, Allah’ı (cc) tanıyıp, O’na ibadet ve kulluk etmektir¹³⁴. Bu bakımdan, Kur’an-ı Kerim’deki tüm emirler ve nehiyeler adeta; bu âyetin açılımıdır. Yani tüm âyetlerde verilen mesajlar, yaratılış amacının ta kendisidir denilebilir. Madem yaratılıştan amaç kulluktur, öyleyse namaz, oruç, zekât, hac, cihad gibi emirlerin hayata geçirilmesi, adam öldürme, içki, kumar, sihir, falcılık vb. yasaklardan da uzak durulması durumunda kulluk da yerine getirilmiş olur.

İslam’ın, insanın yaratılış amacına bakışı “iman”, “ibadet”, “belâ- ibtilâ, fitne” ve “emanetin gereğini yapmak” şeklinde¹³⁵ özetlenebilir. Bu kavramlardan “ibadet”,

¹³⁰ Âl-i İmrân: 3/59; Hicr: 15/26, 28, 33; İsrâ: 17/61; Rahman: 55/14.

¹³¹ İsrâ: 17/23; Ankebût: 29/8; Lokmân: 31/14; Câsiye: 45/15.

¹³² Emrullah Yüksel, *İslam’ın İnsandan Ne İstediğini Anlamaya Çalışmak*, İst. Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (4) 2001, 19-31.

¹³³ Bilgiz, *Kur’an’da İnsanlık Onuru*, 152.

¹³⁴ Yazır, 6/4546.

¹³⁵ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Sarı, *Kur’an Işığında İnsanın Yaratılış Gayesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum 2011, 46-75.

yukarıda zikredilen âyette yer almaktadır. Ancak yukarıdaki âyette yer alan “ibadet” kavramı, bazı müfessirler tarafından ilk anlamı olan “Allah’a (cc) kulluk” şeklinde tefsir edilirken¹³⁶, bazı müfessirler tarafından “Allah’ın (cc) tek olduğunu kabul etmek”¹³⁷ şeklinde, bazı müfessirlerce de “Allah’ı (cc) bilmek ve tanımak” şeklinde tefsir edilmiştir ki, Dahhâk¹³⁸ ve Mücâhid bu görüştedir¹³⁹.

İnsanın bilip, tanıyıp da iman etmediği bir varlığa ibadet etmesi düşünülemez. O zaman insandan beklenen ilk şey, yaratıcısını bilmesi ve tanımasıdır. Sonrasında ise O’na iman ve ibadet etmesi gelir. Bundan dolayı bir kısım müfessir yukarıdaki âyette yer alan “bana ibadet etsinler diye” anlamındaki لِيَعْبُدُونِ kelimesini “beni tanısinlar diye” لِيَعْرِفُونِ kelimesiyle tefsir etmeleri makul görünmektedir. Ancak Allah’ı (cc) bilmek ve tanımak başlangıçsa, bunun sonu her halükarda kulluk olmalıdır.

İnsanın yaratılış amacını ortaya koyan kavramlardan biri de, “sınamak, imtihan etmek” anlamlarına gelen “belâ-ibtılâ” kelimeleridir. Bu kelimelerin insanın yaratılış amacını vurgulamak üzere geçtiği âyetlerden bir tanesi mealen şöyledir: “*O ki, hanginizin daha güzel davranacağını **sınamak için** ölümü ve hayatı yaratmıştır. O, mutlak galiptir, çok bağışlayıcıdır*” (Mülk: 67/2)¹⁴⁰.

Yaratılış amacını vurgulamak üzere “fitne” kavramının yer aldığı âyetlerden bir tanesi mealen şöyledir: “*Her canlı, ölümü tadacaktır. Bir **deneme olarak** sizi hayırla da, şerle de imtihan ederiz. ve siz, ancak bize döndürüleceksiniz*” (Enbiyâ: 21/35)¹⁴¹. Allah (cc) genel olarak her dönemde insanları nimetlerle sınıdığı gibi¹⁴², musibetlerle de sınırar¹⁴³. Bazen de peygamberlerin mucizelerine muhatap olan insanların, o mucizeyle

¹³⁶ Muhammed Şükri Ahmed Zâvîyetî, *Tefsîr-u Dahhâk*, I-II (1. Baskı), Dâru’s- Selam, Kahire 1999, 795; Taberî, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir et- Taberî, (Tahkik Abdullah b. Abdu’l-Muhsin et-Türkî), *Tefsîru’l-Taberî, Câmiu’l-Beyân An Te’vil-i Âyi’l- Kur’an*, I-XXVI, (1. Baskı), Hicr, Kahire 2001, 21/554; *Kur’an Yolu*, 5/137.

¹³⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Tefsîr-u Ğarîbu’l- Kur’an*, Dâru’l- Kütübi’l- İlmiyyi, Beyrut 1978, 422.

¹³⁸ Mâverdî, Ebu’l- Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el- Mâverdî el- Basri, *en- Nüket ve’l- Uyûn*, I-VI, Dâru’l- Kütübi’l- İlmiyyi, Beyrut Tsz, 5/375.

¹³⁹ Bağavî, Muhyi’s-Sünne Ebi Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ud el-Bağavî, *Tefsîru’l- Bağavî (Meâlimü’t-Tenzîl)*, I-VIII, (Thk: Heyet), Dar-u Halibe, Riyad h: 1409, 7/381.

¹⁴⁰ Ayrıca bkz. Bakara: 2/49; Mâide: 5/48; En’âm: 6/165; A’râf: 7/141; İbrâhîm: 14/6; Kehf: 18/7.

¹⁴¹ Ankebût: 29/2. ayrıca bkz. Bakara: 2/102; En’âm: 6/53; Enfâl: 8/28; Tevbe: 9/126; Yûnus: 10/85.

¹⁴² Hasan Keskin, *Kur’an’da Fitne Kavramı*, Rağbet Yay. İst. 2003, 171-175.

¹⁴³ Keskin, *Kur’an’da Fitne Kavramı*, 175-179.

sınanması gibi belli bir topluluğu özel olarak sınar¹⁴⁴. Salih'in (a.s) kavminin (Semûd) mucize olarak yaratılan bir deve ile imtihan edilmesi buna örnek gösterilebilir¹⁴⁵.

İnsanın “**emanetin gereğini yapmak**” için yaratılması hakkında ise “**İnsanın Emaneti Üstlenmesi**” başlığında etraflıca bilgi verilecektir.

1.4. İNSANIN YARATILMASI

İnsanın yaratılması, varlık âleminin şahit olduğu en büyük ve en heyecan verici bir gerçekliktir. Zira ilk insan olan Hz. Âdem ve ardından eşi Hz. Havva'nın yaratılmasıyla insanların, diğer bir ifadeyle insanlığın âhiret yolculuğunun, dünyadan geçiş kısmı başlar, *ben-i Âdem* 'le devam eder. Bu açıdan bakılacak olursa yaratılan ilk iki insan ve onların nesli olan diğer insanlar âhiret yolcularıdır ve âhiret yolculuğundaki insanlar, dünyayı bir manada geçiş güzergâhı olarak kullanmaktadırlar.

1.4.1. Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın Yaratılması

Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın yaratılmasından önce diğer mahlûkatın yolculukları başlamıştır. İnsanların âhiret yolculuğu ise Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılmasıyla başlar. İnsanlığın bu iki atasının yaratılmasıyla dünya sahnesine çıkmağa başlayan insanların âhiret yolculuğunu; genel manada insanlık âleminin ve özel manada her bir insanın âhiret yolculuğu şeklinde değerlendirmek mümkündür. Genel manadaki yolculuğun dünya süreci, kıyâmetin kopmasıyla; özel manadaki yolculuğun dünya süreci ise her kişinin kendi vefatıyla sona erecektir. Sonra haşirle uyandırılan insanlar mahşer meydanındaki hesabın ardından yolculuğun hedefindeki ebedî menziller olan cennet veya cehenneme alınacaklardır.

Âhiret yolcularının ilki olan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'nın nasıl yaratıldığına da kısaca değinmek yerinde olacaktır. Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'nın yaratılmalarını eşeyli veya eşeysiz üreme¹⁴⁶ kategorilerinden biriyle değerlendirmek mümkün müdür? Şunu

¹⁴⁴ Keskin, *Kur'an'da Fitne Kavramı*, 179-188.

¹⁴⁵ A'râf: 7/73; Hud: 11/61-65; Şuara: 26/154-157; Kamer: 54/23-29; Şems: 91/11-14.

¹⁴⁶ Üreme; eşeysiz ve eşeyli olmak üzere iki temel tipte meydana gelmektedir. **Eşeysiz üremede** tek ata söz konusudur. Bunun sonucu tek atadan meydana gelen yavru bireyler kalıtsal açıdan tıpatıp atalarının kopyasıdır. **Eşeyli üremede** ise iki farklı atanın rol alması söz konusudur. Ataların oluşturduğu üreme hücreleri (gametler) nin meydana getirdiği zigot (dölllenmiş yumurta hücresi) gelişerek yeni bir birey meydana getirir. A. Yavuz Kılıç - Ayşen Türk, *Canlılarda Üreme, Üreme Sistemleri*, <http://w2.anadolu.edu.tr/aos/kitap/2281/unite11.pdf>, 19.03.2017, 221-240. Erişim tarihi: 04.05.2017.

hemen ifade etmek gerekir ki, o ikisinin yaratılmalarının eşeyli üreme kategorisinde değerlendirilmesi mümkün değildir. Zira onların bir anne ve bir babaları yoktur ki, onların çocukları olarak dünyaya gelsinler. İkinci seçenek olarak eşeysiz üreme kalıyor. Bu ise var olan bir tek canlının kendisinden yeni bir canlının yaratılması olduğuna göre, bu seçenek de Hz. Âdem hakkında düşünülemez. Belki Hz. Havva hakkında eşeysiz üreme düşünülebilir. Bu da ancak Hz. Havva'nın, Hz. Âdem'in bir parçasından yaratılmasıyla söz konusu olur. Ancak eşeysiz üremede sonradan üreyen canlı, atasının tıpatıp aynısı olacağına göre Hz. Havva için de eşeysiz üremeden bahsedilemez. Zira Hz. Âdem ile Hz. Havva farklı cinsiyetlerdir. Bu durumda üçüncü şık olarak geriye, Allah'ın (cc), **Hâlik** (yaratan), **Fâtır**, (ilk defa yaratan), **Bedî'** (yoktan ve örneksiz var edici), **Bâri** (varlıkları örneksiz icat eden)¹⁴⁷ olduğu gerçeği kalıyor ki, Allah (cc) Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'yı bir benzeri olmadan ve bir anne-baba olmaksızın yaratmıştır.

Ülkemizin yetiştirdiği saygın ve tefsir dalında kıymetli eserler vermiş olan bazı bilim adamlarının, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılmasının eşeysiz üreme yoluyla gerçekleşmiş olabileceğini veya Hz. Âdem'in özünü teşkil eden bir canlının yaratıldığını Hz. Âdem'in ise ondan evrimleşerek son şeklini aldığını söylemesi¹⁴⁸ ve bu yöndeki değerlendirmeleri tahkike muhtaçtır. Tefsir bilim adamlarının bu yönde görüş beyan etmeleri Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılması hakkında verilen bilgilerle ters düşmektedir. Zira Kur'an-ı Kerim ilk insan olan Hz. Âdem'in, -eşeysiz üremede olduğu gibi- var olan bir başka Âdem'den değil, topraktan yaratıldığını bildirmiştir. Bu durumda onun yaratılması konusunda eşeysiz üremeden bahsedilmesi Kur'an gerçeklerine aykırıdır. Ancak bu görüşteki bilim adamlarından biri, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılması hakkında eşeysiz üreme yönündeki görüşünü belirttikten hemen sonra Hz. Âdem'in yaratılmasını Kur'an'da anlatıldığı şekliyle ve Kur'an ruhuna uygun bir biçimde ele alır inceler ve Hz. Âdem'in yaratılış safhalarını şu şekilde sıralamanın mümkün olacağını ifade eder: "من طين لازب" ¹⁴⁹ "...topraktan" من تراب

¹⁴⁷ Bu esma-i şeriflerin geniş çaplı anlamları için bkz. Ulutürk, 118-121; İsmail Karagöz, *Ayet ve Hadisler Işığında Allah'ın İsim ve Sıfatları (Esmâ-i Hüsnâ)*, DİB Yayınları, İstanbul 2010, 190, 193, 194; Abdülaziz Hatip, *Esmâ-i Hüsnâ*, BSR Yayın grubu, (4. Baskı), İstanbul 2012, 67, 71, 331.

¹⁴⁸ Demirci, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, 38-39; Süleyman Ateş; *Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 1989, 2/190; Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, I-XXI (1. Baskı), Bayraklı Yay. İst. 2003; 5/22.

¹⁴⁹ Âl-i İmrân: 3/59; Hac: 22/5.

من حمأ, "süzülmüş çamurdan"¹⁵², من سلاله من طين, "çamurdan"¹⁵¹, من طين, "çamurdan"¹⁵⁰, من صلال كالخار, "pişmiş çamurdan"¹⁵³ ve son safha olarak "kiremit gibi çamurdan"¹⁵⁴. Yazar bu safhaları sıraladıktan sonra, eşeysiz üreme benzetmesi konusunda kendisiyle çelişerek, Âdem'in (a.s) yaratıldığı asıl unsurun toprak olduğunu söyler¹⁵⁵.

İnsanlığın ilk atası olan Hz. Âdem'in (a.s) ve Hz. Havva'nın yaratılması hususunda fikirlerine başvurduğumuz biyoloji dalında uzman bilim adamlarının¹⁵⁶ görüşleri özetle şöyledir: *"Kur'an'a göre Hz. Âdem'in (a.s) topraktan yaratıldığını, Hz. Havva'nın ise ya Hz. Âdem'in bir parçasından veya onun yaratıldığı aynı topraktan/özden yaratıldığını, bazı tefsir bilimi insanlarının ise bu hususta eşeysiz üremeden bahsettiğini söylüyorsunuz. İnsanlığın bu iki atası hakkında eşeyli üreme söz konusu olmadığı gibi, eşeysiz üremeden de bahsedilemez. Zira eşeysiz üreme, bazı canlılarda görüldüğü gibi, bir çiftleşme olmadan tek bir atadan bölünme, tomurcuklanma, soğan vb. şekillerdeki üreme demektir. Bu durum, Hz. Âdem hakkında düşünülemez. Zira sunduğunuz âyetlere göre onun atası yoktur. Topraktan yaratılmıştır. Hz. Havva için de eşeysiz üreme düşünülemez. Çünkü eşeysiz üremede, sonradan üreyenle onun atası sayılan canlı, cinsiyet birliği de dahil olmak üzere birbirinin tıpatıp aynısı olması gerekir. Hâlbuki Hz. Havva, Hz. Âdem'den (a.s) veya onun yaratıldığı aynı özden yaratıldığı halde, Hz. Âdem'in tıpatıp aynısı değildir."*

Havva'nın Hz. Âdem'den yaratıldığı, üç âyette açık bir şekilde ifade edilmiştir. O âyetlerden birisi ve meali şöyledir: *هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا* "Sizi bir tek kişiden (Âdem'den) yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini

¹⁵⁰ Sâffât: 37/11.

¹⁵¹ A'râf: 7/12; Secde: 32/7; Sâd: 38/71, 76.

¹⁵² Mü'minûn: 23/12.

¹⁵³ Hicr: 15/26, 28, 33.

¹⁵⁴ Hicr: 15/26, 28, 33; Rahman: 55/14; Demirci, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, 43.

¹⁵⁵ Demirci, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, 43; Ayrıca bkz. İsmail Karagöz, *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, 17-18.

¹⁵⁶ Prof. Dr. Ekrem Atalan, İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Mikrobiyoloji Bakteriyoloji Rekombinant DNA Teknolojisi Bölümü öğretim üyesi, Mülakat tarih/saat/yer: 23.08.2017/11:00, Fakülte Ofisleri; Yrd. Doç. Dr. Kasım Takım, Harran Üniversitesi Veteriner Fakültesi Temel Bilimler Biyokimya Bölümü öğretim üyesi, Mülakat tarih/saat: 14.08.2017/12:00; Yrd. Doç. Dr. Akın Yiğın, Harran Üniversitesi Veteriner Fakültesi Zooteknik ve Hayvan Besleme, Genetik Bölümü üyesi, Mülakat tarih/saat: 14.08.2017/12:40; Dr. Aykut Genç, İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi, Mikrobiyoloji Bölümü araştırma görevlisi, Mülakat tarih/saat: 13.08.2017/17:00.

(Havva'yı) yaratan O'dur" (A'raf: 7/189)¹⁵⁷. Yukarıdaki âyetle Hz. Havva'nın "نَفْسٍ وَاحِدَةٍ" nefs-i vâhide'den yaratıldığı ifade edilmiştir. Nefs-i vâhide'nin ne olduğunun bilinmesi, ilgili âyetleri anlama ve yorumlama hususunda hayati öneme sahip bir mesele olmasa da bu konuda hemen hemen her müfessir görüş beyan etmiş ve görüşünü desteklemek üzere nakli ve akli deliller ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak nefs-i vâhide'nin ne olduğu hakkında müfessirler arasında ittifak sağlanmamıştır. Bu konuda iki görüş hâkim durumdadır:

1. Nefs-i vâhide'den kasıt Hz. Âdem'dir¹⁵⁸. مَا خَلَقَكُمْ وَلَا يَعْتَكُم إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ (İnsanlar!) Sizin yaratılmanız ve diriltilmeniz, ancak **tek bir kişinin** yaratılması ve diriltilmesi gibidir. Unutulmasın ki, Allah her şeyi bilen ve görendir (Lokman: 31/28) âyetinde **nefs-i vâhide**'den bir kişinin kastedildiği açıktır. Diğer âyetlerde zikredilen **nefs-i vâhide**¹⁵⁹ ifadesini de bu âyetin ışığında değerlendirmek gerekir. Zaten ekser müfessirin bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır.

2. Nefs-i vâhide'den kasıt Hz. Âdem değil, Hz. Âdem'in yaratıldığı öz'dür¹⁶⁰. Kılıç, bu konudaki geleneksel görüşle ikinci görüşü naklettikten sonra bu iki görüşü değerlendirirken, birinci görüşün kadını erkeğe bağımlı hale getirdiği, ikincil duruma düşürdüğü, bu yüzden de ikinci görüşün daha doğru olacağı yönünde fikir beyan eder¹⁶¹.

¹⁵⁷ Diğer iki ayet için bkz. Nisâ: 4/1; Zümer: 39/6.

¹⁵⁸ Bkz. Ebu'l Haccâc Mücâhid b. Cebr el Kuraşî'l- Mahzûmî, *Tefsir-i Mücâhid*, (1. Baskı), Dâru'l-Kütübî'l- İlmiyyi, Beyrut 2005, 45; Dahhâk, 1/271; Süddî, Ebu Muhammed İsmail b. Abdurrahmân es-Süddî'l- Kebir, (1. Baskı), Tahkik; Muhammed Ata Yusuf, *Tefsir-u Süddî'l- Kebir*, Dâru'l-Vefa, b. y. y. 1993, 195; Taberî, 6/340-341; Mâverdî, 1/446; Bağavî, 2/159; Zemahşerî, Carullah Ebi'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaik-ı Ğavamızı't- Tenzil ve Uyuni'l- Ekavil fî Vücuhi't- Tevil*, I-VI (1. Baskı), (Thk. Adil Ahmed Abdul Mevcud; Ali Muhammed Muavviz), Mektebetü Abikan, Riyad 1998, 2/5; Kâdî Ebî Muhammed Abdulhak b. Ğâlib b. Atiyye el- Endelûsî, *El- Muharrerü'l- Vecîz Fî Tefsîr-i Kitâbi'l- Azîz*, I-VI (1. Baskı), Dâru'l- Kütübî'l- İlmiyyi, Beyrut 2001, 2/4; Tabersî, *Mecmau'l- Beyân Fî Tefsîri'l- Kur'an*, I-X (1. Baskı), Dâru'l- Murtazâ, Beyrut 2006, 3/7. Bunların zikrettikleri hadisler için bkz. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğire el- Cu'fiyyi el- Buhâriyyi, *El-Câmiu's- Sahih, Nikâh*, 79-80; İbn Mâce Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, Kitâbu't-Tahâret, 1 (525 no'lu hadis) Dâr-u İhyâ-i Kütübî'l- Arabiyyi, Tsz. Ayrıca bkz. Züleyha Birinci, "Nefs-i vâhide" İfadesinden Hareketle Kadının Yaratılışı Hakkında Bir Değerlendirme, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt-Sayı 47, Aralık 2014, ss. 151-164.

¹⁵⁹ Nisa: 4/1; En'am: 6/98; A'raf: 7/189; Zümer: 39/6.

¹⁶⁰ Tabersî, 3/7; Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I-V (3. Baskı), DİB Yay. Ank. 2007, 2/11; Ateş; *Kur'an-ı Kerim 'in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri*, 2/188-189.

¹⁶¹ Sadık Kılıç, *Kadın Erkeğin Kaburga Kemiğine İndirgenecek İkincil Bir Fenomen Değildir*, Ekev Akademi Dergisi, 10 (27), 2006, 1-20; Benzer değerlendirme için bkz. Bilgiz, *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, 23.

Bu görüşü savunanlardan Yaşar Nuri Öztürk'e göre, âyette geçen "nefs" kelimesinin Hz. Âdem olarak anlaşılması yanlıştır. Bu kelime ruh, benlik ve canlı demektir¹⁶².

Allah'ın (cc) kudreti, görmesi, duyması vb. sonsuz olduğu gibi ilmi de sonsuzdur. Odundan meyve, otlardan sebze yaratanın; topraktan veyahut bir insanın kaburga kemiğinden¹⁶³ başka bir insan yaratması O'nun için çok normal bir şey olsa gerektir. Zira *وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ* "O, her türlü yaratmayı gâyet iyi bilir" (Yâsîn: 36/79).

Yaratılma hususunda Hz. Âdem için kullanılan ifade "nefs"dir. Kur'an'da müştaklarıyla birlikte 298 kez geçen "nefs" kelimesi genelde; ruh¹⁶⁴, kalp/gönül¹⁶⁵, insan bedeni¹⁶⁶, kötülüğü emreden¹⁶⁷, zât/kimse/kişi¹⁶⁸, vb. anlamlarda kullanılmıştır.

"Ey insanlar! Sizi bir tek kişiden yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın meydana getiren Rabbinize karşı saygılı olunuz..." (Nisa: 4/1) âyetinde insanlık âleminin yaratılışının üç aşamalı olarak gerçekleştiği açıkça ifade edilmektedir. Birincisi, ilk insanın yaratılışı; ikincisi, eşinin yaratılışı; üçüncüsü o ikisinin nesli olarak diğer insanların yaratılışı. Kanaatimize göre, âyetteki *nefis* kelimesi, "zât/kimse/kişi" veya anlamında kullanılmıştır. Burada "zât/kimse/kişi" ile kastedilen de Hz. Âdem'dir. Hz. Havva ise mahiyetini Allah'ın (cc) bilebileceği bir şekilde Hz. Âdem'den yaratılmıştır. Şöyle ki, insanlığın atasının nasıl yaratıldığının belirlenmesi açısından âyette yer alan üç kelime büyük önemi haizdir. Bunlar *nefis*, *eş* ve *ikisi* kelimeleridir. *İkisi* kelimesiyle, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın, *eş* kelimesiyle Hz. Havva'nın kastedildiği anlaşılmaktadır. Zaten müfessirler arasında bu üç kelimedenden sadece *nefis* kelimesi üzerinde ihtilaf olmuştur. Âyette yer alan "...*ikisinden birçok erkek ve kadın meydana getiren...*" ibaresinden; insanlığın ilk iki atası arasında bir evliliğin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Yine âyetin içeriğinden anlıyoruz ki bu evliliğin taraflarından birini *eş*, diğerini *nefis* kelimesi oluşturmaktadır. *Eş* kelimesiyle Hz.

¹⁶² Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'daki İslam*, (18. Baskı) Yeni Boyut Yay. İst. 1997, 531.

¹⁶³ Buhârî, *Nikâh*, 79, 80; Bedrüddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, (1. Baskı), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyyi, Beyrut 2001, 20/234-235.

¹⁶⁴ Bkz. En'âm: 6/93; 39/Zümer: 39/42; Kıyâmet: 75/2; Şems: 91/7-10.

¹⁶⁵ Bkz. Bakara: 2/87, 109, 235; Âl-i İmrân: 3/154; Hûd: 11/31; Yusuf: 12/77; Naml: 27/14.

¹⁶⁶ Bkz. Yusuf: 12/32, 51; Âl-i İmrân: 3/61, 145; En'âm: 6/151; İsrâ: 17/33; Nahl: 16/7.

¹⁶⁷ Bkz. Mâide: 5/30; Yusuf: 12/18, İbrâhîm: 14/22; 53; Tâhâ: 20/96; Kaf: 50/16; Haşr: 59/9.

¹⁶⁸ Bkz. Bakara: 2/48; Âl-i İmrân: 3/25; Hûd: 11/105; Nahl: 16/111; Enbiyâ: 21/47; Lokman: 31/28, 34; Yâsîn: 36/54; Müddessir: 74/38; 151; Tekvîr: 81/14.

Havva'nın kastedildiğini yukarıda ifade etmiştik. Bu durumda *nefis* kelimesi ile kastedilen Hz. Âdem'in yaratıldığı toprak, bizzat kendisi olmalıdır. Zira bir insan ancak karşı cinsten bir insanla evlenebilir. Buna göre Hz. Havva'nın Hz. Âdem'le evlendiği ve insan neslinin o ikisi aracılığıyla çoğaldığı anlaşılmaktadır.

İnsanlığın atası olan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva'nın yaratılışını ve onların ilk çocuklarının dünyaya gelmesini konu edinen bir âyet –ki bir kısmını yukarıda zikrettik- ve meali şu şekildedir: *هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّيْهَا حَمَلَتْ حَمْلًا* Sizi bir tek candan (Âdem'den) yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini (Havva'yı) yaratan O'dur. Eşi ile (birleşince) eşi hafif bir yük yüklendi (hamile kaldı). Onu bir müddet taşıdı. Hamileliği ağırlaşınca, Rableri Allah'a: Andolsun bize kusursuz bir çocuk verersen muhakkak şükredenlerden olacağız, diye dua ettiler¹⁶⁹. Bu âyet-i kerime de *nefis* ile zevcin (Hz. Âdem ile Hz. Havva) eşleştirildiği/evlendirildiği sonra da onların çocuklarının dünyaya geldiği açık bir şekilde ortaya konulmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de ilk iki insanın yaratılmasından sonraki süreçte diğer insanların yaratılma safhaları detaylarıyla ele alınmıştır. Gelecek başlıkta bu hususa etraflıca yer verilecektir.

İlk insan olan Hz. Âdem'in bedeninin yaratılmasının ardından ona ruh üflenir. Bu konu bir âyette şöyle dile getirilir: *فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ* “Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!”¹⁷⁰.

Hz. Âdem ve Hz. Havva, yaratılmalarının ardından cennete yerleştirilirler¹⁷¹. Süresini Allah'ın (cc) bilebileceği bir müddet orada kalırlar. Şeytanın vesvesesiyle Allah'ın (cc) yemesini yasakladığı ağaçtan yerler ve dünyaya gönderilirler. Bütün bunlar Kur'an-ı Kerim'de şöyle dile getirilir: “(Allah buyurdu ki): Ey Âdem! Sen ve eşin cennette yerleşip dilediğiniz yerden yiyin. Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zalimlerden olursunuz. Derken Şeytan, birbirine kapalı (ikisi de birbirinin ayıp yerlerini göremez oldukları halde) ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara vesvese verdi ve: Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye

¹⁶⁹ A'raf: 7/189.

¹⁷⁰ Hicr: 15/29; Sâd: 38/72.

¹⁷¹ Hz. Âdem'e ve eşi Hz. Havva'ya; “cennete girin” veya “cennete gidin” ifadesinin yerine; “cennete yerleşin” şeklinde emredilmesi o ikisinin cennette yaratıldıklarına işaret sayılabilir.

yasakladı, dedi. ve onlara: *Ben gerçekten size öğüt verenlerdenim, diye yemin etti. Böylece onları hile ile aldattı. Ağacın meyvesini tattıklarında ayıp yerleri kendilerine göründü. ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar. Rableri onlara: Ben size o ağacı yasaklamadım mı ve Şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi? diye nidâ etti. (Âdem ile eşi) dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz. Allah: Birbirinize düşman olarak inin! Sizin için yeryüzünde bir süreye kadar yerleşme ve faydalanma vardır, buyurdu. «Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan (diriltilip) çıkarılacaksınız» dedi” (A‘raf: 7/19-25)¹⁷².*

Hiz. Âdem ve Hiz. Havva’nın soyundan gelen evlatlarının nasıl çoğaldıkları, yani nasıl bir evlilik gerçekleştirdikleri hakkında ise elimizde âyet ve hadise dayanan net bir bilgi bulunmamaktadır.

1.4.2. Diğer İnsanların Yaratılması

Hiz. Âdem ve Hiz. Havva’nın dünyaya indirilmelerinin ardından Hiz. Havva’nın hamile kalmasıyla da Âdemoğullarının yaratılması başlar. Bu konu A‘raf suresinde şöyle dile getirilir: *هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّيْهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيًّا فَمَرَّتْ بِهٖ فَلَمَّا أَتَتْهُ دَعَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْنَا صَالِحًا لَنُكَوِّنَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ* “Sizi bir tek kişiden yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini (Havva’yı) yaratan O’dur. Eşi ile (birleşince) eşi hafif bir yük yüklendi (hamile kaldı). Onu bir müddet taşıdı. Hamileliği ağırlaşınca, Rableri Allah’a: *And olsun bize kusursuz bir çocuk verersen muhakkak şükredenlerden olacağız, diye dua ettiler”* (A‘raf: 7/189). Hiz. Âdem ve Hiz. Havva’nın yaratılması, insanlığın yaratılmasının birinci aşaması, Âdemoğullarının yaratılması ise yeryüzündeki insanlığın yaratılmasının ikinci aşamasıdır. Denilebilir ki; “Kur’an birçok yerinde, okuyucu nazarında yanlışlık ihtiva eden en küçük bir ifadeye yer vermeksizin, üremenin açık seçik mekânizmalarından bahseder ve onun iyice belirlenmiş safhalarını bildirir. Onda her şey, insanlar tarafından kolayca anlaşılabilir sade bir dille ve çok sonraları keşfedilecek bilgilere, son derece uygun olarak ifade edilir”¹⁷³.

¹⁷² Aynı gerçeklerin dile getirildiği farklı bir ayet grubu için bkz. Bakara: 2/35-38.

¹⁷³ Maurice Bucaille, Trc. Suat Yıldırım, *Kitab-ı Mukaddes, Kur’an ve Bilim (La Bible le Coran, et la science)*, (II. Baskı), İzmir 1981, 293.

Kur'an-ı Kerim'de insanlığın atası olan Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın yoktan yaratılmaları ve onlardan zürriyetlerinin meydana getirilmesi bir arada olacak şekilde dile getirilir: *“And olsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık. Sonra onu az bir su (meni) halinde sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra bu az suyu "alaka" haline getirdik. Alakayı da "mudga" yaptık. Bu "mudga"yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihâyet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir! Sonra (ey insanlar) siz bunun ardından muhakkak öleceksiniz. Sonra yine muhakkak siz, kıyâmet gününde (tekrar) diriltileceksiniz.”* (Mü'minûn: 23/12-16)¹⁷⁴.

Allah (cc) insanları birtakım safhalardan geçirerek¹⁷⁵ hiçbir şey bilmez halde dünyaya getirir (Nahl: 16/78). Onlardan kimisinin ömrünü erken yaşlarda sona erdirirken kimisinin ömrünü düşkün çağlara dek uzatır (Nahl: 16/70). Bu durum bir âyette toplu olarak şöyle zikredilir: *“Allah, sizi güçsüz olarak yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından bir güç veren, sonra gücün ardından bir güçsüzlük ve yaşlılık verendir...”* (Rûm: 30/54). Yani maddi-manevi kuvvet ve yeteneklerini yaşlanma süreci içinde zayıflığa ve düşkünlüğe çevirir¹⁷⁶. Çocuk olarak dünyaya gelen insan birkaç yıl zayıf durumdadır. Eğer ömrü varsa aynı zayıf duruma yaşlılığında tekrar erişecektir.

Âdem (a.s) ilk vatanı olan cennetten dünyaya adeta sürgüne gönderilip, burada geçici bir hayat yaşatıldıktan sonra dünya hayatı sona ermiştir. Diğer insanlar için de durum aynıdır. Onların da dünya hayatları mutlaka sona erecektir. Geçici hayat yeri olan dünyada misafir ve yolcu olan insan için en mühim mesele; varacağı nihaî hedeftir. Yani atası Âdem'in (a.s) ilk memleketi olan cennet'e gidip gidemeyeceğidir. Oraya selamete ulaşabilmek için gerekli hazırlıkları yapıp yapmadığıdır. Aksi takdirde ancak bir oyun ve oyalanmaktan ibaret olan dünya hayatı¹⁷⁷ zevk ya da sıkıntılar içinde olsa da geçicidir.

¹⁷⁴ Aynı manaya gelen diğer âyetler için bkz. Kehf: 18/37; Hac: 22/5; Rûm: 30/20; Secde: 32/7-9; Fâtır: 35/11; Zümer: 39/6; Ahkâf: 46/15; Kıyâme: 75/36; İnsân: 76/2; Abese: 80/18.

¹⁷⁵ Bakara: 2/28; Nûh: 71/14; Mürselât: 77/20-23.

¹⁷⁶ Yâsîn: 36/68; Mü'min: 40/67.

¹⁷⁷ En'am: 6/32; Ankebût: 29/64; Muhammed: 47/36; Hadîd: 57/20.

1.4.3. İnsanın İmtihana Uygun Yaratılması

İnsanın imtihan konusu, Allah'ın varlığına ve birliğine iman başta olmak üzere inançla alakalı; namaz, oruç, hac ve zekât başta olmak üzere ibadetlerle alakalı, anne-babaya saygı başta olmak üzere ahlakla alakalı vb. Kur'an'da yer alan tüm hususlardır.

İnsan maddi ve manevi/ruhi/vicdani yapısı ve kendisine sunulan imkânlar itibariyle, kısaca her açıdan imtihana uygun olarak yaratılmıştır. İnsana bu dünyada yaşamını sürdürebileceği, şahsında ve dış dünyada olmak üzere her türlü imkân ve kolaylık sağlanmıştır. Meselâ, Allah (cc) insanlara namaz kılarken; rükuyu, secdeyi, tahiyyatı emretmiş; insanların vücudunu da onları yapabilecek şekilde yaratmıştır.

İnsanların çoğunluğunun dünyaya sağ salim gelmelerinin yanında bazı insanlar fiziksel engelli olarak yaratılmakta veya sonradan bazı sebeplerle sakat kalmaktadırlar veya yatalak hasta durumuna düşmektedirler. Bu duruma düşmeleri onların kulluk vazifelerini sonlandırmamakta, bilakis onların kullukları, bazı kolaylıklar sağlanarak ömürlerinin sonuna dek devam etmektedir. Engelli olarak dünyaya gelen veya sonradan herhangi bir sebeple bedensel engelli hale gelenlere veya ibadetlerdeki rükunları yerine getiremeyecek derecede aşırı hastalara (namaz kılma, haccetme durumunda), yahut sağlam olmakla birlikte yolculuk yapmak zorunda kalan (Bakara: 2/185) müminlere, İslam tarafından bu ibadetlerini yerine getirirken, namazlarını oturarak veya sırtüstü kılmaları¹⁷⁸, oruçlarını sonraya ertelemeleri, iyileşme umutları yoksa fidyelerini vermeleri¹⁷⁹, hac görevlerini vekil göndererek eda edebilmeleri¹⁸⁰ gibi bazı kolaylıklar sağlanmıştır. Yani insan ister sağlam ister sakat yaratılsın veya sağlıklıyken eda ettiği rükunları hastalığı sebebiyle eda edemez hale gelsin, tam da ibadete uygun olarak yaratılmıştır.

Diğer varlıklara verilmemiş olan **akıl** nimeti insana verilmiştir ki, insan bu nimet sayesinde kendisini yaratanın ve kendisine verilen nimetlerin farkına varır. Bu nimetlere karşı şükretmesi gerektiğini anlar ve şükrünü nasıl eda edeceğini, kendisine gönderilen peygamberlerden ve kitaplardan öğrenir. Bu itibarla insan akıl nimetinden dolayı, manen

¹⁷⁸ Lütfi Şentürk- Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali*, (15. Baskı), DİB Yay. Ankara 2009, 195.

¹⁷⁹ Bakara: 2/184.

¹⁸⁰ L. Şentürk- S. Yazıcı, 315; Ayrıca bkz. Buhârî, *Hac*, 1-2, *Cezâu's- Sayd*, 22; Müslim, *Hac*, 713.

de kulluğa uygun olarak yaratılmıştır. Eğer akıl verilmeseydi manevi açıdan kulluğa uygun bir şekilde yaratılmamış olacaktı.

Yüce Rabbimiz, insanı yarattıktan sonra, iyilik ve kötülüklerle karşılaşabileceği dünya hayatında, onun iyilikleri görüp benimsemesini, kötülükleri de tanıyarak onlardan sakınmasını sağlayacak bir tercih kabiliyetini insanın nefesine, benliğine yerleştirmiştir¹⁸¹. İşte buna **vicdan** denmektedir ki, insan kendisine verilen vicdan sayesinde de kulluk sorumluluğunun farkına varır. Etrafında yaratılıp da hizmetine sunulan şeylerin, birisi tarafından kendisine bilerek ve isteyerek hizmet ettirildiğini vicdanen bilir. Bu hizmetlerin karşılığı olarak kendisinin şükürle mükellef olduğunu hisseder. Akılla işbirliği içerisinde, etrafında olup bitenlerin farkına varan bir vicdana sahip olamayan insanın, kulluk görevinin yerine getirilmesinde manevi yapı itibariyle eksikliği söz konusu olur. Ancak vicdan yaratılış itibariyle tüm insanlara verilmiştir. Bununla birlikte, vicdan insanın erdemli olması için tek başına yetip de dinin yerini tutacak değildir¹⁸². Merhum istiklal şairimiz de şu dizeleriyle bu noktaya dikkatleri çeker:

*Ne irfandır veren ahlaka yükseklik ne vicdandır,
Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır.
Çekilmiş farz edilsin yüreklerden hayf-ı Yazdan'ın
Ne irfanın tesiri kalır katiyen ne vicdanın*¹⁸³.

İnsan genel doğruları vicdanı sayesinde itiraf ettiği gibi¹⁸⁴, içini kemiren yanlışlarını da vicdanı vasıtasıyla itiraf eder¹⁸⁵. Sıkıntıya düştüğünde vicdanen bilir ki, onu o sıkıntıdan ancak Allah (cc) kurtaracaktır. Bunu anladığı içindir ki, insan sıkıntı anında son derece samimi bir vaziyette Allah'a (cc) yalvarır (Ankebût: 29/65).

İnsan âhiret yolculuğunun dünya aşamasına, kitap, peygamber, akıl ve vicdan rehberliğinde devam etmesi durumunda, yolculuğunun sonu felaha çıkacağı; aksi halde bu yolculuğun sonunda onu cehennemin beklediği birçok âyetle açık bir şekilde ifade edilmiştir. İnsan rahat kulluk etsin diye adeta her şey onun hizmetine verilmiştir. Gücünün yetmediği şeylerle sorumlu tutulmayan insan (Bakara: 2/286) için, her şey kolay hale

¹⁸¹ Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, Beyan Yay. İst. 2007, 31; Ayrıca bkz. Şems: 91/ 7-10.

¹⁸² İsmail Karagöz, *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, 30.

¹⁸³ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, Hece Yayınları, (2. Baskı), Ankara 2009, 292.

¹⁸⁴ Mü'minûn: 23/84-89;

¹⁸⁵ Bu manayı vurgulayan âyetlerden bazıları için bkz. Tevbe: 9/102; Mümin: 40/11; Mülk: 67/11.

getirilmiştir. İnsanın gücünün dâhilinde olmayan her ne varsa, yaratıcısı tarafından onun hizmetine sunulmuştur. Mesela insanın, oksijen, su, vücut organlarının çalışması gibi kendisinin halledemeyeceği sayısız şeylere ihtiyacı var. Aciz yaratılan insan bu ihtiyaçlarıyla baş başa bırakılmayıp, kendisinin güç ve kuvvetinin yetmeyeceği tüm ihtiyaçları onu yaratan tarafından yerine getirilmektedir.

Netice olarak denilebilir ki; ilk yaratılış itibariyle temiz ve günâhsız yaratılan insan, yaratılış amacını gerçekleştirmek için, ihtiyaç duyduğu her türlü ruhî, zihnî ve bedenî özelliklerle donatılarak, varlık mertebelerinin en yükseğine çıkabilecek bir yetenek ve kapasitede, yani olması gereken en güzel biçimde yaratılmıştır. Varlıkların çoğundan üstün niteliklerle yaratılmış bulunan insanın, hiç şüphesiz yaratılış amacının olması gerekir. Bu amaç, onun kendisine bu özellik ve değeri veren Rabbine kulluk etmesidir¹⁸⁶. İnsanın yaratılış amacı, yani kulluğu aynı zamanda onun imtihan konusudur. Üstün niteliklerin sahibi olan insan başıboş veya eğlence olsun diye yaratılmamıştır¹⁸⁷.

1.4.4. İnsanın “Emanet”i Üstlenmesi

Maddi ve manevi açıdan varlıkların çoğundan üstün özelliklerle donatılan insan, kâinatta görevsiz ve başıboş bırakılmamıştır. Her varlığa bir görev ve sorumluluk verildiği gibi insan da *emanetle* sorumlu tutulmuştur. Kur'an-ı Kerim'de insanın, *emaneti* üstlendiğinden bahsedilir. Ancak bu *emanetin* ne olduğu hakkında bilgi verilmez. İnsanın *emanet*'i üstlendiğini ifade eden âyet mealen şöyledir: “Biz ‘*emâneti*’, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.” (Ahzâb: 33/72). Âyet-i kerimede ifade edilen *emânet* hakkında pek çok görüş beyan edilmiştir. Bu görüşler genel itibariyle birbirini tamamlar niteliktedir. *Emânetin* ne olduğu hususunda ileri sürülen görüşler ana

¹⁸⁶ Bilgiz, *Kur'an'da İnsan ve Toplum*, DİB Yayınları – 856 İlmi Eserler –no: 138, (Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Anısına ‘Kur'an’ Özel Sayısı) 687-706; Zâriyât, 56.

¹⁸⁷ Mü'minûn: 23/115; Kıyâme, 75/36.

hatlarıyla şunlardır: Din¹⁸⁸, Farzlar¹⁸⁹, haramlar¹⁹⁰, gizli ve açık hallerde Allah (cc) ve Resûlünün emirlerine itaat etmek¹⁹¹, günâhları terk etmek gibi şer'î sorumluluklar¹⁹², irade hürriyeti¹⁹³, bütün organlarıyla beraber insanın vücudu¹⁹⁴, kadın ve erkeklerin iffetlerini korumaları¹⁹⁵, Allah'ın (cc) rubûbiyyetinin delillerini yansıtmak¹⁹⁶, Allah'ın (cc) insana verdiği yeryüzü halifelîği¹⁹⁷, insanların birbirine bıraktığı emanetler¹⁹⁸, verdikleri sözler¹⁹⁹, kısaca din ve dünya namına insanın üstlendiği her şeydir²⁰⁰.

Taberî (224-310), *emanet* kelimesine verilen bütün bu manaları uzunca zikrettikten sonra içlerinden en doğrusunun; “din ve dünya namına insanın üstlendiği her şey” olduğunu söyler²⁰¹. Bağavî de (ö. 516) aynı manaları saydıktan sonra kendi kanaatine göre *emanetten* muradın Allah'ın (cc) emirlerine itaat ve farzlar olduğunu ifade eder²⁰².

¹⁸⁸ Dahhâk, 2/679.

¹⁸⁹ Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, I-III, Dâru'l- Fikr, Beyrut 1998, II/539; İbn Cevzî, 6/427; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş- Şevkânî, *Fethu'l- Kadîr el- Câmî' Beyne'r- Rivâyeti Ve'd- Dirâyeti Min İlmi't- Tefsîr*, (4. Baskı), Dâru'l Marifet, Beyrut 2007, 1187; Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el- Kurtubî, *El- Cami' Li Ahkâmi'l- Kur'an*, I-XXIV (1. Baskı), Thk: Abdullah b. Abdu'l- Hasani't- Türkî, Müessesetü'r- Risale, Beyrut 2006, 17/245; Celâleddin es-Suyûtî, Thk. Abdullah b. Abdu'l- Muhsin et-Türkî, *ed- Dürri'l- Mensûr Fi't- Tefsîr-i Bi'l- Me'sûr*, I-XVII (1. Baskı), Hicr, Kahire 2003, 12/156; İbni Kuteybe, 352.

¹⁹⁰ Suyûtî, *ed-Dürri'l- Mensûr*, 12/156.

¹⁹¹ Beydâvî, Abdullah İbn. Ömer İbn Muhammed Nâsiruddin el- Beydâvî, *Tefsîr'u- Beydâvî, Envaru't- Tenzil ve Esraru't- Te'vil*, (Hâşiyet'ü Şeyh Zade) I-VI, Hakikat Kitabevi, İst. 1991, 3/599; Mâverdî, 4/428; Nesefî, Ebu'l- Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en- Nesefî, *Medârikü't- Tenzîl ve Hakâiki't- Te'vil*, I-VI (Thk. Seyyid Zekerîya, Nezar Mustafa el-Baz, Tsz. 4/941; Zemahşerî, Carullah Ebi'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaik-ı Ğavamizü't-Tenzil ve Uyuni'l- Ekavil fi Vücuhi't-Tevîl*, I-VI (1. Baskı), (Thk. Adil Ahmed Abdul Mecud; Ali Muhammed Muavviz), Mektebetü Abikan, Riyad 1998, 5/102; Ebu's-Suud, *Tefsîr-i Ebi's- Suûd, İrşad-ı Akl-ı Selim İlâ Mezâyâ'l-Kur'an'il-Kerim*, I-IX, Beyrut tsz, 7/118; Burhaneddin Ebu'l-Muhsin İbrahim b. Ömer el- Bikâî, *Nazmü'd-Dürer Fi Tenâsübi'l-Âyeti Ve's-Süver*, I-XXII, Dâru'l Kitabi'l-İslam, Kahire- Tsz. 15/423; Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-Mikbâs Min Tefsîr-i İbn Abbâs*, (1. Baskı), Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyyi, Beyrut 1992, 450.

¹⁹² İbn Cüzey el- Kelbî Ebu'l- Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el- Kelbî, *et- Teshîl li Ulûmi't- Tenzîl*, I-II (1. Baskı), Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 1995, 2/198; Abdurrahman b. Nasır es- Sa'dî, *Teysîru'l- Kerîm er- Rahmân Fi Tefsîr-i Kelâmi'l- Mennân*, (1. Baskı), Dâru'l- Hadîs, Kahire 2005, 738.

¹⁹³ Vehbe Züheylî, *Et- Tefsîru'l-Vecîz Ala Hamîşî'l Kur'an'il-Azim*, (2. Baskı), Dâru'l- Fikr, Şam 1996, 428.

¹⁹⁴ Kurtubî, 17/245.

¹⁹⁵ Mâverdî, 4/428.

¹⁹⁶ Mâverdî, 4/429.

¹⁹⁷ İbn Aşûr, 22/127.

¹⁹⁸ İbn Cevzî, 6/428; Mâverdî, 4/429.

¹⁹⁹ Tabersî, 8/141.

²⁰⁰ İbn Atiyye, Kâdî Ebû Muhammed Abdu'l- Hak b. Ğâlib b. Atiyye el- Endelûsî, Thk. Abdu's- Selâm Abdu's- Şâfi Muhammed, *el-Muharrerü'l-Vecîz Fi Tefsîri'l- Kur'âni'l- Azîz*, I-VI (1. Baskı), Beyrut 2001, 4/402; Ebû Hayyân, Muhammed Yusuf Ebû Hayyân el- Endülüsî, *Tefsîru'l- Bahri'l- Muhit*, I-VIII (1. Baskı), (Thk. Heyet), Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 1993, 7/243; Seâlibî, Ebu Abrurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebi Zeyd es- Seâlibî'l- Malikiyyi, *Tefsîru's- Seâlibî, el- Cevahiru'l- Hisan Fi Tefsîri'l- Kur'an*, I-V (1. Baskı), İhyâi't- Tûrâsi'l- Arabî, Beyrut 1997, 4/361.

²⁰¹ Taberî, 19/196-205.

²⁰² Bağavî, 6/380-381.

Aslında bütün bu sayılanlar Kur'an'ın muhtevasıdır, yani kendisidir. Yani insana emanet edilen şey, Kur'an-ı Kerim'dir diyebiliriz²⁰³. Ancak Kur'an-ı Kerim'in emanet edilmesi, elimizdeki kitap halinden ibaret değildir. Görüşlerini zikrettiğimiz müfessirlerin de ifade ettiği gibi; Kur'an-ı Kerim, hayatımızı kapsayan tüm âyetleriyle birlikte bize ebedî bir emanettir.

Emanetin ne anlama geldiğini bildiren açıklamalardan sonra emaneti taşımanın zorluğunu bildiren âyete ve onunla alakalı açıklamalara değinmek yerinde olacaktır: “Eğer biz bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün...” (Haşır: 59/21). Allah (cc) bu âyette, Kur'an-ı Kerim'in şanının büyüklüğünden haber veriyor. Yani eğer dağların katılığına ve sertliğine rağmen, tilavetiyle kalpleri yumuşatan²⁰⁴ Kur'an-ı Kerim, kemal derecedeki tesiriyle²⁰⁵ dağlara indirilecek olsaydı, Allah'ın (cc) hakkını yerine getirememek korkusundan param parça olurlardı²⁰⁶. Burada Kur'an-ı Kerim'i okuyup, anlayıp da ona hürmet göstermeyen ve kalbi müteessir olmayanlara bir azarlamanın²⁰⁷ yanında, mevzularını düşünüp anlamaya yönelik de bir teşvik vardır²⁰⁸.

Mâturîdî, âyette ifade edilen, ‘Kur'an-ı Kerim'in dağlara inmesi’ meselesini, kimilerinin temsil, kimilerinin hakikat olarak kabul ettiklerini naklettikten sonra, kendisinin ise âyeti temsil ve teşbih olarak değil, hakikat olarak anladığını ifade eder²⁰⁹. Zemahşerî ise âyetteki ifadenin temsil olduğunu söyler²¹⁰. Âyette ifade edilen ‘emanetin ağırlığı’, temsil de olsa hakikat de olsa çok mühim gerçekleri dile getirmesi bakımından Kur'an-ı Kerim'in, müfessirler tarafından en çok ilgilenilen ve hakkında çokca görüş beyan edilen âyetlerinden olmuştur. Bu âyette yer alan “Kur'an-ı Kerim'in dağlara inmesi meselesi” de, onun sorumluluklarının yerine getirilmesinin zorluğuna işarettir. Dünyevî sınavlar bile, kazanılacak şeye göre zorluk arz ederken, âhîret yolculuğunun dünya

²⁰³ Emanet hakkında geniş bilgi için bkz. Vehbi Karakaş, *Kur'an ve Hadislerin Işığında Emanet*, Zafer Yay. İst. 1995.

²⁰⁴ Şevkânî, 1479.

²⁰⁵ Sa'dî, 949.

²⁰⁶ İbn Cevzî, 8/224; Tabersî, 9/337.

²⁰⁷ Nesefî, 4/1213; İbn Cevzî, 8/224; İbn Cüzey, 2/432; Züheyli, *Vecîz*, 549.

²⁰⁸ Kurtubî, 20/388.

²⁰⁹ İmam Ebû Mansûr el- Mâturîdî, *Te'vilât'u Ehli's- Sünne*, I-XVIII, Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 2005, 9/601-603.

²¹⁰ Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 6/85.

aşamasında ebedî cennet sınavına tabi tutulan insanların basit bir sınav sonucunda cennete alınacakları düşünülemez.

Âhiret sınavının bazı soruları, nimetler şeklinde gelir; cevabı ise şükürdür. Bazı soruları da sıkıntı ve musibet şeklinde gelebilir, bunların cevabı da sabırdır. Âhiret sınavının sorularına yanlış cevap verilmesi durumunda kaybedilecek olan; dünyevî makam ve mevkiler gibi geçici şeyler değil, ebedî cennettir. Emanetin ağırlığını kalplerinin derinliklerinde hissedenler, kendilerine tevdi edilen her türlü emanetin gereklerini –şahsi olsun toplumsal olsun- hakkıyla yerine getirirler. Emanetin ağırlığını hissetmeyenler ise dünyada insanların başına bela olurlar, âhirette ise kendi başlarına bela almış olurlar.

1.4.5. İnsanların Irklara ve Kabilelere Ayrılması

Âhiret yolculuğundaki insanların dillerinin, renklerinin, kavim ve kabilelerinin farklı oluşu Allah'ın (cc) varlığının delillerindendir (Rûm: 30/22). Bu farklılık, üstünlük vesilesi değildir (Tekâsür: 102/1-8)²¹¹. Yaratılmış olma açısından bütün insanlar eşittir, birbirlerine üstünlükleri söz konusu değildir. İnsanların farklı ırk, kavim ve kabilelere ayrılmasının sebep ve hikmetini en net ortaya koyan âyet şudur: “*Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık ve **birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık.** Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır*” (Hucurât: 49/13). Bu âyet-i kerimeye göre insanlar, birbirlerini tanıyabilmeleri için, kadın-erkek olarak ve farklı ırk, kavim ve kabileler şeklinde yaratılmışlardır²¹². Bu âyet hakkında birden çok nüzul sebebi zikredilir. O nüzul sebeplerinden birisine göre, Peygamberimizin müezzini Bilal-i Habeşi, Mekke'nin fethi gününde ezan okur. Bu sırada müşrikler, Hz. Bilal hakkında küçük düşürmek maksadıyla onun siyah ırka mensup olduğunu ifade eden sözler sarf ederler. Bunun üzerine bu âyet nazil olur²¹³. Müfessirler, yukarıdaki âyetin: “*birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık*” kısmını tefsir ederken genelde aynı yorumda bulundukları görülür. Müfessirlerin ekserisine göre âyette geçen

²¹¹ Taberî, 21/386; Mâverdî, 5/335.

²¹² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 5/585; Bağavî, 7/348.

²¹³ Ebu'l- Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Neysâbûrî, *Esbâbu'n- Nüzûl*, (2. Baskı), Dâru'l Islah, Ed-Demmam 1992, 394; İbn Atiyye, 5/153; Bedreddin Çetiner, *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*, I-II (4. Baskı), Çağrı Yay. İst. 2013, 2/829.

tanımadan maksat, insanların kimlik edinmesini²¹⁴, tanınmasını ve ihtiyacı halinde ona yardım edilmesini sağlamaktır²¹⁵.

İnsan dünyaya gelirken ırkını, soyunu ve rengini seçme durumunda değildir. Yani insanın bu konularda bir çaba ve gayreti söz konusu değildir. Âyetten anlaşıldığı üzere Allah (cc), insanların birbirlerine olan üstünlüklerini kendi ellerinde olmayan renk, ırk, kabile vb. şeylere değil de, insanların kendi çaba ve gayretlerinin sonucuna yani, kendi elleriyle kazanabilecekleri takvâya bağlamıştır. Hülâsa insanlar aynı soydan (Hz. Âdem ve Hz. Havva) geldiklerini unutmamalıdır. Özellikle müminler bu konuda daha dikkatli olmak durumundadırlar. Zira Allah (cc) müminleri birbirlerine kardeş ilan etmiştir (Hucurât: 49/10). Resûl-i Ekrem: “Müslüman Müslümanın kardeşidir...”²¹⁶ ifadesiyle aynı hakikati vurgulamıştır. Allah (cc) ve Resûlünün kardeş ettiği müminler, birbirlerini kardeş olarak tanımak ve sosyal hayattaki münasebetlerini bu mülâhaza çerçevesinde düzenlemek mecburiyetindedirler.

²¹⁴ Kur'an Yolu, 5/97.

²¹⁵ Yazır, 6/4478; Mevdûdî, 5/460; Konyalı Mehmet Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an*, I-XVI (4. Baskı), Üçdal Neşriyat, İst. 1968, 13/5506.

²¹⁶ Buhari, *Mezâlim* 3, *İkrah* 7; Müslim, *Birr* 10, Ebû Dâvûd, *Harac* 36, *Eymân ve'n-Nüzûr* 9; Tirmizî, *Hudûd* 3, *Birr* 18; İbn. Mâce, *Keffâret* 14.

İKİNCİ BÖLÜM

İNSANIN ÂHİRET YOLCULUĞU

Ruhlar âleminin ardından anne karnında âhirete doğru olan yolculuğuna ortalama dokuz ay on gün devam eden insan, dünyaya gelir. Dünya hayatını iki dönem halinde ele almak mümkündür. Birincisi çocukluk dönemi ki, bu sorumluluğun olmadığı dönemdir. İkincisi ise çocukluk sonrası dönem yani sorumluluğun olduğu dönemdir. Bu dönemde insanlar, peygamberlere ve kitaplara dolayısıyla ilahi mesajlara muhataptırlar. İnsanlar muhatap oldukları bu mesajlara karşı alacakları duruma göre mümin, kâfir, münafık, müşrik ve mürted gruplarına ayrılırlar. Ayrıca bu dönemde insanların Allah'a (cc), insanlara ve diğer varlıklara karşı sorumlulukları vardır.

İnsanlar dünya hayatında eğer iman eder, salih amel, takva, ihsan, ihlas, sıdk, cihad, sabır, tevbe istiğfar, tevekkül, infâk, adâlet vb. güzel vasıflarla kendini iyi insan haline getirirse, bu vasıflar onun cennete doğru sevk edilmesine vesile olacaktır. Eğer Allah'ı ve âhireti inkâr eder, şirk, nifâk ve irtidat başta olmak üzere günâhlarla hemhal olursa bu vasıflar, insanın cehenneme sürüklenmesine sebep olacaktır.

İnsan yaratıldığı vasıfları icabı sevaplara da günâhlara da meyillidir. Emirleri yerine getirmekle, sevap işlemeğe devam etmesi mümkün olduğu gibi; yasakları çiğneyerek te günâh işlemesi mümkündür. Tüm ameller ise kayıt altına alınmaktadır. Hasbel kader bir insan günâh işler de pişman olur ve kayıt altına alınan günâhlarının silinmesini arzu ederse, bu da mümkündür. Kur'an-ı Kerim âhiret yolcularının işledikleri günâhlardan ne gibi hallerle temizlenebileceklerini bildirir. İlgili bölümde bu âyetlere etraflıca yer verilecektir.

İnsanın âhiret yolculuğunu olumlu ve olumsuz yönde etkileyen faktörler vardır. Ancak bu etkenler, insanı zorla cennetlik veya zorla cehennemlik edecek şeyler değildir. İnsan bu etkenleri kendi özgür iradesiyle değerlendirir ve iyi veya kötü yönde yoluna devam etmeğe kendisi karar verir. Dolayısıyla tüm sorumluluklar da insanın kendisine aittir. Dünyada fertlerin ömürleri sınırlı olduğu gibi toplumların da ömürleri sınırlıdır. Hatta dünyanın kendi ömrü de sınırlıdır. İnsanı ve toplumları kendi ecelleri beklediği gibi dünyayı da kıyâmet beklemektedir. Kıyâmetin ardından mahşer, hesap, sırat, a'raf, cehennem ve cennetle âhiret hayatı başlayacaktır.

2.1. ÂHİRET YOLCULUĞUNUN AŞAMALARI

İnsan dünyaya geldiğinde kendine de dünyaya da yabancıdır. Kur'an-ı Kerim ise, insanlar için hayatın her alanını kapsayan, geniş çaplı bir kullanma kılavuzu gibidir. Dolayısıyla insan, dünya hayatında kendisine lazım olan birçok bilgiyi Kur'an-ı Kerim'den öğrendiği gibi, âhiret yolculuğunun hangi aşamalardan oluştuğunu da ondan öğrenmek durumundadır.

Şunu hemen belirtmek gerekir ki; ister uzun ister kısa, hangi yolculuk olursa olsun, hazırlıksız yola çıkılmaz. Âhiret ise dönüşü olmayan yolculuktur. İnsan eğer bu yolculuğun nereden başlayıp nerede bittiğini ve bu yolculukta nelerin lazım olacağını bilirse ve ona göre hareket ederse, yolculuk süresince de yolculuğunun sonunda da rahat edecektir. Aksi takdirde yolculuk süresince iç huzuru elde edemeyeceği gibi ebediyet huzurunu da kaybedecektir.

Kur'an-ı Kerim genel olarak incelenecek olursa; insanı adeta bir yolcu olarak ele aldığı görülür. Kur'an, insanın âhiret yolculuğunu farklı süre ve âyetlerde; ruhlar âlemi, anne karnı, çocukluk, olgunluk ve ihtiyarlık, kabir, berzah, haşır, sırat, cennet ve cehennem olarak aşamalandırır.

2.1.1. Dünya Öncesi

İnsanın dünyaya gelmeden önceki hayatı, “Ruhlar Âlemi” ve “Rahm-ı Mader” (anne karnı) olmak üzere iki başlık altında ele alınabilir. Zira insan dünyaya gelmeden önce bu aşamalardan geçmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bu iki aşamadan, ruhlar âlemi ve orada geçirilen süre hakkında açık bir bilgi verilmese de insanın anne karnındaki durumu ve orada geçirilen süre hakkında bilgi veren âyetler mevcuttur. İlgili başlıkta o âyetler incelenecektir.

Ruhlar Âlemi: Geçmişten günümüze genellikle ölümden sonra hayatın devam ettiğine, insanda maddi varlığından bağımsız bir cevherin mevcudiyetine inanılmış ve bu cevher “ruh” veya “can” olarak adlandırılmıştır²¹⁷. Yani ‘insan’ gerçeğini ruh ve beden birliğinde oluşturduğu ve hiçbirini tek başına ‘insan’ı tanımlamayacağı²¹⁸ kabul edilmiştir. Ruhlar âlemi, “bezm-i elest” diye de ifade edilir. “Bezm-i elest” terkibi Farsçada “sohbet

²¹⁷ Bkz. Ahmet Güç, *Ruh* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 35/197-199.

²¹⁸ Toprak, *Kabir* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, (Kuşeyrî, Risale'den naklen) 24/37-38.

meclisi” anlamına gelen “bezm” kelimesiyle Arapçada “ben değil miyim?” manasındaki “elestü”den oluşan bir terkiptir. “Bezm-i elest” terkiibi, “ben sizin rabbiniz değil miyim” hitabının yapıldığı ve ruhların da “evet” diye cevap verdikleri meclis anlamını ifade eder²¹⁹. Böyle bir âlem var mıdır yok mudur? Varsa mahiyeti nedir? İnsanların ruhları bu âlemde ne kadar süre geçirmişlerdir? Gibi sorular akla gelebilir. Bu konu uzun uzadıya tartışılmış. ‘Ruhlar âlemi’ için var diyenler olduğu gibi yok diyenler de²²⁰ olmuştur. Müfessirlerin ekseriyeti, ruhlar âlemi diye bir âlemin varlığını kabul etmekle birlikte mahiyeti konusunda herhangi bir görüş beyan etmemişlerdir. Ruhlar âleminin var olduğunu söyleyenler haklı görünmektedir. Bu haklılıkları aşağıdaki âyetler çerçevesinde izah edilmeğe çalışılacaktır.

Evvela şunu belirtmek gerekir ki ne Kur’an-ı Kerim’de ne de hadis-i şeriflerde ruhun veya ruhlar âleminin mahiyetine ve orada geçirilen süreye dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece varlığına dair bilgiler mevcuttur. Ruhlar âleminin varlığına işaret ettiği kabul edilen âyetlerden ilki mealen şöyledir: “*Rabbinin, Âdem evlatlarından, misak²²¹ aldığını da düşünün: Rabbin onların bellerinden zürriyetlerini almış ve onların kendileri hakkında şahitliklerini isteyerek “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” Buyurunca onlar da “Evet!” diye ikrar etmişlerdi. Kıyâmet günü “Bizim bundan haberimiz yoktu!” Yahut: “Ne yapalım, daha önce babalarımız Allah’a şirk koştular, biz de onlardan sonra gelen bir nesil idik, şimdi o bâtılı başlatanların yaptıkları sebebiyle bizi imha mı edeceksin?” gibi bahaneler ileri sürmeyesiniz diye Allah bu ikrarı aldı”.* (A’raf: 7/172-173)²²². Efendimiz (s. a. v.), sahabe ve tâbiûn müfessirlerine nispet edilen rivâyetlerden açıkça anlaşıldığı üzere, bu âyetlerde bahsi geçen *mîsâk*, insanoğlunun dünyaya gelişinden önce gerçekleşmiştir. Bezm-i elestle ilgili âyetin zâhirî mana temelinde yorumlanmasına yönelik hâkim bir anlayış vardır ki, ilgili âyetin ilk ve tarihi manasına daha uygun düşmektedir²²³. Müşkil âyetlerden²²⁴ kabul edilen bu âyette, geçmişte Allah’ın (cc) Âdemoğullarından, yani onların sulblerinden (sırtlarından) zürriyetlerini çıkardığı, nefislerine bizzat kendilerini şahit tuttuğu ve onlara, “ben sizin

²¹⁹ Yusuf Şevki Yavuz, *Bezm-i Elest* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 6/106-108.

²²⁰ Yavuz, *Ruh* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 35/187-192.

²²¹ “Misak” hakkında geniş açıklama için bkz. Sinan Öge, *Fitratın Mîsâkı*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 22, Erzurum 2004, 240-260.

²²² Bu konudaki diğer âyetler için bkz. Mâide: 5/7; Rûm: 30/30; Ahzâb: 33/72-73; Hadîd: 57/8.

²²³ M. Öztürk, 177.

²²⁴ Kurtubî, 9/375.

rabbiniz değil miyim” diye hitap ettiği, onların da “evet” dedikleri açık bir şekilde belirtilmiştir²²⁵.

Ruhların yaratılma zamanı hakkında Kur'an-ı Kerim'de herhangi bir bilgiye rastlanılmaz. Ancak tefsirlerde şu iki görüş mevcuttur:

1. Allah (cc) insanlık âlemini yeryüzünde yaratmadan önce onların ruhlarını yaratmıştır²²⁶.

2. Allah (cc) her bir insanın ruhunu, o insanı dünyaya getirirken yaratmaktadır²²⁷.

Ruhların yaratılma zamanı hakkında zikrettiğimiz iki görüşün telif edilebileceği kanaatindeyiz. Şöyle ki; birinci görüşte geçtiği üzere önceden yaratılan ruhlar ikinci görüşte yer aldığı gibi zamanı geldiğinde anne karnındaki insana üflenir. Bunu böyle anlamak daha makul ve iki görüşü telif edici görünmektedir. Zira ikinci görüşü destekleyen hadiste anne karnında insanın yaratılmasından bahsedilmesine rağmen, ruhun yaratılmasından değil üflenmesinden bahsedilir²²⁸. Bu da önceden yaratılmış olan ruhun eşleştirileceği bedene üflenmesi demektir.

Ruhlardan alınan misakın niteliğiyle ilgili olarak da genel manada iki görüş mevcuttur:

Birinci görüşe göre, ruhlardan gerçek manada bir misak alınmıştır²²⁹. Yukarıda kaydettiğimiz (A'raf: 7/172-173) âyetlerin de zahiri bunu göstermektedir. Bakara suresi 27. ve Ra'd suresi 25. âyette misakı bozanlardan bahsedilmesi bazı müfessirler tarafından bu misakla ilişkilendirilmiştir²³⁰.

İkinci görüşe göre ruhlardan alınan misak temsilidir. Yani insanlardan böyle bir misak alınmadığı halde alınmış kabul edilir. Başka bir deyişle eğer insanlara “*Ben sizin*

²²⁵ Yavuz, *Bezm-i Elest* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 6/106-108.

²²⁶ Bu manadaki görüşler için bkz. Dahhâk, 1/375; Taberî, 10/546-563; Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb B. Ali en- Nesâî, tahkik, Sabri b. Abdul Hâlik eş- Şâfiyyî, *Tefsîru'n- Nesâî*, I-II (1. Baskı), Müessesetü'l Kütübî's- Sekafiyyî, Beyrut-1990, 1/504; Beydâvî, 2/381; İbn Cevzî, 3/283; Mâverdi, 2/277; İbn Cüzey, 1/328; Kurtubî, 9/375-378; Suyûtî, *ed- Dürri'l- Mensûr*, 6/649-651; İbn Atiyye, 2/474-475; Ebû's- Suûd, 3/289; Süddî, Ebu Muhammed İsmail b. Abdurrahmân es-Süddî'l- Kebir, (1. Baskı), Tahkik; Muhammed Ata Yusuf, *Tefsîr-u Süddî'l- Kebir*, Dâru'l-Vefa, b. y. y. 1993, 273; İbn Kesîr, İmam el- Celil el- Hafız İmâdü'd- Din Ebu'l- Fidâ İsmail İbn Kesîr ed- Dimeşkî, *Tefsîru'l- Kur'ani'l- Azim*, I-XV (1. Baskı), (Thk: Heyet), Kurtuba, Kahire 2006, 6/433-448; Bağavî, 3/298.

²²⁷ Mâverdi, 2/278.

²²⁸ Buhari, *Bed'ü'l-Halk* 6; Müslim, *Kader* 1; Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 16.

²²⁹ Dahhâk, 1/375; Yavuz, *Bezm-i Elest* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 6/106-108.

²³⁰ Ebû Hayyân, 1/272.

Rabbiniz değil miyim?” şeklinde bir soru sorulacak olsaydı insanlar: **“Evet!”** diyecek kabiliyette yaratılmışlardır²³¹.

Bu iki görüşten birincisi açık bir şekilde ruhlar âleminin varlığını göstermektedir. *insanın istidadına bakılırsa, vazife-i fitriyesinin ubudiyet olduğu anlaşıldığı gibi; ruhanî ulviyetine ve ebediyete olan derece-i iştiyakına da dikkat edilirse, en evvel insan bu âlemden daha latif bir âlemde ruhen yaratılmış da, teçhizat almak üzere muvakkaten bu âleme gönderilmiş olduğu anlaşılır*²³².

Ruhlar âleminin varlığına delil kabul edilen bir diğer âyet ise şudur: فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ **(Resûlüm!)** *“Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi **fitrat** üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.”* (Rûm: 30/30).

Müfessirler, âyette ifade edilen **fitratı**²³³ genelde şu şekillerde yorumlamışlardır:

➤ Fıtrattan maksat, insanın daha çocukluğunda Allah'ın (cc) eserlerini ayırt etme, onların delaletiyle Rabbini bulabilme, onun şeriatını öğrenebilme ve O'na iman etme özelliklerindeki yaratılıştır²³⁴.

➤ Fıtrattan maksat, وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ *“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”* (Zâriyât: 51/56) âyetinde olduğu üzere Allah'a (cc) kulluktur²³⁵.

➤ Fıtrattan maksat, A'raf suresinde yer aldığı üzere, Allah (cc) Âdem evlatlarından... bellerinden zürriyetlerini alıp, onların kendileri hakkında şahitliklerini isteyerek **“ben sizin Rabbiniz değil miyim?”** Buyurunca onların **“elbette!”** diye ikrar etmeleridir. Bu da aslında İslam'dır²³⁶.

Yukarıdaki âyette zikredilen ‘fitrat’ hakkında yapılan yorumlardan sonuncusu, ruhların elest bezminde yaptıkları ikrarlarını göstermektedir.

²³¹ Neseî, 2/384; Şevkânî, 510; İbn Cüzey, 1/328; Züheylî, *Veciz*, 174; Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/529-530; Ebû Hayyân, 4/419; Muhammed Abduh, *Tefsiru'l- Menâr*, I-XII (2. Baskı), Dâru'l-Menâr, Kahire 1947, 9/387.

²³² Bediüzzaman Said Nursî, *Mesnevi-i Nuriye*, 186.

²³³ Sinan Öge, *Fıtratın Mîsâkı*, 240-260.

²³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4/577; İbn Atiyye, 4/336.

²³⁵ Tabersî, 8/47.

²³⁶ Taberî, 18/493; Mâverdî, 4/312; Bağavî, 6/269.

İbnü'l- Cevzî (508-597) fitrat hakkındaki görüşleri sıraladıktan sonra; مَا مِنْ مَوْلُودٍ إِلَّا يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ، أَوْ يُمَجِّسَانِهِ (Her doğan ancak fitrat üzere doğar. Sonra anne – babası onu ya Yahudi, ya Hristiyan yahut ta Mecusi yapar...) ²³⁷ hadisini de delil göstererek şöyle der: “Bize göre fitrat, ilk yaratılışta Allah’ın (cc) **“Ben sizin Rabbiniz değil miyim?”** şeklindeki sorusuna insanların: **“Elbette!”** diye cevap vermeleridir” ²³⁸.

Yukarıdaki âyet ve hadisten anlaşılmaktadır ki, insan, fitrat üzere yani, Allah’ın (cc): **“Ben sizin Rabbiniz değil miyim?”** sorusuna **“evet”** cevabı vermiş olarak, başka bir deyişle Allah’ın (cc) emir ve iradesine teslim olmuş bir Müslüman olarak dünyaya gelmektedir. Sonra anne – baba başta olmak üzere birçok etken ²³⁹ onun inancı, fikirleri ve âhiret istikametindeki tercihleri üzerinde etkili olmaktadır. Bununla beraber, dinini yaşama ve âhirete hazırlanma konusunda nihai karar her insanın kendisine aittir.

Ruhlardan alındığı ifade edilen ‘mîsak’ı da, insanın bilgi alanını aştığı ve gayb alanına girdiği için âyetlerde bildirildiği kadarıyla tasdik etmek yerinde olacaktır. ²⁴⁰ İnsanın âhiret yolculuğu, ruhlar âleminin ardından rahm-ı مادر’le (anne karnı) devam eder.

Anne Karnı: Kur’an’da insanların iki türlü yaratılışından bahsedilir. Birincisi; Allah’ın (cc) Âdem’i (a.s) topraktan yaratmasıdır ki, bunun üzerinde durulmuştu. İkincisi ise; Allah’ın (cc) diğer insanları, meni ²⁴¹ gibi basit, atılan bir sudan ²⁴² rahimlerde üç katlı karanlık içinde çeşitli safhalardan geçirerek (Zümer: 39/6) dilediği şekillerde yaratmasıdır (Âl-i İmrân: 3/6).

Bir âyette, anne rahmine meninin düşmesinin ardından oradaki yaratılış aşamaları ve sonrası şöylece özetlenir: *“Ey insanlar! Eğer yeniden dirilmekten şüphede iseniz, şunu bilin ki, biz sizi topraktan, sonra nutfeden ²⁴³, sonra alakadan (nutfenin rahim duvarına tutunmuş hali), sonra uzuvları (önce) belirsiz, (sonra) belirlenmiş canlı et parçasından*

²³⁷ Buhârî, Cenaiz, 79, 92.

²³⁸ İbn Cevzî, 6/301.

²³⁹ Bu etkenlerin neler olduğu hususunda geniş bilgi için “İnanma veya İnkârın Oluşumuna Etki Eden Faktörler” başlığına bakınız.

²⁴⁰ Kur’an Yolu, 2/625.

²⁴¹ Furkân: 25/54; Fâtır: 35/11; Yâsîn: 36/77; Mümin: 40/67; Vâkı’a: 56/58; Kıyâme: 75/37.

²⁴² Mürselât: 77/20; Târık: 86/5-8.

²⁴³ ‘Nutfe’ erkek spermi ile kadın yumurtasından ibaret suyun karışımından meydana gelen birleşime denir”. Bu tarif için ve insanın anne karnındaki yaratılış aşamalarının geniş izahları için bkz. M. Ali el- Bâr, Kur’an-ı Kerim’e ve Modern Tıbbı Göre İnsanın Yaratılışı, (1. Baskı), TDV. Yay. Ank. 1989, 14-29.

(uzuvları zamanla oluşan ceninden) yarattık ki size (kudretimizi) gösterelim. ve dilediğimizi, belirlenmiş bir süreye kadar rahimlerde bekletiriz. Sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız. Sonra güçlü çağınıza ulaşmanız için (sizi büyütürüz). İçinizden kimi vefat eder; yine içinizden kimi de ömrün en verimsiz çağına kadar götürülür; ta ki bilen bir kimse olduktan sonra bir şey bilmez hale gelsin. Sen, yeryüzünü de kupkuru ve ölü bir halde görürsün; fakat biz, üzerine yağmur indirdiğimizde o, kıpırdanır, kabarır ve her çeşitten (veya çiftten) iç açıcı bitkiler verir” (Hac: 22/5)²⁴⁴. Bu âyet, insanın âhîret yolculuğunu üç ana başlıkta özetlemektedir:

- a. İnsanın anne rahminde yaratılması,
- b. Dünya hayatı,
- c. Öldükten sonra tekrar diriltilmesi.

2.1.2. Dünya Hayatı

İnsan, anne karnından sonra âhîret yolculuğuna dünya hayatıyla devam etmektedir. Âhîret yolculuğunun dünya hayatı bölümü, bu yolculuğun en önemli kısmını oluşturmaktadır. Zira bir âhîret yolcusu olarak insan, cennet veya cehennemle neticelenecek sınava, burada tabi tutulmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de, dünya hayatı ele alınırken âhîret hayatından bağımsız olarak ele alındığı yerler olsa da çoğunlukla dünya ve âhîret birlikte zikredilmişlerdir²⁴⁵. Dünya ve âhîret hayatının birlikte zikredildikleri bir âyet meâlen şöyledir: “*Hiçbir kimse yok ki, ölümü Allah'ın iznine bağlı olmasın. (Ölüm), belli bir süreye göre yazılmıştır. Her kim, dünya nimetini isterse, kendisine ondan verimiz; kim de âhîret sevabını isterse, ona da bundan verimiz. Biz şükredenleri mükâfatlandıracağız*” (Âl-i İmran: 3/145). Âyette yer alan Allah'tan istekte bulunma insanlar için hayatın bir parçası durumundadır.

İnsan dünyaya gelince, ortalama olarak hayatının ilk on beş yılını oyunla geçirir. Bu hemen hemen her insan için böyledir. Ancak bundan sonrası için her insan adına aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Hayatın bundan sonrasını algılama açısından insanlar iki kısımda değerlendirilebilir. Bir kısmını çocukluğun ardından dünyayı oyun ve eğlence yeri sanıp o şekilde hayatlarına devam edenler oluşturur. Diğer kısmını ise, aklını Allah'ın

²⁴⁴ Benzer âyetler için bkz. Mü'minûn: 23/14; Mümin: 40/67; Necm: 53/45-6; Vâkı'a: 56/57-59; Nüh: 71/14; Kıyâme: 75/37-38.

²⁴⁵ İlgili âyetlerden bazıları için bkz. Bakara: 2/85, 86.; Âl-i İmrân: 3/14, 22, 45, Nisâ: 4/74, 77, 94, 109...

gönderdiği elçiler ve kitaplar rehberliğinde kullanıp, kulluğunun şuuruna varanlar oluşturur.

Kur'an-ı Kerim'de 75 kez geçen "hayat" kelimesinin büyük çoğunluğu, "dünya hayatı" manasında الْحَيَاةُ الدُّنْيَا şeklinde tamlama olarak yer alır. Bu tamlamalarda الْحَيَاةُ kelimesi ötre, üstün ve esre olmak üzere üç harekeyi de almıştır. Bunların sayısı; 15'i merfu²⁴⁶, 11'i mansub²⁴⁷, 37'si ise mecrur²⁴⁸ olmak üzere 63'tür. Kalan 12 tane حَيَاةُ kelimesi ise farklı şekillerde geçmekte olup, onların da büyük bir kısmı âhirete inanmayanlarla alakalıdır²⁴⁹. Bu âyetlerden bir kısmında ise dünya hayatının aldaticılığına vurgu yapılır²⁵⁰.

الْحَيَاةُ الدُّنْيَا ifadesinin yer aldığı âyetlerden dördünde dünya hayatı "oyun ve eğlence" manasına gelen لَعِبٌ وَلَهْوٌ²⁵¹, olarak tavsif edilmiştir. Ancak bu vasıflandırma dünyanın kendisi için değil, orada geçirilecek olan hayat için yapılmıştır. Zira göklerin ve yerin oyun olarak yaratılmadığını bildiren âyetler mevcuttur. Bunlardan bir tanesi mealen şöyledir: *Biz, göğü, yeri ve bunlar arasındakileri, oyun ve eğlence olarak yaratmadık* (Enbiya: 21/16)²⁵².

Allah (cc) abesle iştiğalden münezzehtir. Yani hikmetsiz, boş ve hiçbir işe yaramayan şeylerle meşgul olmaz. O'nun her işinde bir hikmet vardır. Buna bağlı olarak O, dünyayı oyun ve eğlence olsun diye yaratmamıştır. Dünya hayatını "oyun ve oyalanma" olarak nitelendirmesi ise dünyanın insanlara bakan yönü itibariyledir. Yani insanlardan bir kısmı, hayatın sadece dünya hayatından ibaret olduğunu düşünmekte, dünyanın gerçek mahiyetini anlamamakta ve kendileri için dünyayı oyun ve oyalanma yerine çevirmektedirler. Allah bu tip insanlar hakkında فَذَرَهُمْ يَحْضُوا وَيَلْعَبُوا حَتَّى يُلَاقُوا يَوْمَهُمْ²⁵³ Ama sen onları (şimdilik) bırak da, tehdit edildikleri günlerine kavuşuncaya dek dalsınlar, oynayadursunlar²⁵³ buyurmaktadır. Bu âyet Kur'an-ı Kerim'de iki defa tekrarlanır. Her iki âyetin de öncesinde cehennemlik olan mücrimlerin âhireti hesaba

²⁴⁶ Bkz. En'am: 6/32; Ra'd: 13/26; Ankebût: 29/64...

²⁴⁷ Bkz. Bakara: 2/86; Hud: 11/15; Nahl: 16/107...

²⁴⁸ Bkz. Bakara: 2/85; Âl-i İmrân: 3/14, A'raf: 7/32...

²⁴⁹ Bkz. Bakara: 2/96, 179, En'am: 6/29; Nahl: 16/97; Mü'minûn: 23/37; Furkan: 25/3; Câsiye: 45/24; Ahkâf: 46/20.

²⁵⁰ Bkz. Âl-i İmrân: 3/185; En'am: 6/70, 130; A'raf: 7/51; Fâtır: 35/5...

²⁵¹ Bkz. En'am: 6/32; Ankebût: 29/64; Muhammed: 47/36; Hadid: 57/20.

²⁵² Aynı mealdeki bir başka âyet için bkz. Duhân: 44/38.

²⁵³ Zuhruf: 43/83; Meâric: 70/42.

katmadan yaşadıkları dünya hayatları anlatılır. Aynı âyetlerde hayatını oyun ve eğlencede geçirenler için çetin bir âhiret hayatı olacağı da bildirilir. Dünya hayatını âhiret için hazırlık aşaması olarak algılayıp da hayatını ona göre tanzim etmek isteyenler ise, resul, nebi ve ilahî kitapların rehberliğinde yaşarlar, Allah'ın (cc) emir ve yasaklarını, hayatlarının merkezine alırlar.

Çocukluk: Dünya hayatının bu aşaması, insanların sorumluluk dönemine hazırlık aşamasıdır. İnsan, çocukluk denilen bu dönemde –eğer ömrü varsa- önündeki dinî ve dünyevî hayatı için gerekli bilgi ve donanımı elde eder. Ancak dinî açıdan bu dönemde sorumlu değildir.

*“Bütün kültürlerde çocukların yetişkinlerle bir tutulamayacağı, bilinen bir gerçektir. Bundan dolayı başta hukûkî muâmeleler olmak üzere sorumluluk gerektiren toplumsal uygulamalarda, çocuk masum kabul edilir. Çocuğun akli melekeleri yeterince gelişmediğinden dolayı neyin iyi, neyin kötü olduğunu tam olarak anlayamamakta; dolayısıyla da sağlıklı ve sorumluluk gerektiren kararlar verememektedir”*²⁵⁴. Bu sebeptendir ki, çocuk yaptıklarından sorumlu tutulmamaktadır.

‘İslam’da çocukluk’, denildiğinde bakılacak birinci kaynak Kur’an-ı Kerim’dir. Birçok âyette âhiret yolculuğundaki insanın dünyadaki çocukluk dönemine yer verilir. Ancak bu dönemin hangi yaşta başlayıp hangi yaşta son bulduğuna, sorumlu olup olmama konusuna değinilmez. İslam âlimleri, çocukların yaş, bülüğ ve temyiz durumları, sorumlu olup olmadıkları gibi meseleleri, hadis kaynaklarında verilen bilgiler ışığında da değerlendirmişlerdir.

Bir diğer ifadeyle, İslam hukukunda doğumla başlayan ve ergenlik çağına kadar devam eden döneme “çocukluk”, bu dönemi yaşayan kimseye de “çocuk” denir²⁵⁵. İslam inancına göre çocuk dünyaya günâhsız olarak gelir. Bu sebeptendir ki, Hristiyanlık inancında kabul edildiği şekliyle, Âdem (a.s) tarafından nesline intikal ettiği düşünülen “aslî günâh” kavramı, kesinlikle İslamî öğretiyeye muhaliftir²⁵⁶. Zira günah işlemede bilinç

²⁵⁴ Harun Çağlayan, *Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Âhiretteki Durumu*, Kelam Araştırmaları, 12 (1), 2014, 37-60.

²⁵⁵ Mehmet Akif Aydın, *Çocuk Md. TDV. İslam Ansiklopedisi*, 8/361-363.

²⁵⁶ S. Kılıç, *Benliğin İnşası*, İnsan Yay. İst. 2000, 205.

vardır. Çocuklarda ise bu bilinç uzunca bir zamanın sonunda oluşmaktadır. Kaldı ki, çocuklar bahse konu edilen bu dönemi anne ve babalarının gözetiminde geçirirler.

Lugat olarak; yerine getirmesi hususunda muhatabı bir şeyle sorumlu tutmak²⁵⁷, anlamına gelen **teklif**, dini bir terim olarak; bulûğ çağına gelen insanların bir kul olarak Allah'ın (cc) emir ve yasaklarıyla sorumlu tutulma durumunu ifade eder. Teklife muhatap olma açısından edâ ehliyetine erişmek için, çocuğun doğumdan itibaren kat etmesi gereken dönemlerini, **gayr-i mümeyyiz, mümeyyiz ve bulûğ** evreleri olarak belirlemek mümkündür. Doğumdan başlayıp yedi yaşına kadar olan ilk dönem içerisinde çocuk, **gayr-i mümeyyiz**²⁵⁸ olarak kabul edilir. Çocuğun yedi yaşından bulûğ çağına kadar devam edecek olan ikinci dönemine **mümeyyiz** denir. Çocukluğun üçüncü ve sonuncu devresi **bulûğ** yani **ergenlik** dönemidir²⁵⁹. Bulûğ için azamî yaş müçtehit imamların çoğunluğuna göre, 15 olarak kabul edilir²⁶⁰.

İnsanın anne karnındaki hayatını, dünyaya gelmesini, çocukluğunu ve olgunluk dönemini içine alan bir âyet-i kerime meâlen şöyledir: *“Biz insana anne babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu ne zahmetle karnında taşıdı ve ne zahmetle doğurdu! Onun (anne karnında) taşınması ve süttten kesilme süresi (toplam olarak) otuz aydır. Nihâyet olgunluk çağına gelip, kırk yaşına varınca şöyle der: “Bana ve anne babama verdiğin nimetlere şükretmemi, senin razı olacağın salih amel işlememi bana ilham et. Neslimi de salih kimseler yap. Şüphesiz ben sana döndüm. Muhakkak ki ben sana teslim olanlardanım.”* (Ahkâf: 46/15). Bu âyetle insanın anne karnından başlamak üzere kırk yaşına kadarki hayatı dört başlık altında özetlenmiştir. Bunlardan ilk üç evre anne karnı ve çocukluk dönemine ait olup şöyle sıralanabilir:

1. Anne karnında taşınma dönemidir. Bu dönemin, anneye olan zahmetine vurgu yapılır.
2. Dünyaya gelmesidir. Bu durumun da anneye olan zahmetinden bahsedilir.
3. Emzirilme dönemidir. Anne karnındaki süreyle birlikte otuz ay olarak zikredilir. Bu durumda sadece emzirilme dönemi ortalama yirmi bir ay olur. Bir başka âyetle isteyenlerin emzirmeyi yirmi dört aya tamamlayabileceği bildirilir (Bakara: 2/233).

²⁵⁷ Cürcânî, 59.

²⁵⁸ **Mümeyyiz**: iyi ile kötüyü, fayda ile zararı birbirinden ayırt edebilen. **Gayr-i mümeyyiz**: iyi ile kötüyü, fayda ile zararı birbirinden etraflıca ayırt edemeyen.

²⁵⁹ Çağlayan, *Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Âhiretteki Durumu*, 37-60.

²⁶⁰ Orhan Çeker, *İslam Hukukunda Çocuk*, Kayıhan Yayınları, (1. Baskı), İstanbul 1990, 54.

4. Son olarak olgunluk çağı olarak kırk yaşına gelmesinden bahsedilir.

Kur'an-ı Kerim'de çocuklar, dünya hayatının süsü (Âl-i İmrân: 3/14; Kehf: 18/46), anne ve baba için göz aydınlığı (Furkan: 25/74) ve vesilesi²⁶¹ olarak tanımlanır. Çocuk daha anne karnında iken, anne-baba duaya ve şükre sevk edilir²⁶². Ama neticede hayat, dünya hayatından ibaret olmadığı için, ebeveynler kendilerini ve çocuklarını ikinci ve kalıcı olan âhiret hayatına yönelik bilgilendirmeli, o yönde gayret göstermelidirler. Bu konuda nihai tembih, Tahrîm Suresinde yer almaktadır: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجِبَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاطٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ *“Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır”* (Tahrîm: 66/6).

Çocukların anne ve baba üzerinde önemli hakları vardır. Zira çocuklar birçok şeyde seçme özgürlüğüne sahip değildirler. Babalarını, annelerini, isimlerini vb. tercih etmek kendilerine ait değildir. Bu açıdan anneler ve babalar kendilerini iyi ve örnek bir baba ve anne olmanın vasıflarını yansıtacak şekilde yetiştirmek zorundadırlar. Kişiler evlenecekleri zaman, gelecekte doğacak çocukları için mümin/mümine ve yüksek ahlak sahibi bir anne/baba adayını benimsemeli, dünyaya geldiklerinde çocuklarına güzel bir isim koymalı, iyi bir terbiye vermeli, dinini öğretmelidirler. Zamanı geldiğinde çocuklarını evlendirmeli ve çocukları arasında eşit muamelede bulunmalıdırlar...²⁶³.

Çocuk yaştakilerin vefat etmesi, başka bir deyişle âhiret yolculuklarının dünya kısmı, bülüğ çağından önce son bulması halinde, çocuğun âhiretteki durumu ne olacak? Bu soru başta ehl-i sünnet âlimleri olmak üzere tüm mezhep sahiplerini meşgul etmiştir. *“Ehl-i Sünnetin çoğunluğuna göre, inanan insanların çocukları hadislerde bildirildiği gibi cennete girecekler ve ebeveynlerine şefaathçi olacaklardır. Bu konuda sünni yaklaşımın temel hareket noktası, Müslüman çocuklarının ebeveynlerine tabi kabul edilerek cennete girmesi; inkârcıların çocuklarının ise, durumlarının Allah'a havale*

²⁶¹ Enfâl: 8/28; Teğâbun: 64/15.

²⁶² A'râf: 7/189; İbrâhîm: 14/40; Furkân: 25/74.

²⁶³ Bu konuda geniş açıklamalar için bkz. Hayati Hökelekli, *Çocuk* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 8/355-359.

edilmesidir. İlahi adâlete havale edilen çocukları, Allah'ın cennete direkt kabul etmesi veya A'raf ashabı gibi bir müddet bekletildikten sonra cennete kabul etmesi beklenir"²⁶⁴.

Müminlerin bülüğ çağına varmadan vefat eden çocuklarının âhiretteki durumları hakkında fazla zorlanmadan cennetlik olacakları yönünde fikir beyan eden âlimler, müşrik veya kâfir çocukları hakkında aynı kolaylıkta fikir beyan edememişlerdir. Müşrik çocuklarının da cennetlik olacaklarını kabul eden âlimlerin temel hareket noktası şu âyet olmuştur: *...Hiçbir günâhkâr, başkasının günâh yükünü üstlenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe (kimseye) azap edecek değiliz* (İsra: 17/15)²⁶⁵.

Bu hususta hadis şârihi Aynî şu görüşleri zikreder:

1. Müşrik ve kâfirlerin çocuklarının âhiretteki durumu meşîet-i ilahiyeye, Allah'ın dilemesine tabidir.
2. Müşrik ve kâfirlerin çocukları babalarına tabidirler. Yani babaları gibi cehennemliktirler. Bu görüş haricilere aittir.
3. Müşrik ve kâfirlerin çocukları a'raf ehlidirler.
4. Müşrik ve kâfirlerin çocukları, cennet ehline hizmetçi olarak cennette kalacaklardır²⁶⁶.
5. Müşrik ve kâfirlerin çocukları da müminlerin çocukları gibi cennet ehlidirler. Aynî'nin Nevevî'den naklettiğine göre o, muhakkiklerin tercih ettikleri görüşün bu olduğunu söylemiştir. Aynî'nin kendi tercihi de bu yöndedir²⁶⁷. Hz. Aîşe'nin, Hz. Hatice'den gelen rivâyetinde belirtildiği gibi, her doğan İslam fitratı üzere doğar. Akil balığ olmadan ölen müşrik çocukları da cennetliktir²⁶⁸. İbn Kesîr de bu hususta üç temel görüş olduğunu; bu üç görüşten, *müşrik çocuklarının cennetlik olacağı* görüşünün kuvvetli dayanaklara sahip olduğunu zikreder²⁶⁹.

²⁶⁴ Çağlayan, *Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Âhiretteki Durumu*, 37-60. Araf'ta müşriklerin çocuklarının bulunacağına dair bkz. Bağavî, 3/233; İbni Cevzî, 3/206; Neseî, 2/356; Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbu'd-Din es-Seyyid Mahmud, *Ruhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm*, I-XXX, İhyâu't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut tsz, 8/124; Araf'ta zina yoluyla dünyaya gelen çocukların bulunacağına dair bkz. İbni Cevzî, 3/205; Kurtubî, 9/228; Âlûsî, 8/124.

²⁶⁵ İbn Kesîr, 8/445.

²⁶⁶ Bu manaya şu âyetler delil getirilir; Vâkıâ: 56/17; İnsan: 76/19.

²⁶⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 8/307-308.

²⁶⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 8/306; Zeynü'd-Dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifî'z-Zebîdî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (7. Baskı), trc. ve şerh, Kamil Miras, DİB Yayınları, Ankara 1982, 4/593.

²⁶⁹ İbn Kesîr, 8/457.

Kur'an-ı Kerim'de cennet çocuklarını ifade bağlamında 'ğılman' ve 'vildan' kavramlarının kullanıldığını görürüz. Bunlardan 'ğılman' kelimesi bir âyette yer almaktadır: وَيُطَوَّفُ عَلَيْهِمْ غِلْمَانٌ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَّكْنُونٌ Hizmetlerine verilmiş, (kabuğunda) saklı inci gibi gençler (ğilmân) etraflarında dönüp dolaşırlar (Tûr: 52/24). يَطُوفُ kelimesinin yer aldığı âyetlerin çoğunda cennetten ve cennet ehline yapılan ikramlardan bahsedilmektedir²⁷⁰. Bu da ğılmanların cennette müminlerin hizmetçilerinden olduğunu ortaya koymaktadır. Aşağıda görüleceği üzere müfessirlerin ağırlıklı olarak ğılman hakkındaki görüşleri bu yöndedir.

'Ğılman' kelimesi hakkında genel manada üç görüş nakledilmektedir: 1. Ğılman, müminlerin ergenlik çağına gelmeden ölen çocuklarıdır. 2. Kâfirlerin ölen çocukları olup mükellef olmadıklarından cehenneme konulmayacak, cennet ehlinin hizmetçileri statüsünde tutulacaktır. 3. Müminler için cennette yaratılan hizmetçilerdir. Dolayısıyla çocukken ölenlerle ilgisi yoktur²⁷¹. Bu üç değerlendirmeden üçüncüsü daha isabetli görünmektedir²⁷². Hülâsa, zikredilen rivâyetlerden 'ğılman' kelimesinin cennette hizmet etmek üzere yaratılan gençler için kullanıldığı anlaşılmaktadır²⁷³.

'Vildan' kelimesi cennet çocuklarını ifade etmek bağlamında iki âyette yer alır: Çevrelerinde, (hizmet için) ölümsüz gençler dolaşır (Vâkıa: 56/17); O insanların etrafında öyle ölümsüz genç nedimler dolaşır ki, onları gördüğünde, etrafa saçılıp dağılmış inciler sanırsın (İnsan: 76/19). Bu iki âyette geçen وَلَدَانٌ kelimesi ile kastedilen çocuklar hakkında da genel olarak üç kanaatin olduğunu görmekteyiz. 1. Müminlerin ergenlik çağına gelmeden vefat eden çocukları. 2. Kâfirlerin küçük yaşta vefat eden çocukları. 3. Cennetliklere hizmet etmek üzere orada yaratılan çocuklar.

'Vildan' kök anlamı itibariyle doğumu çağrıştırmaktadır. Bu sebeple bu çocuklar (vildan), cennetlik insanların dünyada bülüğ çağına ulaşmadan vefat eden bizzat kendi çocukları olması muhtemeldir²⁷⁴. Râzî, 'vildan' hususunda yukarıdaki görüşlerden

²⁷⁰ Sâffât: 37/45; Zuhurf: 43/71; Vakıa': 56/17; İnsan: 76/15, 19.

²⁷¹ Y. Ş. Yavuz, *Ğılman* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 14/50.

²⁷² El-Hemmâm Ebû İshâk Ahmed (Sa'lebî), *el-Keşf ve'l-Beyân*, (1. Baskı), I-X, Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, Beyrut 2002, 9/128-129.

²⁷³ Taberî, 21/589; Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 5/628; İbn Aşûr, 27/55.

²⁷⁴ Veysel Güllüce, *Kur'an'da Cennet Çocukları İçin Kullanılan Vildan ve Ğılman Kelimeleri Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 10 Sayı: 27 (Bahar 2006), 65-80; ayrıca bkz. Mâturidî, 5/25; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 9/204.

ikincisini tercih etmektedir²⁷⁵. Ancak iki âyette de yer alan وَلَدَانْ kelimesinin ikisinin de nekre gelmesi dikkate alınacak olursa, bu durumda bahsi geçen çocukların daha önceden bilinmemesi de ihtimal dâhiline girer. İnsanların kendi çocuklarını bilmemeleri düşünülemeyeceğine göre, ‘vildan’ kelimesiyle ifade edilen cennet çocuklarının orada yaratılacak olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Sorumluluk Dönemi: Çocukluk döneminde insan sorumluluk sahibi değildir. İşlediği günâhlar, günâh olarak kaydedilmemektedir. Ancak sorumluluk dönemi olan ‘gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık’ dönemi; artık –sevabı veya günâhı ister kendisi işlesin ister başkasının işlemesine sebep olsun- kazandığı sevaplar lehine, işlediği günâhların da aleyhine olduğu, bununla beraber kimsenin gücünün yetmediği şeylerle yükümlü tutulmadığı²⁷⁶ bir dönemdir. Herkes bu dönemde, yaptıklarından sorguya çekilecektir²⁷⁷. Kimse başkasının günahından –kendisi sebep olmamışsa- sorumlu tutulacak değildir²⁷⁸.

Sorumluluk döneminde kimi insanlar geçici dünya için, kimileri ebedî hayat için, kimileri ise hem dünya hem de âhiret için çalışırlar. Âhireti hesaba katmaksızın sadece dünya için çalışanlara dünya nimetleri verilecek, ancak âhirette pişman olacaklardır (Fecr: 89/24). Allah (cc) dünya için çalışanlardan dilediğine, çalışmasının karşılığını dünyada vereceğini bildirirken, âhiret için çalışanlara ise, dünyada veya âhirette çalışmalarının karşılığını vereceğini bildirir. Bu hususu dile getiren bir âyet mealen şöyledir: *...Her kim, dünya nimetini isterse, kendisine ondan veririz; kim de âhiret sevabını isterse, ona da bundan veririz. Biz şükredenleri mükâfatlandıracağız* (Âl-i İmrân: 3/145). Bu âyetin ardından gelen iki âyette âhiret için çalışanların bazı özellikleri, bilhassa duaları zikredilir. Ardından onlara dünya ve âhiret nimetlerinden verileceği bahsedilir: *Allah da onlara dünya nimetini ve (daha da önemlisi,) âhiret sevabının güzelliğini verdi. Allah, iyi davrananları sever* (Âl-i İmrân: 3/148)²⁷⁹. Ancak ibadetlerin karşılığını burada beklememek gerekir. Kaldı ki ibadetlerin bir manası şükürdür. Şükür

²⁷⁵ Râzî; 21/178.

²⁷⁶ İlgili âyetler için bkz. Bakara: 2/286; Nisâ: 4/85, 112; Yûnus: 10/108; İsrâ: 17/7; Neml: 27/91; Rûm: 30/44; Sebe: 34/50; Fâtır: 35/39; Zümer: 39/41; Fussilet: 41/46; Câsiye: 45/15.

²⁷⁷ Nahl: 16/93; İsrâ: 17/36; Zuhruf: 43/19, 44.

²⁷⁸ İlgili âyetler için bkz. Bakara: 2/139-141; En’âm: 6/52, 164; Yûnus: 10/41; Hûd: 11/35; İsrâ: 17/15; Sebe: 34/25; Fâtır: 35/18; Zümer: 39/7; Şûrâ: 42/15; Necm: 53/38.

²⁷⁹ Ayrıca bkz. İsrâ: 17/18-20; Necm: 53/39-42.

ise geçmişteki nimetlerin neticesidir. Öyle ise insanlar ibadetlerini cennet karşılığında değil, geçmişte kendisine verilen nimetlere şükür niyetiyle yapmalıdırlar.

Cennetin verileceğini anlatan âyetlere bakılacak olursa; cennetin söz verildiği veya müjdelendiği görülür: *Takvâ sahiplerine vâdolunan cennetin özelliği (şudur): Onun zemininden ırmaklar akar. Yemişleri ve gölgesi sürekli dir. İşte bu, (kötülüklerden) sakınanların (mutlu) sonudur. Kâfirlerin sonu ise ateştir (Ra'd: 13/35)*²⁸⁰. İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!.. (Bakara: 2/25). “Beşaret” tabiri; cennet’in, Cenâb-ı Hakk’ın lütfundan bir ilahi hediye olup, amelin ücreti mukabilinde zorunlu bir hak olmadığına işaret tir. Çünkü hak ve ücretin verilmesi, *beşaret* kelimesiyle tabir edilmez. Buna binaen yapılan ibadet, cennet için olmamalıdır²⁸¹. Cennetin takva sahipleri için söz verildiğini beyan eden âyetten, cennetin lütuf olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira Allah cenneti söz vermiştir. Yapılan işin karşılığını ödeme hususunda söz vermek gerekmez. Zira işin/emeğin karşılığının ödenmesi zorunludur. Cennet söz verildiğine göre, ibadetlerin karşılığı değil, olsa olsa bir lütuftur. Ancak insan ibadetleriyle, ilahi merhameti kendisine yönlendirmiş olur.

Eğer ibadetler bir şeyin karşılığında şükür olarak yapılacaksa, insanlar ibadetlerin karşılığını almış durum dalar. İnsanın varlık âlemine çıkması, taş, bitki, hayvan olmayıp insan olması, sağlıklı olması vb. şeyler şükür gerektirmesi bakımından çok kıymetli değerlerdir. İnsana verilen bu nimetler saymakla bitecek gibi değildir²⁸². Allah (cc), bu nimetlerin kıymetini anlayan ve ibadetleriyle bunların şükrünü eda eden insanların şükürlerini karşılıksız bırakmayacağını bildirmektedir²⁸³. Bu O’na ait bir haktır.

Sorumluluk döneminde insanlar Kur’an-ı Kerim’in doğrudan muhatabıdırlar. Kur’an onları bazı şeylere davet eder. İnsanlar bu davet karşısındaki cevaplarına göre gruplara ayrılır. İnsan sorumluluk döneminde, cennete sevk eden ve cehenneme doğru sürükleyen şeylerle baş başadır. Bu dönemde insanlar, işledikleri günâhlardan pişman olup temizlenmek isterlerse Allah (cc) buna imkân ve fırsat verir. Hatta yolunu da gösterir. Âhiret yolundaki insanlar dünya ve âhiret saadetleri için sorumluluk

²⁸⁰ Ayrıca bkz. Furkân: 25/15; Muhammed: 47/15.

²⁸¹ Nursî, *İşarat-ül İ'caz*, 148.

²⁸² İbrahim: 14/34; Nahl: 16/18.

²⁸³ İlgili âyetlerden bazıları için bkz. Bakara: 2/158; Nisa: 4/147; Fâtır: 35/30, 34; Zümer: 39/7; Şûra: 42/23.

dönemlerinde peygamberlere ve kitaplara kulak vermek durumundadırlar. Bir sonraki başlıkta bu hususun üzerinde detaylı bir şekilde durulacaktır.

İkinci Bölümün bundan sonraki kısmı, ölünceye kadar insanın sorumluluk dönemini içermektedir. Bundan dolayı burada verdiğimiz genel bilgilerle yetinmek yerinde olacaktır. İnsanın dünya hayatı sonrasındaki yolculuğu ise Üçüncü Bölümde ele alınacaktır.

2.2. ÂHİRET YOLCULUĞUNDA İNANÇ GRUPLARI

Aslında tüm insanlar âhiret yolcusudur. Yolcu olmaları açısından herhangi bir farkları yoktur. Bir anlamda tüm insanlar yol arkadaşlarıdır. Ancak yolculuk esnasında onları yola çıkaranın varlığına ve birliğine inanma, gidecekleri asıl ve kalıcı mekânları olan âhirete inanma ve hazırlanma, kendilerini âhiret yolculuğuna çıkaranın emirlerini dinleme ve nehiylerinden uzak durma vb. hususlar sebebiyle insanlar farklı gruplara ayrılmaktadırlar. Bunlar ana hatlarıyla mümin, kâfir, münâfık, müşrik ve mürteddir.

1. Mümin: Lugat olarak; tasdik eden, onaylayan²⁸⁴ anlamına gelen bu kelime, terim olarak, Allah'ı (cc), Resulünü ve onun getirdiğini kabul eden demektir²⁸⁵. Müminlerin Kur'an-ı Kerim'de geçen özelliklerinden bazıları şunlardır: Allah'a (cc) ve Resulüne itaat ederler. Rablerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini düşünür ve bunu kabullenirler. Dünyada Allah (cc) tarafından imtihan edildiklerinin farkındadırlar. İmanın tüm şartlarına inanır ve peygamberler arasında ayırım yapmazlar. Müminler, ancak Allah'a (cc) tevekkül ederler²⁸⁶. Müminleri bırakıp da -kendi çocukları bile olsa- kâfirleri dost edinmezler²⁸⁷. Sadece Allah'ı (cc), Rasûlünü ve müminleri dost edinirler²⁸⁸. Yanlarında Allah (cc) zikredilince kalpleri ürperir, kendilerine O'nun âyetleri okununca; bu, onların imanlarını artırır ve yalnız Rablerine güvenip dayanırlar. Namazlarını dosdoğru kılarlar ve Allah yolunda harcamada bulunurlar. Allah (cc) yolunda cihad ederler...²⁸⁹. Sayılan bu

²⁸⁴ Cevherî, 5/2071; *Lisanu'l- Arab*, 1/143; Râğıb, 1/33; Ferâhidî, Halil b. Ahmed El Ferâhidî, *Kitabu-l Ayn*, I-IV (1. Baskı), Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 2003, 1/90; Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez- Zemahşerî, *Esâsu-l Belâğa*, to pdf: erişim tarihi: 03.07.2012. <http://www.al-mostafa.com,s>, 27.

²⁸⁵ Cürcânî, 164.

²⁸⁶ Bakara: 2/46, 285; Âl-i İmrân: 3/160, 173; Tevbe: 9/71; Hûd: 11/7; Ankebût: 29/59; Hucurât: 49/3.

²⁸⁷ Âl-i İmrân: 3/28; Nisâ: 4/144, 162. Tevbe: 9/23; Hûd: 11/46; Mücâdele: 58/22.

²⁸⁸ Allah'ı (cc), Rasûlünü ve müminleri dost edinme hakkında geniş bilgi için bkz. Rafeq Hamood Naji Qasem, *Kur'an'da Velayet ve Berâet*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, 62-96.

²⁸⁹ Enfâl: 8/2-3, 74; Hadîd: 57/16.

özelliklerin dışında müminlerin daha birçok önemli özellikleri Kur'an-ı Kerim'de zikredilmektedir²⁹⁰.

2. Kâfir: Lugat olarak kâfir; bir şeyin üzerini örten, demektir. Gecenin, dünya üzerindeki varlıkları örtmesi; denizin, içindeki varlıkları örtmesi buna örnektir. Bu manada her ne ki bir şeyin üzerini örtüyor ise sözlük anlamı itibariyle o kâfirdir²⁹¹. Hatta çiftçilere tohumun üzerini örtmelerinden dolayı kâfir denilmiştir²⁹². Terim olarak ise kâfir; hakkı, gerçeği örten²⁹³ yani Allah'ın (cc) varlığını ve birliğini, dini, peygamberliği inkâr eden²⁹⁴ anlamlarına gelmektedir.

Kâfirlerin Kur'an-ı Kerim'de geçen özelliklerinden bazıları şunlardır: Kâfirler Allah'a (cc) inanmazlar. Allah'a (cc) iftirada bulunurlar. Allah'ın (cc), kullarından dilediğine peygamberlik ihsan etmesini kıskanırlar. Allah'a (cc), meleklerine ve peygamberlerine düşmandırlar. Allah'ın (cc) hükümleriyle hükmetmezler. O'nun hükümlerini tasdik etmezler. Allah'tan (cc) müminlere bir iyilik gelmesini istemezler. Eğer güçleri yetse müminleri dinlerinden döndürünceye kadar onlarla savaşırlar. Allah'ın (cc) haram kıldığını helal kabul ederler. İnsanlara gösteriş için, mallarını sarf ederler. Kendileri cimri oldukları gibi insanlara da cimriliği tavsiye ederler²⁹⁵. Burada bazı özelliklerine değinilen kâfirlerle ilgili geniş bilgi için onları ele alan diğer âyetlere bakılabilir²⁹⁶.

3. Münâfık: *N f k* fiili sözlük manası itibariyle; geçti gitti, bitti, alış veriş sona erdi²⁹⁷, revaç buldu, hayvan öldü²⁹⁸ vb. anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise, bazı sebepler yüzünden İslam'a girip zahiren müslüman görünmek, içten içe ise, inançsızlığını ve inkârını gizlemek demektir²⁹⁹. Bu fiilin müfâale babından ism-i fail olan ve İslam'dan önce şu anki manası bilinmeyen³⁰⁰ *münâfık* kelimesi terim olarak; kalbindeki küfrü

²⁹⁰ Bu özellikler için bkz. Mâide: 5/55; Tevbe: 9/13; İbrâhîm: 14/11; İsrâ: 17/9, Tâhâ: 20/82; Mü'minûn: 23/1-9; Nûr: 24/51; Ahzâb: 33/22; Muhammed: 47/2; Fetih: 48/29; Hucurât: 49/15; Saf: 61/11; Asr: 103/3.

²⁹¹ Ferâhidî, 5/39; Cevherî, 4/808; Râğıb, 559; Ebu'l- Bekâ, Eyyüb b. Musa el- Hüseyin el- Kefevî, *Mu'cemu Fi'l- Mustalahât ve'l- Furûku'l- Luğaviyye*, (2. Baskı), er- Risâle, Lübnan 1998, 742.

²⁹² Cevherî, 4/808.

²⁹³ Râğıb, 560.

²⁹⁴ Râğıb, 559.

²⁹⁵ Bakara: 2/6, 90, 98, 105, 217, 264; Nisâ: 4/37; Mâide: 5/44; A'raf: 7/37; Tevbe: 9/37.

²⁹⁶ Bakara: 2/19; Âl-i İmrân: 3/13; Nisâ: 4/101; Mâide: 5/54; En'âm: 6/28, 122; Enfâl: 8/15; Tevbe: 9/32...

²⁹⁷ Râğıb, 650.

²⁹⁸ *Lisânu'l- Arab*, n f k. Md.

²⁹⁹ Sadık Kılıç, *Kur'an'a Göre Nifak*, Furkan Yayınları, İst. 1982, 31.

³⁰⁰ *Lisânu'l- Arab*, n f k. Md.

gizleyip diliyle iman ettiğini söyleyen³⁰¹ veya bir açıdan İslam’a girmiş görünürken bir açıdan İslam’dan³⁰² ve şeriattan çıkan³⁰³ demektir.

Münâfıklar, İslam’ın büyüyen gücünün farkına vardıktan sonra İslam’a giren, fakat bunu sırf menfaatlerini korumak için yapan bir kısım Medineliler³⁰⁴ başta olmak üzere, kıyâmete kadar sürecek olan bu hayatta, din hususunda ikiyüzlü tavır takınan, yani mümin görünümlü kâfir insanlardır.

Münâfıkların Kur’an-ı Kerim’de geçen özelliklerinden bazıları şunlardır: Allah’a (cc) ve âhirete inanmadıkları halde, “inandık” derler. Allah’ı (cc) ve inananları aldatmaya çalışırlar. Verdikleri sözlerinden dönerler. Müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Konuştuklarında yalan söylerler. Meselâ Peygamberimize inanmadıkları halde yanına geldikleri zaman ona şöyle derler: “Biz şehadet ederiz ki sen Allah’ın (cc) Resûlüsün”. Onlar Allah (cc) ve âhret günü hakkında sürekli bir şüphe ve bocalama içerisinde³⁰⁵. Âhirette ise cehennem en alt tabakasında olacaklardır³⁰⁶. Münâfıkların bunlardan başka pek çok özelliği Kur’an-ı Kerim’de yer almaktadır³⁰⁷.

4. Müşrik: Âhret yolcularının bir diğer grubu müşriklerdir. Kur’an-ı Kerim’de şirk kelimesi isim ve fiil olmak üzere farklı kalıplarda birçok âyette geçmektedir. Müşrik, *ş r k* kökünden türemiştir. Sözlük anlamı itibariyle, ‘ortak eden’ anlamına gelir. Ortaklardan her birine ise şerik denir³⁰⁸. Aynı kökten türeyen şirket; ortaklık, mülkiyetlerin ayrılmayacak şekilde³⁰⁹ karıştırılarak birleştirilmesi³¹⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak şirk; kâinatı yaratan ve idare eden en yüce varlığın (Allah’ın) ulûhiyetine ortak tanıma, O’nun zâtında, sıfatlarında, fiillerinde veya O’na ibadet edilmesinde ortağı, dengi yahut benzerinin bulunduğu inanma anlamında bir terimdir³¹¹. Bu şekilde inanan kimseye müşrik denir. Ancak Allah (cc) hakkında

³⁰¹ Cürcânî, 198; *Lisânu’l- Arab, n f k*. Md.

³⁰² Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, 26/431.

³⁰³ Râğîb, 650; ayrıca farklı tarif ve değerlendirmeler için bkz. Ahmet Sezikli, *H. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri*, (1. Baskı), TDV Yayınları, Ankara 1994, 9.

³⁰⁴ Mustansır Mîr, *Kur’ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, İnkılâb Yay. İst. 1996, 142.

³⁰⁵ Bakara: 2/8-9, 27; Âl-i İmrân: 3/7; Münâfikûn: 63/1; Tevbe: 9/45.

³⁰⁶ Nisâ: 4/45.

³⁰⁷ Bu özellikler için bkz. Bakara: 2/8-20; Âl-i İmrân: 3/154; Nisâ: 4/60-66; Mâide: 5/41; Tevbe: 9/42-59; Ayrıca bkz. Münâfikûn: 63/1-11.

³⁰⁸ Cevheri, 4/1593

³⁰⁹ Cürcânî, 108.

³¹⁰ Râğîb, 341.

³¹¹ Cevheri, 4/1593; Râğîb, 342; Mustafa Sinanoğlu, *Şirk* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 39/193-198.

şirk/ortaklık imkânsızdır. Zira şirk/ortaklık için, iki ya da daha fazla kişinin mülkü olması gerekir. ve ancak bu mülklerini birbirine katmakla ortaklık kurabilirler. Kâinatta ise Allah'tan (cc) başkasının mülkü yoktur ki O'nunla ortaklık kurabilsin. ...*Göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur* (Bakara: 2/116).

Kur'an'da şirk, Allah'ın (cc) bağışlamayacağı bir günâh ve büyük bir zulüm³¹² olarak tavsif edilir. Kur'an-ı Kerim, müşriklerin putlara tapma sebeplerinin en önemlisi olarak, putlardan bekledikleri şefaât düşüncesini zikreder³¹³. Müşriklerin Kur'an-ı Kerim'de geçen özelliklerinden bazıları şunlardır: Allah'a (cc) ortak koşmak sûretiyle putlara taparlar ve onlara hizmet ederler. Müminlerin en şiddetli düşmanları arasındadırlar. Bilgisiz cahillerdir. Bütün bunlara rağmen tevbe kapısı kendilerine açıktır. Ancak müşrik olarak ölmeleri durumunda cehennemlik oldukları kesinleşmiş demektir. Bu durumda ölenler en yakın akraba bile olsalar, ne müminler ne de peygamberler onlara mağfiret duasında bulunamazlar³¹⁴.

5. Mürted: Masdar olan الردّة (er-ridde)³¹⁵ kelimesi lugat anlamı itibariyle dönmek, geri çevirmek, kabul etmemek anlamlarına gelir³¹⁶. Bu kelimeden türemiş olan mürted ise; daha önce İslam'ı kabul etmişken sonradan dinden çıkan kişi demektir³¹⁷. Mürtedler hakkında Kur'an-ı Kerim'de şu bilgiler verilmektedir: Kendileri için hidâyet yolu belli olduktan ve inandıktan sonra dinden dönüp ve küfürde ileri giderler. Gaflet içerisinde dünya hayatını tercih ederler. Âhirette ziyana uğrarlar. Allah (cc) onların yerine başkalarını getirir³¹⁸.

Dinden dönme ya baskı ile olur -ki, bu durumda zorlanan kişi dinden dönmüş sayılmaz- ya da isteyerek olur: *“Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse -kalbi iman ile dolu olduğu halde (inkâra) zorlanan başka- fakat kim kalbini kâfirliğe açarsa, işte*

³¹² Nisâ: 4/48, 116; Lokmân: 31/13.

³¹³ Mehmet Kubat, *Kur'an'da Tevhid*, Beka Yayıncılık, İst. 2014, 337.

³¹⁴ Mâide: 5/82; En'âm: 6/106, 137; Yusuf: 12/108; Hicr: 15/94; Tevbe: 9/3, 5, 6, 28, 113; Diğer ayetler için bkz. Bakara: 2/105; Âl-i İmrân: 3/67; Mâide: 5/82; En'âm: 6/14; Tevbe: 9/1; Yûnus: 10/105; Nahl: 16/120; Nûr: 24/3; Kasas: 28/87; Rûm: 30/31; Ahzâb: 33/73; Fussilet: 41/6; Şûrâ: 42/13...

³¹⁵ Ferâhidî, 2/111.

³¹⁶ Cevheri, 2/473; Râğib, 254; Zemahşerî, *Esâsu-l Belâğa*, 370; Cürcânî, 95; Fîrûzâbâdî, *Mecdûd din Muhammed İbn Yakup el Fîrûzâbâdî; El-Kâmûs-ul Muhit*, (8. Baskı), er-Risâle, Beyrut 2005, 282; Ebu'l-Bekâ, 476; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 8/88; *Lisânu'l- Arab*, 3/1621; Tahânevî, Muhammed Ali, *Keşf-ü Istilâhât-i Fünûn ve'l- Ulûm*, I-II (1. Baskı), Mektebetü Lübnan, Lübnan 1996, 1/853; İrfan İnce, *Ridde* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 35/88-91.

³¹⁷ Râğib, 255; Ebu'l- Bekâ, 477; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 8/90; *Lisânu'l- Arab*, 3/1621.

³¹⁸ Nisâ: 4/137; Mâide: 5/54; Nahl: 16/107-109.

Allah'ın gazabı bunlaradır; onlar için büyük bir azap vardır.” (Nahl: 16/106). Âyetteki “kim kalbini kâfirliğe açarsa” ifadesinden maksat, küfrü isteyerek kabul etmektir³¹⁹. Bu âyet hakkında zikredilen nüzul sebepleri âhiret yolculuğunun istikameti açısından önemli bir yere sahiptir. İbn-i Abbas (r.a) bu âyetin Ammâr b. Yâsir (r.a) hakkında nazil olduğunu söyler. Onun anlattığına göre; müşrikler Ammâr’ı, babası Yâsir’i (r.a), annesi Sümeyye’yi ve diğer sahabelerden Süheyb, Bilal, Habbâb ve Sâlim’i (r.a) yakalar ve işkence ederler. Ammâr’ın annesi Sümeyye’yi iki deveye bağlarlar. O ve eşi Yâsir şehit edilir. Bunlar aynı zamanda İslam’ın ilk şehitleridirler. Ammâr ise kalbiyle istemediği halde diliyle onların istediklerini söyler. Ammâr’ın küfre girdiği Efendimize haber verilir. Efendimiz ise şöyle buyurur: “Hayır! Ammâr tepeden tırnağa imanla dolmuştur. Onun imanı, eti ve kanıyla karışmıştır.” Derken Ammâr ağlayarak Resulüllah’a gelir. Resulüllah onun gözlerini silmeye başlar ve der ki: “O müşrikler seni tekrar böyle söylemeye zorlayacak olurlarsa sen yine önceki söylediğin gibi söyle.” Bunun üzerine bu âyet nazil olur³²⁰. İbnü’l- Cevzî ve Kurtûbî de benzer rivâyetlere yer vermektedir³²¹. Bu durum, imanın da imansızlığın da kalple olduğuna işaretidir. Yani bir kâfirin, diliyle inandığını söylemesi onu mümin etmediği gibi; kalbi imanla dolu bir müminin mecbur tutulduğunda diliyle iman etmediğini söylemesi onu kâfir etmemektedir. Bu sebeptendir ki, irtidadın zorla olması, insanı dinden çıkarmayacağı gibi, sahibine de cennete girme hususunda engel olmamaktadır. Kaldı ki, bir insan kendi isteğiyle irtidat etse ve daha ömrü varken tevbe edip yeniden İslam’a dönse bu durumunda yine Müslüman’dır³²².

2.3. ÂHİRET YOLCULUĞUNDA MÜMİNLERİN SORUMLULUKLARI

İnsan, bu dünya hayatını kendisini çevreleyen şeylerden bağımsız olarak sürdüren bir mahlûk değildir. İnsanı, başta yaratıcısı olmak üzere, diğer insanlar, canlı ve cansız tüm varlıklar çevrelemiştir. Bu itibarla insanların sorumluluklarını; Allah’a (cc) karşı, insanlara karşı, canlı ve cansız diğer varlıklara karşı olmak üzere üç başlık altında ele almak mümkündür. Zira insan kendisini bu üç varlıktan soyutlayamaz. Öyle ise onlara

³¹⁹ İbn Kuteybe, 249.

³²⁰ Vâhidî, 280-281; Bağavî, 5/45; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 3/475-476.

³²¹ İbn Cevzî, 4/494-495; Kurtubî, 12/432.

³²² Bkz. Ebû Dâvûd Süleyman b. El- Eşâ’s es- Sicistâni, *Sünen-i Ebi Dâvûd, Cihad*, 127; Nesâî, *Tahrîmü’l- Dem*, 14; Ebû Yusuf b. Abdullah b. Muhammed İbn Abdi’l-Berr, *el- İstiâb fî Ma’rifet-i Ashâb*, Thk. Ali Muhammed el- Bicâvi I-IV (1. Baskı), Dâru’l- Cil, Beyrut 1992, 3/920; İzzeddin İbnü’l- Esir Ebi’l- Hasan Ali b. Muhammed el- Cezeri, *Üsdü’l- Gâbe Fi Marifeti’s- Sahâbe*, I-VI, b. y. y. Tsz. 3/154.

karşı sorumlulukları da kaçınılmazdır. Âhiret yolculuğunun sonunda sorumluluklarını yerine getirenlerle getirmeyenlerin bir tutulmayacağı da Kur'an âyetlerinde açıkça bildirilmiştir.

2.3.1. Müminlerin Allah'a (cc) Karşı Sorumlulukları

Maddi ve manevi imkânlarla, özellikle akıl nimetiyle donatılan (Mülk: 67/23) insan, ahsen-i takvîm sûretinde (Tin: 95/4) ve yeryüzüne halife olarak yaratılmıştır (Bakara: 2/30). Böyle bir mahiyete sahip olan insanın mutlaka sorumluluk sahibi olacağı hakkında Yüce Allah (cc) şöyle buyurur: “*İnsan kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder?*” (Kıyâme: 75/36). Kulluk makamında yaratılan insan bu makamın gereği olan sorumluluklarını yerine getirmek durumundadır. İnsanların Allah'a (cc) karşı sorumluluklarının başında O'na iman ve ibadet etmek gelir³²³. Bu sorumluluk çerçevesinde mümin, imanına ve ibadetlerine şirk karıştırmamalıdır³²⁴.

Müminlerin, imandan ve tevhidden sonra Allah'a (cc) karşı sorumluluklarının en önemlileri, emirlerini yerine getirmek ve nehiylerinden sakınmaktır. Allah'ın (cc) emir ve yasaklarından bazıları doğrudan Zatıyla alakalıyken, bazıları diğer insanlarla, bazıları ise canlı cansız tüm varlıklarla ilgilidir. Dolayısıyla insanlar Allah'a (cc) karşı sorumluluklarını yerine getirdiklerinde, diğer insanlara ve tüm varlıklara karşı da sorumluluklarını yerine getirmiş olmaktadır. Bu itibarla insanların diğer insanlara veya canlı/cansız başka varlıklara karşı sorumluluklarını, Allah'a (cc) karşı olan sorumluluklarından bağımsız olarak düşünmek doğru olmayacaktır.

Müminlerin Allah'a (cc) karşı sorumluluklarından bir diğeri maddi ve manevi tüm nimetlerinden dolayı Allah'a şükredip nankörlük etmemektir. Bu bağlamda ahsen-i takvîm suretinde *insan* olarak yaratılması, yaratıldığı yeryüzünde her türlü ihtiyaçlarının yerine getirilmesi³²⁵ vb. şeyler maddi nimetlere; kendisine imanın nasip olması, Hz. Muhammed'e ümmet olması, Kur'an ile şereflenmesi vb. şeyler de manevi nimetlere örnek verilebilir. Bütün bu nimetler şükür gerektirir. En bilinen haliyle şükür: dil ile telaffuz edilen *elhamdülillah* ifadesidir. Ancak şükür dilde kalmamalı hayatın tüm safhalarına aktarılmalı ve yaşanmalıdır. Bu itibarla farz olan namazı kılmak, orucu

³²³ Zâriyât: 51/56.

³²⁴ Nisa: 4/36; En'am: 6/151; A'raf: 7/33; Hac: 22/26; Ankebût: 29/8; Lokman: 31/13, 15.

³²⁵ Nahl: 16/14, 78; Hac: 22/36; Mü'minûn: 23/78; Kasas: 28/73; Rum: 30/46...

tutmak, hacc vb. emirleri yerine getirmek şükür olduğu gibi, anne babaya, akrabalara, komşulara ve diğer insanlara iyi davranmak, gerekirse –insan olsun, hayvan olsun- ihtiyaç sahiplerinin imdadına koşturmak da şükürdür.

Allah'ın müminlerden istediği en önemli şeylerden biri de *duadır*. Şu mealdeki âyet, Allah'ın (cc) duaya verdiği önemi göstermektedir: *(Resûlüm!) De ki: (Kulluk ve yalvarmanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin? (Furkan: 25/77)*. Allah'ın bilindiğinin ve tasdik edildiğinin işaretlerinden olan dua etmek, insanlar için bir dilek kapısı olduğu gibi aynı zamanda bir sorumluluktur. Zira müminlerden dua etmelerinin emir fiille istenmesi bunu göstermektedir³²⁶. Kur'an'da emir kalıbında gelen tesbih, tekbir, zikir³²⁷ vb. hususlar da insanların Allah'a karşı olan sorumluluklarındandır. Kısaca ifade etmek gerekirse, insanların Allah'a (cc) karşı sorumluluklarının tamamı *kulluk* kelimesinin açılımıdır.

2.3.2. Müminlerin İnsanlara Karşı Sorumlulukları

İnsanın, diğer insanlardan bağımsız bir hayat yaşaması düşünülemez. Dünyaya gelmesi için bir anne ve babaya ihtiyaç duyan insan, hayatının diğer safhalarında sınırları içinde yaşadığı devlete muhtaçtır. Bunun yanında, insan dünyanın farklı kıtalarında yaşayan diğer insanlardan da bağımsız değildir. Bu durumda insan, bireysel ve toplumsal olmak üzere iki türlü sorumluluk yüklenmiş olacaktır. Bunlar kul hakları ve kamu haklarıdır. Kul haklarına şu hususlar örnek gösterilebilir: Haksız yere adam öldürmek veya yaralamak, hırsızlık yapmak, yalan söylemek ve iftirada bulunmak, alay etmek, lakap takmak, kötü zanda bulunmak, gıybet etmek, insanların kusurlarını araştırmak, insanların mülküne zarar vermek, zamanında borcunu ödememek... Kamu haklarına ise şu hususlar örnek verilebilir: Görevini aksatmak, bu sebeple insanların ve devletin işlerinin aksamasına sebep olmak, kamu malına zarar vermek, kamu işini yapanlara engel olmak, devlet malından çalmak/zimmetine geçirmek... Bunların uhrevî sorumluluğu da kaçınılmazdır. Mümin insanın bu hususu ihmal etmesi kabul edilemez. Zira mümin insan, âhirette kendisini ilgilendiren her şeyden hesaba çekileceğini ve bu hesabın sonuçlarına göre ceza veya mükâfat alacağını bilir.

³²⁶ A'raf: 7/29; Mümin: 40/14, 65; Beyyine: 98/5.

³²⁷ Âl-i İmrân: 3/41; Hicr: 15/98; İsra: 17/111; Meryem: 19/11; Taha: 20/130; Ahzâb: 33/42; Fetih: 48/9; Vâkıa': 56/74, 96; İnsan: 76/25...

Dünyanın neresinde olursa olsun mazlum ve mağdur durumdaki insanlara yardım etmek, onların maddi ve manevi sıkıntılarını gidermek, diğer insanlar üzerinde –güçleri dahilinde olmak kaydıyla- bir sorumluluktur. Fertlerin bu sorumluluğunu, bağlı bulundukları toplumlar/devletler yerine getirmek durumundadırlar. Bilhassa ulaşım ve iletişim vasıtalarının gelişmesi bu sorumluluğu bir derece daha artırmaktadır. Zira bu araçlar dünyayı küçük bir köy haline getirmiş durumdadır. Bu sebeple insanlar, dünyanın neresinde olursa olsun sıkıntıya düşen hemcinslerinden haberdar olmaktadır.

Müslüman birey kendisine güvenilen ve sığınandır. İnsanları bilgilendirmek, aydınlatmak ve kuşkularını gidermek Müslüman bireyin diğer insanlara karşı önemli vazifelerindendir. Müslüman toplumdaki inanmamış bireyler bile Müslümana güven duymalıdır³²⁸. Her hususta peygamberini örnek alması gereken Müslüman, güven hususunda da Muhammedü'l-Emîn'i örnek almak durumundadır.

Kur'an-ı Kerim'de, anne - baba ve diğer yakınlar başta olmak üzere insanlara karşı sorumlulukların neler olduğu zikredilir. Onlardan bazıları şunlardır: Anne - babaya iyilik yapmak, onları yaşlılıklarında azarlamamak, hatta onlara “öf” bile dememek, zekât verilecek durumda olan insanlara zekât vermek, -ancak bu bir sorumluluk olduğu için zekât veren, zekâtını verdiği kişiye minnet etme hakkına sahip değildir. Aksi takdirde sadakası boşa gidecektir- ihtiyaç halinde mümin kardeşine borç vermek, geçindirmek zorunda olduğu kimselerin geçimi için çalışmak, emaneti ehline vermek, insanların mallarını haram bir şekilde yememek ve rüşvetten uzak durmak³²⁹... Müslümanların diğer insanlara karşı sorumlulukları yukarıda sayılanlarla sınırlı değildir. Yukarıda sayılanlar denizden damla niteliğindedir. Diğer sorumlulukların neler olduğunu görmek için bakılacak yer yine Kur'an-ı Kerim'dir³³⁰.

2.3.3. Müminlerin Diğer Varlıklara Karşı Sorumlulukları

Varlık âleminde gördüğümüz –canlı/cansız ne varsa- hepsinin yaratılma gayelerinden biri insana hizmettir³³¹. Ancak bunların kullanılmasında insan tamamen hür

³²⁸ Sadık Kılıç, *Tevbe 6. Âyeti Bağlamında Kur'an Hoşgörüsü ve Dini Çoğulculuk Paradigması*, Diyanet İlmi Dergi, 2014, 50/2, 79-87.

³²⁹ Bakara: 2/110, 188, 262-264; Nisâ: 4/58; İsrâ: 17/23, 26-27; Hadîd: 57/11; Cuma: 62/10.

³³⁰ Nisa: 4/36; A'raf: 7/199; İsrâ: 17/29-36...

³³¹ Bkz. Ra'd: 13/2; İbrâhîm: 14/32-33; Nahl: 16/12; Ankebût: 29/61; Lokmân: 31/29; Fâtır: 35/13; Zümer: 39/5; Câsiye: 45/13.

değildir. Onları insanın hizmetine sunan Allah (cc), bu konuda insanın hürriyetini sınırlamış ve insana çevresindekiler hususunda bazı sorumluluklar yüklemiştir. İnsan, bu nimetlerin dünya hayatının geçici faydaları³³² ve Allah (cc) tarafından kendisine sunulan imkânlar olduğunun farkında olmalıdır. Ayrıca bu imkânlarla olan münasebetini O'nun izni ve rızası dâhilinde düzenlemesi gerektiğini bilmelidir. Zira göklerin ve yerin mülkiyeti Allah'a (cc) ait³³³ olduğu için, gökte ve yerde ne varsa hepsi de Allah'ındır³³⁴. Kısacası mülk umumen onundur.

İnsanın etrafında evcil hayvanlar bulunduğu gibi yabani hayvanlar da vardır. İnsan, bunlara karşı sorumluluğunun olmadığını düşünemez. İnsanın, kendisine hizmet eden ehli hayvanlara karşı sorumlulukları arasında şu hususlar sayılabilir: Hayvanlar, sıkıntılarını, ihtiyaçlarını ve şikâyetlerini dile getiremezler. Bu yüzden hayvanlara karşı şefkatli ve merhametli olmalıdır. Onların yeme-içme ihtiyaçlarını yerine getirmelidir³³⁵. Eğer hayvanların tedavi edilerek sıhate kavuşacakları hastalıkları olursa tedavi ettirmelidir. Yük taşıyan hayvanlara gücünün üzerinde yük yüklememelidir. Çalıştırdığı iş hayvanlarını dinlendirmeksizin çalıştırmamalıdır. En nihâyet ehli hayvanları keseceği zaman 'bismillah' diyerek kesmelidir³³⁶. İnsan empati yaparak da -ehli olsun, yabani olsun- hayvanlara nasıl davranacağını bilebilir. İnsanın etrafında sadece ehli (evcil) olanlar değil, ehli olmayan hayvanlar da vardır. İnsan bunları gelişi güzel öldürme hakkına sahip değildir. Meselâ hacda ihramlıyken bazı hayvanların avlanması yasaklanmıştır: *Ey iman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin...* (Maide: 5/95)³³⁷.

Canlı varlıkların dışında insanın bitki örtüsüne, soluduğu havaya, bastığı toprağa karşı vs. sorumlulukları vardır. İnsanın bütün sorumluluklarının tek tek Kur'an-ı Kerim'de ele alınması gerekmez. Öyle ise insan Kur'an ve sünnette bulamadığı hususlardaki sorumlulukları konusunda aklını kullanıp, çevresine karşı ne gibi yükümlülükleri olduğunu kendisi tespit edip, bunları yerine getirmekle yükümlüdür.

³³² Âl-i İmrân: 3/14.

³³³ Bkz. Bakara: 2/107; Âl-i İmrân: 3/189; Mâide: 5/17, 18, 40, 120; A'râf: 7/158; Tevbe: 9/116; Nûr: 24/42; Furkân: 25/2; Zümer: 39/44, 63; Şûrâ: 42/12, 49; Zuhuruf: 43/85; Câsiye: 45/27; Fetih: 48/14.

³³⁴ Ayrıca bkz. Bakara: 2/116, 255, 284; Âl-i İmrân: 3/109, 129, 180; Nisâ: 4/126, 131, 132, 170, 171; Yûnus: 10/55, 66, 68; İbrâhîm: 14/2; Nahl: 16/52; Tâhâ: 20/6, 19; Hac: 22/64; Nûr: 24/64; Rûm: 30/26.

³³⁵ Mâide: 5/2; Nahl: 16/10; Tâhâ: 20/54; Nâziât: 79/ 31, 33; Abese: 80 25-32.

³³⁶ En'âm: 6/118, 119, 121, 142; Hac: 22/28, 34.

³³⁷ Ayrıca bkz. Maide: 5/1, 94.

Akarsulara veya denizlere akıtılan fabrika atıklarının oluşturduğu kirlilikten insanlar sorumludurlar. “Çevre kirliliği” kavramı kendiliğinden oluşmuş bir kavram değildir. Bu kavram, insanların çevrelerini kirletmeleri sonucu literatüre girmiştir. İnsanın eli ile kirlenmiş yerlerin dışında yeryüzünde hakiki kirliliğin bulunduğu bir yer görmek hemen hemen imkânsızdır. Bu hususta şu âyet dikkat çekicidir: **“İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu ki Allah yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın; belki de (tuttukları kötü yoldan) dönerler”** (Rum: 30/41)³³⁸. Âyetle, insanların kendi elleriyle işledikleri fiillerin karada ve denizde düzenin bozulmasına sebep olduğu açık açık zikredilmektedir. Ancak âyetle, ne fiili işleyenler, ne işledikleri fiil, ne işledikleri bölge, ne de işledikleri zaman belirlenmiştir. Kanaatimizce bu belirsizlik aslında bir belirsizlik değil, tam aksine büyük bir ayrıntıdır. Zira âyetle, eğer Allah (cc) belli bir insan grubunu, onların belli başlı fiillerini, bölgelerini ve fiili işledikleri zamanı belirtseydi, diğer mekânlarda veya başka zamanlarda yaşayan insanlar için bir belirsizlik söz konusu olurdu. O zaman, “acaba bu âyet bizi ve fiillerimizi de kapsar mı?” denilebilirdi. Âyetin umumi bırakılması tüm zaman ve mekânları kapsadığına işarettir. Bu durumda hiç kimse kendini âyetin kapsamı dışında göremez.

Âyetle yer alan ‘kesb’ kelimesi önem arz etmektedir. Toplamak, rızkını elde etmek için çalışmak³³⁹ anlamlarına gelen kesb kelimesi, Kur’an-ı Kerim’de hem sâlihât hem de seyyiât için yani hem iyilikler hem de kötülükler hakkında kullanılmıştır³⁴⁰. Râğıb el-İsfahanî (ö. 425) şu iki âyeti kesbin sâlihât anlamına gelmesine örnek gösterir: كَسَبَتْ قِي أُولَئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا إِيْمَانِهَا خَيْرًا ...imanında bir hayır kazanmış olan kimse... (En’am: 6/158), كَسَبُوا İşte onlar için, kazandıklarından büyük bir nasip vardır (Bakara: 2/202). Şu âyetleri ise kesbin seyyiât anlamına örnek gösterir: أُولَئِكَ الَّذِينَ أُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُوا Kazandıklarından ötürü yok olanlar işte bunlardır (En’am: 6/70), الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ günâh işleyenler, yaptıklarının cezasını mutlaka çeceklerdir (En’am: 6/120), وَوَيْلٌ لَهُمْ مِّمَّا يَكْسِبُونَ kazandıklarından ötürü vay haline onların! (Bakara: 2/79)...³⁴¹.

³³⁸ Benzer manaları vurgulayan âyetler için bkz. Şura: 42/30; Câsiye: 45/22.

³³⁹ Ferâhidî, 4/27; Cevherî, 1/212; Râğıb, 555.

³⁴⁰ Râğıb, 556.

³⁴¹ Râğıb, 556.

Günümüzde karaların ve denizlerin gerçekten de insanların bizzat kendileri tarafından bozulmağa maruz kaldıkları bir vakıadır³⁴². Zira teknolojik gelişmelere bağlı olarak karada ve denizlerde büyük bir bozulma ve safiyetini kaybetme söz konusudur. Karada ve denizlerdeki bozulmağa, sanayi atıkları sebebiyle karada ve denizdeki kirlenmeler ve hatta zehirlenmeler, havaya salınan gazlar sebebiyle ozon tabakasının delinmesi, bazı bomba türlerinin atıldıkları yerlerdeki insanları helak etmesinin yanında o yerlerdeki bitki örtüsüne büyük boyutlarda zarar vermesi ve oralarda yaşayan tüm canlıları olumsuz bir şekilde etkilemesi, hatta oraları yaşanmaz hale getirmesi veya fabrika bacalarından olsun, ulaşım araçlarından olsun atmosfere salınan gazların verdiği zararlar örnek gösterilebilir³⁴³. Yukarıda zikredilen âyetten, ne şekilde olursa olsun, karalarda ve denizlerdeki bu bozulmağa Allah'ın (cc) rızasının olmadığı ve bu işe sebep olanları da sevmediği anlaşılmaktadır³⁴⁴.

*“Gerek kara gerek deniz bazında, mevcut tüm ekosistem ünitelerini teşkil eden unsurlardan herhangi birine reva görülen bir kıyım veya tahribattan, ünitenin diğer unsurları olumsuz bir şekilde etkilenecek ve bu olumsuz etkileşimler farklı boyut ve konumlarda teselsül edip giderken, nihâyet en son ve en yoğun zararı insan görecektir”*³⁴⁵.

İnsanlar, kendi elleriyle sebep oldukları bu bozulmanın sonucundan kendileri muaf kalacak değildirler. Hülâsa insan çevresine karşı sınırsız bir özgürlük sahibi değildir. Kendisine bazı haklar tanındığı gibi, sorumlulukları da vardır. Çevresindeki her şey insan için nimettir. Ancak insan kendine sunulan bütün nimetlerin âhirette hesabını verecektir (Tekâsür: 102/8).

³⁴² Said Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, I-V, Beyan Yay. İst. 2012, 4/130; Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, I-XIV, Anadolu Yay. İzmir 2000, 9/4715-4716.

³⁴³ Ömer Çelik, *Hakkın Daveti Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri* I-XV, Erkam Yayınları, İst. 2013, 4/28-29; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal ve Tefsir*, (2. Baskı), İşaret Yayınları, İst. 1997, 828-829.

³⁴⁴ Vehbi Karakaş, *Kur'an ve Sünnette Çevre*, 22-29.

³⁴⁵ Necdet Çağıl, *Kur'an Işığında Çevre Gerçeği ve Çevre Bilinci*, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 12, Sayı: 36, (Yaz 2008) 15-42.

2.4. ÂHİRET İSTİKAMETİ AÇISINDAN İNANMA VEYA İNKÂRIN OLUŞUMUNA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

İnsan bilmediği bir yolda giderken varmak istediği yerin yolunu kaybedebilir. Hatta çok iyi bildiği bir yolda bile ufak bir dikkatsizlikle bazen yolunu şaşırabilir. Aynen onun gibi Allah'ın (cc) dışındaki birtakım şeylere tapmak da âhiret istikametinde yolunu kaybetmek demektir. Neml suresi 60-64. âyetler, âhiret yolculuğunda istikametini kaybedenlere uyarıdır: *“(Onlar/putlar mı hayırlı) yoksa gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren mi? O suyla, bir ağacını bile bitirmeye gücünüzün yetmediği güzel güzel bahçeler bitirdik. Allah'tan başka bir tanrı mı var! Doğrusu onlar sapıklıkta devam eden bir gürüttür”. “(Onlar mı hayırlı) yoksa yeryüzünü oturmaya elverişli kılan, aralarından (yer altından ve üstünden) nehirler akıtan, arz için sabit dağlar yaratan, iki deniz arasına engel koyan mı? Allah'tan başka bir tanrı mı var! Doğrusu onların çoğu (hakikatleri) bilmiyorlar”. “(Onlar mı hayırlı) yoksa darda kalana, kendine yalvardığı zaman karşılık veren ve (başındaki) sıkıntıyı gideren, sizi yeryüzünün hâkimleri kılan mı? Allah'tan başka bir tanrı mı var! Ne kadar da kıt düşünüyorsunuz!”. “(Onlar mı hayırlı) yoksa karanın ve denizin karanlıkları içinde size yolu bulduran, rahmetinin (yağmurun) önünde rüzgârları müjdeci olarak gönderen mi? Allah'tan başka bir tanrı mı var! Allah, onların koştukları ortaklardan çok yücedir, münezzehtir”. “(Onlar mı hayırlı) yoksa yoktan yaratan, sonra yaratmayı tekrar eden ve sizi hem gökten hem yerden rızıklandıran mı? Allah'tan başka bir tanrı mı var! De ki: Eğer doğru söylüyorsanız, kesin delilinizi getirin!”.*

Yukarıdaki âyetlerde de görüldüğü gibi, Kur'an-ı Kerim insanları dünya ve âhiret konusunda uyarırken bizzat gördükleri dış dünyadan onlara örnekler sunar. Başka bir deyişle *“Kur'an, insanı öte âleme hazırlarken sürekli dış dünyayla (fizik âlemle) irtibata geçirmeyi hedefler. Zira fizik âlemde, Allah'a (cc) ve âhiret bilincine götüren işaret taşları, âyetler ve belgeler mevcuttur”*³⁴⁶. İnsana âhiret yolculuğunda doğru istikametini tayini için birtakım imkânlar sağlanmıştır. Peygamberler, kitaplar ve kendisine verilen akıl ve vicdan bu imkânların başında gelir.

³⁴⁶ Bilgiz, *Kur'an'da Bilgi*, (2. Baskı), İnsan Yay. İst. 2013, 176.

İnsan âhiret istikametinde yolculuğuna devam ederken, karşısına hoşuna giden veya gitmeyen birtakım olaylar çıkabilir. İnsan bu olayları, yollardaki trafik levhaları olarak değerlendirmelidir. “*Nasıl ki yola dikilen işaretler, yolcunun gözlerini kendilerine değil, gidecekleri istikamete yöneltirse, her tabiat olayı da bizim dikkatimizi kendi üzerine değil, kendilerinin ötesinde olan bir istikamete yöneltmeye çalışır*”³⁴⁷. İnsanın yolu üzerindeki trafik levhası kabilinden her şey aynı zamanda bir imtihan vesilesidir. İstikametinin cennet olmasını arzu eden insan, Allah (cc) tarafından farklı açılardan sıkı bir imtihandan geçirilmeden cennete gireceğini zannetmemelidir³⁴⁸.

Kur'an, “*Emrolunduğun gibi dosdoğru ol*” (Hûd: 11/112) hitabıyla, peygamberin şahsında bütün Müslümanları uyarmaktadır. Hz. Peygamber de, “*Beni Hud suresi ve kardeşleri Vakıa, Mürselât ve Amme ihtiyarlattı*”³⁴⁹ buyurarak, istikamet sahibi olmanın zorluğuna aynı zamanda yüceliğine dikkat çekmiştir³⁵⁰. Ancak hedefe ulaşmak için de istikametten şaşmamak gerekir. Ebedî hayatın mutluluğu bütün insanların nihaî hedefidir. İnsanlar kendi iradeleriyle ve bazı olumlu telkinlerde bulunanların etkisiyle bu hedeflerine doğru yürümek isterken; bir yandan da başta Şeytan olmak üzere kendilerini bu hedeflerinden saptırmak isteyenlerin telkinleriyle karşılaşır. Yine de cennet veya cehennem istikametinde yol alma hususunda nihaî karar insanın kendisindir. İsteddiği istikamette hayatına devam etme tercihinde bulunabilir.

Âhiret yolculuğunda, cennet veya cehennem tercihinin, insanın kendisine bırakıldığını ifade eden bir âyet meâlen şöyledir: “*De ki: İşte Rabbiniz tarafından gerçek geldi. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.*” (Kehf, 18/29).

2.4.1. Allah'ın (cc) Hidâyet veya Saptırması

Allah'ın (cc) bizzat hidâyet etmesi veya saptırması, insanın âhiret yolculuğundaki istikametine, daha açık bir ifadeyle cennet veya cehenneme yönelmesine etki eden faktörlerin ilkidir. Ancak Allah'ın hidâyet etmesi veya saptırması, hidâyet ve dalaleti

³⁴⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah-İnsan*, Trc. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 2009, 156.

³⁴⁸ Bakara: 2/214; Âl-i İmrân: 3/142.

³⁴⁹ Tirmizî, *Kitâbu't-Tefsîr*, 57. Tirmizî bu hadisi ‘hasen garib’ olarak nitelendirmiştir.

³⁵⁰ Bilgiz, *Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158.

yaratması demektir³⁵¹. Yoksa mümini mecbur bırakarak imandan saptırması veya kâfiri zorla imana getirmesi demek değildir. Hidâyetin; ilham etmek, muvaffak kılmak, irşad ve rehberlik etmek, beyan, İslam dini, iman, davet, yol işaretleri, ilahi kitaplar ve peygamberler, imamet gibi anlamları da mevcuttur³⁵². Allah'ın (cc) hidâyet etmesi bu anlamların tamamını da içermektedir.

Bazen sadece doğruyu gösterme anlamındaki hidâyet etmeyi, Allah (cc) kendi üzerine alır: “*Şüphesiz bize düşen sadece doğru yolu göstermektir.*” (Leyl: 92/12). Bazen hidâyet etmek için ön şart koşar: “... *Kim Allah'a inanırsa, Allah onun kalbini doğruya iletir. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.*” (Tegâbun: 64/11). Yukarıdaki âyette hidâyet, doğru yolun gösterilmesi anlamında kullanılmıştır. Hidâyetin ön şartı olarak da Allah'a (cc) iman zikredilmiştir. ‘Hidâyet etme’ doğru ve yanlış yolun her ikisinin tanıtılması anlamında da Kur'an'da yer almaktadır. Bu mananın zikredildiği bir âyet meâlen şöyledir: “*Biz ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi; iki apaçık yolu (hayır ve şer yollarını) göstermedik mi?*” (Beled: 92/8).

Kur'an-ı Kerim'de hidâyetin zıddı olarak ‘dalâlet’ kavramını görürüz. Dalâlet terim olarak; matluba ulaştıran şeyi kaybetme veya matluba ulaştırmayacak bir yola girmek demektir³⁵³. Doğru yoldan saptırmanın da, hidâyet gibi bazen sebepler dairesinde, bazen sebep bahsedilmeksizin Allah'a (cc) ait olduğu zikredilir. Saptırmanın, sebepler dairesinde olduğunu beyan eden âyetlerden bir tanesi meâlen şöyledir: “*Size ne oluyor da münâfıklar hakkında iki gruba ayrıldınız? Allah onları yaptıkları işlerden dolayı baş aşağı ederek eski konumlarına (küfre) döndürmüştür. Allah'ın saptırdığını yola getirmek mi istiyorsunuz? Allah kimi saptırırsa, sen onun için asla bir çıkış yolu bulamazsın.*” (Nisâ: 4/88)³⁵⁴. Bu âyette münâfıkların yaptıkları şeyler, Allah'ın (cc) saptırmasının sebepleri olarak zikredilmiştir.

³⁵¹ İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit El- Kûfi, *El- Fıkhu'l- Ekber*, (1. Baskı), Şerh; Aliyyü'l- Kârî El- Hanefî, Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 1995, 221; Nûreddin Es- Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, (7. Baskı), Çev. Bekir Topaloğlu, DİB. Yay. Ank. 2000, 157.

³⁵² Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, Rev Yayınları, Konya 1997, 53-64.

³⁵³ Cürcânî, 117.

³⁵⁴ Benzer âyetler için bkz. Nisâ: 4/136, 143; En'âm: 6/140; A'râf: 7/30, 178, 186; Tevbe: 9/115.

Allah (cc) kâfirleri³⁵⁵, zalimleri³⁵⁶, fâsıkları³⁵⁷ ve aşırı giden yalancıları hidâyete erdirmez. Allah'ın (cc) hidâyete erdirmediğini ise hiç kimse hidâyete erdiremez³⁵⁸. Şu âyet, Allah'ın (cc) ne şekilde hidâyet ettiğini ve nasıl saptırdığını beyan etmesi açısından manidardır: *“Allah her kimi doğruya erdirmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar. Kimi de saptırmak isterse, onun da göğsünü göğşe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkar. Allah inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir.”* (En'âm: 6/125).

Allah'ın (cc) sebepsiz yere insanları saptırdığı düşünülmemelidir. Bir âyette hiçbir sebep gösterilmeksizin Allah'ın (cc) saptırmasından bahsediliyorsa, mutlaka o âyetin bağlamına bakılmalıdır. Eğer saptırma sebebi, bağlamda zikredilmemişse saptırmadan bahseden o âyet, aynı manaları vurgulayan başka surelerdeki diğer âyetlerle birlikte ele alınmalıdır. Aşağıdaki âyetler buna örneklik teşkil etmektedirler: *“Allah kimi doğru yola iletirse işte o, doğru yolu bulmuştur. Kimi de saptırırsa böyleleri için O'nun dışında dostlar bulamazsın. Onları kıyâmet günü körler, dilsizler ve sağırlar olarak yüzüstü haşredeceğiz. Varacakları yer cehennemdir. Cehennemin ateşi dindikçe, onlara çılgin ateşi artırırız.”* (İsrâ: 17/97). Bu âyette saptırılma sebebi zikredilmemiştir. Ancak ardından gelen âyette Allah'ın (cc) saptırmasının sebebinin iman etmemek olduğu anlaşılmaktadır: *“Bu, onların cezasıdır. Çünkü onlar âyetlerimizi inkâr ettiler ve “Biz, bir yığın kemik, bir yığın ufantı olduktan sonra mı yeniden bir yaratılışla diriltilecekmiz. Biz mi?” dediler.”* (İsrâ: 17/98).

Bu âyetlerden anlaşılan husus şudur: inkâr etmek, insanların kendi tercihleridir. Eğer insanlar istemediği halde Allah (cc) onları imansızlığa saptırsaydı, o takdirde Allah (cc) kulun iradesini hiçe saymış olacaktı. Kulun iradesini hiçe sayarak kendi saptırdığı kimseyi cehennem cezasına çarptıran bir ilah'ın adâletinden ise söz edilemez.

2.4.2. Âhîret Yolculuğunun Klavuzları: Peygamberler ve Kitaplar

İnsanların önüne hayır ve şer yolları açılmış ve insan bu iki yoldan birini tercih etme hususunda özgür bırakılmıştır. Bu durumda insanın yolunun aydınlatılması yani hayrın ve şerrin neler olduğunun tam olarak öğretilmesi, ölüm ötesi hakkında bilgilendirilmesi

³⁵⁵ Bkz. Bakara: 2/264; Mâide: 5/67; Tevbe: 9/37; Nahl: 16/107; Zümer: 39/3.

³⁵⁶ Bkz. Bakara: 2/258; Âl-i İmrân: 3/86; Mâide: 5/51; Kasas: 28/50; En'âm: 6/144; Tevbe: 9/19, 109; Kasas: 28/50; Ahkâf: 46/10; Saf: 61/7; Cuma: 62/5

³⁵⁷ Bkz. Mâide: 5/108; Tevbe: 9/24, 80; Saf: 61/5; Münâfikûn: 63/6.

³⁵⁸ Mü'min: 40/28; Nahl: 16/37.

gerekir. Bu ve benzeri durumlar sebebiyle peygambere ihtiyaç duyulmaktadır³⁵⁹. Yabancı bir memlekette rehbersiz dolaşılması birçok sıkıntıları beraberinde getirir. Bunun gibi insan da bu dünyanın yabancısıdır. Dolayısıyla her bir insanın, ömrünün sonuna dek, Allah'ın (cc) görevlendirdiğı rehberlere ihtiyaç duyacağı muhakkaktır.

Kullarının istikametinin cennete doğru olmasını isteyen Allah (cc)³⁶⁰, insanların inançlarını düzeltmek, ahlakını güzelleştirmek, dünya hayatlarını düzene koymak³⁶¹, bilgi vermek, yanlış olanı göstererek eleştirmek, düşünmeye ve eyleme teşvik etmek yoluyla zihniyetlerini değıştirmeleri³⁶², nefislerini terbiye etmeleri, anlaşmazlık durumlarında yanlışlara düşmeden³⁶³, aydınlığa çıkmaları³⁶⁴, ve istikameti bulmaları, hâsılı cennete ve ebedî saadete ulaşmaları için bu yolculukta yol gösterici olarak kitaplar ve peygamberler gönderir³⁶⁵. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de geçtiğı üzere peygamberler ümmetlerine şahittirler (Fetih: 48/8). Allah'ın (cc) emirlerini insanlara tebliğ eder³⁶⁶, onlara gerektiğinde âyetleri açıklarlar³⁶⁷. Öğüt verir³⁶⁸, doğruyu yanlıştan ayırırlar³⁶⁹. İnsanları kötülüklerden arındırır³⁷⁰, Allah'ın (cc) yoluna çağırır³⁷¹ ve insanların aralarında şaşmaz bir şekilde hüküm verirler³⁷². Daha genel bir ifadeyle peygamberler, âhirete yönelik müjdeci ve uyarıcıdırlar³⁷³. Bütün bu sayılanlar, peygamberlerin ve kitapların, âhiret yolculuğundaki insanın istikametine olumlu yönde etki eden faktörlerden olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

³⁵⁹ N. Mehmed Solmaz, İsmail Lütü Çakan, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*, I-III, Ensar Neşriyat, İst. 1996, 9; Muhittin Bağçeci, *Peygamberlik ve Peygamberler*, Kitabe Yayınları, Ankara 2013, 19-22.

³⁶⁰ Bakara: 2/221; Yûnus: 10/25.

³⁶¹ *Kur'an Yolu*, 1/25.

³⁶² Mehmet Yolcu, *Kur'an'ın Zihniyeti Değıştirmesi*, (2. Baskı), Denge Yay. İst. 2005, 246-251.

³⁶³ Bkz. Bakara: 2/213; Nisâ: 4/165; Nahl: 16/64; Tâhâ: 20/134; Ahkâf: 46/12. Hadîd: 57/25.

³⁶⁴ Bkz. Bakara: 2/257; Mâide: 5/16; İbrâhîm: 14/1, 5; Ahzâb: 33/43; Hadîd: 57/9; Talâk: 65/11.

³⁶⁵ Bkz. Bakara: 2/129; Yûnus: 10/47; İbrâhîm: 14/4; Fâtır: 35/24; *Kur'an Yolu*, 1/25; Muhammed Abdu'l-Azîm Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân Fî Ulûmi'l-Kur'an*, (3. Baskı), Dâru'l-Marifet, Beyrut 2005, 1/25; 2/22-23.

³⁶⁶ Bkz. Mâide: 5/92, 99; Ra'd: 13/40; Nahl: 16/35, 44, 82; Nûr: 24/54; Ankebût: 29/18, 50; Yâsîn: 36/17; Şûrâ: 42/48; Ahkâf: 46/23; Teğâbun: 64/12; Cin: 72/23.

³⁶⁷ Nahl: 16/64; Ahzâb: 33/45; Cin: 72/23.

³⁶⁸ Tûr: 52/29; A'lâ: 87/9, 10; Gâşîye: 88/21.

³⁶⁹ Enbiyâ: 21/51; Şûrâ: 42/52.

³⁷⁰ Bakara: 2/151; Âl-i İmrân: 3/164; İbrâhîm: 14/5; Cuma: 62/2.

³⁷¹ İbrâhîm: 14/1; Ahzâb: 33/45; Hadîd: 57/8; Talâk: 65/11.

³⁷² Nisâ: 4/105; Zuhuf: 43/63.

³⁷³ Bkz. Nisâ: 4/165; Mâide: 5/19; En'âm: 6/19; A'râf: 7/2; Yûnus: 10/2; Hûd: 11/1; Ra'd: 13/7; bu hususta geniş açıklama için bkz. Lütfullah Cebeci, *Kur'an'da Şer Problemi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1985, 174.

Yol gösterici olarak O'nun katından gelen kitapların sonuncusu ise Kur'an-ı Kerim'dir ki, onun adlarından biri de, "yol gösterici" anlamındaki (هَدَى) 'Hüdâ'dır³⁷⁴. Ancak aşağıda işleyeceğimiz üzere istikamet konusunda Allah'ın (cc) kitap ve peygamberler aracılığıyla yaptığı tebliğin ardından, davet karşısında atılacak birinci adım insandandır. Sonrası Allah'tandır. Yani insan hidâyet isterse, Allah (cc) ona hidâyet eder. Yok, eğer doğru yoldan sapmak isterse Allah da (cc) onu saptırır. Bu konuda oldukça fazla sayıda âyet mevcuttur. *"(Resûlüm!) Onları hidâyete/hak yola getirmek senin görevin değil, lâkin Allah dilediğini hidâyete/doğru yola getirir."*(Bakara: 2/272)³⁷⁵.

İnsanları âhiret yolculuğuna çıkaran Allah'tır (cc). Dolayısıyla insanlar kendilerini bu ebedî yola çıkaran Allah'ın, bu yolculukta kendilerinden ne istediğini bilmeleri gerekir. Bu itibarla peygamberlik, Allah ile insan arasındaki iletişimi sağlayan, dinin temel müesseselerinden biri olarak kabul edilir³⁷⁶. İnsanlar, bilmedikleri âhiret yolunda peygamberlerin ve kitapların rehberliğinde yolculuklarına devam ederlerse özellikle âhirete yönelik tehlikelerden uzak olurlar.

Allah'ın (cc) peygamberler ve kitaplar göndermesinin sebeplerinden bir diğeri ise âhirete gidecek olan insanların istikametinin cennete yönelik olmasını istemesidir. Peygambere itaati, Allah'a (cc) itaat olarak kabul eden Kur'an-ı Kerim (Nisâ: 4/80); Allah'ın (cc) insanları sevmesinin ve onları bağışlamasının yolu olarak peygambere tabi olmayı gösterir (Âl-i İmrân: 3/31). Ayrıca, Allah ve Rasûlüne itaat etmenin kurtuluşa ermeye³⁷⁷, cennete girmeye³⁷⁸, orada peygamberler, siddikler, şehitler ve sâlihlerle beraber olmaya (Nisâ: 4/69) vesile olacağını bildirir.

Bir başka açıdan ise, peygamberler ve kitaplar; insanların âhirette; *"Ey Rabbimiz! Bize bir Peygamber gönderseydin de âyetlerine uysaydık ve mü'minlerden olsaydık"*³⁷⁹ gibi Allah'a (cc) karşı bir bahaneleri olmaması için gönderilmişlerdir. Nitekim peygamberlerin insanlar için uyarıcı oldukları, bir hadiste şöyle dile getirilmiştir: *"Benimle insanların hali ateş yakan bir kimsenin haline benzer. Ateş yanıp da etrafını aydınlattığı zaman pervaneler (kelebekler) ve diğer haşerat ateşe atılmağa başlarlar."*

³⁷⁴ Bkz. Bakara: 2/2, 185; A'râf: 7/52; Neml: 27/2; Lokmân: 31/3; Fussilet: 41/44; Câsiye: 45/11.

³⁷⁵ Diğer âyetlerden bazıları için bkz. Nisâ: 4/175; En'âm: 6/161; A'râf: 7/43; Yûnus: 10/35, 99-100.

³⁷⁶ Bilgiz, *Kuranda Nübüvvet*, Diyanet İlmi Dergi, 49 (1), 2013, 23-46.

³⁷⁷ Nûr: 24/52; Ahzâb: 33/71.

³⁷⁸ Nisâ: 4/13; Fetih: 48/17.

³⁷⁹ Kasas: 28/47; Nisâ: 4/165.

Adam onları uzaklaştırmağa çalışır. Fakat onlar adama galip gelirler ve ateşe atılırlar. (İşte durum böyle) Ben sizi ateşten çekebilmek için kemerlerinizden tutup asılıyorum, “buraya gelin, ateşten kurtulun, buraya gelin, ateşten kurtulun” diyorum, siz ise elimden kurtulup ona atılmaktasınız”³⁸⁰.

Âhiret yolculuğunda peygamberler ne kadar önemli ise onlara verilen kitaplar da o derece önemlidir. Zira Allah (cc) kullarına emir ve nehiylerden oluşan mesajlarını ilâhî kitaplar aracılığıyla önce peygamberlere ulaştırmaktadır. Bu itibarla Allah’ın gönderdiği kitaplar, hem peygamberlere hem de ümmetlerine hidâyet rehberidir. Gönderilen ilahi kitapların tamamının³⁸¹, doğru yolu göstermek³⁸², aydınlatmak³⁸³, öğüt vermek³⁸⁴, uyarmak³⁸⁵, hakkı batıldan ayırmak³⁸⁶, Allah’tan (cc) sakındırmak³⁸⁷, cennetle müjdelemek³⁸⁸, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda insanlar arasında hüküm vermek³⁸⁹ gibi bir takım hedefleri vardır. İşte ilahi kitapların bu özellikleri, insanların âhiret yolculuklarındaki istikametlerini cennet yönünde etkilemektedir. Arapça indirilen³⁹⁰ ve hikmetlerle dolu olan Kur’an-ı Kerim de³⁹¹ diğer ilahi kitapların, yukarıda sayılan fonksiyonlarının tamamını taşımaktadır. Kur’an-ı Kerim bir yandan insanları doğru yola iletirken, bir yandan doğru yolu tercih edenleri mükâfatla müjdeler: *Şüphesiz ki bu Kur'an en doğru yola iletir; iyi davranışlarda bulunan müminlere, kendileri için büyük bir mükâfat olduğunu müjdeler* (İsra: 17/9).

Âhiret yolcusu olan insan, Kur’an âyetlerini okurken anlamlarını ihmal etmemelidir. Zira Kur’an, kendisinin anlaşılmasını ister. Kur’an-ı Kerim; okunmak, düşünmek, anlaşılma ve bütünüyle hayata geçirilmek üzere gönderilmiş bir kitaptır. Kur’an-ı Kerim’de birçok âyetin sonu, “hâlâ düşünmeyecekler mi?”, “hiç düşünmüyor musunuz?”, “elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır”, “hâlâ düşünüp öğüt

³⁸⁰ Buhârî, *Rikak*, 26.

³⁸¹ İlahi kitapların bozulmamış hallerini kastetmekteyiz. Ancak Kur’an-ı Kerim dışındaki diğer ilahi kitapların insanlar tarafından tahrif edilip bozulduğu açıkça bilinmektedir. Bu itibarla Kur’an dışındaki ilahi kitapların olumlu yönlerini söylediğimizde onların tahrif olmamış hallerinin esas alındığı bilinmelidir.

³⁸² Âl-i İmrân: 3/3; Mâide: 5/44; En’am: 6/91, 157.

³⁸³ Âl-i İmrân: 3/184.

³⁸⁴ Bakara: 2/231.

³⁸⁵ En’am: 6/92.

³⁸⁶ Bakara: 2/53.

³⁸⁷ Nisa: 4/131.

³⁸⁸ Tevbe: 9/111.

³⁸⁹ Bakara: 2/213.

³⁹⁰ Yusuf: 12/2; Taha: 20/113; Zümer: 39/28.

³⁹¹ Yasin: 36/2.

almayacak mısınız?” gibi ifadelerle biterken bazı âyetlerin ise daha başında düşünmeye sevk eden, “hâlâ Kur’an’ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı?” vb. ifadeler yer almaktadır³⁹². İşte bu gerçekleri düşünüp de tahrife karşı Allah (cc) tarafından koruma altına alınan Kur’an-ı Kerim’i (Hicr: 15/9) rehber yapan insan, âhiret yolculuğunun sonunda cennete ulaşır. Zira Kur’an-ı Kerim dünyada iken insanlara cennetin yolunu göstermektedir.

Buna göre gelen peygamberlerin ve kitapların davetine olumlu cevap verenlerle olumsuz cevap verenlerin âhiret istikametlerinin bir olmayacağı açıktır. Birincisinin yönü cennete doğruyken ikincisinin yönü cehenneme doğru demektir. Buna işaret eden pek çok âyet mevcuttur³⁹³. Kur’an-ı Kerim’de daha hususi bağlamda ise, Hz. Muhammed başta olmak üzere peygamberlere ve gönderilen kitaplara iman ve itaat edenlerin -dünyada başlarına ne gelirse gelsin-, netice itibarıyla kurtuluşa erecekleri zikredilmiştir³⁹⁴.

Büyük misyonu doğrultusunda Resûl-i Ekrem (s.a.v) cahiliye dönemi insanların istikametlerini çok kısa sürede cehennemden cennete çevirmiştir. Geniş Arap Yarımadasında vahşi ve âdetlerinde mutaassıb ve inatçı muhtelif kavimleri, kısa sürede adetlerini ve kötü ahlaklarını adeta bir anda kökünden söküp atarak bütün güzel ahlakî vasıflarla donatıp, bütün âleme öğretmen ve medenî milletlere üstad eylemiştir... Bu uhrevî sonsuzluk yolunda örneklikler oluşturmak üzere onun eğitiminden geçen sahabeler de kısa zamanda gönüllere taht kurmuştur³⁹⁵.

Anne ve babaların birçoğu çocuklarının dünyevî geleceğini düşündüğü halde, Hz. Peygamber, bütün ümmetinin hem dünya hem de gerçek geleceği olan âhiretleri için çalışmıştır. Bilhassa insanların âhiretlerini kurtarma adına aşırı derecedeki hırsı Kur’an-ı Kerim’de şu şekilde ifade edilmiştir: “*İnanmıyorlar diye neredeyse canına kıyacaksın!*” (Şuarâ: 26/3). Ümmeti için kurtuluş istemek sadece bizim Peygamberimize has bir durum değildir. Bu hususta bütün peygamberlerin hassasiyet gösterdikleri muhakkaktır.

³⁹² Bakara: 2/44; Nisa: 4/82; En’am: 6/50; A’râf: 7/169; Yunus: 10/3; Hûd: 11/24; Nahl: 16/17; Kasas: 28/60...

³⁹³ Bkz. Bakara: 2/82, 221; Âl-i İmrân: 3/32; Nisâ: 4/59; A’râf: 7/42; Enfâl: 8/20; Yûnus: 10/26; Hûd: 11/23, 108; Ra’d: 13/35; Nûr: 24/54; Ankebût: 29/58; Yâsîn: 36/55; Zümer: 39/73-74; Ahkâf: 46/16; Muhammed: 47/15, 33; Tahrîm: 66/11.

³⁹⁴ Bkz. Bakara: 2/1-5; Âl-i İmrân: 3/104, 193-195; A’râf: 7/8, 104-122, 128, 157; Tevbe: 9/20, 88; Hûd: 11/49; Tâhâ: 20/56-76, 64; Mü’minûn: 23/1-11, 102, 111; Nûr: 24/51-52; 26. 10-51; Rûm: 30/38; Lokmân: 31/1-5; Mücâdele: 58/22; Haşir: 59/9, 20; Teğâbun: 64/16; A’lâ: 87/14; Şems: 91/9.

³⁹⁵ Nursî, *Sözler*, 237.

Allah tarafından gönderilen ilâhî kitaplar, âhiret yolcusu olan insanların cennet istikametinde olmaları için; önce doğru düşünme ve akıllarını kullanma yöntemlerini açıklar. Akabinde hangi davranışları sergilemeleri gerektiğini öğretir. Sonra da bu davranışları sergileyenlerin mağfirete ve cennetlere nail olacaklarını haber verir: *“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akliselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır. Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!”* (Âl-i İmrân: 3/190-191)³⁹⁶. Bu âyetlerin devamında bazı dualara yer verilir. Ardından bu dualara Allah'ın verdiği cevap gelir: *“Bunun üzerine Rableri, onların dualarını kabul etti. (Dedi ki:) Ben, erkek olsun kadın olsun -ki hep birbirinizdensiniz- içinizden, çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım. Onlar ki, hicret ettiler, yurtlarından çıkarıldılar, benim yolumda eziyete uğradılar, çarpıştılar ve öldürüldüler; andolsun, ben de onların kötülüklerini örteceğim ve onları altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Bu mükâfat, Allah tarafındandır. Allah; karşılığın güzeli O'nun katındadır”* (Âl-i İmran: 3/195).

Hiz. Muhammed başta olmak üzere peygamberlerin ümmetlerine örnekliğinin ise şu üç şekilde gerçekleştiğini söyleyebiliriz: 1. Kavî: Dinin emir ve nehiylerini sözlü olarak ümmetlerine anlatmaları. 2. Fiilî: Dinin emir ve nehiylerini yaşayarak ve uygulayarak ümmetlerine göstermeleri 3. Takrirî: Ümmetlerinden gördükleri herhangi bir fiili yasaklamamak suretiyle, o fiilin yapılabileceğini ima etmeleri.

Peygamberler, ümmetlerini tevhid ehli ve cennet istikametinde olmaları konusunda hep uyanık tutmağa çalışmışlardır. Bu hayattan sonra ebedi bir hayatın geleceğini haber vermiş ve dünyada yaptıklarından dolayı orada hesaba çekilecekleri hususunda daima ümmetlerini uyarmış ve onları tevbeye davet etmişlerdir³⁹⁷. Bu bağlamda dualarıyla, tevbeleriyle³⁹⁸, Allah'a (cc) sığınmalarıyla³⁹⁹, tebliğleriyle⁴⁰⁰ kısaca dini ve dünyevî her alanda ümmetlerine örneklik teşkil edecek mükemmel bir hayat yaşamışlardır⁴⁰¹.

³⁹⁶ Benzer âyetler için bkz. Bakara: 2/179, 269; Âl-i İmrân: 3/7; Mâide: 5/100; Yusuf: 12/111; Ra'd: 13/19; Zümer: 39/9...

³⁹⁷ Bkz. Bakara: 2/54; A'raf: 7/59; Hud: 11/29, 52, 61; Neml: 27/46; Ankebût: 29/36; Mümin: 40/39, 41.

³⁹⁸ A'raf: 7/23; Enbiya: 21/83, 87, 89.

³⁹⁹ Sa'd: 38/17, 30.

⁴⁰⁰ A'raf: 7/62, 68; Hud: 11/57; Ahkâf: 46/23.

⁴⁰¹ Mümtehin: 60/4, 6.

Peygamberleri örnek alan ümmetleri, onların gösterdikleri istikamette hayatlarını sürdürdükleri müddetçe dünyevî ve uhrevî bela ve musibetlerden selamette kalmışlardır. Ne zaman ki onların örnekliklerini terk etmişler ve istikametten sapmışlar, o zaman da başlarına gelen semavi afetlerle helak edilmişlerdir.

Peygamberler “Allah’a döndürüleceğiniz, sonra da herkese hak ettiğinin eksiksiz verileceği ve kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bir günden sakının” (Bakara: 2/281)⁴⁰² âyet-i kerimesini hayat prensibi edinmişlerdir. Peygamberlerin ümmetlerini en çok teşvik ettikleri hususlardan biri budur. Yani yolculuklarının sona ermesinin ardından onları karşılayacak olan âhiret hayatına hazırlamaktır.

Hz. Muhammed (s.a.v) de diğer peygamberler gibi, kendi hayatına şahit olan sahabeleri başta olmak üzere tüm ümmetine örnek olacak eşsiz bir hayat yaşamıştır: “Andolsun ki, Resûlullah, sizin için, Allah’a ve âhiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah’ı çok zikredenler için güzel bir örnektir” (Ahzâb: 33/21) âyeti bu gerçeğe vurgu yapmaktadır. Resûl-i Ekrem (a.s.m) hayatı boyunca sahabelerine Allah’ın (cc) mesajlarını iletmiştir. O mesajlardan biri şöyledir: “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?” (Saf: 61/2). Bu âyet Hz. Peygamberin (s.a.v) nasıl peygamberlik yaptığı hususunda da önemli bir ipucu vermektedir. O da, Efendimizin (s.a.v) sahabelere tebliğ ettiği âyetleri önce şahsında hayata geçirmesidir. Bu âyet, müminlerin yapmadıkları bir şeyi başkalarına tavsiye etmelerini hoş karşılamazken, peygamberlerin yapmadıkları bir şeyi ümmetlerine emir ve tavsiye etmeleri düşünülemez. Onlar Allah’tan (cc) aldıkları emirleri önce kendi hayatlarında uygulamışlar, sonra da ümmetlerinden bu emirleri yerine getirmelerini istemişlerdir. Bu hususta Efendimizin örnekliği ise şüphe götürmez bir gerçektir.

Hz. Peygamber, كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ (Her nefis ölümü tadacaktır)⁴⁰³ gerçeğinden istisna veya muaf tutulmamıştır. Onun ölümden muaf olmadığı şu âyette de dile getirilir: “Muhakkak sen de öleceksin, onlar da ölecekler” (Zümer: 39/30). Hakikat şu ki, o da bir âhiret yolcusudur. Zaten Peygamberimiz de kendini bir hadis-i şeriflerinde âhiret yolcusu

⁴⁰² Benzer âyetler için bkz. Âl-i İmrân: 3/25; Yunus: 10/30; İbrahim: 14/51; Nahl: 16/111; Taha: 20/15.

⁴⁰³ Âl-i İmrân: 3/85; Enbiya: 21/35; Ankebût: 29/57.

olarak şöyle tarif etmiştir: “Benim dünya ile ilgim ne kadar ki? Ben bu dünyada bir ağacın altında gölgelenen, sonra da oradan kalkıp giden binitli bir yolcu gibiyim”⁴⁰⁴.

Peygamberimizin tebliğle görevlendirilmesinden hemen önceki döneme “cahiliye devri” denmektedir. Bu isim o devrin Arap Yarımadası’nda yaşayan insanların cehennem istikametinde olmalarından yani önlerine gelen her türlü günâhı, açıkça ve pervasızca işlemelerinden ötürü kendilerine verilmiştir. İşte böyle bir topluma gönderilen Peygamberimiz (s.a.v) şerefli bir ömrün ardından geride parlak bir nesil olan sahabeleri bırakmıştır. Onların büyük çoğunluğu cahiliye döneminde cehennem istikametinde âhiret yolculuklarına devam ederken, Allah’ın (cc) izniyle onların istikametlerini cennete çevirmiştir. Bu hususu en açık bir şekilde dile getiren örnek, Habeşistan’a hicret eden sahabelerden Ca’fer b. Ebî Tâlib ile Habeş kralı Necâşî arasında geçen şu diyalog olsa gerektir: Ca’fer b. Ebî Tâlib Necâşî’ye şöyle der: “Ey kral! Biz câhiliyye halkı olarak putlara tapardık; ölü eti yerdik (birbirimizin aleyhinde konuşurduk); fuhuş yapardık. Akrabalık bağlarını koparır, komşulara kötülük ederdik. İçimizden güçlü olan zayıfı ezerdi. Allah bize elçisini gönderinceye kadar durumumuz böyleydi. Biz o Resûl’ün soyunu, dürüstlüğünü, güvenilirliğini ve iffetini biliyoruz. O bizi Allah’a, O’nun birliğini tanımaya ve O’na ibadet etmeye, bizim ve atalarımızın Allah’ın dışında taptığımız taşları, putları bırakmaya davet etti. Doğru sözlü olmamızı, emaneti sahibine vermemizi, akrabalık bağlarını yaşatmamızı, komşuya iyilik etmemizi, insanların mahremiyetlerine ve canlarına saldırmaktan kaçınmamızı emretti. Bize hayâsızlığı, yalancı şahitliği, yetim malı yemeyi, masum kadınlara iftira atmayı yasakladı. Bize yalnız Allah’a ibadet edip O’na ortak koşmamayı emretti. Biz de onu tasdik ettik. Ona inandık, Allah’tan getirdiği konularda ona tabi olduk. Artık yalnız Allah’a ibadet ediyor, hiçbir şeyi O’na ortak koşmuyoruz. Allah’ın bize yasakladığı şeyleri yasak kabul ettik, helal kıldıklarını helal kabul ettik...”⁴⁰⁵. Ca’fer b. Ebî Tâlib’in bu sözleri sahabelerin İslam’dan önceki ve sonraki hallerini mukayese yoluyla veciz bir şekilde özetlemiştir.

Peygamber efendimiz (s.a.v) ümmetine üsve-i hasene⁴⁰⁶ yani örnek olacak şekilde yaşamıştır. O hayatının son döneminde, hastalığının şiddetlendiği günlerde son olarak ashabının arasına çıkmış, minberde ilk basamağa oturmuş ve cemaate yaklaşımlarını

⁴⁰⁴ Tirmizî, *Zühd*, 44.

⁴⁰⁵ İbn Hişâm, *Sîretü’n- Nebî, Dâru’l- Kitâbi’l- Arabiyyi*, Beyrut-1990, 361-362.

⁴⁰⁶ Ahzâb: 33/21.

söyleyerek istikametten ayrılmamaları gerektiğini vurguladığı şu son hutbesini irad etmiştir: “Allah Teâlâ bir kulunu dünya hayat ve nimeti ile kendi nezdindeki âhiret hayat ve saadeti arasında muhayyer kıldı. O da Allah nezdindeki ihtiyar eyledi. Ey Ebû Bekir ağlama⁴⁰⁷. Ey insanlar! Peygamberinizin dünyadan ahirete göç etmesini düşünüp telaş ettiğinizi işittim. Hangi peygamber gönderildiği ümmeti arasında ebedî kalmıştır ki ben de sizin aranızda ebedî kalayım. Biliniz ki ben Rabbime kavuşacağım. Yine biliniz ki siz de bana kavuşacaksınız. Buluşacağımız yer de Kevser Havuzunun kenarındır. Orada benimle buluşmak isteyenler, ellerini, dillerini günâhlardan çeksinler”⁴⁰⁸.

Peygamberimizden sonra yaşayan insanlar, Resûlullah’ın hayatta olmaması sebebiyle, kendilerini onun uyarıları hususunda mazur göremezler. Zira Efendimizin ebedî mucizesi olan Kur’an-ı Kerim ve onun tefsiri mahiyetindeki sünneti, asırlardır tazeliğini ve geçerliliğini muhafaza etmektedir ve kıyâmete kadar da bu iki ana kaynak geçerli olacaktır.

2.4.3. Fıtrat

‘Fıtrat’ kelimesi, lugat anlamı itibariyle yarmak, ikiye ayırmak; yarılmak, çatlamak, açılmak anlamlarına gelir⁴⁰⁹. Terim olarak ‘fıtrat’, Allah’ı bilebilmeleri için insanların özündeki “bir ilahın varlığını kabul etme duygusu”⁴¹⁰, yani dini kabul etmeye hazır bir şekilde yaratılış⁴¹¹ keyfiyeti demektir. Daha açık bir ifadeyle fıtrat, ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden⁴¹² ve kendi duygu ve heveslerinden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtir.

Fıtrat, insanın âhiret yolculuğunda (cennet’e veya cehennem’e yönelik) önemli bir kriter, bir yol ayrımıdır. Hatta denilebilir ki; insan davranışlarının temel belirleyici unsurudur: “De ki: Herkes kendi ‘şâkilesine’ (fıtratına) göre davranmaktadır. ve bunun içindir ki Rabbiniz kimin en doğru yolu seçtiğini çok iyi bilmektedir” (İsrâ: 17/84). Âyette geçen “şâkile” kelimesi fıtrat kelimesiyle eş veya yakın bir anlamdadır. Bu kelime genel olarak şu üç manada değerlendirilmiştir: 1. Yaratılış, karakter ve mizaç, 2. Benimsenen

⁴⁰⁷ Efendimizin; “Ey Ebû Bekir ağlama” ifadesinden anlaşılmaktadır ki; Hz. Ebû Bekir, Peygamberimizin vefatının yaklaştığını anlamış bu sebeple gözyaşı dökmüştür.

⁴⁰⁸ Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamber Efendimizin Hitabeti*, (5. Baskı), Marifet Yay. İst. 1997, 290-291.

⁴⁰⁹ Ferâhidî, 3/328; Cevherî, 2/781-782; İbn Fâris, 4/510; *Lisânu’l-Arab*, 5/3432.

⁴¹⁰ Râğıb, 494.

⁴¹¹ Cürcânî, 141.

⁴¹² Hökelekli, *Fıtrat* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 13/47-48.

inanç ve hayat tarzı, 3. Niyet ve kabiliyet⁴¹³. Verilen bu ün mananın da *şâkile* kelimesini karşılayacağı kanaatindeyiz.

“Andolsun cehennem için de birçok cin ve insan yarattık. Zira onların kalpleri vardır; fakat onlarla gerçeği kavramazlar; gözleri vardır, lakin onlarla gerçeği görmezler; kulakları vardır, fakat onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da sapıktırlar. Onlar gafillerin ta kendileridir.” (A'râf: 7/179). Yukarıdaki âyette bazı insanların gerçeği kavramadığı, görmediği ve duymadığından bahsedilir. Peki, o tip insanlar gerçeği kavrayacak akıldan, gerçeği görecekt gözden ve gerçeği duyacak kulaktan mahrum mu bırakılmışlar? Hayır. İnsanlar kendi öz iradelerini kullanmaktadırlar. Meselâ kâinata bakıp Rabbinin yarattığı şeyler üzerinde düşünmesine ve onların aracılığıyla bu kâinatın bir sahibinin olması gerektiğini anlamasına kimse engel olmamaktadır. Kâinatın ve kendisinin sahibini düşünmemesi kişinin bizzat kendi tutum ve tercihidir. Bu sebeple insan, tercihlerinin gerektirdiği sorumluluktan kurtulamayacaktır.

İnsan fitratı yaratıcı⁴¹⁴ ve rızıklandırıcı olarak ancak Allah'ı kabul etmektedir⁴¹⁵. Zaten insanın fitratında yaratanını bilme ve bulma arzusu vardır. Müslüman olmayan nice insanların arayışları sonucu İslam'ı kabul ettikleri bilinen bir gerçektir. Bu arayışlarında bulmak istedikleri temel şey, gerçek yaratıcıdır.

*“Yumurtadan çıkan bir ördek yavrusu hemen yüzebileceği bir su aramaya başlar. Tertemiz, berrak bir suya sahip bir göl bulamazsa, en azından çamurlu bir su birikintisinde oyalanmaya başlar. Onun gibi, akli başında her insan, fitraten Yüce Yaratıcıyı bulmaya çalışır. Eğer gerçek Yaratıcıyı bulamazsa, bazı yaratılmışları ilah kabul eder. Bir kısım insanların Buda'yı ilah kabul etmesi, bir kısmının ineğe tapması bu tür bir olaydır”*⁴¹⁶. Peygamberlere iman bu tip insanları rehbersizlikten kurtarır. Allah'ın (cc) razı olduğu insan modelini bildirir. Kişiyi o örnek insanlara arkadaş yapar⁴¹⁷. Başka bir deyişle peygamberlere iman etmesi, insanın fitratına uygun hareket etmeğe yönelmesine sebep olur.

⁴¹³ ‘Şâkile’ kelimesine sözlüklerde ve tefsirlerde verilen diğer anlamları için bkz. Bilgiz, *Kişiliğin Oluşumunda Fitrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi (İsra, 17/84. Âyeti Ekseninde)*, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 25, Erzurum 2006, 125-144.

⁴¹⁴ Ankebût: 29/61; Lokman: 31/25; Zümer: 39/38; Zuhuruf: 43/9, 87.

⁴¹⁵ Ankebût: 29/63

⁴¹⁶ Eren, *İnsan ve Eğitim*, 25.

⁴¹⁷ Eren, *İnsan ve Eğitim*, 27.

“Fıtrat, aile, inanç, eğitim, arkadaş ve sosyal çevrenin etkisiyle kazanılan tutum ve davranışların niteliğine göre, müspet veya menfi yönde etkilenmektedir. Başlangıçta tertemiz olan fıtrat, insanın sonradan kazandığı nitelikler, değerler ve benimsediği hayat tarzına dayalı olarak asli safiyetinden uzaklaşabilmektedir.”⁴¹⁸

Kur'an-ı Kerim'de fıtrattaki, iyiyi ve kötüyü ayırma kabiliyetine sahip olma yetisinden bahsedildiği gibi, aynı kabiliyete sahip olan nefisten de bahsedilir (Şems: 91/8). Bahsi geçen nefis, serbest bir mizaca ve yine serbest bir ahlakî yapıya sahiptir. Kendisine itaat edilen hevâ ve şehvî duygular nefsi memnun eder. Bu sebeptendir ki nefis daima te'dibe ihtiyaç duyar⁴¹⁹. Genel olarak günâhtan hoşlanan (nefs-i emmâre) ve günâhtan hoşlanmayan (nefs-i levvâme ve nefis-i mutmainne)⁴²⁰ şeklinde tanımlanan⁴²¹ nefis hakkında Kur'an'da üç tane isimlendirme vardır:

1. النَّفْسُ الْأَمَّارَةُ (nefs-i emmâre)⁴²²: Sû-i zanda bulunup, şüpheli hallerde veya öfke anında hemen suçlama yolunu tercih eden, hevasına uyup kötülüğü çokça emreden ve ona meyleden, iyi şeyleri yapmak kendisine ağır geldiği için kötülüğe/günâhlara rast gelir gelmez ona dalan⁴²³, şehvî duygularının peşinden giden⁴²⁴ vb. anlamlara gelir.

2. النَّفْسُ اللَّوَّامَةُ (nefs-i levvâme)⁴²⁵: Kıyâmet gününde hatalarını anlayıp pişman olup, kendisini kınayan⁴²⁶ nefis demektir. Fakat bu kınamanın zamanı geçmiş olduğundan faydası olmayacaktır⁴²⁷. Bundan şu anlaşılmaktadır, eğer insan işlediği günâhların fenalığını hayattayken anlayıp, pişman olup tevbe etse, bununla beraber nefsinin levmetse bu levmi boşa gitmeyecektir. Râzî, nefis-i levvâme hakkında altı yorum nakleder. Onlardan birisi şöyledir: İster itaatkâr, isterse günahkâr olsun, her nefis, kıyâmet gününde

⁴¹⁸ Bilgiz, *Kişiliğin Oluşmasında Fıtratın ve Sosyal Çevrenin Etkisi*, 125-144.

⁴¹⁹ Mâverdî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, Şerh ve Ta'lik, Muhammed Kerim Râcih, (4. Baskı), Dâr-u İkra, Beyrut 1985, 241.

⁴²⁰ S. Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 251-268.

⁴²¹ Nefislerin isimlendirilmesi ve tanımlanması hususunda geniş bilgi için bkz. İbn Kayyım El-Cevziyye, *Bedâi'u't-Tefsîr*, Trc. Heyet, Karınca & Polen Yayınları, İst. 2011, 4/407; İbn Kesîr, 14/192-193; Yazır, 8/5473, Yazır, 8/5817; Murat Sülün, *Nefs-i Mutma'inne Ayetine Yeni Bir Yaklaşım*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 50:1 (2009), ss.1-24; Kur'an Yolu tefsirinde nefislerin sayısı sekiz olarak ele alınır: 1. Nefs-i emmâre, 2. Nefs-i levvâme, 3. Nefs-i mülheme, 4. Nefs-i mutmainne, 5. Nefs-i zekiyye, 6. Nefs-i râziye, 7. Nefs-i marziyye, 8. Nefs-i kâmile. *Kur'an Yolu*, 5/505.

⁴²² Yusuf: 12/52.

⁴²³ Mâverdî, 3/48-49; Bağavî, 4/249; İbn Atiyye, 3/254; İbn Aşûr, 13/5; Meydânî, 10/688; Yazır, 4/2873.

⁴²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 3/298.

⁴²⁵ Kıyâme: 75/2.

⁴²⁶ İbn Kuteybe, 499. Taberî, 23/470; Yazır, 8/5473.

⁴²⁷ Yazır, 8/5817.

kendisini kınar. İtaatkâr olanı, niçin daha fazla tâatta bulunmadığından; günahkâr olanı da, niçin takva ile meşgul olmadığından dolayı kendisini kınar⁴²⁸.

3. النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ (nefs-i mutmainne)⁴²⁹: Vaktiyle hakkı anlayıp, aşağı mertebelerden yükselmiş olan nefistir⁴³⁰. Fecr suresinde nefs-i mutmainne ifadesinin yer aldığı âyetin öncesinde kıyâmetten, mahşerden ve âhiret için hazırlık yapmayanların pişmanlığından bahsedilir. Daha sonra da nefs-i mutmainne sahibine hitaben: *Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir!* (Fecr: 89/27-30) buyrulur. Bu ifadeler, nefs-i mutmainne sahibi insanların âhiret hazırlığı yapanlar olduğunu ortaya koymaktadır.

İnsan nefsi, iyilik ve kötülöklere meyil açısından aynı istidatlarla yaratılmıştır (Şems: 91/7-8). *Fakat insanın tercihleri ve değer yargıları, dini inanç ve telakkileri, ahlaki erdem yahut erdemsizlikleri bu eşitliği bozabilmektedir*⁴³¹. Zira insan kendi duygularının yanında çevresinin ve çeşitli sebeplerin etkisinde kalabilen bir varlıktır. Bu sebeple ki; insan, Allah'ın emir ve iradesine bağlı bir hayat yaşadığında nefsinin mutmainne seviyesine ulaşmasını temin etmiş olacak; heva ve heveslerine uyup, Allah'ın emir ve nehiyelerine kulak vermediği sürece de nefsinin emmâre ve levvâme seviyesinde kalmasına sebep olacaktır.

2.4.4. Akıl

Âhiret yolculuğunda insanın istikametini olumlu veya olumsuz yönde etkileyen faktörlerin en önemlilerinden olan akıl, insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz yani ayırt etme gücü, düşünme ve anlama melekesi⁴³², hak ve batılı ayırabilen kalpteki bir nur⁴³³ olarak nitelenebilir.

Kur'an-ı Kerim'de doğrudan veya dolaylı olarak aklı kullanmayı teşvik eden veya emreden âyet sayısı oldukça fazladır. Bu âyetler bir bütün olarak incelendiğinde, insana akıl nimetinin verilmesinden maksadın, insanın âhiret yolculuğundaki istikametini cennet yönüne çevirmek olduğu görülecektir. Buna şu âyet-i kerimeyi örnek verebiliriz: “*Dünya*

⁴²⁸ Râzî, 22/283.

⁴²⁹ Fecr: 89/27.

⁴³⁰ Yazır, 8/5817.

⁴³¹ Bilgiz, *Kişiliğin Oluşmasında Fitratın ve Sosyal Çevrenin Etkisi*, 125-144.

⁴³² Yavuz, *Akıllı Md. TDV. İslam Ansiklopedisi*, 2/242-246.

⁴³³ Cürcânî, 128.

hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Allah'tan korkanlar için âhiret yurdu muhakkak ki daha hayırlıdır. Hâlâ akıl erdiremiyor musunuz?” (En'âm: 6/32)⁴³⁴. Yukarıdaki âyette iki husus odak nokta olarak vurgulanmaktadır: 1. Allah'tan (cc) korkan takvâ sahipleri için âhiretin dünyadan daha hayırlı olması. 2. Âhiret daha hayırlı olduğu için, âhireti kazanma konusunda, akli kullanmanın daha çok gerekli olduğu gerçeği.

Kendisine faydası veya zararı dokunabilecek en küçük bir meselede bile aklını kullanan insanın; cennet ve cehennem konusunda daha büyük bir dikkatle davranması gerekecektir. Yukarıda meali zikredilen âyetten de anlaşıldığı üzere, âhiret istikametini cennetten yana düzeltme konusunda, insan bazen kendi içinde beliren duygular neticesinde, bazen de bir dış uyarıcı sebebiyle aklını doğru istikamette kullanabilir.

2.4.5. Vicdan

Lugatte, “bulmak, zenginleşmek, sevmek, üzölmek, öfkelenmek” anlamlarındaki **vecd** kökünden masdar olan **vicdân**, terim olarak; insanın içinde bulunan ahlâkî otorite, ahlâkî değerler ve eylemler hakkında hüküm verme ve yargılama yeteneğini⁴³⁵, insanın, yaptıklarının doğruluğunu veya yanlışlığını içinde hissetmesini sağlayan manevi gücü ifade eder. Başka bir deyişle vicdan, insanın içindeki iyi ile kötüyü birbirinden ayırt eden duygudur⁴³⁶. Anonim bir anlayışa göre vicdan; “Allah'ın, insanın içinde kurulu mahkemesidir”. ‘Vicdan’ kelimesi, dünya dillerinde kullanılan anlamıyla bir terim olarak Kur'an-ı Kerim'de mevcut değildir. Ancak vicdan, bir “mefhum” olarak hem Kur'an'da hem de hadislerde yer almaktadır⁴³⁷.

*“Birçok âyette, insanda bulunan ve onun iradî fiillerini ahlâk ölçülerine göre denetleyen, iyilik yapmaktan sevinç, kötölük yapmaktan ıstırap duyan bir ahlâkî melemeden söz edildiği, tevbenin de böyle bir vicdanî hesaplaşmanın ürünü sayıldığı görülür”*⁴³⁸. İnsan bir günâh işlediğinde yahut birine karşı bir yanlış yaptığında içinde onu işlemenin ve o kişiye karşı yaptığıının yanlışlığına dair bir his belirir. Bu his

⁴³⁴ Ayrıca bkz. A'raf: 7/169; Yusuf: 12/109.

⁴³⁵ Osman Demirci, *Vicdan Md. TDV. İslam Ansiklopedisi*, 43/100-102.

⁴³⁶ Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 15. Vicdan için yapılan benzer tanımlar için bkz. Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 13-15.

⁴³⁷ Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 13.

⁴³⁸ O. Demirci, *Vicdan Md. TDV. İslam Ansiklopedisi*, 43/100-102; İlgili âyetlerden bazıları için bkz. Nisâ: 4/17-18; Mâide: 5/38-39; Nahl: 16/119.

vasıtasıyla insan içini bir şeylerin kemirdiğini fark eder. İşte insanın işlediği günâh ve yaptığı yanlış sonrası içini kemiren şey, vicdanın bir göstergesidir.

İnsan yanlış bir eylemde bulunduğu andan itibaren vicdanının sıkıştırmasına maruz kalır. Vicdanı, o insanı rahatsız eder ve yanlış yaptığına hükmeder⁴³⁹. Derken kişi vicdanen yanlış yaptığını kabullenir ve vicdan azabı duyar. Ancak duyacağı vicdan azabı, imanı, ahlakı, karakteri ve olgunluk seviyesiyle doğru orantılıdır. Kişi yanlışından dönmediği sürece bu sonuçtan kendini kurtaramaz. İnsan iyi bir şey yaptığında ise bunu önce içinde hisseder. Vicdanı, yaptığı şeyin iyi olduğuna hükmeder. Bu durumda insan içinde sıkıntı yerine büyük bir huzur duyar. Üzerine düşen görevi yerine getirmiş olmanın hazzını yaşar.

Buna göre vicdanın, âhiret yolculuğunda insanların istikametini olumlu yönde etkileyen faktörlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Kur'an âyetlerinden anlaşılabileceği üzere, insan Allah'ın (cc) ve Resûlünün gösterdiği istikamette hayatını sürdürürse ve bu hal üzere vefat ederse bu istikamet sonu cennettir. Eğer Allah'ın (cc) ve Resûlünün gösterdiği istikamette sürdürmezse ve bu hal üzere vefat ederse bu yönelişin sonu da cehennemdir. İşte tam da insan kendisini cehennem istikametine yönlendiren amellere meylettğinde veya işlediğinde, körelmemiş ve bozulmamış vicdan karşısına çıkar, o amellerin yanlışlığını kendisine hissettirir. Böylece insan yanlış yöndeki istikametini değiştirme fırsatı yakalamış olur⁴⁴⁰. Eğer bu durumda vicdanının sesine kulak verir hatalarını düzeltirse ne âlâ, aksi takdirde vicdanının baskısından kurtulamayacaktır.

2.4.6. Aile Büyükleri

Anne-baba, insanın âhiret yolculuğundaki istikametine olumlu veya olumsuz yönde etki eden en önemli faktörlerden biridir⁴⁴¹. Bu manaya temas eden bir âyet meâlen şöyledir: *“Eğer onlar (annen ve baban) seni, hakkında hiç bir ilmin olmadığı bir şeyi bana ortak koşman için zorlarsa, onlara itaat etme...”* (Lokmân: 31/15). Âyet, anne babanın çocuklarını, herhangi bir şeyi Allah'a (cc) ortak koşmağa sevk edebileceklerinden bahseder. Allah'a (cc) ortak koşmağa sevk etmek ise cehenneme doğru sevk etmek demektir. Bu, inanan bir ebeveynin işi değildir. İnanan bir anne-baba

⁴³⁹ Bkz. Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 134.

⁴⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 122-193.

⁴⁴¹ İbrahim Canan, *Kur'an'da Çocuk*, (10. Baskı), Nesil Yay. İst. 2011, 21.

evlatlarının hem dünyada hem de âhirette mutlu olmasını ister. Bu hususta bir yandan kendi yaşayışlarıyla evlatlarına örnek olmağa çalışacakları gibi bir yandan da sözlü telkinlerde bulunurlar.

Çocuğun dil gelişmesine bağlı olarak, yetişkinlerin kullandıkları dini kelime, deyim ve ifadeler onda yer etmeye başlar⁴⁴². Benliğinde yer eden kavramlar zamanla onda dini bir takım etkenler haline gelir. Bu manaya dikkat çeken bir hadis şöyledir: “*Her çocuk, fıtrat üzere doğar. (Çocuğun bu hali, konuşma çağına kadar devam eder) Sonra anne-babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yapar*”⁴⁴³. Aile büyüklerinin çocuklarının âhiret istikametine etkisi, daha evlenmeden başlar. Hayırlı çocuk yetiştirmek, cennet istikametine evlat yetiştirmek demektir. Hayırlı çocuk yetiştirmek için dikkat edilecek esaslar vardır. Onlardan bazıları şunlardır: Eş seçimi, helal rızık, sürekli eğitim, tedricilik ilkesine uyma, güzel örnek olma, ...⁴⁴⁴. Kadın olsun erkek olsun evlilik çağına geldiğinde eş seçimine dikkat etmelidir. Zira iyi bir eş kişinin iki dünyasını cennete çevirebileceği gibi kötü bir eş de insanın iki dünyasını yani hem dünyasını hem de âhiretini cehenneme çevirebilir.

Kur’an’da bir aile reisi olarak Lokman’ın (a.s) oğluna nasihatleri,⁴⁴⁵ âhiret istikametini olumlu yönde etkilemek üzere söylenmiş sözlerdir: “*Lokman, oğluna öğüt vererek: Yavrucuğum! Allah'a ortak koşma! Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür, demişti*” (Lokmân: 31/13). Âyette, Lokman’ın (a.s) oğluna ilk nasihati şirkten uzak durmasıdır. Çünkü şirk, doğrudan cehennem istikametine sürükleyen inanç ve amellerdendir. Ondan uzak durulması cennet istikametine yönelmektir. Lokman (a.s) oğlunu cennet istikametine yönlendirici öğütlerine şöyle devam etmektedir: “*Yavrucuğum! Yaptığın iş (iyilik veya kötülük), bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa ve bu, bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin derinliklerinde bulunsa, yine de Allah onu (senin karşına) getirir. Doğrusu Allah, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır. Yavrucuğum! Namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçirmeye çalış, başına gelenlere sabret. Doğrusu bunlar, azmedilmeye değer işlerdir. Küçümseyerek insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Zira Allah, kendini beğenmiş, övünüp duran kimseleri*

⁴⁴² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (3. Baskı), Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ank. 1998, 255.

⁴⁴³ Buhârî, *Cenâiz*, 79, 80, 93, *Sünnet*, 17, *Kader*, 3; Müslim, *Kader*, 22, 23, 24, 25; Ebu Dâvûd, *Sünnet*, 17; Tirmizî, *Kader*, 5.

⁴⁴⁴ Bilgiz, *Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri*, Beyan Yay. İst. 2006, 29-117

⁴⁴⁵ Lokmân: 31/13, 16-19.

asla sevmez. Yürüyüşünde tabî ol, sesini alçalt. Unutma ki, seslerin en çirkini merkeplerin (eşeklerin) sesidir” (Lokmân: 31/16-19).

Kur'an-ı Kerim'de özellikle aile büyüklerinin/ataların âhiret istikametini olumsuz yönde etkilemelerine örnek verilmesi dikkat çekicidir. Bu manadaki bir âyet meâlen şöyledir: *“Onlara (müşriklere): Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, «Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız» dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseler?”* (Bakara: 2/170)⁴⁴⁶. Ebû Cehil'in oğlu İkrime, Velid b. Muğire'nin oğlu Halid b. Velid, As b. Vail'in oğlu Amr b. As vb. sahabelerin, babalarının vefatından sonra müslüman olmaları, âyette yer alan ifadelerin yaşanmış misalleridir.

Psikiyatrist M. Kemal Sayar kendisiyle yapılan bir söyleşide; *“Günümüz anne babalarına ne tavsiye edersiniz?”* sorusuna: *“Anne babaların en çok yapmaları gereken şey çocuklarına zaman ayırmaktır. Zaman ve dikkat... ve şunları ekler: “Anne-baba çocuklar için iyi rol ve model olmalıdır. Bizim çocuklarımız bizden onlara arkadaş olmamızı istemezler, iyi model olmamızı isterler. Yani biz onlar için ahlakın kaynağıyız. Doğrunun, yanlışın öğrenileceği yeriz. Bizim tıpkı anneannemizden, annemizden, babamızdan öğrendiğimiz gibi doğruyu yanlış çocuklarımız da bizden ve annelerinden öğrenecekler. Dolayısıyla doğru bir hayat yaşamamız ve bu hayatı da çocuklarımıza intikal ettirebilmemiz gerekir”*⁴⁴⁷.

2.4.7. Çevre

İnsanın cennet veya cehennem yönündeki istikametine hem olumlu hem de olumsuz yönde etki edebilen faktörlerden biri de soysal çevredir⁴⁴⁸. *“Çocuk olsun büyük olsun insanlar çevresindeki davranışları bazen model alırlar. Bunlar her zaman iyi model olmayabilir. Özellikle çocuklarda bu, önceleri özentî ve taklit şeklinde başlar, giderek kalıcılık kazanır ve zamanla kişinin karakteri haline gelir”*⁴⁴⁹. Bu manaya dikkat çeken âyet ve hadisler vardır. Peygamberlerin yol arkadaşlığının, âhiret istikametinde olumlu yönde etki ettiğini, Şeytanın ve taraftarlarının yol arkadaşlığının ise olumsuz yönde etki

⁴⁴⁶ Bu manadaki âyetlerden bazıları için bkz. Mâide: 5/104; A'râf: 7/28; Yûnus: 10/78; Şuarâ: 26/74; Lokmân: 31/21, 53; Zuhuruf: 43/22-23.

⁴⁴⁷ R. Adeviyye Akbulut, *Kur'an'daki Anne*, Nesil Yay. İst. 2010, 62-63.

⁴⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Eren, *İnsan ve Eğitim*, 84-86.

⁴⁴⁹ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, (1. Baskı), Akçağ Yay. Ank. 1996, 75.

ettiğini belirten şu âyet bunu en açık şekilde ifade etmektedir: وَيَوْمَ يَعْصُ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا يَا وَيْلَتَى لَئِيتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا “O gün, zalim kimse (pişmanlıktan) ellerini ısırp şöyle der: Keşke o peygamberle birlikte bir yol tutsaydım! Yazık bana! Keşke falancayı (bâtıl yolcusunu) dost edinmeseydim! Çünkü zikir (Kur'an) bana gelmişken o, hakikaten beni ondan saptırdı. Şeytan insanı (uçuruma sürükleyip sonra) yüzüstü bırakıp rezil rüsvay eder” (Furkan: 25/27-29). Yukarıdaki âyetlerde insanın âhiret istikametinin cennete doğru olması için kimlerle yoluna devam etmesi gerektiği açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Şu âyetlerde geçen cennet diyalogu da, insanın dünyada iken kimlerle arkadaşlık etmesi gerektiğini göstermesi bakımından büyük önem arz eder: “İşte o zaman, birbirlerine dönerek (dünyadaki hallerini) soracaklar. İçlerinden biri: “Benim, bir arkadaşım vardı” der. Derdi ki: Sen de (dirilmeye) inananlardan mısın? Biz ölüp kemik, sonra da toprak haline geldiğimiz zaman (diriltilip) cezalanacak mıyız? (O zat, dünyada geçmiş olan hâdiseyi bu şekilde anlattıktan sonra Allah Teâlâ orada bulunanlara:) Siz işin gerçeğine vâkıf mısınız? Dedi. İşte o zaman konuşan baktı, arkadaşını cehennemden ortasında gördü. “Yemin ederim ki, sen az daha beni de helâk edecektin. Rabbimin nimeti olmasaydı, şimdi ben de (cehenneme) getirilenlerden olurdum” dedi. Birinci ölümümüz hariç, bir daha biz ölmeyecek ve bir daha azap görmeyecek değil miyiz? Şüphesiz bu, büyük kurtuluştur. Çalışanlar, böylesi bir kurtuluş için çalışsın.” (Sâffât: 37/50-60)⁴⁵⁰. Bu âyetlerde kötü arkadaşla aldanmayanının durumu zikredilirken, şimdi mealini vereceğimiz âyette kötü arkadaşına aldananın âhiretteki durumundan bahsedilir: “O Şeytan dostu kimse, en sonunda bize gelince arkadaşına: Keşke benimle senin aranda doğu ile batı arası kadar uzaklık olsaydı, ne kötü arkadaşmışsın! Der.” (Zuhruf: 43/38). Yukarıda mealini verdiğimiz iki âyet-i kerimeden, iyi bir çevrenin âhiret istikametini olumlu yönde etkilediği, kötü bir çevrenin de olumsuz yönde etkilediği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Arkadaş seçimi hususundaki bazı hadislerin burada zikredilmesi yerinde olacaktır: “Kişi sevdiğiyle beraberdir”⁴⁵¹. “Kişi dostunun dini üzeredir. Öyleyse her biriniz, kiminle dostluk kuracağına dikkat etsin”⁴⁵². “İyi arkadaşla kötü arkadaşın misali, misk

⁴⁵⁰ Cehennem ehli arasında geçen benzer bir tartışma için bkz. Sebe: 34/31-33.

⁴⁵¹ Buhârî, Edeb, 96; Müslim, Birr, 165; Ebu Dâvûd, Edeb, 122; Tirmizî, Zühhd, 50.

⁴⁵² Ebu Dâvûd, Edeb, 19; Tirmizî, Zühhd, 45.

taşıyanla körük çeken insanlar gibidir. Misk sahibi, ya sana kokusundan verir veya sen ondan satın alırsın. Körük çekene gelince ya elbiseni yakar yahut da sen onun pis kokusunu alırsın"⁴⁵³. Bu hadislerde de çevrenin, kişiyi âhiret istikametinde olumlu veya olumsuz yönde etkileyebildiği ifade edilmiştir. Özellikle üçüncü hadis bu manayı net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Arkadaş çevresinin yanında, egemen güçlerin yani otorite sahiplerinin de, insanın iman edip etmeme ve ahlaki yönden şekillenmesi açısından büyük oranda belirleyici etkileri vardır⁴⁵⁴. Bu egemenlik ister siyasi güçle, ister basın yayın gücüyle, ister daha başka güçle olsun fark etmez. Bunların, insanlar üzerindeki etkisi tartışılmaz.

Eğitim sürecinde, insanın eğitimiyle ilgilenen hocaları da, insanın çevresi konumundadır. İnsanın kişiliğinin gelişiminde önemli dönüm noktalarından biri de hiç şüphesiz ki, öğrenim hayatıdır. Bu sürecin en önemli safhası ise ilkokul dönemidir. Eğitimciler, dilleriyle olduğu gibi yaşayışlarıyla da öğrencileri üzerinde etkilidirler. Birçok öğrencinin dindar öğretmenlerini rol model alıp onlar gibi olmak istemeleri âhiret istikametinde eğitimcilerin ne kadar önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

Camiler de insanın yakın çevresini oluşturan unsurlardandır. Camiler daimi bir şekilde Allah'ın (cc) dininin tebliğ edildiği yerlerdir. Kur'an-ı Kerim'in ana konularından biri âhiret olduğu gibi, camilerdeki va'zu nasihatlerin de ana konularından biri âhirettir. Yani camilerdeki vaaz ve hutbelerin de âhiret istikametine etki ettiği gözlemlenmektedir.

Fertler gibi, toplumlar da âhiret istikameti açısından, çevresinde olup bitenlerden olumlu veya olumsuz yönde etkilenebilir. *"Toplum canlı bir organ gibi, kendini toplumsal değişimlere karşı uyanık tutmak ve değişimin istikametini müsbet bir yöne çevirmek durumundadır. Böyle bir durumda toplum, olayları kendi değer yargılarına göre değerlendirmek ve ona göre bir tavır almak zorundadır"*⁴⁵⁵. Ahmet Hamdi Akseki, âhiret istikametinde nasihatın etkisi babında şöyle der: *"İnsanın bedenine hücum ederek onu zaîf düşüren, onun şeklini değiştiren birtakım hastalıklar olduğu gibi, ruha arız olarak onu hastalandıran, onun manevi sûretini biçimden çıkaran manevi hastalıklar ve*

⁴⁵³ Buhârî, *Buyu'*, 38, *Zebâih* 31; Müslim, *Birr*, 146.

⁴⁵⁴ Bilgiz, *Kişiliğin Oluşmasında Fıtratın ve Sosyal Çevrenin Etkisi*, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, (25), Erzurum 2006, 125-144.

⁴⁵⁵ Komisyon (İ. Süreyya Sırma, Mahmut Kaya, Mehmet Erdoğan, Niyazi Özdemir, Mehmet Doğan, Sami Şener), *Sosyal Değişme ve Dini Hayat*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İst. 1991, 97.

*marazlar vardır. Bunda hiç şüphe yoktur. Bununla beraber tesirli bir nasihatle yahut bir tehdit ile aklını başına almış seraseriler, azgınlığından vazgeçmiş sefhler de görülmektedir”*⁴⁵⁶.

İleride geleceği üzere, fertler gibi toplumlar da âhirette hesaba çekilecektir. Bu yüzden toplumlar da kendilerini o hesaba hazırlamak zorundadırlar. Hesaplarının kolay olması için dünyada iken istikametlerini düzeltmelidirler.

2.4.8. İletişim Araçları

İletişim, duygu, düşünce veya bilgilerin akla gelebilecek her türlü yolla başkalarına aktarılmasıdır⁴⁵⁷. İnsanlar arası iletişim, ilk insanların yaratılmasıyla başlamış olup ve ilelebet devam edecek olan bir olgudur. İnsanlığın ilk dönemlerinde iletişim için birebir konuşmanın dışında, ateş, duman, ışık, ayna, akustik işaretlerden; davul, boru ve ısıklık çalma vb. şeyler kullandığı ifade edilmektedir⁴⁵⁸. İnsanların duygularını ve düşüncelerini sesli veya sözlü olarak ulaştırmalarının mümkün olmadığı durumlarda bu araçları kullandıkları anlaşılmaktadır. Zamanla bu iletişim araçlarının yerini mektup, telgraf, gazete, radyo, televizyon, telefon, internet gibi araçlar almıştır.

Hiç kuşkusuz basın-yayın, özellikle televizyon ve internetin kullanılmaya başlanması, insanların âhiret istikametini en çok etkileyen faktörlerden olmuştur. *“Televizyonun tahribatları, başta Amerika olmak üzere 1950’lerden beri araştırma konusu; ancak çocuklar üzerindeki zararları tüm dünyanın tartıştığı bir sorun. Araştırmalarda çocukların % 68,23’ünün günde ortalama üç saatten fazla, % 26,39’unun beş saati aşkın bir süreyle televizyon izlediği belirtiliyor”*⁴⁵⁹.

İlk üç yaşlarındaki çocukların beyni, her şeyi çok daha hızlı bir şekilde kaydetmektedir⁴⁶⁰. Bu kayıtların daha sonraki hayata yansıtılması, dolayısıyla âhiret istikametinde olumlu veya olumsuz yönde etkili olması mümkündür. Bu yüzden çocukları bu yaşlarda olan ebeveynler, konuşmalarıyla, yaşayışlarıyla televizyondan takip ettikleri programlarla vs. onlara hep olumlu örnek olmalıdırlar.

⁴⁵⁶ Akseki, *İslam Dini*, 226.

⁴⁵⁷ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59393cd43a70f2.43472649. Erişim tarihi: 08.06.2017.

⁴⁵⁸ Ptt Genel Müdürlüğü Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, Cem Web Ofset Sanayi, Ankara 2007, 5.

⁴⁵⁹ Meral Y. Uzunay, *Çocuk Eğitiminde Anne Baba Tutumları*, (1. Baskı), Eşik Yay. İst. 2013, 127.

⁴⁶⁰ Uzunay, 129.

Günümüzde televizyon, çocukları meşgul etme konusunda artık internete göre gerilerde kalmış durumdadır. Çocukların, internetin olumsuz etkilerinden korunması için anne baba gözetiminde kullanmaları gerekir. Zira internetin olumsuzlukları, çocukların sadece dünya hayatlarını değil âhiret hayatlarını da mahvetmektedir. Cep telefonu insanların artık ayrılmaz bir parçası durumundadır. Günümüzde internetsiz telefon kullanımı ise yok denecek kadar azdır. Yani insan kendini âhiret istikameti hususunda olumlu veya olumsuz etkileyebilecek bir yayıncıyı da cebinde gezdirmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de; yeryüzünde fesad ve bozgunculuk çıkarmak, cehenneme doğru sürükleyen sebeplerden kabul edilmiştir (Mâide: 5/33). Yakın tarihimizde şahit olduğumuz birçok olayda da görüldüğü gibi kötü niyetli kimselerin, basın-yayın/iletişim araçlarını özellikle sosyal medyayı, insanları olumsuz yönde sevk etmek üzere kullanıp, kötülükte birleşmelerini sağlamıştır. Âhiret istikametini etkilemeleri açısından ise insanlardan bir kısmının şehitliğe, bir kısmının ise katillığe kadar gitmesinin sebeplerinden olmuştur.

2.4.9. Maddi ve Manevi İmkânlar

Kişinin içinde bulunduğu maddi ve manevi imkânlar da onun âhiret yolculuğundaki istikametini olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilir. Her türlü servet ve zenginlik maddi imkân olduğu gibi, makam, mevki ve her türlü toplumsal statü vb. de manevi imkândır. Kur'an-ı Kerim bütün bu imkânlara kısaca “dünya hayatı”⁴⁶¹ ismini vermektedir. Dünya hayatının/imkânlarının, insanı âhiret istikametinde olumsuz yönde etkilemesine genel manada bir örneklik teşkil etmesi açısından şu âyeti zikretmek mümkündür: “*Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimi anlatan ve bu günle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi? Derler ki: «Kendi aleyhimize şahitlik ederiz.»* **Dünya hayatı onları aldattı** ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler” (En’âm: 6/130).

Maddi imkânların olumsuz yönde etkilemesine Kur'an-ı Kerim'in özel manada verdiği örneklerden biri Karun'dur. Allah'ın (cc) vermiş olduğu serveti, onun âhiret yolculuğundaki istikametini olumsuz yönde etkilemiştir. Önceleri onun servetine

⁴⁶¹ Bu nitelendirmelerden bazıları için bkz. Bakara: 2/86; Âl-i İmrân: 3/14; Nisâ: 4/74; En’âm: 6/32.

heveslenenler, onun ve servetinin helâkenden sonra yanlış düşündüklerinin farkına varırlar ve bu yöndeki düşüncelerini dile getirirler (Kasas: 28/76-82).

Yukarıda bahsi geçen âyetlerde yer alan “*Karun, Musa'nın kavminden idi de, onlara karşı azgınlık etmişti*” ifadesini tefsir ederken müfessirler genel olarak Karun'un azmasını, zenginliğine bağlamışlardır⁴⁶². Bunun dışında birçok âyette, sahip olunan imkânlar sebebiyle insanlardan bazılarının doğru istikametten saptıkları vurgulanır⁴⁶³.

Ancak unutulmaması gerekir ki Karun'u azdıran, yoldan çıkaran elindeki imkânların ve varlıkların bizzat kendileri değildir. Zira imkânlar ve varlıklar akıllı varlıklar değildir. Öyle ise Karun'un yoldan çıkması kendi iradesiyledir. Allah insana imkânlar sunmakla, bir yandan nimetlendirirken bir yandan da insanı imtihana tabi tutmaktadır. İnsan kendine sunulan imkânları, Allah'ın (cc) iradesi doğrultusunda kullanmaması durumunda istikametini cehenneme doğru, Allah'ın (cc) iradesi doğrultusunda kullanması durumunda ise istikametini cennete doğru yöneltmesi mümkündür.

Maddi imkânlar mutlak saptırıcı değildirler. Maddi imkânların cennet istikametine sebep olduğunu zikreden âyetler de mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'de maddi imkân sahibi müminlerin bu imkânlarını Allah'ın (cc) rızası doğrultusunda kullanmaları durumunda cennet istikametinde olacakları vurgulanır: “*Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir. Allah'ın lütfu geniştir, O her şeyi bilir. Mallarını Allah yolunda harcıyıp da arkasından başa kakmayan, fakirlerin gönlünü kırmayan kimseler var ya, onların Allah katında has mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur, üzüntü de çekmeyeceklerdir.*” (Bakara: 2/261-262).

Allah (cc) yolunda infâkta bulunmanın insanı cennet yoluna sevk edeceği başka bir âyette şöyle dile getirilir: “*Onlar namazlarını dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcayan kimselerdir. İşte onlar gerçek müminlerdir. Onlar için Rableri katında nice dereceler, bağışlanma ve tükenmez bir rızık vardır*” (Enfâl: 8/3-4). Sahip olunan maddi ve manevi imkânların, âhiret istikametinde olumlu

⁴⁶² Taberî, 18/311-321; Mâverdî, 4/264-265; Bağavî, 6/220; Suyûtî, 11/505.

⁴⁶³ En'am: 6/44; Enfâl: 8/47; Hud: 11/10; Enbiya: 21/13; Mü'minûn: 23/64; Kasas: 28/58, 76; Sebe: 34/34; Mümin: 40/75; Zuhuruf: 43/23; Kamer: 54/25-26; Vâkıa': 56/45.

etkilerine örneklik teşkil edecek bir başka âyet meali ise şöyledir: “*Bedevîlerden öylesi de vardır ki, Allah'a ve âhiret gününe inanır, (hayır için) harcayacağını Allah katında yakınlığa ve Peygamber'in dualarını almaya vesile edinir. Bilesiniz ki o (harcadıkları mal, Allah katında) onlar için bir yakınlıktır. Allah onları rahmetine (cennetine) koyacaktır. Şüphesiz Allah bağışlayan, esirgeyendir*” (Tevbe: 9/99)⁴⁶⁴. Bu minval üzere devam eden âyetler, insanların maddi imkânlarını kullanarak, cennet istikametine nasıl yönelebileceklerini ortaya koymaktadır.

2.4.10. İbretlik Olay ve Musibetler

Şahit olunan veya başa gelen ibretlik olaylar ve musibetler de âhiret istikametine etki eden faktörlerdendir. Kur'an-ı Kerim'de peygamber kıssaları, insanların ibret almaları için anlatıldığına göre; onları okuyan insanlar, peygamberlerin nimet içindeyken veya sıkıntıda iken sergiledikleri davranışları örnek almalıdırlar. Mesela, peygamberlerin başına gelen hastalıklar ve musibetlerde duaya yöneldikleri gibi, diğer insanların da musibet ve hastalık hallerinde duaya yönelmeleri, âhiret istikametlerini olumlu yönde etkileyecektir: “*Eyyub'u da (an). Hani Rabbine: «Başıma bu dert geldi. Sen, merhametlilerin en merhametlisisin» diye niyaz etmişti. Bunun üzerine biz, tarafımızdan bir rahmet ve kulluk edenler için bir hatıra olmak üzere onun duasını kabul ettik; kendisinde dert ve sıkıntı olarak ne varsa giderdik ve ona aile efradını, ayrıca bunlarla birlikte bir mislini daha verdik*” (Enbiya: 21/83-84).

Eyyüb'ün (a.s) başına gelen hastalık ve musibetlerden Allah'a (cc) sığınmasının ve O'ndan şifa talebinde bulunmasının Kur'an'da nakledilmesi insanlar için örneklik teşkil etmesi içindir. Bununla beraber insanlar Allah'a (cc) dua etmek için hastalanmayı veya bir musibetle karşılaşmayı beklememelidirler. Zira Eyyüb'ün (a.s) maddi yaralarına mukabil bizim günâhlardan gelen manevi yaralarımız vardır. Onun hastalığı kısacık dünya hayatını tehdit ederken bizim günâhlardan gelen yaralarımız ebedi hayatımızı tehdit etmektedir. Dolayısıyla biz onun duasına ondan daha fazla muhtacız. Yani başkalarının başına gelen musibetler bizim için ders olması açısından yeterlidir. Kendi başımıza gelmesi gerekmez.

⁴⁶⁴ Benzer âyetler için bkz. Bakara: 2/3; Âl-i İmrân: 3/17; Nisâ: 4/38; Mâide: 5/64; Enfâl: 8/3; Tevbe: 9/53.

Hastalar için yazılan bir risalede hastalığın, âhiret istikametinde etki eden faktörlerden biri olduğu şöylece izah edilir: *Hastalığı olmayan, daima sıhhat ve afiyet içindeki bir ömür gaflet verir, dünyayı hoş gösterir, âhireti unutturur. Bu durumdaki bir insan, kabri ve ölümü hatırına getirmek istemez. Hastalık ise birden o insanın aklını başına getirir. Kendi vücuduna ve cesedine der ki: “ölümsüz değilsin, başıboş değilsin, bir vazifen var. Gururu bırak, seni yaratanı düşün, kabre gideceğini bil, öyle hazırlan”*⁴⁶⁵.

Kur'an-ı Kerim'de diğer peygamberlerin hayatlarından bazı kesitlere yer verilirken hayatı neredeyse baştan sona anlatılan tek peygamber Yusuf'tur (a.s). Hayatının Kur'an'da anlatılan her safhası ibret almak içindir. Kısaca Yusuf'un (a.s) kıssası şöyledir; Kardeşleri tarafından kuyuya atılır. Bir kervan tarafından kuyudan çıkarılır. Köle olarak satılır. Alanlar tarafından Mısra götürülür. Orada kralın hanımı tarafından uğradığı iftira sebebiyle zindana atılır. Sonra hatasızlığı anlaşılnca zindandan çıkarılır. Mısra maliye bakanı yapılır. Bir kıtlık zamanında kardeşleri buğday almak üzere Mısra gelir. Aradan uzun zaman geçmiştir. Yusuf'u (a.s) tanıyamazlar. Kuyuya atıldığında çocuk olan Yusuf (a.s) büyümüştür. Kardeşlerini tanır. Anne-baba ve kardeşlerini Mısra getirtir. Tam mutlu bir hayat içerisindeyken Yusuf'un (a.s) duası şu olur: “*Ey Rabbim! Mülkten bana (nasibimi) verdin ve bana (rüyada görülen) olayların yorumunu da öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Sen dünyada da âhirette de benim sahibimsin. Beni müslüman olarak öldür ve beni sâlihler arasına kat!*” (Yusuf: 12/3-101). Böyle bir kıssanın sonunun bu şekilde bitmesinin nakledilmesinden şu manayı çıkarmak mümkündür: Yusuf (a.s) hayatının en saadetli bir anında bile âhiret yolcusu olduğunu unutmayıp Müslüman olarak ölmeyi istemiştir. Yusuf (a.s) hayatının en mutlu anında ölümü istediğine göre ölüm sonrasında gelecek olan âhiret hayatı dünya hayatının en güzelinden bile güzeldir. Orası için çalışmak gerekir. Kur'an'da zikredilen diğer peygamberlerin de kıssalarından bu şekilde dersler çıkarılması mümkündür.

Kur'an'da, önceki kavimlerin başlarına gelenlerin zikredilmesi de muhataplarının âhiret istikametinin düzeltilmesine yöneliktir. Zira Kur'an'da zikredilen kavimlerin başlarına gelenler aktarılırken vurgu noktası, geçmiş olaylardan ders çıkarmak ve yaşantıyı düzeltmektir⁴⁶⁶. Kur'an-ı Kerim'in muhatapları olan sahabeler, her ne kadar

⁴⁶⁵ Metnin orijinali için bkz. Nursî, *Lem'alar*, 206-207.

⁴⁶⁶ Bakara: 2/66; Yusuf: 12/111; Nâziât: 79/ 26.

geçmiş kavimlerin başına gelen olaylara şahit olmasa da, onlar Kur'an-ı Kerim'e ve içinde verilen her türlü bilgiye inanmaktadırlar. Bu olaylar da Kur'an'da geçtiğine göre sahabeler o olaylara görür gibi inanırlar. Kur'an-ı Kerim'e inanmayanlar ise nesilden nesile aktarılan bu olaylardan haberdardırlar. Hz. Âdem'in (a.s) iki oğlunun⁴⁶⁷, Nuh (a.s)⁴⁶⁸, Hud (a.s)⁴⁶⁹, Salih (a.s)⁴⁷⁰, İbrahim (a.s)⁴⁷¹, Lût (a.s)⁴⁷², Yakub (a.s)⁴⁷³, Yusuf (a.s)⁴⁷⁴, Musa (a.s)⁴⁷⁵, Harun (a.s)⁴⁷⁶, Dâvûd (a.s)⁴⁷⁷, Süleyman (a.s)⁴⁷⁸, Yunus (a.s)⁴⁷⁹, İsa'nın (a.s)⁴⁸⁰ kavimlerinin ve Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v)⁴⁸¹ ümmetinin başından geçen olayların Kur'an'da zikredilmesi, kıyâmete kadar gelecek insanların âhiret yolculuğunda ibret almaları içindir.

Kur'an kıssaları bir manada geçmiş kavimlerin başlarına gelen olaylar demektir. Seyyid Kutub'a göre, Kur'an kıssalarının hikmetlerinden bazıları şunlardır: 1. Vahyin ve peygamberliğin ispatı. 2. Dinlerin kaynağının Allah (cc) olduğunu açıklamak. 3. Bütün dinlerin esas itibariyle aynı olduğunu izah etmek. 4. Peygamberlerin davetlerindeki metotlarının bir olduğunu ve kavimlerinin onları karşılama biçimlerinin birbirine benzediğini ortaya koymak. 5. Hususi olarak Hz. Muhammed ve Hz. İbrahim'in dinlerinin müşterek asıllarını, umumi olarak da İsrail oğullarına gelen dinleri açıklamak. 6. Allah'ın (cc) yardımının peygamberlere, helakinin ise inkâr edenlere olacağını belirtmek suretiyle Peygamberimizin kalbine sebat vermek ve onun imana davet ettiklerinin kalplerine tesir etmek. 7. Kur'an'daki müjdeleme ve korkutmayla ilgili âyetlerin gerçekliğini ortaya koymak. 8. Allah'ın (cc) peygamberlere ve seçkin kullarına olan nimetlerini açıklamak. 9. Şeytanın aldatmalarına karşı insanları uyarmak. Bunların dışında şu hikmetleri de ilave eder: Allah'ın (cc) Âdem (a.s) ve İsa (a.s)'yı yaratması vb. harika şeylere kudretinin yettiğini beyan etmek, iyi ve güzel olan şeylerin akıbetiyle şer

⁴⁶⁷ Mâide: 5/27-31.

⁴⁶⁸ A'râf: 7/59-64, 69; Tevbe: 9/70; Yûnus: 10/71-73; Hûd: 11/25-49, 89; İbrâhîm: 14/9; İsrâ: 17/3.

⁴⁶⁹ A'râf: 7/65-72; Hûd: 11/50-60, 89; Şuarâ: 26/123-140; Ankebût: 29/38; Fussilet: 41/13-15.

⁴⁷⁰ A'râf: 7/73-79; Tevbe: 9/70; Hûd: 11/61-68; İbrâhîm: 14/9; İsrâ: 17/59; Şuarâ: 26/141-159.

⁴⁷¹ Bakara: 2/258; Âl-i İmrân: 3/68; Nisâ: 4/54-55; Tevbe: 9/70; Hûd: 11/69-76; İbrâhîm: 14/35-36.

⁴⁷² A'râf: 7/80-84; Hûd: 11/70-83; Hicr: 15/58-77; Enbiyâ: 21/74-75; Şuarâ: 26/160-175; Neml: 27/54.

⁴⁷³ Bakara: 2/132-133.

⁴⁷⁴ Yusuf: 12/3-104; Mü'min: 40/34.

⁴⁷⁵ Bakara: 2/54-88, 92-96; Nisâ: 4/153-155; Mâide: 5/20-26; A'râf: 7/103-155, 159-160.

⁴⁷⁶ Yûnus: 10/75; Tâhâ: 20/70, 90-98; Enbiyâ: 21/48; Sâffât: 37/114-118.

⁴⁷⁷ Bakara: 2/247-251; Mâide: 5/78-79; Enbiyâ: 21/78-80; Sebe: 34/10-11.

⁴⁷⁸ Neml: 27/15-44; Sebe: 34/12-21; Sâd: 38/30.

⁴⁷⁹ Yûnus: 10/98; Sâffât: 37/139-148; Enbiyâ: 21/87-88; Kalem: 68/48-50.

⁴⁸⁰ Bakara: 2/87, 253; Âl-i İmrân: 3/45-60; Nisâ: 4/155-159; Mâide: 5/17; Tevbe: 9/30-31.

⁴⁸¹ Bakara: 2/119-121; Nisa: 4/105, 107; Mâide: 5/67; En'âm: 6/48; A'râf: 7/158; Hûd: 11/1-4.

ve fesad olan şeylerin akıbetini zikretmek⁴⁸². Kur'an'daki bu açıklamalara muhatap olan insan geçmiş ümmetlerin başlarına gelen olaylardan ders çıkarmış olacaktır.

2.4.11. İnsan ve Cin Şeytanları

Âhiret yolculuğu istikametinde en olumsuz etken hiç şüphesiz ki Şeytanlardır. Şeytanlar, adeta insanın yolunun üzerinde durur ve onları cennet istikametinden saptırmaya çalışır.

Allah (cc) Hz. Âdem'i (a.s) yaratınca ona secde edilmesini istemiş, melekler secde etmişler. Şeytana da secde emredilmesine rağmen o bu emre itaat etmemiştir. Bunun üzerine huzurdan kovulan Şeytan, kullarını saptırmak üzere Allah'tan (cc) mühlet ister. Allah da (cc) ona bu konuda mühlet verir. Bu olayı ayrıntılarıyla ele alan üç âyet grubu vardır. Üçünde de Şeytana mühlet verildiği bildirilir. Ancak bunlardan ikisinde, Şeytan saptıracağı kimselerden Allah'ın (cc) salih kullarını istisna eder. Şeytanın, azdıracığı insanlardan salih kulları istisna tuttuğu bir âyet mealen şöyledir: *İblis, "Rabbim! Beni azdırmama karşılık, andolsun ki yeryüzünde kötülükleri onlara güzel göstereceğim, içlerinde ihlâsa erdirilmiş kulların hariç, onların hepsini azdıracığım"* (Hicr: 15/28-40)⁴⁸³. Bu âyetten anlaşılmaktadır ki, Şeytanın saptırma gücü mutlak değildir. Başka bir deyişle Şeytan, her insanı saptırma gücüne sahip değildir.

Şeytanın istisna yapmadan, insanları saptıracağını ifade ettiği bir âyet ise mealen şöyledir: *"(Şeytan) Öyle ise" dedi, "Sen beni azgınlığa mahkûm ettiğin için, ben de onları gözetlemek üzere Senin doğru yolunun üzerinde pusu kurup oturacağım. Sonra onların gâh önlerinden, gâh arkalarından, gâh sağlarından, gâh sollarından sokulacağım, vesvese verip pusu kuracağım, Sen de onların ekserisini şükreden kullar bulmayacaksın."* (Araf: 7/16-17)⁴⁸⁴. Yukarıdaki âyette herhangi bir istisna yapılmamış olup tüm insanlar Şeytanın saptırma hedefindedirler.

Burada bir hususa değinmek yerinde olacaktır. Yukarıdaki âyette Şeytanın azması Allah'a izafe edilmiştir. Bu vesileyle şu soru akla gelmektedir; acaba Şeytanı Allah mı

⁴⁸² Seyyid Kutub, et- Tasvîrû'l- Fennî Fi'l- Kur'an, 151-155. Benzer tasnifler için bkz. Şevki Saka, *Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu*, Seha Neşriyat, 2. Baskı, İst. 1991, s. 146-151; Necati Kara, *Kur'an'a Göre Hz. Musa, Firavun ve Yahudiler*, Seha Neşriyat, İst. 1991, 25-37.

⁴⁸³ Aynı olay Sad Suresi 71-83. âyetler arasında da anlatılır ve mesele aynı sonuçla bitirilir: *İblis: "Senin şerefine andolsun ki, içlerinden ihlâslı kulların hariç, elbette onların hepsini azdıracığım" dedi.*

⁴⁸⁴ Ayrıca bkz. Hicr: 15/39.

(cc) azdırdı, yoksa kendisi mi azdı? Âyetin zahirinden, Şeytanın Allah (cc) tarafından azdırıldığı anlaşılmaktadır. Âyette ‘azmak’ manasını ifade eden اَعْوَيْتَنِي kelimesinin sülasi hali عَوِي fiilidir. Bu fiil, yolunu kaybetti⁴⁸⁵, yoldan saptı, cahil oldu⁴⁸⁶, itikadı bozuldu⁴⁸⁷, günâha daldı⁴⁸⁸ vb. anlamlara gelmektedir. Bu manaların tamamı Allah’ın sözünden çıkmak, O’na asi olmak demektir. Şeytanın, Allah’ın (cc) sözünden çıkıp O’na asi olması ise, Hz. Âdem’e secde olayında gerçekleşir. Allah (cc) Hz. Âdem’i (a.s) yaratıp ona secde edilmesini emrettiğinde, Şeytanı secde etmekten alıkoyan Allah (cc) değil, Şeytanın bizzat kendi gururu ve kibriydi. Yani kendini Hz. Âdem’den üstün görmesiydi. Hatta bunu bizzat kendisi itiraf etmiştir: *Andolsun sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra da meleklere, Âdem'e secde edin! diye emrettik. İblis'in dışındakiler secde ettiler. O secde edenlerden olmadı. Allah buyurdu: Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir? (İblis): Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın, dedi* (A’raf: 7/11-12). Görüldüğü üzere, âyette Allah’ın Şeytana bir sorusu ve Şeytanın da cevabı yer almaktadır: *“Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?”*. Bu soruya Şeytanın cevabı; *“Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın”* şeklinde olmuştur. Şeytan; “ben secde etmek istedim, ama sen engelledin” dememiştir. Böyle dememesi, yani yaptığı yanlış savunmağa kalkışması, sapma suçunu kendi üzerine aldığı anlamına gelir.

Âhiret yolcularını cennet istikametinden saptırmaya çalışan cin ve insan şeytanlarının bunu nasıl yaptıkları ve insanların, onların şerlerinden Allah’a (cc) nasıl sığınabilecekleri ise Nas suresinde ortaya konulmaktadır: *“De ki: “Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren sinsi vesvesecinin kötülüğünden, insanların Rabbine, insanların Melik’ine, insanların İlâhına sığınırım”* (Nas: 114/1-7). Mealini verdiğimiz Nas Suresinden, cinnî ve insî şeytanların, vesveseyle insanları kandırmağa çalıştıkları anlaşıldığı gibi, insanların da onların şerlerinden korunmak için, Allah’a (cc) sığınmaları gerektiği anlaşılmaktadır. İnsanlar, aldatici vaadlerine kulak verdiklerinde veyahut onun isteklerini aktif bir biçimde icra ettiklerinde onları

⁴⁸⁵ Cevherî, 6/2450.

⁴⁸⁶ Hasîrîzâde Elif Efendi, *En-Nûru’l-Furkân Fî Şerhi Lugâti’l-Kur’ân*, I-II, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İst.; 2015, 2/118-119 (Arapça kısmı) – 2/126-127 (Türkçe kısmı).

⁴⁸⁷ Râğib, 478.

⁴⁸⁸ Ferâhidî, 3/296.

cehennemlere sürükleyen Şeytan, insan ile yaratan arasındaki ilişkilerde olumsuz bir etkiye sahiptir⁴⁸⁹.

Burada sayılan sebeplerin dışında âhiret istikametini olumlu veya olumsuz yönde etkileyen başka sebepler de olabilir. Ancak en önemlileri bunlar olsa gerektir. Hülâsa, yukarda sayılan sebepler her ne kadar insanın âhiret istikametine etki edecek olsa da, netice itibariyle insan seçim ve tercihlerinde özgür bırakılmıştır (Şems: 91/8-10). Dileyen neticesi cennet olan hidâyet yolunu, dileyen neticesi cehennem olan dalalet yolunu tercih etmektedir. Başka bir deyişle, kişi âhiret istikametinde olumlu ya da olumsuz faktörlerden etkilenebilir. Ancak bu faktörler kişinin irade hürriyetini elinden almamaktadır.

2.5. İNSANI CENNETE SEVK EDEN HALLER

Allah (cc), âhiret yolculuğuna çıkardığı kullarını hem dünyada hem de âhirette selamete ermeleri için bazı ilkelere davet eder. İnsanlar Allah'ın (cc) davet ettiği bu kurallara icabet etmeleri durumunda iki dünyada da selamet ve saadete ererler. İman etmek, ibadet etmek, iyilikte ve takvâda yardımlaşmak, ibret almak, adâletli olmak, zikretmek, cömert olmak, affedici olmak, cahillerden uzak durmak, emr-i bi'l- ma'rûf ve nehy-i ani'l- münkerde bulunmak, Allah'ın (cc) insanları davet ettiği şeylerden bazılarıdır. Bu özelliklere sahip olanlar selam diyarına, yani cennete ve bağışlanmaya davet edilirler.

Âhiret yolcularının davet edildiği şeylerin yanında uzak durmaları istenen şeyler de vardır. Onlardan bazıları şunlardır: Küfür, şirk, nifâk, zina, içki, kumar, falcılık, cimrilik, haset, gıybet, laf taşıma, kötü lakap takma, yalan, faiz, iftira, alay etme, müşriklerin putlarına sövmek...

Kur'an-ı Kerim'e göre insanların mümin, kâfir, münâfık, müşrik ve mürted gruplarına ayrıldıkları üzerinde durulmuştu. Şimdi ise insanları cennete doğru sevk eden kalbî – zihnî ve ameli durumlardan iman, salih amel, takvâ, ihsan, ihlas, sıdk, cihad, sabır, tevekkül, tevbe vb. davranışlar üzerinde durulacaktır ki bu özelliklerin hepsi Allah'ın (cc) sevdiği vasıflardır⁴⁹⁰. Sonrasında ise istenmeyen davranışlar üzerinde durulacaktır.

⁴⁸⁹ S. Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 277.

⁴⁹⁰ İsmail Karagöz, *Âyet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, DİB Yay. Ank. 2006, (3. Baskı), 84-91.

2.5.1. İman

İnsanı cennete sevk eden birinci sebep imandır⁴⁹¹. İmanın hür iradeyle olması gerekir. Zira inanç konusunda başlangıç noktası insanın hürriyetidir⁴⁹². Bazı lugat âlimlerinin, “iman kalbin tasdikinden ibarettir”⁴⁹³ demelerine karşılık, İmam-ı A’zamı iman; “kalp ile tasdik dil ile ikrardır”⁴⁹⁴ şeklinde tarif etmiştir. İmanı; “kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve organlarla amel etmektir” şeklinde tarif edenler de olmuştur⁴⁹⁵. Sadece dil ile ikrar etmek veya iman ettiğini ve Allah’ı (cc) bildiğini diliyle söylemek, iman etme açısından yetersiz ve geçersizdir. Böyle diyenler iman etmiş sayılmazlar⁴⁹⁶.

“Amel etmek, imanın geçerliliği için şart mıdır?” sorusu konunun uzmanlarını uzun süre meşgul etmiştir. İmanın geçerli olması için amelin şart olduğunu ileri sürenler, genel itibariyle Kur’an’da imanın salih amelle birlikte zikredilmesine dayanırlar. Şu mealdeki âyet bu görüşte olanlara delil teşkil etmektedir: *“Onlar ancak kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini yahut Rabbinin bazı alâmetlerinin gelmesini bekliyorlar. Rabbinin bazı alâmetleri geldiği gün, önceden inanmamış ya da imanında bir hayır kazanmamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamaz. De ki: Bekleyin, şüphesiz biz de beklemekteyiz!”* (En’am: 6/158). Âyette iki tip insana imanın fayda vermeyeceği dile getirilmiştir. Bunlardan biri, kıyâmetin alâmetleri belirinceye kadar inanmayıp da, alâmetleri görünce inandığını söyleyen; diğeri ise, kıyâmetin alâmetleri belirmeden önce inandığı halde imanında bir hayır kazanmayan kimsedir. İmanın geçerliliği hususunda âyette yer alan *“imanında bir hayır kazanmamış”* ifadesi büyük önem arz etmektedir. Müfessirlerin ekserisi *“imanda bir hayır kazanmak”* ifadesiyle salih amellerin kastedildiği görüşündedirler⁴⁹⁷.

Taberî’ye göre kişi iman ettiği halde, Allah’a itaatın gereği olarak farzları yerine getirmesse ve bu şekilde hayatına devam ederken, kıyâmet alametlerinden güneşin batıdan doğmasına şahit olup amel etse, kişiye işte bu ameli fayda vermeyecektir. Yoksa

⁴⁹¹ Bkz. Bakara: 2/25; Mâide: 5/69; Kehf: 18/88; Meryem: 19/60; Tâhâ: 20/75, 82; Sebe: 34/37; Sâd: 38/28.

⁴⁹² Sadık Kılıç, *Tevbe 6. Âyeti Bağlamında Kur’an Hoşgörüsü ve Dini Çoğulculuk Paradigması*, Diyanet İlmî Dergi, 2014, 50/2, 79-87.

⁴⁹³ Ferâhidî, 1/90; Cevherî, 5/2071; Râğıb, 33.

⁴⁹⁴ *Fıkhu’l- Ekber*, 141.

⁴⁹⁵ Mustafa Sinanoğlu, *İman* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 22/212-214; Muammer Esen, *İman Kavramı Üzerine*, AÜİFD XLIX (2008), sayı I, s. 79-91 (ilgili kaynaklardan naklen).

⁴⁹⁶ *Fıkhu’l- Ekber*, 142.

⁴⁹⁷ Süddî, 256.

önceden devam edegeldiği salih amellerine, güneşin batıdan doğmasına şahit olduktan sonra devam etmesi durumunda o ameller makbuldür⁴⁹⁸. İbn Aşûr da bu görüştedir⁴⁹⁹. Mâturîdî ise “*imanında hayır kazanma*” ifadesini şu şekilde tevîl eder: “Kişi amel etse iman etmese, nasıl ki bu ona fayda sağlamaz; aynen onun gibi önceden amel etmemişse, azap ve kıyâmet alametleri ayan beyan olduğunda imanı kişiye fayda vermeyecektir”. Ayrıca “*imanında hayır kazanma*” ile ilgili olarak, -kime ait olduğunu belirtmeden- şu yorumu nakleder: *İmanında hayır kazanma*; imanında Allah’ı (cc) büyük bilip saygı göstermektir. Bu şekildeki imanın sahibi, elbette imanının faydasını görür. Zira bütün tasdiklerde Allah’a (cc) ta’zîm ve O’nu yüceltme yoktur⁵⁰⁰. Taberî, Mâturîdî ve İbn Aşûr’un yukarıda zikrettiğimiz görüşleri genel itibariyle ehl-i sünnet çizgisini yansıtmaktadır. Zemahşerî’ye göre âyet, güneşin batıdan doğmasından sonra iman ettiğini söyleyenle, güneşin batıdan doğmasından önce iman ettiği halde amel etmeyeni bir tutar⁵⁰¹. Yani Zemahşerî’ye göre her ikisinin de imanı geçersizdir.

Meşhur cibril hadisinde iman detaylı bir şekilde tarif edilir. Ebû Hureyre (r.a) anlatıyor: “Bir gün Resulüllah (s.a.v) meydanda oturuyordu. Yanına bir adam geldi ve îmân nedir? Diye sordu. Resulüllah: Îmân, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, Allah’a kavuşmaya, peygamberlerine ve öldükten sonra dirilmeye inanmandır, cevabını verdi”⁵⁰². Bazı hadislerde ise iman ve İslam kalbe ait amel olarak zikredilirler⁵⁰³.

İman, kabul etmek; küfür ise benimsememek olduğuna göre, insan amelleri kabul etmekle mümin olduğu gibi, tekzib etmek/yalanlamakla da kâfir olur. Ancak insan, amellerin Allah’ın (cc) emirleri olduğunu kabul etmekle beraber tembellik vb. sebeplerle amel etmezse veya haramların yasak olduğunu bildiği ve kabul ettiği halde -haramı helal saymamak şartıyla- haram işlerse bu durum kişiyi imandan çıkarmaz⁵⁰⁴. Ancak bu durum imanının derecesinin düşmesine yol açar. Şu husus da unutulmamalıdır: İslam’ın ve imanının

⁴⁹⁸ Taberî, 10/28; Mekki b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysî, *Elhidâye ila Bulûğî’n-Nihâye*, (1. Baskı), eş-Şârika el-İmârâtü’l-Arabiyyeti’l-Müttehideti, 2008, 3/2253.

⁴⁹⁹ İbn Aşûr, 8/187.

⁵⁰⁰ Mâturîdî, *Te’vilât*, 2/199.

⁵⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/416.

⁵⁰² Buhârî, *İman*, 37; Müslim, *İman*, 1.

⁵⁰³ Buhârî, *Tevhîd*, 47. Bununla ilgili geniş açıklama için bkz. Bilgiz, *Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003, 130-158.

⁵⁰⁴ *Fıkhu'l-Ekber*, 117; Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçı, Dâru Sâdır, Beyrut/Mektebetü'l-İrşâd İst. 2001, 418; Ebu'l- Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (3. Baskı), Trc. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay. İst. 1994, 187; Ahmet Ak, *Ebu'l-Müîn en-Nesefî'ye Göre İman-Amel İlişkisi*, Dinî Araştırmalar, Cilt: 8, s. 24, ss.245-252, Nesefî, *Tabşira*, 2/407, 416 ve devamından naklen.

bir parçası olan ameller, hiçbir şekilde küçümsenemez. Hatta salih ameller, davranış yoluyla dışa yansıyan ‘iman’dır da denilebilir⁵⁰⁵.

Efendimiz (s.a.v) bir hadislerinde şöyle buyurur: *“Sizden biriniz kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemedikçe (gerçek manada) iman etmiş olmaz”*⁵⁰⁶. Cibril hadisinden ve mealini verdiğimiz diğer hadislerden, etkin bir imanın bireysel ve toplumsal hayatı düzenleyeceği anlaşılmaktadır.

Allah’tan (cc) bahsedildiğinde kalplerin ürpermesine sebep olan imanın (Enfal: 8/2), cennete sevk edilmeğe de sebep olduğunu gösteren âyetlerden biri meâlen şöyledir: *“İnanıp, iyi işler yapanları da, içinde ebediyen kalmak üzere girecekleri, zemininden ırmaklar akan cennetlere sokacağız. Orada onlar için tertemiz eşler vardır ve onları koyu (tatlı) bir gölgeye koyarız”* (Nisâ: 4/57)⁵⁰⁷. Bu âyette iman edip salih amel işleyenlerin cennete gidecekleri açıkça zikredilmiştir. Kur’an-ı Kerim’in geçerliliği o dönem ve o yerlerle sınırlı olmadığı için, nüzul zamanından sonraki dönemler de onun muhatabıdır. Bu sebeple âyetteki *“inanıp, iyi işler yapanları”* ifadesini *“nerede ve ne zaman yaşarsa yaşasın inanıp, iyi işler yapanlar”* şeklinde anlamak Kur’an-ı Kerim’in genel karakteristiğine uygun olacaktır.

Mekkeli sahabelere, imanları sebebiyle Allah’ın (cc) rızasını kazanmak için, malını mülkünü, yerini yurdunu terk edip Medine’ye göç etmelerinden dolayı ‘muhacir’ denir. Medineli sahabelere ise, imanları sebebiyle muhacirlere evlerini, yerlerini yurtlarını açmaları ve tüm varlıklarını kardeş misali paylaşmalarından dolayı ‘ensar’ denir. Sahabenin hemen sonrasında yaşayan ve sahabelerle görüşmüş olan müminlere ise ‘tâbiûn’ denir. Allah (cc) bu örnek müminler için cennet hazırladığını bir âyet-i kerimede şöyle dile getirir: *“(İslâm dinine girme hususunda) öne geçen ilk muhacirler ve ensar ile onlara güzellikle tabi olanlar var ya, işte Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır. Allah onlara, içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük kurtuluştur”* (Tevbe: 9/100). Âyette ‘muhacir’ ve ‘ensar’ ifadesiyle kimlerin kastedildiği malumdur. “Onlara tâbi olanlar” ifadesiyle,

⁵⁰⁵ Bilgiz, *Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158; Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İst., 1997, s. 269’dan naklen..

⁵⁰⁶ Buhârî, *İman*, 7.

⁵⁰⁷ İmanın, cennete sevk edilmeye sebep olduğunu bildiren benzer âyetlerden bazıları için bkz. Bakara: 2/82; Nisâ: 4/122, 124; A’râf: 7/42; Yûnus: 10/9; Hûd: 11/23; Hicr: 14/23.

sahabenin hemen ardından gelen müminler anlaşıldığı gibi, kıyâmete kadar sahabelere güzelce tabi olan müminler de anlaşılabilir⁵⁰⁸. Zira “onlara tâbi olanlar” ifadesinden sadece sahabe sonrasında yaşayan tâbiîn anlaşılacak olursa, o zaman tâbiînden sonra yaşayan Müslümanlar için cennetten bahsetmek mümkün olmayacaktır. Hatta bu şekilde yorumlamak, cennetle ilgili diğer âyetlere zıtlık teşkil edecektir. Ancak ‘tâbiîn’in ilk safını, sahabeye yetişen müminlerin teşkil ettiği bir gerçektir. Zira onlar dini Resûl-i Ekrem’in eğitiminden geçen sahabelerden devralmışlar ve sonraki nesillere tüm safiyetiyle aktarmışlardır. Mezhep imamlarından İmam-ı A’zam Ebu Hanife işte o tabakanın büyüklerindendir.

Kur’an-ı Kerim’de, iman çoğunlukla salih amelle birlikte yer almıştır. Bu âyetlerden, salih ameli değerlendiren şeyin de iman olduğu anlaşılmaktadır. O âyetlerden biri mealen şöyledir: *“Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mümin olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar”* (Nisa: 4/124)⁵⁰⁹.

2.5.2. Salih Amel

Sözlük anlamı itibariyle “uygun olan veya iyi olan davranış” anlamına gelen salih amel, insanı cennete sevk eden şeylerin en önemlilerindendir. Dini literatürde, dinin emir, tavsiye ve yasaklarını dikkate alan söz, tutum ve davranışlara amel-i salih denilir⁵¹⁰. Başka bir deyişle: “Allah’ın (cc) rızasını kazanmak niyetiyle ilâhî bir emri yerine getirmektir”⁵¹¹. “Salih amel” denilince ilk önce namaz, oruç, hac ve zekât gibi İslam’ın farz olan ibadetleri akla gelmektedir. Ancak amel-i salih yalnız bu gibi belirli ibadetleri değil, Allah’ın hoşnutluğunu talep için kişinin Allah’a, kendisine, insanlara, diğer varlıklara ve kâinata yönelik olarak gerçekleştirdiği her türlü hayırlı faaliyetleri kapsamına almaktadır⁵¹². Meseleye bu açıdan bakılacak olursa, yaratana karşı olsun,

⁵⁰⁸ Muhammed Fahrudin er- Râzî, *Tefsir-i Kebîr (Mefâtihi’l- Ğayb)*, I-XXIII (1. Baskı), Akçağ Yay. Ank. 1994, 12/150.

⁵⁰⁹ Bkz. Taha: 20/112; İsra: 17/19; Nahl: 16/97; Enbiya: 21 /94.

⁵¹⁰ Bilgiz, *Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158.

⁵¹¹ Mîr, 25.

⁵¹² Bilgiz, *Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158.

yaratılana karşı olsun, güzel davranış kabilinden olan her şey salih amelin içinde mütalaa edilebilmektedir⁵¹³.

Salih amel, imanla geçerlilik kazanmaktadır. “Salih amel” ifadesi elli dokuz âyette geçmektedir. Bunlardan elli beşinde imandan sonra zikredilmiştir⁵¹⁴. Üçünde, önce salih amel zikredilip daha sonra bu amel sahiplerinin mümin olduklarından bahsedilmiştir⁵¹⁵. Birinde ise, “*Ancak (musibetlere) sabredip güzel iş yapanlar böyle değildir. İşte onlar için bir bağış ve bir büyük mükâfat vardır*” (Hud: 11/11) buyrulmaktadır. Yukarıdaki âyette önce sabır sonra salih amelin yer aldığı görülmektedir. Âyet, öncesine bakmadan incelenirse, bütün sabır ve salih amel sahiplerinin bağışlanıp, mükâfata kavuşacakları düşünülebilir. Hâlbuki bu âyetten önceki dört âyette; Allah’ın (cc) kâinatı yaratmasından ve insanları bazı şeylerle imtihan etmesinden ve bazı insanların bu imtihan karşısında sabırsızlık gösterdiklerinden bahsedilmektedir. Bu âyetlerin ardından, imtihan karşısında sabreden insanların, sabırsızlardan istisna edildikleri görülmektedir. Sabredenlerin, Allah (cc) tarafından imtihan edildiklerinin şuurunda oldukları ve ona imanları sebebiyle sabrettikleri bir gerçektir. Aksi takdirde mümin olmadığı halde sabır ve iyilik sahibi insanların da bağışlanacağı sonucuna varılabilir ki, bu mana Kur’an-ı Kerim’in ruhuna aykırıdır.

2.5.3. Takvâ

İnsanın cennete sevk edilmesini sağlayan önemli vasıflardan biri olarak kabul edilen takvâ, lugat anlamı itibariyle ihtiyat, çekinmek, sakınmak anlamlarında olup, *vikaye* kökünden türemiştir.⁵¹⁶ Terim olarak ise, Allah’ın (cc) cezası hususunda O’na itaatte son derece gayret içinde olmaktır. O da kişinin kendisini cezaya müstahak kılacak fiillerden veya emredilenleri terk etmekten korumasıdır⁵¹⁷. “*Takvâdan kasıt, emre itaatte ihlâstır. Günâhlar konusunda da onları terk etmek ve sakınmaktır*” diyen Cürcânî takvâ hakkında şu tariflerin de yapıldığını nakleder: Takvâ, mâsivâdan⁵¹⁸ uzak durmaktır. Şeriat âdâbını muhafaza etmektir. İnsanı Allah’tan (cc) uzaklaştıran her şeyden sakınmaktır.

⁵¹³ Bkz. Bakara: 2/82; Âl-i İmran: 3/57; Nisâ: 4/57; Mâide: 5/9; En’âm: 6/132; A’râf: 7/42; Yûnus: 10/4.

⁵¹⁴ Bkz. Bakara: 2/25, 82, 277; Âl-i İmrân: 3/57; Nisa: 4/57, 122, 124, 173; Mâide: 5/9, 93.

⁵¹⁵ Nisâ: 4/124; Tâhâ: 20/112; Enbiyâ: 21/94.

⁵¹⁶ Ferâhidî, 4/394; Râğıb, 688; Mîr, 190.

⁵¹⁷ Râğıb, 688; Cürcânî, 58.

⁵¹⁸ “Sivâ” kelimesi “dışında” anlamına gelmektedir. “Mâsivâ” ise Allah’ın (cc) dışındaki her şey anlamında kullanılmaktadır.

Nefsin hazlarını ve yasakları çiğnemeyi terk etmektir. Gönlünde Allah'tan (cc) başkasını görmemektir. Kendini başkasından hayırlı görmemektir. Sözlü ve fiili olarak peygambere uymaktır⁵¹⁹. Âhiret yolculuğunda olan bir insan için takvâ, teşvik edilebilecek en faziletli şey, dünyadan âhirete götürülecek en hayırlı azıktır⁵²⁰. Bir diğer açıdan takva, kişinin günâhlardan korunmasıdır ki bu da, günâhların terkinin yanında, şüpheli şeylerin de terkiyle hatta bazı mübahları terk etmekle tamam olur⁵²¹. Bu hususta Peygamberimiz şöyle buyurmaktadır: *“Helaller bellidir. Haramlar da bellidir. Bu ikisi arasında şüpheli şeyler vardır ki insanların çoğu onları bilmiyorlar. Kim ki, şüpheli şeylerden sakınırsa dinini ve ırzını muhafaza etmiş olur. Şüpheli şeylere girenler ise koruluğun etrafında sürüsünü otlatan çoban gibidir ki her an sürünün koruluğa girme ihtimali vardır...”*⁵²².

Hülasa Kur'an-ı Kerim'de takvâ üç mertebeye ele alınır: 1. Allah'ı inkâr etmekten ve O'na ortak koştan sakınmak ki; bu, Allah'a iman demektir. 2. Allah'ın yasaklarına uyup, emrettiği ibadetleri yerine getirmektir. 3. Kulun bütün varlığı ile Allah'a yönelip, kalbini, zihnini ve fiillerini yalnız Allah'a tahsis edip, haram olur korkusu ile mübah sayılan fiilleri bile terk ederek ittikâ etmektir⁵²³.

Takvâ ehli olan da O'dur ve mağfiret ehli olan da O'dur (Müddessir: 74/56) âyetinde Allah kendisini takvâ ve mağfiret ehli olarak vasfetmiştir. Allah'ın takvâ ve mağfiret ehli olarak vasfedilmesi; “O, sakınılmağa ve mağfiretine nail olmak için amel edilmeye layık olan” anlamındadır⁵²⁴. Kur'an-ı Kerim'de bir çok âyette, Allah'ın (cc) takva sahipleriyle beraber olduğu, âhirette onlar için korkunun ve üzüntünün olmayacağı, kurtuluşa erecekleri, hâsılı cennetin takvâ sahiplerine hazırlandığı bildirilmektedir⁵²⁵.

2.5.4. İhsan

İnsanı cennete sevk eden vasıflardan olan ihsan, aynı zamanda Allah'ın (cc) emirlerindendir (Nahl: 16/90) ve kötülüğün zıddıdır⁵²⁶. Yani bir insanın başkasının

⁵¹⁹ Cürccânî, 59.

⁵²⁰ Zemahşerî, *Esâsu-l Belâğa*, 177, 456.

⁵²¹ Râğıb, 688.

⁵²² Buharî, *İman*, 39.

⁵²³ L. Cebeci, *Kur'an'a Göre Takvâ*, Sehâ Neşriyat, İst. 1985, 73. Müttakilerin özellikleri için bkz. a. e. 105-150.

⁵²⁴ *Lisanu'l- Arab*, 6/4901.

⁵²⁵ Bkz. Âl-i İmrân: 3/133; A'raf: 35; Nahl: 16/30, 128; Nur: 24/52; Şuarâ: 26/90; Sâd: 38/49; Kaf: 50/31; Kalem: 68/34.

⁵²⁶ *Lisanu'l- Arab*, 2/878.

faydalanması için yaptığı iyi şeylerdir. Aç bir insanı doyurmak buna örnektir. ‘İhsan’ kelimesi, anlam itibariyle ‘in’am’ (nimet vermek) kelimesinden daha kapsamlıdır⁵²⁷. İhsanda başkasına iyilik yapmak anlamı olduğu gibi, yaptığı iş ve eylemlerini iyi ve güzel yapmak anlamı da vardır⁵²⁸. Bununla beraber ihsanla asıl kastedilen şey, mümin ve Müslümanın amelini ihlasla yapmasıdır.

“İyiliğin karşılığı iyilikten başka bir şey değildir” (Rahman: 55/60) âyetinden anlaşılmaktadır ki, dünyada iyilik yapan kimse, bu iyiliğinin karşılığını âhirette iyilik olarak görecektir⁵²⁹. “*Muhakkak ki Allah, adâleti, **ihsanı**, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor*” (Nahl: 16/90). Bu âyette üç tane emir vardır. Bunlar: adâlet, ihsan ve akrabaya yardım etmektir.

İhsan, Allah’ın (cc) emirlerine ve yasaklarına karşı sabırlı olmak, gizli ve açık hallerde -tek başına veya insanlarla birlikte olduğunda- Allah’a (cc) itaat etmek⁵³⁰ şeklinde tarif edildiği gibi, İbn-i Abbas’tan gelen bir rivâyette; “ihsan, kişinin farzları yerine getirmesi” olarak da tarif edilmiştir⁵³¹. Bu tariflerden anlaşılmaktadır ki, ihsanda aranan en önemli şey, hedefte Allah’ın rızasının olmasıdır.

İhsan adâletten daha üst bir derecedir. Adâlet, insanın başkasına vermesi gerekeni eksiksiz vermesi ve kendine ait olanı eksiksiz alması iken; ihsan, başkasına vermesi gerekeni fazlasıyla vermesi ve kendine ait olanı eksik almasıdır⁵³². Kur’an’da yedi kez tekrarlanır. Bunlardan beş tanesinde “anne-babaya iyilik” vurgulanır⁵³³. Bu da bir insanın ihsanına en çok hak sahibi olanların, anne ve babası olduğu gerçeğini akla getirmektedir. İhsan sahiplerine “Muhsin” denir. Muhsin’lerin kimler olduğu da meşhur *Cibril Hadisi*’nde şöyle yer alır: “*Sonra o zât: İhsan nedir? Diye sordu. Resulüllah: Allah’ı görüyormuşsun gibi ibâdet etmendir; sen Allah’ı görmüyorsan da şüphesiz ki, O seni görmektedir, buyurdu*”⁵³⁴.

⁵²⁷ Râğıb, 156; Ebu’l- Bekâ, 53.

⁵²⁸ Râğıb, 156.

⁵²⁹ *Lisanu’l- Arab*, 2/878.

⁵³⁰ Mâverdi, 3/209.

⁵³¹ Taberî, 14/335.

⁵³² Râğıb, 156; Ebu’l- Bekâ, 640.

⁵³³ Bkz. Bakara: 2/83; Nisa: 4/36; En’am: 6/151; İsra: 17/23; Ahkâf: 46/15.

⁵³⁴ Buhârî, *İman*, 37.

Allah (cc), muhsinlerle beraber olduğunu, (Ankebût: 29/69) ve onlara dünyada doğru yolu göstererek⁵³⁵, günâhlarını bağışlayarak⁵³⁶, salih nesiller⁵³⁷, hâkimiyet ve ilim vererek⁵³⁸, zalimlerden koruyarak⁵³⁹ vb. şekillerde ödüllendireceğini; âhirette ise onların amellerini zayi etmeyip⁵⁴⁰, cennetle mükâfatlandıracağını bildirmektedir⁵⁴¹. Zira Allah (cc) muhsinleri sever⁵⁴². İhsan sahibi kimseler hayattayken ve hatta vefat ettikten sonra bile insanlar arasında övgüyle medhû sena edilirler. Sonuç itibariyle, dünyaya ve âhirete yönelik davranışlardan olan ihsan, insanı cennete doğru sevk eden özelliklerdendir⁵⁴³.

2.5.5. İhlas

İnsanı cennete sevk eden bir diğer vasıf ihlastır. İhlas, tevhidi Allah’a (cc) has kılmak⁵⁴⁴, Allah’a (cc) itaat hususunda rıyayı terk etmek, kalbi her türlü manevi lekelerden temizlemek⁵⁴⁵, amellere Allah’tan (cc) başkasını şahit tutmamak yani yapılan amelleri insanlara anlatmamak⁵⁴⁶, ve Allah’ın (cc) dışındaki şeylerden uzaklaşmaktır⁵⁴⁷. Bir başka ifadeyle ihlas, her hal ve şartta samimi olmaktır. Kur’an-ı Kerim’de on yerde geçen “muhlisîne lehü’l-dîn” ifadesi, “yalnızca Allah’a yönelip O’na kulluk etmek, O’na güvenip O’ndan istekte bulunmak, sadece Allah’ın dinini hak tanıyıp bu hususta kendini Allah’a adama, tevhid inancının saflığını batıl inançlarla zedelemekten sakınma, saf dindarlık” şeklinde hem şirke hem rıyaya zıt bir anlam taşır⁵⁴⁸.

Şeytan, insanları dinden saptırmak üzere kıyâmete kadar müsaade ister, ancak ihlaslı kimseleri saptıramayacağını bilmektedir⁵⁴⁹. Bu hususta herkes onun hedefindedir.

⁵³⁵ Sâffât: 37/114-121.

⁵³⁶ A’raf: 7/161.

⁵³⁷ En’am: 6/84; Sâffât: 37/102-105.

⁵³⁸ Yusuf: 12/22.

⁵³⁹ Sâffât: 37/75-80.

⁵⁴⁰ Tevbe: 9/120; Hud: 11/115; Yusuf: 12/56, 90;

⁵⁴¹ Zümer: 39/34; Mürselât: 77/41-44.

⁵⁴² Bakara: 2/195; Âl-i İmrân: 3/134, 148; Mâide: 5/13, 93.

⁵⁴³ Ebu’l- Bekâ, 667.

⁵⁴⁴ Ferâhidî, 1/433. İhlas suresinin içinde “ihlas” kelimesi geçmemesine rağmen tüm âyetlerinin konusu Allah’ın birliği olması sebebiyle bu adı aldığı bilinmektedir (Mâverdi, 6/371).

⁵⁴⁵ Cevherî, 3/1037.

⁵⁴⁶ Cürçânî, 15.

⁵⁴⁷ Râğıb, 206.

⁵⁴⁸ Süleyman Ateş, *İhlas* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 21/535-537.

⁵⁴⁹ Hicr: 15/39-40; Sad: 38/83.

Kadınla imtihan edildiğinde Hz. Yusuf'u yanıltan uzak tutan şey onun ihlasıdır⁵⁵⁰. Allah'a kulluk etmek yani namaz kılmak, zekât vermek vb. ihlasın emareleridir⁵⁵¹.

Kur'an'da ihlas sahiplerini cennetin beklediği şöyle dile getirilir: *“Ancak Allah'ın samimi kulları başka. İşte onlar için belli bir rızık, meyveler vardır. Onlar ikram gören kimselerdir. Onlar Na'im cennetlerindedirler. Koltuklar üzerinde karşılıklı olarak otururlar. Onların etrafında cennet pınarından doldurulmuş, berrak ve içenlere lezzet veren kadehler dolaştırılır. Onda baş döndürme özelliği yoktur. Onlar, onu içmekle sarhoş da olmazlar. Yanlarında bakışlarını yalnızca kendilerine çevirmiş iri gözlü eşler vardır. Sanki onlar (beyazlıklarıyla), saklanmış (gün yüzü görmemiş) yumurtalardır”* (Sâffât: 37/40-49)⁵⁵².

2.5.6. Sıdk

İnsanları cennete yönlendiren önemli özelliklerden biri olan sıdk, lügat anlamı itibariyle; hükmün gerçeğe mutabık olması demektir⁵⁵³. Peygamberlerin sıfatlarından⁵⁵⁴ olan sıdk, Kur'an'da muhacirlerin özelliği olarak da zikredilir. Sıdk, yalanın zıddıdır⁵⁵⁵. Her halükârda, hatta tek kurtuluş yolu yalan olsa bile doğruyu söylemektir. Yaşayışın duru, itikadın şüpheden uzak ve amellerin kusursuz olmasıdır⁵⁵⁶. Sıdk denildiğinde ilk akla gelen 'sözün doğruluğu' olsa da insanın hayatının her alanını kapsar. Aynı kökten gelen 'sıddık' doğruluğa alıştığı için kendisinden asla yalan söz çıkmayan, sözünde ve inancında doğru olan, yaptıkları sözünü doğrulayan⁵⁵⁷, bir başka deyişle, söylediklerini kalbiyle ve amelleriyle uygulayan anlamlarına gelmektedir⁵⁵⁸.

Sıdk, Kur'an-ı Kerim'de birçok âyette yer almaktadır: *“Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve doğrularla beraber olun”* (Tevbe: 9/119). Bu âyette doğruluk, müminin değerini artıran bir vasıf olarak vurgulanmaktadır. Yani her müminde bulunmayan, ancak olması gereken bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁵⁹. İnsan

⁵⁵⁰ Yusuf: 12/24.

⁵⁵¹ Beyyine: 98/5.

⁵⁵² Ayrıca bkz. Nisa: 4/146; Sâffât: 37/74.

⁵⁵³ Cürcânî, 113.

⁵⁵⁴ Meryem: 19/41, 54, 56.

⁵⁵⁵ Haşr: 59/8; Ferâhidî, 2/384; Cevherî, 4/1505.

⁵⁵⁶ Cürcânî, 113.

⁵⁵⁷ Râğıb, 364.

⁵⁵⁸ Cürcânî, 113.

⁵⁵⁹ Ayrıca bkz. Hucurât: 49/15.

sosyal bir varlık olduğu için tek başına yaşaması adeta imkânsızdır. Bu yüzden başka insanların arkadaşlığına ihtiyaç duymaktadır. Arkadaş seçiminde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri olarak da *sıdk* karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda mealini verdiğimiz âyet de açık bir şekilde doğrularla arkadaşlık edilmesi gereğini ortaya koymaktadır.

Doğruluğun, mükâfat yeri olan cennete girmeye sebep olacağını bildiren bir âyet mealen şöyledir: “...doğru erkekler ve doğru kadınlar... İşte Allah, bunlar için bir mağfiret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır” (Ahzâb: 33/35)⁵⁶⁰. Bu âyetle doğrulara mağfiret ve büyük mükâfat hazırlandığı haber verilmiştir. Bir başka âyetle ise bahsi geçen mükâfatın cennet olduğu açıkça ifade edilmiştir: “Allah şöyle buyuracaktır: Bu, doğrulara, doğruluklarının fayda vereceği gündür. Onlara, içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler vardır. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte büyük kurtuluş ve kazanç budur” (Maide: 5/119).

2.5.7. Cihad

İnsanın cennete sevk edilmesine vesile olan sebeplerden cihad, lugat olarak; güç, meşakkat⁵⁶¹, gayeye ulaşmak için elden gelen sözlü ve fiili tüm çabayı sarf etmek anlamlarına gelmektedir⁵⁶². Terim olarak ise; hak din üzerinde olmayanları hak dine davet etmek⁵⁶³, eğer davete olumlu cevap vermezlerse Allah (cc) için onlarla mücadele etmek⁵⁶⁴ anlamındadır.

Allah (cc) Peygamberimizden cihadı teşvik etmesini ister (Enfal: 8/65). Cihad denildiğinde ilk etapta, Allah (cc) yolunda düşmanla savaşmak anlaşılsa da genel olarak cihad üç şeye karşı yapılır. Bunlar düşman, Şeytan ve nefistir. Bu üçü de; “Allah uğrunda gereği gibi cihat edin...” (Hac: 22/78) âyetinin kapsamına girmektedir⁵⁶⁵. Bu ve benzeri âyetlerde cihadın emredildiği görülmektedir⁵⁶⁶. Yukarıdaki âyetle geçen “Allah uğrunda gereği gibi cihat edin” ifadesi için şu yorumlar yapılmıştır: İtaat edip isyan etmeyin, hatırlayıp unutmayın ve şükredip nankörlük etmemek üzere layıkıyla amel ve ibadet

⁵⁶⁰ Ayrıca bkz. Ahzâb: 33/24.

⁵⁶¹ Cevherî, 2/460; Râğıb, 131; *Lisanu'l- Arab*, 1/708.

⁵⁶² Ferâhidî, 1/269; *Lisanu'l- Arab*, 1/710.

⁵⁶³ Cürçânî, 72.

⁵⁶⁴ *Lisanu'l- Arab*, 1/710.

⁵⁶⁵ Râğıb, 131-132.

⁵⁶⁶ Tevbe: 9/73; Hac: 22/78; Tahrîm: 66/9.

edin⁵⁶⁷. Yukarıdaki bireysel değerlendirmelerin yanında bu âyet genel olarak; “Allah (cc) yolunda müşriklerle hakkıyla cihad edin”⁵⁶⁸ şeklinde yorumlanmıştır. Bu hususta nefis ve hevayla mücahedeyi cihad manasına yorumlayanlar da olmuştur⁵⁶⁹. Bazıları ise cihad kavramının umumi bir mana ifade ettiğini söylemişler ve bu sebeple yukarıda zikredilen bütün manaları içerebileceğini savunmuşlardır⁵⁷⁰. Böylelikle cihad kavramının, sadece Allah (cc) yolunda savaşı değil, kulluğun tüm alanlarını kapsadığı görülmektedir.

Allah’ın (cc) tüm emirlerinde olduğu gibi cihad emrinde de hedeflerden biri imtihandır⁵⁷¹. Bu imtihanın neticesinde Allah’ın (cc) sevgisine mazhar olmak vardır: *“Allah, kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşımları sever”* (Saf: 61/4). Allah (cc) sevdiklerini ise bağışlayacağını ve cennetle mükâfatlandıracağını vadeder. Cihadın uhrevî mükâfatı ise, günâhların bağışlanması ve cennet olduğu şu âyetlerde net bir şekilde zikredilir: *“Allah’a ve Resûlüne inanır, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz. Eğer bilerseniz, bu sizin için daha hayırlıdır. İşte bu takdirde O, sizin günâhlarınızı bağışlar, sizi zemininden ırmaklar akan cennetlere, Adn cennetlerindeki güzel meskenlere koyar. İşte en büyük kurtuluş budur”* (Saf: 61/11-12)⁵⁷².

2.5.8. Sabır

Cennete sevk edilmeye sebep olan vasıflardan biri de sabırdır. Sızlanmanın zıddı olan sabır⁵⁷³ lugat olarak; dar bir yerde tutmak, hapsedmek anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise; aklın ve şeriatın gereği üzere nefsi tutmaktır⁵⁷⁴. Daha açık bir ifadeyle, her hangi bir bela ve musibet sebebiyle, içinde bulunduğu durumdan dolayı insanlara şikâyetle bulunmamaktır⁵⁷⁵. Sabrı sadece musibetlere karşı kullanılan olumlu bir vasıf olarak düşünmek yetersiz kalır. İnsan Allah’ın (cc) vermiş olduğu sabır kuvvetini musibetlerle karşılaştığında kullandığı gibi, ibadetleri yerine getirmede ve günâhlardan sakınmada da kullanılmalıdır. Kısacası emirleri yerine getirme ve nehiylerden sakınma

⁵⁶⁷ Dahhâk, 2/598; Mâverdî, 4/41.

⁵⁶⁸ Taberî, 16/639.

⁵⁶⁹ Bağavî, 5/402; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 4/214.

⁵⁷⁰ İbni Atiyye, 4/135.

⁵⁷¹ Tevbe: 9/16; Muhammed: 47/4.

⁵⁷² Ayrıca bkz. Bakara: 2/218; Âl-i İmrân: 3/157, 195; Nisa: 4/74, 95.

⁵⁷³ Ferâhidî, 2/376; Cevherî, 2/706.

⁵⁷⁴ Râğib, 359.

⁵⁷⁵ Cürcânî, 112.

hususunda büyük öneme sahip olan sabır, sahibini hem dünyada hem de âhirette sıkıntılardan uzat tutup cennete doğru sevk eden bir vasıftır.

Sabır, akıllı, iyi ve mütevazî insanların özelliklerindendir⁵⁷⁶. Bu sebeple Lokman'ın (a.s) oğluna yaptığı tavsiyelerden biri de sabırdır. Sabretmek kolay değildir⁵⁷⁷. Sabır, Allah'ın (cc) sevdiği⁵⁷⁸ ve sahibini asla zarara uğratmayan bir özelliktir⁵⁷⁹. “...Allah (cc) sabredenlerle beraberdir” (Enfal: 8/46)⁵⁸⁰ âyeti bunun önemli bir göstergesidir. Allah (cc) Kur'an-ı Kerim'de bazı peygamberleri bu sıfatla nitelemiştir⁵⁸¹.

Allah (cc) sabredenlerin amellerini ziyan etmez⁵⁸². Ayrıca sabır karşılıksız değildir. Allah (cc) sabrın karşılığında cennet vereceğini vadetmektedir⁵⁸³. Allah (cc) insanları çeşitli vasıtalarla imtihan etmektedir. İnsan eğer imtihan edildiğinin farkına varır da sabrederse imtihanın sonucunda Allah'tan (cc) kendisi için müjde vardır: “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma (fakirlik) ile deneriz. (Ey Peygamber!) Sabredenleri müjdele!*” (Bakara: 2/155). Bazı âyetlerde bu müjdenin, günâhların bağışlanması ve cennet olduğu açıkça zikredilir. O âyetlerden birisi mealen şöyledir: *Sabretmelerine karşılık onlara cenneti ve (cenetteki) ipekleri lütfeder* (İnsan: 76/12)⁵⁸⁴.

Kur'an-ı Kerim, cennetin takva sahipleri için hazırlandığını haber verir⁵⁸⁵. Sabrı da takva sahiplerinin özellikleri arasında zikreder⁵⁸⁶. “*Ancak (musibetlere) sabredip güzel iş yapanlar böyle değildir. İşte onlar için bir bağış ve bir büyük mükâfat vardır*” (Hud: 11/11). Âyetin sonunda sabredenler için zikredilen büyük mükâfattan maksat cennettir⁵⁸⁷. Bu âyette sabır, bağışlanma ve cennete sevk edilme sebebi olarak tek başına değil, salih amelle birlikte zikredilmiştir. Şunu hemen belirtmek gerekir ki, sabır ve salih amel, hidâyet ve iman olmadan fayda vermezler⁵⁸⁸. Bir âyette sabır, iman edip de sıkıntıya

⁵⁷⁶ Bakara: 2/177; Ra'd: 13/22; Hac: 22/35; Ankebût: 29/59; Lokman: 31/17.

⁵⁷⁷ Beled: 90/11, 17.

⁵⁷⁸ Âl-i İmrân: 3/146.

⁵⁷⁹ Asr: 103/3.

⁵⁸⁰ Ayrıca bkz. Nahl: 16/110.

⁵⁸¹ Enbiya: 21/85; Sad: 38/44; Ahkâf: 46/35.

⁵⁸² Yusuf: 12/90.

⁵⁸³ İnsan: 76/12.

⁵⁸⁴ Ayrıca bkz. Ra'd: 13/22-24; Nahl: 16/96; Furkan: 25/75.

⁵⁸⁵ Âl-i İmrân: 3/133.

⁵⁸⁶ Âl-i İmrân: 3/17.

⁵⁸⁷ Taberî, 12/342; Bağavî, 4/164; Kurtûbî, 15/95.

⁵⁸⁸ İbn Atiyye, 3/154.

katlananlar için tek başına cennete sevk edilme vesilesi olarak zikredilir: “*Bugün ben onlara, sabrettiklerinin karşılığını verdim; onlar, hakikaten muratlarına erenlerdir*” (Mü’minûn: 23/111)⁵⁸⁹. Âhirette sabredenlerin mükâfatları hesapsız/sınırsız olarak ödenecektir⁵⁹⁰.

Sabrın uhrevî mükâfatı olduğu gibi dünyevî mükâfatı da vardır. Bugün insanlığın hizmetine sunulan şeyler sabrın ürünüdür. Mesela elektrik, çok büyük sabır gerektiren uzunca bir deney sürecinin ardından icat edilmiştir. Tüm meslek çalışanları sabırlarının sonucunda mevcut kariyerlerine kavuşmuşlardır. Atasözlerimizden olan, “Sabrın sonu selamettir” ifadesi bireysel ve toplumsal hayat için önem arz etmektedir. Dünyevî imkanlara kavuşmak için sabreden insan, cennete ve rıza-i ilahiye kavuşmak için sabredilmesi gereken şeylerde acizyet göstermemelidir. Allah’ın (cc) emirlerinin yerine getirilmesi sabrı gerektirdiği gibi, nehiylerinden uzak durmak da sabrı gerektirmektedir.

2.5.9. Tevbe

Cennete sevk edilmeye sebep olan önemli vasıflardan biri de tevbedir. Tevbe, utanmak⁵⁹¹, günâhlardan dönmek, günâhta ısrar etmekten vazgeçmek, pişman olmak, Allah’a (cc) dönmek⁵⁹², bir daha günâhlara dönmemeye azmetmek ve elden geldiğince telafi için ibadetle meşgul olmak anlamlarına gelmektedir⁵⁹³.

Allah (cc) birçok günâh için cehennem azabından bahseder. Bazı suç ve günâhlardan ötürü ise hem dünya hem de âhiret cezasından bahseder. Ancak tevbe edenleri bu cezadan istisna eder. Tevbe edenlerin istisna tutulduğuna şu âyet örnek verilebilir: “*Allah ve Resûlüne karşı savaşanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri, ya asılmaları yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut da bulundukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyadaki rüsvaylığıdır. Onlar için âhirette de büyük azap vardır. Ancak, siz kendilerini yenip ele geçirmeden önce tevbe edenler müstesna; biliniz ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.*” (Maide: 33-34)⁵⁹⁴.

⁵⁸⁹ Ayrıca bkz. Âl-i İmrân: 3/142; Hud: 11/115; Ra’d: 13/24; Nahl: 16/96; Mü’minûn: 23/110; Kasas: 28/80; Ahzâb: 33/35; Furkan: 25/70-75.

⁵⁹⁰ Zümer: 39/10.

⁵⁹¹ Ferâhidî, 1/191.

⁵⁹² Cevherî, 1/91; Cürçânî, 63.

⁵⁹³ Râğib, 98.

⁵⁹⁴ Ayrıca bkz. Maide: 5/39; En’am: 6/54; Meryem: 19/60; Taha: 20/82; Furkan: 25/70; Kasas: 28/67.

Kur'an-ı Kerim'de, müminlere her türlü işkenceyi reva görenlerin bile, tevbe etmesi durumunda cehennem azabından kurtulabileceği ima veya işaret yoluyla müjdelenir: *“Şüphesiz inanmış erkeklerle inanmış kadınlara işkence edip sonra tevbe de etmeyenlere cehennem azabı ve (orada) yanma cezası vardır”* (Burûc: 85/10).

Tevbe ömrün bittiğinin hissedildiği ana bırakılmamalı ve tevbeden sonra küfre dönülmemelidir. Bu durumda tevbenin kabulü söz konusu değildir. Bu hususu şu âyet dile getirir: *“Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çatınca «Ben şimdi tevbe ettim» diyenler ile kâfir olarak ölenler için (kabul edilecek) tevbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışsındır”* (Nisa: 4/18). Bilmeden kötülük edip de sonra hemen yanlıştan dönenlerin tevbeleri⁵⁹⁵ başta olmak üzere, Allah (cc) tevbeleri çokça kabul eder ve tevbe edenleri sever⁵⁹⁶. Tevbenin, günâhların bağışlanmasına vesile olacağını ve cennete sevk eden önemli unsurlardan biri olduğunu, açık bir dille ifade eden bir âyet mealen şöyledir: *“Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah'a dönün. Umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter. Peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar...”* (Tahrîm: 66/8)⁵⁹⁷. Dikkat edilecek olursa âyette; “tevbe ederseniz sizi muhakkak bağışlarım ve kesinlikle cennetlere sokarım” buyrulmamıştır. Bunun yerine umutlandırma tercih edilmiştir. Bu da tevbe edenin, havf ve reca içerisinde, yani cennete girme ümidi ve cehenneme girme korkusu arasında bulunmasını sağlamaya yönelik bir ifadedir⁵⁹⁸.

Tevbe eden insanın yapacağı ilk şey istiğfar etmesidir. Bu vesileyle istiğfarın da üzerinde durmak gerekmektedir. İstiğfar, sözlü ve fiili olarak günâhların bağışlanması talebinde bulunmaktır⁵⁹⁹. İnsan hayra da şerre de kabiliyetli yaratılmıştır⁶⁰⁰. Eğer insan kötülük işler de pişman olup, Allah'tan (cc) bağışlanma dilerse Allah'ı (cc) bağışlayıcı olarak bulacaktır⁶⁰¹. Bu bağlamda takva sahiplerinin özellikleri arasında zikredilen istiğfar, azaba engel olduğu gibi, aynı zamanda bağışlanma ve cennete sevk edilme

⁵⁹⁵ Nisa: 4/17; Nahl: 16/119.

⁵⁹⁶ Bakara: 2/37, 54, 128, 160, 222.; Nisa: 4/16; Enfal: 9/4, 118.

⁵⁹⁷ Ayrıca bkz. Âl-i İmrân: 3/89; Enfal: 9/112; Taha: 20/82.

⁵⁹⁸ Mevdûdî, 6/409.

⁵⁹⁹ Râğıb, 469; *Lisanu'l- Arab*, 6/3274.

⁶⁰⁰ Şems: 91/8.

⁶⁰¹ Nisa: 4/110.

vesilelerindendir⁶⁰². Bu husus, takvâ sahiplerinin özelliklerinden bazılarının sıralandığı Âl-i İmran suresinin bir bölümünde açık bir dille ifade edilir: “İşte onların mükâfatı, Rableri tarafından bağışlanma ve altlarından ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetlerdir. Böyle amel edenlerin mükâfatı ne güzeldir!” (Âl-i İmrân: 3/136).

Allah (cc), Peygamberimizden müminler adına istiğfarda bulunmasını ister⁶⁰³. Meleklerine de müminler adına istiğfar ettirmektedir⁶⁰⁴. Kabul etmeyeceği bir istiğfarı Peygamberimizden ve meleklerden istemeyeceği muhakkaktır. Arşı taşıyan melekler de tevbe edenlerin bağışlanması için istiğfarda bulunurlar⁶⁰⁵. Melekler ancak Allah’ın rızası doğrultusunda amel eden varlıklardır. Bu demektir ki Allah (cc), meleklerin müminler hakkında istiğfarda bulunmalarından razı olmaktadır. Razı olduğu davranışları ise mükâfatlandırmaktadır. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’de, meleklerin müminler için yaptıkları dualarının reddedileceğine dair her hangi bir delilin bulunmaması onların bu dualarının kabul olacağının en büyük göstergesidir.

2.5.10. Tevekkül

İnsanların cennete sevk edilmesine sebep olan önemli vasıflardan biri de *tevekkül*dür. Tevekkül, lugat anlamı itibarıyla; bir iş için yerine başkasını vekil tayin etmek, acizliğini ortaya koyup, başkasına güvenmek anlamına gelir⁶⁰⁶. İstilah olarak; insanların ellerinde olan şeylerden ümitlerini kesip Allah’a (cc) güvenmelerini⁶⁰⁷, aciz kaldıkları her durumda O’na sığınmalarını⁶⁰⁸, O’nun hükmüne razı olmalarını⁶⁰⁹, kısacası maddi ve manevi sebepleri yerine getirdikten sonra O’na teslim olmalarını⁶¹⁰ ifade eden bir kavramdır. Tevekkül edene mütevekkil denir.

Gökleri ve yeri yoktan yaratan ve kendisinden başka ilah olmayan Allah her şeye vekildir. Vekil olarak O yeter. Dolayısıyla, insan kendi üzerine düşeni yaptıktan sonra

⁶⁰² Nisa: 4/106; Enfal: 8/33; Zâriyât: 51/18.

⁶⁰³ Nur: 24/62.

⁶⁰⁴ Mümin: 40/7; Şura: 42/5.

⁶⁰⁵ Mümin: 40/7.

⁶⁰⁶ Cevherî, 5/1845; Râğıb, 689; Fîrûzâbâdî; *El-Kâmûs*, 1069; Bağavî, 2/124.

⁶⁰⁷ Cürcânî, 63; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, 31/114.

⁶⁰⁸ İbn Aşûr, 25/109.

⁶⁰⁹ Taberî, 6/191.

⁶¹⁰ Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *Meâricü’t- Tefekkür ve Dekâiku’t- Tedebbür*, I-XV, (1. Baskı), Dâru’l-Kalem, Şam 2000, 12/642.

O'na tevekkül etmesi gerekir⁶¹¹. Mütevekkil insan, rızıkına ve işlerine Allah'ın (cc) kefil olduğunu bilir. Dolayısıyla sadece Allah'a (cc) güvenir, O'ndan başkasına tevekkül etmez⁶¹². Hoşuna gitse de gitmese de O'nun hükmüne razı olur⁶¹³. Akli başında bir insan -dünyevî olsun uhrevî olsun- tüm işleri sebebiyle, kendi üzerine düşeni yaptıktan sonra tevekkül edeceği tek merci, müracaat edebileceği tek huzur Allah (cc) olduğunu bilir.

Allah kendisine tevekkül edenleri sever (Âl-i İmran: 3/159). Allah'a (cc) tevekkül, imanın gereklerinden kabul edilir. İnsan Allah'a (cc) itaat hususunda son derece ciddiyet içerisinde olmalıdır. Aksi takdirde, insanın kendi üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmeden “tevekkül ettim” demesi tevekkül değildir⁶¹⁴. Tam aksine sorumluluktan kaçmaktır.

Tevekkül sahibi müminlere Şeytanın hâkim olamayacağı bildirilir: “*İman edip de yalnız Rablerine tevekkül edenler üzerinde onun (Şeytanın) bir hâkimiyeti yoktur*” (Nahl: 16/99). Şeytan Allah'ın (cc) istediği şeylerin yapılmasını istemez. Kendi isteklerini yerine getirenlere ise yavaş yavaş hâkim olur. Kimlere de hâkim olursa onların cehenneme sevk edilmesine sebep olur⁶¹⁵. Şeytan tevekkül sahiplerine hâkim olamadığına göre onların cehenneme sevk edilmesine de sebep olamayacak demektir.

Tevekkülün insanları cennete yönlendirdiği, şu âyetle net bir şekilde ortaya konulmaktadır: “*Size verilen şey, yalnızca dünya hayatının geçimliğidir. Allah'ın yanında bulunanlar ise daha iyi ve daha sürekli. Bu mükâfat iman edenler ve Rablerine tevekkül edenler içindir*” (Şura: 42/36). Dikkat edilecek olursa âyetin baş tarafında dünya nimetlerinin verilmesi açısından mümin-kâfir ayrımı yapılmaz⁶¹⁶ ve şöyle buyrulur: “*Size verilen şey, yalnızca dünya hayatının geçimliğidir*”. Ancak âyetin kalan kısmında mümin-kâfir ayrımı yapılarak cennetin müminlere ve tevekkül sahiplerine tahsis edildiği bildirilir.

Bir defasında Hz. Ebû Bekir malının tamamını Allah (cc) yolunda O'na itaat maksadıyla tasadduk eder. İnsanlar onu kınar. Bunun üzerine yukarıdaki âyet nazil

⁶¹¹ Nisa: 4/81, 132; En'am: 101-102; Hud: 11/12; İsra: 17/65; Ahzâb: 33/3; Zümer: 39/62; Müzzemmil: 73/9.

⁶¹² Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 31/114.

⁶¹³ Taberî, 6/191.

⁶¹⁴ İbni Atiyye, 1/534.

⁶¹⁵ Bkz. Nisa: 4/119; A'raf: 7/22; Yusuf: 12/25; İsra: 17/53; Fâtır: 35/6; Yasin: 36/60.

⁶¹⁶ Bağavî, 7/197.

olur⁶¹⁷. Malının tamamını tasadduk etmesi Hz. Ebû Bekir'in tevekkül anlayışının seviyesini ortaya koymaktadır. O, malının tamamını tasadduk etmekle, bütün mülkün sahibinin Allah (cc) olduğunun şuurunda olduğunu göstermiştir. Bu şuurla hareket edeni Allah (cc) dünyada da, âhirette de mahcup etmez.

2.5.11. Adâlet

İnsanların cennete sevk edilmesine sebep olan önemli vasıflardan biri de hiç şüphesiz ki adalettir. Adalet kelimesi lugatte, her şeyi hak ettiği yere/mertebeyle koymak⁶¹⁸, insanın içindeki istikamet duygusu⁶¹⁹, eşitlik⁶²⁰ anlamlarına gelmektedir. Adalet zulmün zıddıdır⁶²¹. Aynı zamanda Allah'ın (cc) isimlerinden⁶²² olan 'adl'; istilah olarak, ifrat ve tefrite sapmadan, mükâfatı hak edene mükâfat ile cezayı hak edene ceza ile⁶²³ yani hak ile hüküm vermek demektir⁶²⁴. Söylediği söze, yaptığı şahitliğe⁶²⁵ ve verdiği hükme insanların rıza gösterdiği kişilere de 'racülün adlün'⁶²⁶ yani adaletli kişi denir. Bir başka açıdan adalet, dinin mahzurlu gördüğü şeylerden sakınmak suretiyle istikamet üzere olmak demektir⁶²⁷.

Dünya hayatının mutluluk ve huzurunu temin etmede, bireysel ve toplumsal ve hatta devletlerarası ilişkilerde son derece önemli olan adâlet, âhîret hayatının saadeti için de büyük önemi haizdir. Allah'ın (cc), her iki hayatın saadetini temine yönelik emirlerinden biri de adâlettir. O'nun emrine itaat ise farzdır: "*Allah (cc) adâleti, iyiliği ve akrabaya yardım etmeyi emredir...*" (Nahl: 16/90)⁶²⁸. Kur'an-ı Kerim'de, adâleti ele alan âyetlerden bu sıfatın da cennete gitmeğe vesile olacağı anlaşılmaktadır. Zira emredilen şeylerin yerine getirilmesinin cennete sevk edilmeğe sebep olduğu farklı ifadelerle belirtilmiştir⁶²⁹. Mesela Allah (cc) adil davranılmasını emreder ve adil olanları

⁶¹⁷ Kurtubî, 18/484; Beydâvî, 4/187; Nesefî, 4/1074; Ebû's- Suûd, 8/34; Âlûsî, 25/45.

⁶¹⁸ Yazır, 5/3117.

⁶¹⁹ *Lisanu'l- Arab*, 4/2838.

⁶²⁰ Râğîb, 423.

⁶²¹ *Lisanu'l- Arab*, 4/2838; Yazır, 5/3117.

⁶²² (Adl: Allah'ın ismi olarak, verdiği hükümlerde hevâsı kendisini yönlendirmeyen) *Lisanu'l- Arab*, 4/2838.

⁶²³ Râğîb, 423.

⁶²⁴ Ferâhidî, 3/110; Cevherî, 5/1760; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya, *Mekâyisü'l-Lüğa*, Thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Kahire 1979, 4/246; Cürcânî, 124.

⁶²⁵ Cevherî, 5/1760.

⁶²⁶ Ferâhidî, 3/110.

⁶²⁷ Cürcânî, 124.

⁶²⁸ Ayrıca bkz. Nisa: 4/58; Mâide: 5/8; En'am: 6/152; Nahl: 16/90; Şura: 42/15; Hucurât: 49/9.

⁶²⁹ Bakara: 2/110; Müzzemmil: 73/20.

sevdiğini bildirir⁶³⁰. Bu durum adil olanların cennete gireceğine açık bir işarettir. Hakka hukuka riâyet eden insanlar, adâlet vasfına sahip olurlar (A'raf: 7/159, 181). Ebû Hureyre'den nakledilen bir hadiste Rasûlüllah (s. a. v.) adâletli devlet reisinin âhirette arşın gölgesinde gölgeleneceğini bildirmiştir⁶³¹. Resûl-i Ekrem (s.a.v) doğrudan; “adaletli devlet reisi cennete girecektir” buyurmasa da; adaletli devlet reisinin arşın gölgesinde gölgeleneceğini müjde vermesi, imanla birlikte olan *adaletin* cennete girmeye vesile olacağını ortaya koymaktadır.

Özetle söylemek gerekirse, Allah'ın (cc) emirlerinin yerine getirilmesi, O'na itaat etmek demektir. O'na itaat edenlere ise cennet va'd edilmiştir: “*Kim Allah'a ve Peygamberine itaat ederse Allah onu, zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır; orada devamlı kalıcıdırlar; işte büyük kurtuluş budur* (Nisa: 4/13)⁶³². Allah'ın emrine itaat etmek, merhamete nail olup⁶³³ günâhların bağışlanmasına⁶³⁴, peygamberler, sıddıklar, şehitler ve sâlihlerle haşrolmaya⁶³⁵, cehennemden kurtulup⁶³⁶ cennete girmeye, orada mükâfatlara erişip⁶³⁷, ebedi bir şekilde mutlu olmaya⁶³⁸ sebep olacaktır. Madem adâlet de Allah'ın (cc) emirlerindendir, öyle ise adil müminler bütün bu nimetlere erişeceklerdir.

2.5.12. İnfâk

Cennete sevk edilmeye sebep olan önemli vasıflardan biri de infâkta bulunmaktır. *N f k* kök harflerinden türeyen ‘infâk’ kelimesi lugat itibariyle, harcadı, tüketti, yok etti, öldürdü vb. anlamlara gelir⁶³⁹. Bu yüzden insanın elinden malının çıktığını ve fakirleştiğini ifade etmek için: أنفق الرجل (adam harcadı) denilir⁶⁴⁰. Ancak İslamî literatürde bu kelime her türlü harcamadan ziyade malın ihtiyaca sarf edilmesini ifade etmek için kullanılır⁶⁴¹. Terim olarak ise, Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla kişinin

⁶³⁰ Hucurât: 49/9.

⁶³¹ Buhari, *Zekât*, 16.

⁶³² Bu manayı vurgulayan âyetlerden bazıları için bkz. Nisa: 4/69; Nur: 24/52; Ahzâb: 33/71; Fetih: 48/17.

⁶³³ Tevbe: 9/71; Nur: 24/56.

⁶³⁴ Ahzâb: 33/71.

⁶³⁵ Nisa: 4/69.

⁶³⁶ Ahzâb: 33/66.

⁶³⁷ Fetih: 48/16, 17.

⁶³⁸ Nur: 24/52.

⁶³⁹ Râğıb, 650; *Lisanu'l-Arab*, 6/4507.

⁶⁴⁰ Cevherî, 4/1560.

⁶⁴¹ Cürcânî, 36.

kendi servetinden harcaması, muhtaçlara aynî ve nakdî yardımda bulunması demektir⁶⁴². Aynı kökten gelen ‘nafaka’ kelimesi, insanın kendisini ve ailesini geçindirmek üzere harcadığı şeyleri ifade için kullanılır⁶⁴³. İnfâkın farz, vacip ve nafîle olanı vardır⁶⁴⁴. Zekât, farz olan infâka; fitre vermek vacip infâka; farz ve vacip olan infâkın dışında yapılan her türlü iyilikler de nafîle infâka örnektir. İnfâk türlerinin hepsi de Allah’ın rızasının tahsiline vesiledir.

İnfâk mal ile olabileceği gibi başka şeylerle de olur. Parası olan parasını, ilmi olan ilmini vb. infâkta bulunabilir. Sadaka-i cariye olarak bırakılan her türlü şey de infâk ürünüdür. Ülkemiz, ecdadımızın infâk örnekleriyle doludur. Hatta ülkemiz sınırlarının dışında ecdadımızın infâk yadigarı nice eserler mevcuttur. Bu uğurda kurulan nice vakıflar olmuştur. Bu vakıfların aracılığı ile inşa edilen camiler, medreseler, köprüler, çeşmeler, yollar vb. hep infâk anlayışının eseridir. Bu gibi yerlerde parasını infâk edenler olduğu gibi, ömrünü infâk edenler de olmuştur.

İnfâk, Bakara suresinin daha üçüncü âyetinde müminlerin üçüncü sıradaki özellikleri olarak geçer: *Onlar gayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar* (Bakara: 2/3)⁶⁴⁵. Ebeveyne, yakınlara, yetimlere, fakirlere ve yolculara infâkta bulunulabilir⁶⁴⁶. Hatta infak hususunda en yakınlardan başlanması tercih edilmelidir. Öyle ki bunun bir sorumluluk olduğu bilinmelidir. Bu hususu nazara veren birçok âyet mevcuttur⁶⁴⁷.

İnfâkta bulunmak, görünüşte malın azalmasına sebep olsa da Allah onun yerine başkasını vermektedir (Sebe: 34/39)⁶⁴⁸. İnfâkın, malın azalmasına değil, bilakis artmasına sebep olduğunu vurgulayan bir âyette mealen şöyle buyrulur: *“Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir. Allah’ın lütfu geniştir, O her şeyi bilir”* (Bakara: 2/261).

⁶⁴² Mustafa Çağırıcı, *İnfâk*, Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 22/289-290.

⁶⁴³ Ferâhîdî, 4/252; Râğîb, 650.

⁶⁴⁴ Râğîb, 650.

⁶⁴⁵ Ayrıca bkz. Âl-i İmrân: 3/17; Enfâl: 8/3; Hac: 22/35; Kasas: 28/54; Secde: 32/16; Şura: 42/38.

⁶⁴⁶ Bakara: 2/215.

⁶⁴⁷ Bakara: 2/83, 177; Nisa: 4/8, 36; A’raf: 8/41; Nahl: 16/90...

⁶⁴⁸ Benzer manadaki âyetlerden bazıları için bkz. Bakara: 2/265; Enfâl: 8/60.

Hem gizli hem de açık yapılabilen⁶⁴⁹ infâkın âhiret mükâfatına sebep olmasının ön şartı iman etmektir (Hadîd: 57/7). İnfâkta dikkat edilmesi gereken en önemli şey, onun Allah rızası için olmasıdır (Muhammed: 47/38). Bununla birlikte infâkta bulunan kimse malının iyisinden vermeğe⁶⁵⁰ ve infâkta bulunduğu kimsenin gönlünü incitmemeyeğe dikkat etmelidir. İnfâkta bulunup da başa kakmayan kimseleri cennette mükâfatlar beklemektedir ve onlar için âhirette korku ve üzüntü de olmayacaktır (Bakara: 2/262)⁶⁵¹. Bu dünyanın sonu onlar için bir güzelliştir (Ra'd: 13/22).

İnsan ister başkalarına infakta bulunsun, ister kendi ailesinin geçimi hususunda infakta bulunsun; israfa kaçmadan, fazla cimrilik de yapmadan orta seviyede infâkta bulunmağa özen göstermelidir (Furkan: 25/67). Zira yapılan infak az olduğunda ihtiyacı gidermemiş olur. Elinde bulunan malın çoğu harcadığında ise insan kendisini ve bakmakla yükümlü olduğu ailesini zor duruma düşürmüş olur (İsra: 17/29). Başkalarına infakta bulunacak kimseler, gerçek ihtiyaç sahiplerini gözetmelidirler (Bakara: 2/273).

Bazı önemli özelliklerle beraber infâkın da cennete gitmeye sebep olacağını bildiren şu âyetler dikkate şayandır: *(Resûlüm!) De ki: Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Takvâ sahipleri için Rableri yanında, içinden ırmaklar akan, ebediyyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve Allah'ın hoşnutluğu vardır. Allah kullarını çok iyi görür. (Bu nimetler) "Ey Rabbimiz! İman ettik; bizim günâhlarımızı bağışla, bizi ateş azabından koru!" diyen; Sabreden, dürüst olan, huzurda boyun büken, hayra harcayan ve seher vaktinde Allah'tan bağış dileyenler (içindir) (Âl-i İmrân: 3/15-17).*

Kur'an-ı Kerim infâka teşvik eder⁶⁵², infâkta bulunmamayı ise insanın kendi eliyle kendisini tehlikeye atması olarak kabul eder: *"Allah yolunda harcayın. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. Yaptığınızı güzel yapın; Allah güzel yapanları sever"* (Bakara: 2/195). İnfâk hususunda geç kalmak telafi edilecek bir hata değildir: *"Herhangi birinize ölüm gelip de: Rabbim! Beni yakın bir süreye kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam! demesinden önce, size verdiğimiz rızıktan harcayın"* (Münâfikûn: 63/10).

⁶⁴⁹ Bakara: 2/274; İbrahim: 14/31.

⁶⁵⁰ Bakara: 2/267; Âl-i İmrân: 3/92.

⁶⁵¹ Ayrıca bkz. Bakara: 2/272; Tevbe: 9/99.

⁶⁵² Bakara: 2/254.

İnfâk edilen mal bazı durumlarda boşa gider. Bu manayı ifade eden bir âyet mealen şöyledir: “Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer ki, sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak pürüzsüz kaya haline getirivermiştir. Bunlar kazandıklarından hiçbir şeye sahip olamazlar. Allah, kâfirleri doğru yola iletmez” (Bakara: 2/264)⁶⁵³.

Cennete yönlendirmeğe sebep olan şeyler saydığımız bu maddelerle sınırlı değildir. Bunların dışında ne kadar güzel özellik varsa -imanla birlikte olmak kaydıyla- onların tamamı bu kategoride değerlendirilebilir. Müminlerde bulunan bütün güzel özellikler aynı zamanda cennete gitme vesileleridir. Ancak biz daha fazla önem arz eden özellikleri nazara vermeğe çalıştık. Bu saydığımız maddelerin bir kısmı ve bunların dışında cennete gitmeye sebep olan bazı özellikler bir âyet grubunda topluca şöyle zikredilir: “Onlar, namazlarına devam eden kimselerdir. Onlar, mallarında; isteyenler ve (isteyemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir. Onlar hesap, mükâfat ve ceza gününü tasdik eden kimselerdir. Onlar, Rablerinin azabından korkan kimselerdir. Çünkü Rablerinin azabından emin olunamaz. Onlar, mahrem yerlerini koruyan kimselerdir. Ancak eşleri yahut sahip oldukları cariyeleri başka. Çünkü onlar (eşleri ve cariyeleri ile olan ilişkileri konusunda) kınanmazlar. Kim bunun ötesini isterse, işte onlar sınırı aşan kimselerdir. Onlar, emanetlerini ve verdikleri sözü gözetten kimselerdir. Onlar, şahitliklerini dosdoğru yapan kimselerdir. Onlar, namazlarını titizlikle koruyan kimselerdir. İşte onlar cennetlerde ikram göreceklerdir” (Meâric: 70/23-35)⁶⁵⁴.

2.6. İNSANI CEHENNEME SÜRÜKLEYEN HALLER

Bu başlık altında Allah'ın (cc) sevmediği davranışlardan küfür, şirk, nifâk, irtidat, zulüm gibi kalbî ve îtikadî durumlar başta olmak üzere, amelî olan diğer günâhlar⁶⁵⁵ sebebiyle insanların -birtakım etkenler olsa da sonuç itibariyle- kendi tercihleriyle, nasıl cehenneme sürüklendikleri üzerinde durulacaktır.

⁶⁵³ Nisa: 4/38; Tevbe: 9/54.

⁶⁵⁴ Benzer özellikler için bkz. Mü'minûn: 1-11.

⁶⁵⁵ Allah'ın sevmediği şeyler hakkında bkz. İsmail Karagöz, *Âyet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, 158-165.

2.6.1. Küfür

İnsanların cehenneme sürüklenmesine sebep olan şeylerin başında küfür gelir. ‘Küfür’, lugat anlamı itibariyle bir şeyi gizlemek demektir. Bu yüzden insanların görünmesini engellediği için geceye, tohumun toprağın altına girmesine sebep olduğu için çiftçiye kâfir denilmiştir⁶⁵⁶. Terim anlamı itibariyle ise küfür; Allah’ın (cc) varlığı ve birliği, peygamberlik ve din gibi iman esaslarından birini veya tamamını birden inkâr etmeye denir⁶⁵⁷. Küfür Kur’anî bir kavram olarak imanın zıddıdır⁶⁵⁸. İki zıt ise aynı kalpte bir arada bulunmaz. Yani bir insan hem mümin hem de kâfir olamaz.

Kur’an-ı Kerim’de cehennemin kâfirler için hazırlandığı⁶⁵⁹ ve onları öfkeyle beklediği (Mülk: 67/8) başka bir deyişle kâfirlerin mutlaka cehennemlik olduğu açık bir dille ifade edilir (Zümer: 39/8). Ayrıca cennetin ve nimetlerinin onlara haram olduğu bildirilir (A’raf: 7/50). Allah (cc) iman edenlerin dostu⁶⁶⁰, kâfirlerin de düşmanıdır (Bakara: 2/98). Bu itibarla Allah, dostlarıyla düşmanlarını cennette bir arada bulunduracak değildir. Elbette müminleri mükafat diyarı olan cennete sevk edeceği gibi, kâfirleri de azap diyarı olan cehenneme sevk edecektir⁶⁶¹.

2.6.2. Şirk

İnsanların cehenneme sürüklenmesine sebep olan önemli unsurlardan biri de şirktir. Türkçeye “putperestlik” diye çevrilen şirk kelimesi, lugat olarak; ortaklık, eşlik etme, aynı şeye iki kişinin sahip olması gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise, başka varlıkları Allah’a (cc) eş koşma, ortak yapma anlamına gelir⁶⁶². Şirke düşen kimseye müşrik denir⁶⁶³. Akletmek, heva ve hevese uymak, gelenek, makam-mevki hırsı, şeytanın aldatması, dünyevî gayeler vb. şeyler şirke düşme sebepleri arasında sayılmaktadır⁶⁶⁴.

Putlara tapmak sadece cahiliye dönemi gibi eski nesillere özgü bir davranış değildir. Putlara tapmanın şekli değişse de mahiyeti ve amacı değişmemektedir. Geçmişte olduğu

⁶⁵⁶ Râğıb, 559.

⁶⁵⁷ Râğıb, 560.

⁶⁵⁸ Ferâhidî, 4/38; Cevherî, 3/807; *Lisânu’l- Arab*, 5/3897.

⁶⁵⁹ Bkz. Bakara: 2/24; Âl-i İmrân: 3/31; Nisâ: 4/37; Enfâl: 8/14; İbrahim: 14/2; İsrâ: 17/8.

⁶⁶⁰ Bkz. Bakara: 2/257; Âl-i İmrân: 3/68, 122; Nisâ: 4/45; Mâide: 5/55; En’âm: 6/127; A’raf: 7/155; Enfâl: 8/40; Yusuf: 12/101; Hac: 22/78; Câsiye: 45/19; Muhammed: 47/11.

⁶⁶¹ Âl-i İmrân: 3/176-177; Mâide: 5/41.

⁶⁶² Cevherî, 4/1593; Râğıb, 341.

⁶⁶³ Cevherî, 4/1593-4; Mîr, 182-183.

⁶⁶⁴ Geniş açıklama için bkz. M. Kubat, 311-340.

gibi günümüzde de birtakım insanlar kendi elleriyle yaptıkları bazı nesnelere tapmaktadırlar⁶⁶⁵. İnsanların geçmişte taptıkları bu putlardan bazılarının ismi Kur'an-ı Kerim'de yer almaktadır⁶⁶⁶.

Râğıb, şirki, büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre büyük şirk, Allah'tan (cc) başka ilah olduğunu kabul etmek; küçük şirk ise, bazı işlerinde Allah'tan (cc) başkalarının da rızasını gözetmek, yani riyakârlık yapmaktır⁶⁶⁷. Ebû Said b. Ebî Fedâle el-Ensârî'den nakledilen bir hadis-i şerifte riya, 'gizli şirk' olarak nitelendirilir: *"Allah (cc) evvelkileri ve sonrakileri kendisinde şüphe olmayan kıyâmet gününde bir araya topladığında bir münadi şöyle nida eder: Kim Allah (cc) için işlediği bir amele başkasını ortak etti ise sevabını Allah'tan (cc) başkasından istesin. Allah'ın (cc), kendisine şirk koşulan şeylerin ortaklığına ihtiyacı yoktur"*⁶⁶⁸.

Kur'an-ı Kerim'de müşrikleri cehennemden beklediği⁶⁶⁹, cennetin onlara kesin bir şekilde haram olduğu ve onların bağışlanmayacağı haber verilir⁶⁷⁰. "... Biliniz ki kim Allah'a ortak koşarsa muhakkak Allah ona cenneti haram kılar; artık onun yeri ateştir ve zalimler için yardımcıları yoktur" (Maide: 5/72). Bu âyetin baş tarafında birtakım Hristiyanlar tarafından, Hz. İsa'nın ilahlaştırıldığı hatırlatılır. Peygamber bile olsa, onu Allah'a eş yapmak şirk olacağı için müşrikler ebedi cehennemle tehdit edilmişlerdir.

2.6.3. Nifâk

Cehenneme sürüklenmenin önemli sebeplerinden biri de hiç şüphesiz ki nifaktır. Münâfığın fiili olan nifâk, *n f k* kök harflerinden türemiştir. Aynı kökten gelen 'nâfika' bir tane giriş, bir tane de çıkış deliği bulunan köstebek yuvasına denir⁶⁷¹. Münâfıklık; ise insanın bir kapıdan dine girip diğer kapıdan çıkması⁶⁷², yani kalpten inanmayan insanların dilleriyle "inandık" demeleridir (Bakara: 2/8). Onların bu tutumunu ortaya koyan âyetlerden birinde şöyle buyrulur: *"(Bu münâfıklar) müminlerle karşılaştıkları vakit «(Biz de) iman ettik» derler. (Kendilerini saptıran) Şeytanlaşmış önderleri ile baş başa*

⁶⁶⁵ En'am: 6/74; A'raf: 7/138; İbrahim: 14/35; Enbiya: 21/57; Şuara: 26/71.

⁶⁶⁶ Necm: 19-20; Nuh: 71/23.

⁶⁶⁷ Râğıb, 342.

⁶⁶⁸ İbn Mâce, *Zühd*, 21.

⁶⁶⁹ Bkz. Bakara: 2/165; Nisâ: 4/121; Şuarâ: 26/213.

⁶⁷⁰ Nisâ: 4/48, 116.

⁶⁷¹ Cevherî, 5/1560.

⁶⁷² Râğıb, 650.

kaldıklarında ise: Biz sizinle beraberiz, biz onlarla (müminlerle) sadece alay ediyoruz, derler” (Bakara: 2/14).

Nifâk, îtikadî ve amelî olmak üzere iki açıdan değerlendirilebilir. Îtikadî ve amelî nifâkın belirtileri vardır. Aldatma, fesat, yalan yere yemin, iftira vb. şeyler îtikadî nifâkın belirtilerindendir. Sözde aşırılık, ikiyüzlülük, namazda cemaate devam etmemek, namazı geciktirmek, cihaddan geri kalmak vb. şeyler de amelî nifâkın belirtilerindendir⁶⁷³. Îtikadî nifâk küfürdür. Ancak amelî nifâk küfür değildir. Dolayısıyla îtikadî nifâk sahibi ebedi cehennemde kalacakken, amelî nifâkın sahibinin cehennem cezası ebedi değildir⁶⁷⁴.

İslam'ın ilk döneminden itibaren münafıklar, İslam'ın ve Müslümanların sinsi düşmanı olmuşlardır. Tarihte ve günümüzde Müslümanların en çok zarar gördüğü kesim hiç şüphe yok ki münafıklardır. Onlar kendilerini insanlara belli etmemeğe çalışırlar. Ancak Allah'tan (cc) gizlenemezler⁶⁷⁵. İyiliğe engel olmaları ve kötülüğü teşvik etmeleri onların ana özelliklerinden biridir⁶⁷⁶.

Allah ve Resulüne karşı gelmeleri ve nifâkları, onları cehenneme doğru⁶⁷⁷, hatta en alt tabakasına sürüklemektedir (Nisa: 4/145). Bu onlar için kaçınılmaz bir sonudur. Hatta onlar için peygamber bile bağışlanma dilese, üstelik bu isteğini yetmiş kez tekrarlasa bile, Allah münâfıkları affetmeyeceğini bildirmiştir⁶⁷⁸. Münafıkların cehennemlik olduklarını en net bir şekilde ortaya koyan âyetlerden birisi mealen şöyledir: *“Allah erkek münafıklara da kadın münafıklara da kâfirlere de içinde ebedî kalacakları cehennem ateşini vâdetti. O, onlara yeter. Allah onlara lânet etmiştir! Onlar için devamlı bir azap vardır”* (Tevbe: 9/68).

2.6.4. İrtidat

Cehenneme sürüklenmenin sebeplerinden biri de irtidattır. İrtidat, Müslüman olduktan sonra küfre dönmek⁶⁷⁹ demektir. Dinden dönene ise mürted denir. Kur'an-ı Kerim'de bir insanın Müslüman olup da belli bir süre salih amel işledikten sonra tekrar

⁶⁷³ Îtikadî ve amelî nifâkın belirtileri hakkında geniş bilgi için bkz. S. Kılıç, *Nifak*, 66-155.

⁶⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Kılıç, *Kur'an'a Göre Nifak*, 33-46.

⁶⁷⁵ Enfal: 9/101.

⁶⁷⁶ Enfal: 9/67.

⁶⁷⁷ Bkz. Bakara: 2/10, 206; Âl-i İmrân: 3/176-177; Nisâ: 4/138; Mâide: 5/41; Tevbe: 9/49, 63; Fetih: 48/6; Hadîd: 57/13; Mücadele: 58/8; Haşir: 59/15.

⁶⁷⁸ Nisâ: 4/145; Tevbe: 9/80; Münâfikûn: 63/6.

⁶⁷⁹ Râğib, 255; Ebu'l- Bekâ, 477; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 8/90; *Lisânu'l- Arab*, 3/1621.

küfre dönmesi ve kâfir olarak ölmesi durumunda, Müslüma iken işlediği salih amellerin boşa gideceği bildirilir: “Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da, âhirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır.” (Bakara: 2/217). Bu âyette irtidadın, cehenneme sevk eden sebeplerden biri olduğu açık bir dille ifade edilmiştir. Ancak Nahl suresi 106. âyet bu azabın, zor altında ve kalbiyle değil de sadece diliyle dinden döndüğünü ifade edenler için olmadığı, bilakis Müslüman olduktan sonra Şeytanın aldatmasıyla ve isteyerek yeniden küfre dönenler için olduğu bildirilir⁶⁸⁰.

Bir âyet-i kerimede, irtidadı adet haline getirenlerin yani inandıktan sonra irtidat edip de sürekli iman ve küfür arasında gidip gelerek sonunda küfürde karar kılanların artık bağışlanmayacağı bildirilir: “İman edip sonra inkâr edenleri, sonra yine iman edip tekrar inkâr edenleri, sonra da inkârlarını arttıranları Allah ne bağışlayacak, ne de onları doğru yola iletecektir” (Nisa: 4/137). Bu âyet-i kerime mürtedler hakkındaki en net âyetlerden biridir. Bu âyet sonrasındaki âyetle birlikte değerlendirilirse, o zaman bu âyetin kastettiği kimselerin münafıklar olduğu ortaya çıkar. Zira bir sonraki âyette “Münafıklara, kendileri için acı bir azap olduğunu müjdele!” (Nisa: 4/138) buyrulur.

2.6.5. Zulüm

Cehenneme sürükleyen bir diğer cürüm zulümdür. Lugatte, bir şeyi kendisine ayrılan yere değil de başka bir yere koymak, anlamına gelen ‘zulüm’⁶⁸¹ terim olarak, haktan batıla doğru sınırı aşmak, haksızlık etmek; başka bir deyişle, kendi mülkünün sınırını aşıp başkasının mülkünde tasarruf etmeye⁶⁸² veya tamamen ele geçirmeye kalkışmaktan ibarettir⁶⁸³. Kur’an-ı Kerim’de şirk en büyük zulüm olarak ifade edilmiştir. Bunun sebebi, Allah’ın (cc) ilahlık vasfının adeta gasp edilerek haksızlıkla putlara verilmesidir.

Hükemâ zulmü üçe ayırır: 1. İnsan ile Allah (cc) arasında olan zulüm⁶⁸⁴. İnsanın Allah’a (cc) karşı yapmış olduğu zulümlerinin en büyükleri küfür, şirk ve nifâktır⁶⁸⁵.

⁶⁸⁰ Ayrıca bkz. Muhammed: 47/25.

⁶⁸¹ Mâturidî, *Te’vilât*, 1/555; Cevherî, 5/1977; İbn Fâris, 3/468; Râğıb, 411; *Lisânu’l- Arab*, 4/2756; Fîrûzâbâdî, *El-Kâmûs*, 1134.

⁶⁸² Cürcânî, 121; Ebu’l- Bekâ, 594.

⁶⁸³ Ferâhidî, 3/78.

⁶⁸⁴ Âl-i İmran: 3/182; Enfâl: 8/51; Hac: 22/10; Fussilet: 41/46; 50/29.

⁶⁸⁵ En’am: 6/21; Hud: 11/18; Lokman: 31/13; Zümer: 39/32; İnsan: 76/13.

İnsan Allah'a (cc) şirk koştukla kendisine de zulmetmiş olur (Bakara: 2/54). Çünkü müşrik şirkiyle cehenneme girme sonucunu hazırlamış oluyor. 2. İnsanların birbirlerine yaptıkları zulüm⁶⁸⁶. Kur'an'da küfür ve şirkin dışında, yalancı peygamberlik iddiasında bulunmak (En'am: 6/93), adam öldürmek⁶⁸⁷, yeryüzünde fitne fesat çıkarmak (Tevbe: 9/47), kendisine yapılan kötülüğe daha fazla bir kötülükle karşılık vermek (Şûrâ: 42/40), yetimin malını haksızca yemek (Nisa: 4/10), camilere ve oralarda Allah'ın zikredilmesine mani olmağa çalışmak (Bakara: 2/114) vb. davranışlar 'zulüm' kelimesiyle ifade edilmiştir. 3. İnsanların bizzat kendilerine ettikleri zulüm⁶⁸⁸. Kişinin kendisine zulmetmesi ya küfür, şirk, nifak, irtidat, başta olmak üzere günâhlarla ve ibadetlerin terki vb. sebeplerle nefsinin Allah'ın azabına uğratmasıyla veya gerek dünyevî, gerekse dinî menfaatleri kaçırmalarıyla olur⁶⁸⁹. Râğıb, zulümle ilgili olarak hükemânın yukarıdaki üç görüşünü naklettikten sonra: "Hakikatte bu üç zulmün üçü de kişinin kendisine zulmetmesidir. Zira insan zulme niyetlendiği zaman evvela kendisine zulmeder"⁶⁹⁰ der.

Zulmeden kimse, eğer ettiği zulmün âhiretteki cezasının ne olduğunu görecektir o cezadan kurtulmak için her şeyini vermek ister: "(O zaman) zulmeden herkes yeryüzündeki bütün servete sahip olsa (azaptan kurtulmak için) elbette onu feda eder..." (Yunus: 10/54). Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın (cc) sevmediği zulüm (Âl-i İmrân: 3/57) hem dünya da⁶⁹¹ hem de âhirette Allah'ın (cc) azabına sebep olan şeyler arasında zikredilmiştir⁶⁹². Zulmedip de tevbe etmeden âhirete giden kimsenin bağışlanması da söz konusu değildir: "İnkâr edip zulmedenleri Allah asla bağışlayacak değildir. Onları (başka) bir yola iletecek de değildir" (Nisa: 4/168). Âyetteki bu tehdit, tevbe etmeyip de küfür üzere hayatına devam edip ölenler içindir⁶⁹³. Zulmü ele alan âyetler genel bir incelemeye tabi tutulduğunda anlaşılacaktır ki, inançla ve ibadetlerle ilgili bir zulümden bahsedilmişse kastedilen ya şirktir⁶⁹⁴ ya da doğrudan küfürdür⁶⁹⁵.

⁶⁸⁶ Nisa: 4/160; İsrâ: 17/33; Şûrâ: 42/40, 42.

⁶⁸⁷ Mâide: 5/29; İsrâ: 17/33.

⁶⁸⁸ Âl-i İmrân: 3/135; Bakara: 2/35, 231; Nisa: 4/64; Neml: 27/44; Fâtır: 35/32.

⁶⁸⁹ Taberî, 4/183; Râzî, 5/228-229.

⁶⁹⁰ Râğıb, 411.

⁶⁹¹ Enfâl: 8/54; Kehf: 18/59; Enbiya: 21/11; Hac: 22/45; Mü'minûn: 23/27; Neml: 27/52.

⁶⁹² Bakara: 2/59, 165; A'raf: 7/41; Yunus: 10/52; Nahl: 16/85; Furkan: 25/19; Sebe: 34/42; Zuhuruf: 43/65.

⁶⁹³ Râzî, 8/423.

⁶⁹⁴ Âl-i İmrân: 3/151; En'am: 6/82; Yunus: 10/106; Lokman: 31/13; ayrıca bkz. Mâturîdî, *Te'vîlât*, 1/555; Neseî, *Medârik*, 1/263; İbn Cevzî, 2/258; Ebû Hayyân, 3/416.

⁶⁹⁵ Kehf: 18/29; Furkan: 25/4.

Hız. Âdem ile Hız. Havva cennetteki yasaklanan ağacın meyvelerinden yemelerinin ardından yaptıkları hatayı zulüm olarak nitelendirmişler ve bağışlaması için Allah'a (cc) dua etmişlerdir: *(Âdem ile eşi) dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz* (A'raf: 7/23). Bu dualarının karşılık bulduğu Kur'an'da şu ifadelerle yer alır: ... *Âdem, Rabbinden bir takım ilhamlar aldı ve derhal tevbe etti. Çünkü Allah tevbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır* (Bakara: 2/37).

Ölüm gelip çatığında (İbrahim: 14/44) veya ölümünün ardından âhirette; “pişman oldum” demek manasızdır⁶⁹⁶. Ancak insan hayattayken zulümlerinden pişman olup, tevbe edip, kötülüklerin yerine iyilik yapsa, işlediği zulüm günâhının da affedilmesi mümkündür: “*Ancak, kim haksızlık eder, sonra, işlediği kötülük yerine iyilik yaparsa, bilsin ki ben (ona karşı da) çok bağışlayıcıyım, çok merhamet sahibiyim* (Neml: 27/11)⁶⁹⁷.

2.6.6. Diğer Günâhlar

Kur'an-ı Kerim'de insanların cehenneme sürüklenmesine sebep olan başka günahlardan da bahsedilir. Bu günahların neler olduğuna geçmeden önce, günah kavramı üzerinde durmak, sonra da cehenneme sürüklenmeye sebep olan günahlardan bahsetmek daha uygun olacaktır. Günâh kavramı farsça bir kelime olup, Türkçede; suç, ilâhî emirlere aykırı olan davranış ve vicdanı rahatsız eden kabahat anlamlarına gelir⁶⁹⁸. Kur'an ve sünnette “günâh” kavramı karşılığında; kebâir, seyyie, zenb, ism, fisk, fücür, isyan, tuğyan, cenef, fesad, isrâf, hata, hûb, hubs, vizr, rics, cürüm, fahşa, dalalet, vb. kelimeler kullanılmaktadır⁶⁹⁹. Bu kavramların her biri günâhların büyüklü küçüklü farklı boyutlarını karşıladığı da anlaşılmaktadır.

Kur'an-ı Kerimde, cehenneme gitmeğe sebep olduğu bildirilen bazı günâhlara ve bunlardan uzak durulması gerektiğine dikkat çekilir. Zira bu günâhlar işlendiği takdirde insanların dünya hayatlarını bile cehenneme çevirmektedirler. Zulüm⁷⁰⁰, içki, kumar, zina, kul hakkı yemek, savaşa çıkmamak veya savaştan kaçmak, nankörlük etmek, kötülük işlemek, cimrilik, bir mümini kasten öldürmek, yeryüzünde bozgunculuk

⁶⁹⁶ Furkan: 25/27; Zuhuf: 43/39.

⁶⁹⁷ Ayrıca bkz. Âl-i İmrân: 3/135; Nisa: 4/64, 110; Maide: 5/39.

⁶⁹⁸ S. Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, (1. Baskı), Hibaş Yay. Konya 1984, 25.

⁶⁹⁹ S. Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 122-203; O. Kara, 306.

⁷⁰⁰ Bkz. Kehf: 18/87; Furkân: 25/19, 37; Tûr: 52/47; İnsân: 76/31.

çıkarmak vb. günâhlar da insanı cehenneme sürükleyen sebepler arasında zikredilmektedir⁷⁰¹. Sonuç itibariyle insan kalbi günâhtan rahatsız olur. İlk defa yalan söyleyen veya içki içen kişi, kalben sıkıntı hisseder. Fakat günâha devam ettikçe, kalp duyarlılığını kaybeder⁷⁰² ve cehenneme doğru sürüklenir.

2.7. GÜNÂHLARDAN TEMİZLENME YOLLARI

İnsan sevap ve günâh işlemeye meyilli bir varlık olarak yaratılmış olup, cennete veya cehenneme gitmesine sebep olacak her iki yol da kitap ve sünnet tarafından kendisine açıklanmıştır. Mü'min, kirlendiğini fark ettiği elbisesini temizleyip sonra insanların arasına çıkmak istediği gibi, Rabbinin huzuruna çıkacağı zaman da günâhlarla kirlenen ruhunu temizleyip sonra O'nun huzuruna çıkmayı istemelidir. Hemen hemen her konuda olduğu gibi günâhlardan temizlenmenin nasıl mümkün olacağı hususunda da Kur'an bizi bilgilendirmektedir.

Kur'an-ı Kerim'deki âyetlere göre âhiret yolculuğunda işlenen günâhlardan temizlenme yolları arasında şunları saymak mümkündür:

- a) Mümin ve Müslüman olmak (Ahkâf: 46/35).
- b) Peygambere uymak (Âl-i İmran: 3/31).
- c) Allah'ın kitabına tabi olmak, namazı kılmak ve kendilerine verilen rızıktan Allah için gizli ve açık sarf etmek (Fâtır: 35/28-30).
- d) Allah'tan korkmak ve peygambere inanmak (Hadîd: 57/28; Enfâl: 8/29).
- e) Kendi eş ve çocuklarının yanlışlarını bağışlamak (Teğâbun: 64/14).
- f) Birden fazla evli olan erkeklerin adil davranmaları ve günâhtan sakınmaları (Nisâ: 4/129).
- g) Kötülükten yüz çevirip tevbeye yönelmek (İsrâ: 17/25).
- h) Sadakat göstermek (Ahzâb: 33/24).
- i) Sâlih amel işlemek ve doğru yolda gitmek (Tâhâ: 20/82).
- j) Kur'an'a uymak ve görmeden Allah'tan korkmak (Yâsîn: 36/11; Mülk: 67/12).
- k) Büyük günâhlardan ve edepsizliklerden kaçınmak (Necm: 53/32).
- l) Bir başkasını bağışlamak (Nûr: 24/22).

⁷⁰¹ Nisâ: 4/18, 37, 93, Mâide: 5/33; Tevbe: 9/39; İbrahim: 14/7; Fetih: 48/16.

⁷⁰² Eren, *İnsan ve Eğitim*, s. 40.

- m) Mağfiret istemek⁷⁰³.
- n) Peygamberlerin, ümmetleri için istiğfarda bulunması (Nisa: 4/64).
- o) Hicret etmek ve Allah yolunda cihad etmek (Bakara: 2/218; Saf: 61/1012).
- r) Doğru söz söylemek (Ahzâb: 33/70).
- s) Allah rızası için ödünç vermek (Teğâbun: 64/17).
- t) Allah yolunda öldürülmek veya ölmek (Âl-i İmran: 3/157)⁷⁰⁴.
- u) Kötülükten sonra iyilik yapmak (Neml: 27/10-11).

Yukarıda sayılanların dışında, Kur'an-ı Kerim'de daha başkaca bağışlanma vesileleri de yer almaktadır. Bu şartlardan bir kısmı Ahkâf suresi 35. âyetinde peş peşe zikredilir: İtaatkâr, doğru, sabırlı, mütevazı, sadaka veren, oruç tutan, namuslu ve Allah'ı (cc) çok zikreden olmak.

Günâhlardan kurtulma yolları farklı şekillerde de tasnife tabi tutulmuştur. O tasniflerden birisi özetle şu şekildedir:

A- Dünyada Günahlardan Kurtulma Yolları:

1) Tевbe. Yapılan tevbenin kabulü için şu esaslara dikkat etmek gerekir: İşlenen günahı uzaklaşmak, pişmanlık duymak, bir daha günaha dönmemeye karar vermek, işlenen günah kul hakkına taalluk ediyorsa hakkı sahibine iade edip helallik istemek.

2) Günâhların örtülmesi. Bu hususta referanslardan birisi şu mealdeki âyettir: *لَنْ يُغْفَرَ لَإِيَّاتٍ الْإِسْمَاتِ يُذْهِبُ السَّيِّئَاتِ* iyilikler kötülükleri giderir (Hud: 11/114). Günâhların örtülmesinin ön şartı olarak insanın iyilikleri zikredilmiştir. *الْحَسَنَاتِ* (iyilikler) ile kastedilen, farz olan ve farz olmayan her türlü tâattir.

3) İstiâze. Şeytanın saptırmaya çalışmasına karşı Allah'a sığınmaya istiâze denir⁷⁰⁵. Allah (cc) insanlardan kendisine sığınmalarını istemektedir⁷⁰⁶. O'na sığınmak bir nevi duadır. O, katında duanın çok büyük önemi olduğunu⁷⁰⁷ ve her duaya cevap vereceğini⁷⁰⁸ beyan buyurmuştur. Bu durumda istiâzenin günahlardan kurtuluş yollarından biri olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁰³ Bakara: 2/58; A'râf: 7/161.

⁷⁰⁴ Burada sayılan maddelerin geniş açıklamaları için bkz. Lokman Bedir, *Kur'an'da İlahî Mağfiret*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013, 58-68.

⁷⁰⁵ Râğıb, 457.

⁷⁰⁶ A'râf: 7/200; Nahl: 16/98; Mü'minûn: 23/97, 98; Mümin: 40/56; Fussilet: 41/36; Felak: 113/1; Nas: 114/1...

⁷⁰⁷ Furkan: 25/77.

⁷⁰⁸ Mümin: 40/60.

4) Meleklerin duası. Müminlerin günahlarının örtülmesi ve bağışlanmasına yönelik meleklerin istiğfarda bulunmalarına iki surede yer verilir⁷⁰⁹. Allah (cc), kendisine dua eden meleklerin dualarını boşa çıkaracak değildir.

5) Vicdanın murakabesi. Her insan, yaptıklarının veya yapmadıklarının doğruluk ve yanlışlığını anlayıp tartabileceği manevi bir ölçüğe, yani vicdana sahiptir. İnsan hayattayken vicdan muhasebesi yapıp da günahlarından kurtulmak isterse tevbe eder, günahlarının örtülmesini ister ve bu hususta Allah'a sığınır. Allah'a sığınan kimse bilir ki, günahları O'ndan başka bağışlayacak yoktur⁷¹⁰.

B- Âhirette Günahlardan Kurtulma Yolları:

1) Allah'ın (cc) affetmesi. Kur'an'da birçok âyette bu hususa yer verilir. Onlardan birisi mealen şöyledir: *De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir* (Zümer: 39/53)⁷¹¹.

2) Allah'ın izniyle şefaitle affedilme. Âyetler ışığında şefaatin tahakkukuyla ilgili şu şartlar ileri sürülmektedir: a. Dileyen herkes değil, Allah'ın (cc) dilediği şefaatchi olabilir. b. Şefaatchi herkes için şefaet talebinde bulunamaz. c. Şefaatchi Allah'ın huzurunda kendi prestiji için hareket etmez, fakat bazı üstünlüklerini sayarak şefaet edilecek kimsenin bağışlanmasını ister⁷¹². Üçüncü Bölümün ilgili konusunda şefaet hakkında detaylı bilgi verilecektir.

3) Cezayı çekerek azaptan kurtulma⁷¹³. Günahları sebebiyle azapla cezalandırılan kimseler, cehennem cezası bittikten sonra çıkarılıp cennete konulacaklar demektir⁷¹⁴.

2.8. ÂHİRET YOLCULUĞUNDA ÖMRÜN SONA ERMESİ

İnsanların ömrü sona erdiği gibi toplumların da ömrü sona erer. Neticede dünyanın ve kâinatın ömrü de sona erecektir. Bu hususu vurgulayan âyet ve hadisler oldukça fazladır. Bireysel ömrün sona ermesini ele alan bir âyet mealen şöyledir: *"Her can ölümü*

⁷⁰⁹ Mümin: 40/7; Şûrâ: 42/5.

⁷¹⁰ Âl-i İmran: 3/135. Geniş bilgi için bkz. Bilgiz, *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, 126-146.

⁷¹¹ Benzer âyetler için bkz. Âl-i İmran: 3/129; Nisa: 4/48; Maide: 5/18; Yusuf: 12/92; Fetih: 48/14...

⁷¹² S. Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 404-405 (Muhammed Draz, La Morale Du Coran, 125'den naklen).

⁷¹³ Yapılan bu tasnif hakkında geniş bilgi için bkz. S. Kılıç, *Kur'an'da Günah Kavramı*, 368-409.

⁷¹⁴ Benzer bir tasnif için bkz. Mustafa Türkgülü, *Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelamî Tartışmalar*, Diyanet İlmi Dergi, Cilt: 36, Sayı: 4, Ekim-Kasım-Aralık 2000, 63-88.

tadacaktır. Sonunda bize döndürüleceksiniz” (Ankebût: 29/57). Toplumların ömrünün sona ermesini dile getiren bir âyet ise mealen şöyledir: “Her toplumun bir sonu vardır. Sonları geldiğinde, ne bir süre ertelenebilir ne de öne alınabilirler” (A’râf: 7/34). Kâinatın ömrünün sona ermesi de birçok âyette dile getirilir. Onlardan birisi mealen şöyledir: “Sûr’a üfürüldüğü gün, -Allah’ın diledikleri müstesna-, göklerde ve yerde bulunanlar hep dehşete kapılır. Hepsi boyunları bükük olarak O’na gelirler” (Neml: 27/87).

Râzî’nin ifadesine göre, seleften birinin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Ben, Asr sûresinin manasını, bir buz satıcısından öğrendim. Çünkü o satıcı bağırıyor ve: “Ana sermayesi eriyip yok olana merhamet ediniz! Ana sermayesi eriyip yok olana merhamet ediniz!...” diyordu. Bunun üzerine ben dedim ki; إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ *insan gerçekten ziyan içindedir* (Asr: 103/2) ifâdesinin manası, işte budur. Çünkü artık insanın üzerinden ikindi de geçiyor, böylece ömrü bitiyor, ama insan henüz bir şeyler kazanmış değil... O halde insan ziyandadır”⁷¹⁵.

2.8.1. İnsan Ömrünün Sona Ermesi

Bu başlıkta ecel, ölüm sarhoşluğu, ölüm ve tenâsuh/reenkarnasyon kavramları ele alınacaktır. Ecel, ödenecek borcun son günü⁷¹⁶, bir şeyin tespit edilen, kararlaştırılan vakti⁷¹⁷ gibi manaları da bulunmakla birlikte dini bir terim olarak, Allah’ın (cc) ezelde yazmış olduğu, ister katledilerek ister başka türlü, ne şekilde olursa olsun⁷¹⁸ insan ömrünün sona erdiği gün⁷¹⁹, ölümle noktalanan vakit⁷²⁰ demektir.

‘Ecel’ kavramı hayatı tadan her varlık için kullanılır. Zira hayatı tadan her şey ölümü de tatmaktadır⁷²¹. İbn Cevzî’nin (v. 597) İbn Abbas’a (r. a) isnad ettiği bir görüşe göre İbn Abbas şöyle der: *De ki: Size vekil kılınan ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabbinize döndürüleceksiniz* (Secde: 32/11) âyeti nazil olduğunda dediler ki, “bu âyet ancak insanoğlu için nazil olmuş. Cinler, kuşlar

⁷¹⁵ Râzî, 23/389.

⁷¹⁶ İbn Fâris, 1/64.

⁷¹⁷ Cevherî, 4/1621; Râğıb, 13.

⁷¹⁸ Ebu’l- Bekâ, 49.

⁷¹⁹ Râğıb, 13; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, 27/434.

⁷²⁰ Ferâhidî, 1/58; Fîrûzâbâdî; *El-Kâmûs*, 960; *Lisânu’l- Arab*, 1/32.

⁷²¹ Mâturîdî, *Te’vilât*, 1/367.

ve hayvanlar için ölüm zikredilmemiş”. Bunun üzerine; كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ *Her canlı ölümü tadacaktır...* (Âl-i İmrân: 3/185) âyeti nazil oldu⁷²².

Ölüm, ruhun bedenden ayrılması hadisesidir. Ölüm, Allah’a (cc) ve âhirete inanan ve inanmayan, Allah’tan (cc) korkan ve korkmayan herkes için kaçınılmaz gerçekliktir (Bakara: 2/19). Doğmak, yani dünyaya gelmek insanların kendi elinde olmadığı gibi ölmek de kendi ellerinde değildir. Şu âyet-i kerime bunu açık bir dille ifade eder: “*Hiçbir kimse Allah’ın izni olmadan ölmez. Ölüm belirli bir süreye göre takdir edilmiştir*”⁷²³.

Allah, eceli geldiğinde hiç kimseyi (ölümünü) ertelemez. Allah, yaptıklarınızdan haberdardır (Münâfikûn: 63/11). Bu ve benzeri âyetler ecelin vaktinin belirli olduğunun delilidir. Bu durumda bir insan yakalandığı amansız bir hastalıktan veya geçirdiği bir kazadan dolayı genç yaşta ölse, eceli gelmeden öldüğü söylenemez⁷²⁴. Her halükârda eceliyle vefat etmiştir. Maktulün eceli hakkında ehl-i sünnet; “öldürülen kişi eceliyle ölmüştür” der. Mutezileye göre maktul eceliyle ölmemiştir. Allah’ın (cc) öldürülen kişi için belirlediği hayat süresi erken bitirilmiştir. Bu konuda isabetli olan ehl-i sünnetin görüşüdür⁷²⁵. Sonuç olarak ister tabîî, ister öldürme (katl) sûretiyle veya kaza sebebiyle olsun, vukû bulan ölüm hadiselerinde her ölen kişi, şüphesiz eceli ile ölmüştür. Çünkü kelime manasından da anlaşıldığı gibi ecel, ölüm vaktidir ve onu ifade eder⁷²⁶.

Şu âyette iki tane ecel zikredilmiştir: هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ “Sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O’dur. Bir de O’nun katında muayyen bir ecel (kıyâmet günü) vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz” (En’âm: 6/2). Âyette geçen iki “ecel” kavramından birincisiyle ölüm, ikincisiyle kıyamet kastedilmiştir. Ancak birinci ecel kelimesiyle ömür müddetinin, ikincisiyle ölüm vaktinin kastedildiği de⁷²⁷ söylenmiştir. Her halükârda bir şeyin tamamen sona ermesi demektir⁷²⁸.

⁷²² İbn Cevzî, 1/517.

⁷²³ Bkz. Âl-i İmrân: 3/145; En’âm: 6/2; İsrâ: 17/99.

⁷²⁴ Osman Karadeniz, *Ecel Üzerine*, (1. Baskı), Anadolu Matbaacılık, İzmir 1992, 22.

⁷²⁵ N. Es- Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 153; Ş. Gölcük – S. Toprak, *Kelam*, 398; ayrıca bkz. Yunus Kaya, *İlm-i Kelam*, (1. Baskı), Uzakülke Yay. Erzurum 2010, 274; Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistematik Kelam*, (1. Baskı), Diyanet Vakfı Yay. Ank. 2015, 302.

⁷²⁶ Karadeniz, 15. Aynı izahın farklı bir versiyonu için bkz. 47-48.

⁷²⁷ İbn Kuteybe, 150; Mâtürîdî, 2/98; Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/322.

⁷²⁸ Mâtürîdî, 2/98.

İbn Kayyım el- Cevziyye, ömrün bitmesinin, diğer bir deyişle ölümün, mümin ve kâfir için ne anlama geleceği hakkında şöyle der: *“Allah’a (cc) iman ve itaat edenlerle cennet arasında ancak dünya hayatının bir perdesi bulunur. Nitekim ölüm o perdeyi onlar için yırtıverince onlar da ikamet edecekleri nimetlere ve göz aydınlıklarına nail olurlar. Tıpkı Allah’ın (cc) düşmanlarıyla ateşin arasında ancak bir hayat örtüsünün bulunduğu gibi ki, ölüm bu örtüyü yırttığı vakit hüsrana ve acılara dûçar olurlar”*⁷²⁹.

İnsanların uzun ya da kısa ömürlü olmalarına Allah (cc) karar verir. Allah’ın (cc) belirlediği ecelin vaktini tespit hususunda insanların yetkileri yoktur. İnsanlar hastalandığında bir bakarsınız hayatlarının sönmemesi için hastane hastane dolaşırlar. Ancak Allah, eceli geldiğinde hiçbir kimseyi asla ertelemes⁷³⁰. Eceli gelen âhiret yolculuğuna devam edecektir.

İnsanların sağlıklıyken ve ölümle burun buruna geldiklerinde nasıl bir ölüm psikolojisi içerisinde olduklarını şu âyet özetlemektedir: *“İnsan ölümü kendisine uzak gördüğünde onu adeta temenni eder. Ancak ölümle burun buruna geldiğinde, ya da can boğaza dayandığında bakıp durur.”*⁷³¹.

Allah yolundan sapmış olan Yahudi ve Hristiyanlar yaptıkları yanlışlardan dolayı kolay kolay ölümü temenni etmezler. Aslında ölüm, sadece inanmayanların veya inançları bozuk olanların korkup kaçtıkları bir şey değildir. Ondan herkes bir şekilde korkar ve kaçmak ister ama nafile... Zira insan nerde olursa olsun isterse sağlam kalelere sığınsa da ölüm ona ulaşacaktır. Ölüm gelip çatmadan insanlar günâhlarına mutlaka tevbe etmelidirler. Zira ölüm, tevbe etme süresinin de sona erdiği andır⁷³².

İnsan ömrünün son anlarına, diğer bir deyişle insanın dünya hayatına veda etmeye yaklaştığı anlara **“sekerât-ı mevt”** yani ölüm sarhoşluğu denir. *“Sekr, kişi ile akli arasına giren, akli gideren bir hal demektir ki, akli gideren sarhoş edici maddelere genel olarak “müskir” ya da “müsekkir” adı verilmektedir. Bu kelime, gazap, aşk, elem, dalgınlık veya bir acıdan ötürü gelen baygınlık için de kullanılmakta ve bu hale de “sekr” denilmektedir. “Sekr”in çoğulu “sekerât” ile, ölüm anındaki ızdırıp ve baygınlıklar kastedilmektedir*⁷³³.

⁷²⁹ İbn Kayyım el-Cevziyye, Thk. Muhammed Üzeyr Şems, Dâru’l- İlmi’l- Fevâid, el-Fevâid, Tsz. 281.

⁷³⁰ Mü’min: 40/67; Sebe: 34/30; Nahl: 16/61; Münâfikûn: 63/11; Nûh: 71/3.

⁷³¹ Bkz. Âl-i İmrân: 3/143; Vâkıa’: 56/83-84.

⁷³² Bakara: 2/94-95, 243. Nisâ: 4/18, 78,

⁷³³ Toprak, Ölümünden Sonraki Hayat, 73.

İnsanın âhiret yolculuğunun dünya hayatı safhasının sona ermesi iyice yaklaştığı zaman kendisinde bazı belirtiler olur. Bazen gözleri bir yere sabitlenir veya kayar. Bazen bir şeyler konuşmaya çalışsa da konuştukları anlaşılmaz. Bu haller sekerât-ı mevt/ölüm sarhoşluğu alâmetlerindendir.

Sekerât hali, insanın ailesiyle, akrabalarıyla, komşularıyla, mal-mülk ve servetiyle, kısacası dünyasıyla vedalaşma anı demektir. İnsan sekerât halinde geçirilen sürenin ardından vefat eder. Yani ruhu ve bedeni birbirinden ayrılır. Eş, dost ve komşuları tarafından, âhiret yolculuğuna devam etmek üzere dünyadan uğurlanır. Bundan sonra kabir/berzah hayatıyla yolculuğuna devam eder. Kabir/berzah hayatından kasıt, âhiret yolculuğunun, kabre girmekle başlayıp haşirle son bulan bölümüne denir ki, bu süre zarfında da insanların nimetler veya sıkıntılar içerisinde bir hayat yaşayacakları anlaşılmaktadır.

Bir insan mümin olarak öldükten sonra onun için ölümün nerede, ne zaman ve nasıl geldiği fazla da önemli değildir. Zira âyetlerin açık ifadelerinden anlaşılabacağı üzere mümin için ölüm, cennete kavuşmak; kâfir için de cehennemle baş başa kalmak üzere dünyaya veda etmek demektir. Bu açıdan insan için önemli olan yeri ve zamanı ne olursa olsun, imanla dünyadan ayrılmaktır.

İslam tarihinde “Recî vakası” unutulmaz elîm olaylardandır. Müşrikler o vakada sekiz sahabeyi şehit etmiş, iki sahabeyi de esir edip Mekke’ye götürmüşler. Onları da orada şehit etmişlerdir. Ancak esir edilen Hubeyb şehit edilmek üzere iken onun ağzından dökülen şu cümleler ibret vericidir: “*Müslüman olarak öldükten sonra, ölüm şeklinin ne önemi var*”⁷³⁴. Bu ifadeler Hubeyb’in (r.a) âhirete imanının ne derece yüksek olduğunu göstermektedir.

Ruhun bedenden ayrılış şekli ve sonrası hep merak konusu olmuştur. Bu hususa ışık tutması açısından Bera b. Âzib’in sahih bir senetle naklettiği şu hadis önem arz eder: “*Resulüllahla birlikte ensardan birinin cenazesine katıldık. Kabre ulaştık. Henüz mezar hazırlanmamıştı. Resulüllah (s.a.v) oturdu. Biz de etrafına oturduk. Sanki başımızın*

⁷³⁴ Yaşar Kandemir, *Peygamberimin Sevdığı Müslüman*, (2. Baskı), Morötesi Yayınları, İstanbul 2005, 136-137 (Buhârî, *Meğâzî*, 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 294; Abdurrezzak, *el-Musannef (A'zamî)*, V, 353-355'den naklen).

üzerinde kuş vardı⁷³⁵. Peygamberimizin elinde bir dal vardı onunla yeri çiziyordu. Başını kaldırdı iki veya üç kez dedi ki: “Kabir azabından Allah’a (cc) sığın.” Sonra dedi ki: “Mümin insan dünyadan alakasını kesip âhiret hayatına başlayacağı sırada gökten ona yüzleri beyaz melekler iner. Sanki onların yüzleri güneş gibidir. Yanlarında cennet kefenlerinden bir kefen ve cennet kokularından bir koku vardır. Gözün görebildiği yere kadar melekler oturur. Sonra ölüm meleği (a.s) gelir, başucuna oturur ve der ki: “Ey temiz ruh! Allah’ın (cc) mağfiretine ve rızasına kavuşmak üzere çık.” O kulun ruhu su kabından bir damla suyun akması gibi akıverir. Melek o ruhu alır, cennetten gelen kefene sarar. Ona güzel kokular sürer. Melekler onu en güzel kokularla göklere yükseltirken, yanlarından geçtikleri diğer melekler bu güzel kokunun nereden geldiğini sorarlar. Ona eşlik eden melekler de dünyada o kişiye ait en güzel özellikleri sayarak bu “filan oğlu filandır” derler. Onlara göklerin kapıları açılır. Her gök katında bulunan melekler onları uğurlarlar. Yedinci kata geldiklerinde Allah (cc) şöyle buyurur: “Kulumu illiyyîne⁷³⁶ kaydedin. Sonra onu tekrar yeryüzüne götürün. Çünkü ben insanı topraktan yarattım. Sonra oraya döndüreceğim. Sonra tekrar oradan çıkaracağım.” Sonra ruhu cesedine iade edilir. İki melek gelir onu oturturlar ve ona: “Rabbim kimdir?” diye sorarlar. O da: “Rabbim Allah’tır (cc)” der. Sonra: “Dinin nedir?” diye sorarlar. O da: “Dinim İslam’dır” der. Sonra “içinizde peygamber olarak gönderilen zat için ne dersin?” diye sorarlar. O da: “O, Allah’ın (cc) Resulüdür” der. Sonra: “İlmin (kitabın) nedir?” diye sorarlar. O da: “Allah’ın (cc) kitabını okudum. Ona iman ettim. Onu tasdik ettim.” Der. Bunun üzerine Cenâb-ı Mevlâ şöyle buyurur: “Kulum doğru söyledi. Ona cennetten bir yer hazırlayın. Ona cennet elbiselerinden giydirin ve kabrinden cennete bakacak bir kapı açın.” Böylece o kişiye cennet esintileri ve kokuları gelir. Kabri gözün görebildiği kadar genişler. Yanına yüzü, elbisesi ve kokusu güzel olan bir adam gelir. Ona der ki: “Müjdeler olsun! Bugün sana söz verilen gündür.” Adam: “Sen kimsin? Yüzünde hayır/nur var.” O da: “Ben senin salih amellerinim” der. Bu durumu gören adam şöyle dua eder: “Ey Rabbim! Kıyâmeti kopar da ben (cennette) aileme ve malıma kavuşayım.

Kâfir bir kul dünyadan ayrılıp âhirete gideceği zaman, ona yüzleri siyah melekler kıldan yapılma sert kefenlerle gelir. Gözün görebildiği kadar çoklukla otururlar ve ölüm

⁷³⁵ Sahabeler peygamberimiz konuştuğunda onu dinlerken, sanki başlarının üzerinde kuş var da kıpırdasalar kaçacak şeklinde dinlerlermiş.

⁷³⁶ İlliyyîn için bkz. Mutaaffîn: 83/18-21.

meleği: “Ey pis ruh! Allah’ın (cc) gazabına uğramak üzere çık” der. Cesedi parçalanmak derecesine gelir. Melek onun ruhunu ıslak yünden, dikenli bir dalın çıkması gibi çıkarır, o ruhu yanında getirdiği kefene sarıncaya kadar daha bırakmaz. O ruhtan etrafa, yeryüzünde bulunan pis kokulardan saçılır. Melekler o ruhu göğe yükseltirler. Hangi melek grubunun yanına uğrasalar: “Bu pis koku da ne” derler. O ruhu götüren melekler de o şahsın dünyada iken kendisi hakkında söylenilen en kötü isimlerini zikrederek: “Bu filan oğlu filandır” derler. Bu şekilde dünya semasına ulaşılır. Semanın kapılarının açılmasını isterler. Kapılar açılmaz. Bunları anlattıktan sonra Resulüllah şu âyeti okudu: “Onlara gök kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğine girinceye kadar cennete giremeyeceklerdir!” (A’raf: 7/40). Bundan sonra Allah (cc): “Onun kitabını siccîn’in⁷³⁷ en kötü yerine kaydedin.” Buyurur ve onun ruhu yere fırlatılır. Bunları anlattıktan sonra Peygamberimiz şu âyet-i kerimeyi okudu: “Kim Allah’a ortak koşarsa sanki o, gökten düşüp parçalanmış da kendisini kuşlar kapmış yahut rüzgâr onu uzak bir yere sürüklemiş (bir nesne) gibidir.” (Hac: 22/31). Sonra o kişinin ruhu cesedine döner. İki melek gelir onu oturturlar. Ona: “Rabbim kim?” derler. O ise alay edercesine: “Hah! Hah! Bilmiyorum” der. “Dinin nedir?” diye sorarlar. O ise aynı şekilde cevap verir. “İçinizde peygamber olarak gönderilen zat için ne dersin?” diye sorarlar. O yine aynı şekilde cevap verir. Bunun üzerine Allah (cc): “Ona cehennemden bir yer hazırlayın ve kabrinden cehenneme bakacak bir kapı açın.” Oradan cehennemin sıcaklığı ve ateşi gelir. Kaburgaları birbirine girinceye kadar kabri, daraltılır. Sonra yüzü ve elbisesi çirkin, kokusu çok pis bir adam gelir ve ona der ki: “En kötü müjdeler senin olsun! Bugün senin dünyada iken tehdit edildiğin gündür”. Ölen bu şahıs, kendisine gelen çirkin yüzlü ve pis kokulu kişiyi tanımak için ona sorar: “Sen kimsin? Yüzünden şer damlıyor!” O da: “Ben senin kötü amellerinim.” Der. O kişi durumun ciddiyetini ve vehametini anlar. Amellerinin cezasıyla karşılaşmamak için: “Ey Rabbim! Kıyâmeti kopartma” der.⁷³⁸

Konu insan hayatının sona ermesi olunca, yanlış birer düşünce olan tenâsuh ve reenkarnasyona da kısaca değinmek yerinde olacaktır. Şunu hemen belirtelim ki bu düşüncelerin temelinde ölümsüzlük arzusunun olduğu anlaşılmaktadır.

⁷³⁷ Siccîn için bkz. Mutaaffîfîn: 83/7-17.

⁷³⁸ Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, I-L, (1. Baskı), Thk. Şuayb el-Arnaud, Adil Mürşid, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1995, 30/499, h. no: 18534.

Tenasüh: ruhun, ölümden sonra, başka bir bedende yeniden dünyaya gelmesidir. Geçmişte, tekammus (yeni bir gömlek/beden giyme) şeklinde ifade edildiği gibi, günümüzde, ruh göçü olarak da ifade edilmektedir⁷³⁹. Tenasühün varlığını kabul edenler genel olarak iki gruba ayrılır: Birinci gruba göre tenasüh; ruhun, ölümden sonra, aynı veya farklı türden (meselâ hayvan bedenlerinde), başka bir bedende önceki hayatında yaptığı iyiliklerden dolayı mükâfat, kötülüklerden dolayı ise ceza için yeniden dünyaya gelmesidir⁷⁴⁰. İkinci gruba göre ise; ruhlar bedenlerinden ayrıldıktan sonra sadece kendi türlerinden olan bedenlere intikal eder, başka türlere geçmezler⁷⁴¹.

Reenkarnasyon: sözlük anlamı itibariyle tenasühle aynı anlama gelmesine karşın, içerik itibariyle aynı değildir. Zira reenkarnasyon düşüncesinde bir gerileme, hayvan bedenlerine dönme söz konusu değildir. Her dünyaya gelişinde bir üst mertebedeki varlığın vücudunda gelir. Çünkü reenkarnasyonun savunucularının ondan anladıkları şey tekâmüldür⁷⁴².

Mü'minûn Suresi'nin 99-100 ve 105-108. âyetleri öldükten sonra dünyaya geri dönüşü (reenkarnasyonu) açık bir şekilde reddettiği halde, tam aksine bu âyetleri reenkarnasyonun varlığına delil sayanlar da olmuştur⁷⁴³. Öldükten sonra geri dönüşü ifade eden tenasüh ve reenkarnasyon batıl bir düşüncedir. Zira insanlar ruhlar âleminden itibaren âhîret yolculuğundadırlar. Bu yolculukta hep ileri gidiş vardır. Geri dönüş yoktur. Dünyadan anne rahmine, oradan ruhlar âlemine geri dönüşün herhangi bir örneği yaşanmamıştır⁷⁴⁴.

2.8.2. Toplumların Ömrünün Sona Ermesi

Kur'an-ı Kerim fertler gibi, toplumların da bir gün ömürlerinin sona ereceğini bildirir: *"Her toplumun bir sonu vardır. Sonları geldiğinde, ne bir süre ertelenebilir ne de öne alınabilirler"*⁷⁴⁵. Kur'an: *"..Her toplum, kendi günâh ve sevaplarının kaydedildiği*

⁷³⁹ Veysel Güllüce, *Kur'an Işığında Reenkarnasyon*, Rağbet Yay. İst. 2004, 16.

⁷⁴⁰ Güllüce, *Kur'an Işığında Reenkarnasyon*, 18.

⁷⁴¹ Güllüce, *Kur'an Işığında Reenkarnasyon*, 19.

⁷⁴² Güllüce, *Kur'an Işığında Reenkarnasyon*, 37.

⁷⁴³ Bu âyetleri reenkarnasyona delil sayanlara örnek olması için bkz. Y. N. Öztürk, *Kur'an'daki İslam*, 312.

⁷⁴⁴ Tenâsüh ve reenkarnasyonun olmadığına nakli ve akli delilleri için bkz. Veysel Güllüce, *Kur'an Işığında Reenkarnasyon*, 153-160.

⁷⁴⁵ Bkz. A'râf: 7/34; Yûnus: 10/49; Hicr: 15/4-5; Mü'minûn: 23/43.

kitabını görmek için çağrılacak...” (Câsiye: 45/28) derken toplumların da yaşayan diğer canlılar gibi olduğunu ve fertler gibi hesaba çekileceklerini ifade etmektedir⁷⁴⁶.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bazı toplumların hayır, bazı toplumların ise şer toplumu olduğu bilinmektedir. Fertlerde olduğu gibi toplumlar da yaptıkları iyilikler ve kötülüklerle bilinir ve tanınırlar. Mesela Efendimizin ashâbı muhacir ve ensar hayırla yad edilirken, o dönemde yaşayan müşrikler nefret ve lanetle yad edilirler. Diğer peygamberlerin inanan ümmetleriyle o dönemlerin inkâr toplumları da böyledir.

Kur'an'da bazı kavimlerin, kendi elleriyle işledikleri kötülükler yüzünden helak edildikleri anlatılır. Ancak Allah (cc) o toplumları, âhiret yolculuklarında rehberlik eden peygamberlerini ve kitaplarını dinledikleri sürece, helâk etmediğini bildirmiştir (Ra'd: 13/11). O kavimlerin helakleri peygamberlerini dinlemeyip onlara asi olduklarında gerçekleşmiştir. Kur'an'da helâk edilerek hayatları sona erdirilen kavimler arasında şunlar yer alır: Nuh'un (a.s) kavmi⁷⁴⁷, Ad Kavmi⁷⁴⁸, Semûd Kavmi⁷⁴⁹, Firavun ve adamları⁷⁵⁰, Ashâbu'r- Ress⁷⁵¹, Lût Kavmi⁷⁵², Medyen Halkı⁷⁵³, Eykeliler⁷⁵⁴, Ashâbu'l- Karye⁷⁵⁵, Sebe Kavmi⁷⁵⁶, Ashâbu'l- Cenneh/Bahçe Sahipleri⁷⁵⁷, Ashâbu's- Sebt⁷⁵⁸, Ashâbu'l- Uhdûd⁷⁵⁹, Tûbba'nın Kavmi⁷⁶⁰, Ashâbu'l- Fîl⁷⁶¹. Bu kavimleri helâk etmekle, Allah (cc) onlara zulmetmiş değildir: “*Şüphesiz Allah (hiç kimseye) zerre kadar zulüm etmez...*” (Nisâ: 4/40)⁷⁶².

Allah (cc) helâk edilen kavimler için: “*...İman etseler ve Allah'a karşı gelmekten sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereketler (in kapılarını)*

⁷⁴⁶ Bilgiz, *Kur'an'da İnsan ve Toplum*, DİB Yayınları, (Kur'an'ın Nüzulünün 1400. Yılı Anısına 'Kur'an' Özel Sayısı) 687-706.

⁷⁴⁷ Ankebût: 29/14; Nûh: 71/25.

⁷⁴⁸ Fussilet: 41/15-16; Ankebût: 29/37-38.

⁷⁴⁹ Neml: 27/45; Şems: 91/13-14.

⁷⁵⁰ İlgili âyetler için bakınız. Yûnus: 10/190-191; Şuarâ: 26/63-66; Kasas: 28/3-4.

⁷⁵¹ Kaf: 50/12; Furkân: 25/37-38.

⁷⁵² İlgili âyetler için bakınız. A'râf: 7/81-82; Hicr: 15/73-74; Hûd: 11/78-82; Enbiyâ: 21/74; Şuarâ: 26/166.

⁷⁵³ İlgili âyetler için bakınız. A'râf: 7/85; Tevbe: 9/70; Hûd: 11/84, 95; Tâhâ: 20/40; Hac: 22/44.

⁷⁵⁴ Hicr: 15/78; Şuarâ: 26/176; Sa'd: 38/13; Kaf: 50/14.

⁷⁵⁵ Yâsîn: 36/15.

⁷⁵⁶ Neml: 27/20-44; Sebe: 34/15-21.

⁷⁵⁷ Kalem: 68/17-32.

⁷⁵⁸ Bakara: 2/65; Nisâ: 4/47, 154; A'râf: 7/163; Nahl: 16/124.

⁷⁵⁹ Burûc: 85/4-9.

⁷⁶⁰ Duhân: 44/40; Kaf: 50/14.

⁷⁶¹ Fîl: 105/1-5.

⁷⁶² Diğer âyetler için bkz. Bakara: 2/272; Âl-i İmrân: 3/25; Nisâ: 4/49; En'âm: 6/160; Enfâl: 8/60.

açardık” (A’raf, 7/96.) buyurduktan sonra, onları niçin helâk ettiğini âyetin devamında şöyle ifade eder: “Fakat onlar inkâr ettiler, biz de onları işledikleri günâhlar sebebiyle cezaya çarptırdık”⁷⁶³.

İnsanların kendi elleriyle işledikleri günâhlar, başlarına musibetlerin gelmesine sebep olmaktadır. Bu husus bir âyetle şöyle dile getirilir: *“Başınıza gelen herhangi bir musibet, kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir. (Bununla beraber) Allah çoğunu affeder”* (Şûrâ: 42/30)⁷⁶⁴.

Helâk edilen kavimlerin ortak özellikleri olarak şunlar zikredilebilir: Allah'ı, peygamberleri⁷⁶⁵, âhireti⁷⁶⁶ ve âyetleri inkâr etmek⁷⁶⁷, Allah'a ortak koşturmak, isyan ve zulüm ederek verilen nimetlerle şımarma ve işledikleri diğer günâhlar⁷⁶⁸. Tabi ki tüm toplumların hayatları helâkle sonlandırılmamıştır. Helâk edilmeyen diğer toplumların ise normal seyri içerisinde farklı sebeplerle hayatlarının sona erdiği söylenebilir.

Konu helâk olunca şu âyet dikkat çekmektedir: *“Hiçbir kent yoktur ki biz, kıyâmet gününden önce onu yok edecek yahut ona şiddetli bir şekilde azap edecek olmayalım. Bu, kitapta yazılmıştır.”* (İsrâ: 17/58). Bu âyetin de konuyla ilgili birçok âyet gibi, geçmiş ümmetlerin başlarına gelenleri hatırlatarak, Mekke müşriklerini uyarmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Bu âyeti *“...Biz ancak halkı zalim olan memleketleri helâk etmişizdir”* (Kasas: 28/59) âyetiyle beraber değerlendirmenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Zira bu âyet yukarıdaki âyeti tahsis etmektedir.

2.8.3. Dünyanın/Kâinatın Ömrünün Sona Ermesi

İnsanın dünya hayatı bir defa ve ölümle noktalandığı gibi, kâinatın hayatı da bir defa ve kıyâmetle noktalananacaktır. Mahşerle, insan farklı bir insan, âlem de farklı bir âlem olarak yeni bir hayata başlayacaklardır⁷⁶⁹.

⁷⁶³ Bkz. En’âm: 6/65; Detaylı bilgi ve kaynak için bk. Hatice Başkaya, *Kur’ân-ı Kerim’de Allah Teâlâ’nın Gazabına Uğramış İnsanlar ve Topluluklar*, Harran Üniv., SBE. (Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2007.

⁷⁶⁴ Benzer âyetler için bkz. Âl-i İmrân: 3/182; Enfâl: 8/51.

⁷⁶⁵ Bkz. Tevbe: 9/54; Yûnus: 10/13; Hûd: 11/60; Ra’d: 13/5; İbrâhîm: 14/18; Furkân: 25/37; Mülk: 67/6.

⁷⁶⁶ En’âm: 6/31; Yûnus: 10/45; Mü’minûn: 23/33; Furkân: 25/11; Ankebût: 29/23; Rûm: 30/16; Sebe: 34/3.

⁷⁶⁷ Bkz. Bakara: 2/39; Âl-i İmrân: 3/4, 11; Nisâ: 4/56; Mâide: 5/10; En’âm: 6/39; A’raf: 7/36; Enfâl: 8/52.

⁷⁶⁸ Hûd: 11/101-102, 116; En’âm: 6/6, 44; İbrâhîm: 14/13; Kehf: 18/59; Enbiyâ: 21/11; Hac: 22/45; Mü’minûn: 23/41; Rûm: 30/9.

⁷⁶⁹ İbrahim: 14/48.

Kıyâmeti gerçekleştirecek olan Allah'tır (cc). Dolayısıyla kıyâmetin ne zaman kopacağını sadece Allah (cc) bilir. Kıyâmetin vakti Allah tarafından belirlenmiştir. Bu sebeple ne ileri ve ne de geri alınmaz. Allah (cc) için kıyâmeti gerçekleştirmek kolaydır. Kıyâmeti yaşayacak olanların ondan kurtulması mümkün değildir. Kıyâmetin kopma zamanı geldiğinde kimseye mühlet tanınmayacaktır⁷⁷⁰. Âhiret hayatının başlamasıyla, müminler, iman ve salih amellerinin, kâfirler ise küfür ve isyanlarının karşılığını göreceklidir. Üçüncü Bölümde bu konu üzerinde etraflıca durulacaktır.

⁷⁷⁰ Bu bilgilerin yer aldığı âyetler için bkz. Necm: 53/57-58; Nebe: 78/17; Sebe: 34/29-30; Nahl: 16/77; Kehf: 18/53; Enbiyâ: 21/40. Ayrıca bkz. Mülk: 67/25-26; Nâziât: 79/ 42-44; Ahzâb: 33/63; Zuhurf: 43/85; A'râf: 7/187; Lokmân: 31/34.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNSANIN YOLCULUĞUNDA NİHAİ DURAK: ÂHİRET

3.1. NİHAİ DURAK: ÂHİRET

Âhîret kelimesi, evvelin/öncenin zıddı ve “son” manasında olup Kur’an’da 110 âyette yer almaktadır. Âhîret hayatı “*insanın ölümüyle başlayıp sonsuza dek devam edecek olan ve kişinin bu hayatta yaşayarak kazandığı kimliğine göre mutluluk veya mutsuzluk şeklinde yaşanacak olan ebedi hayatı ifade etmektedir*”⁷⁷¹.

*“İnsanda doğuştan beka hissi ve ebediyet fikri vardır. İnsan ölümünden sonra, bitki ve öbür canlılar gibi yok olmayacağına iman, fani âlemden sonra baki bir âlemin bulunduğuna itikad etmektedir. Hemen hemen bütün dinlerde, en ilkel kavimlerde ve en eski toplumlarda dahi bu inanca rastlanmaktadır. İnsanın kalbine huzur ve sükûn veren inanç, ölümden sonra varlığının öbür âlemde devam edeceği ve yok olup gitmeyeceği hususudur”*⁷⁷².

Âhîret düşüncesi insanlık tarihi kadar eskidir. Zira âhîret fikri, Kur’an-ı Kerim’deki ilgili âyetlerde de görüleceği üzere, bütün peygamberlerin üzerinde durduğu en önemli hususlardandır. Kur’an’ın da dört ana konusundan biridir. Doğal olarak âyetlerde ve hadislerde çokça yer almıştır. İslam’dan hemen önceki cahiliye dönemine ait şiirlerde de âhîret kelimesi bizzat mevcuttur. Bu da insanlık tarihinde âhîret inancının olmadığı bir dönemin yokluğunu göstermektedir.

3.2. İLAHÎ ve BEŞERÎ DİNLERDE ÂHİRET İNANCI

Âhîret inancı en eski kavimler dâhil, Allah’a inanan hemen hemen bütün din ve düşüncelerde mevcut olmakla beraber, ölümden sonraki bu hayatın mahiyeti ve tasviri hakkında birbirinden farklı görüşler benimsenmiştir⁷⁷³. İnsanlar ister bir dine mensup olsun ister olmasın neticede dünya hayatları sona ermekte ve onları bekleyen kabir

⁷⁷¹ Adil Bebek, *Cennet Meyveleri Örneğinde Âhîret Hayatına Kelami Bir Bakış*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10 (2), 2005,1-18.

⁷⁷² Süleyman Uludağ, *İslam’da Emir ve Yasakların Hikmeti*, (13. Baskı), TDV. Yay. Ankara 2013, 63.

⁷⁷³ Bekir Topaloğlu, *Âhîret Md.* TDV. İslam Ansiklopedisi, 1/543-548.

hayatına başlamaktadırlar. Kıyâmet sonrasında ise herkes yolculuklarının varış noktası olan âhiret hayatına başlayacaktır.

3.2.1. İlahi Dinlerde Âhiret

İslam âlimleri dinleri, kaynağı bakımından “ilâhî ve beşerî dinler” şeklinde ikiye ayırmışlardır. İlahî dinler, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’dır. Ancak Yahudilik ve Hristiyanlık kaynağı açısından ilâhî olsalar da bugün Müslümanlar açısından tahrif edilmiş olarak kabul edilmektedir. Bu üç dinin dışındaki dinler ise beşerî kaynaklı kabul edilir. Yani insanlar tarafından oluşturulmuştur⁷⁷⁴.

“İlahî” özelliğe sahip olan bütün dinlerde “Allah’ın varlığı ve birliği” ile “nübüvvet” ve “âhiret” inancı değişmez üç temel ilke olarak yer almıştır⁷⁷⁵. Bu mesele Hz. Musa, Hz. İsa, diğer peygamberler ve ümmetlerini konu alan Kur’an âyetlerinde açıkça görülmektedir.

Günümüzde yaşayan ilâhî dinlerden Yahudilik ve Hristiyanlığın kutsal kitabı olan Kitâb-ı Mukaddes’te -aşağıda da görüleceği üzere- âhiretle ilgili bölüm ya da bilgilere fazla rastlanmaz. Bir ilâhî kitapta âhiretle ilgili bölümlerin az olması o kitabın tahrif edildiğine açık bir işarettir. Zira ilâhî kitaplar âhiret yolcuları olan insanların bu yolculuktaki rehber kitaplarıdır. İnsanların kısacık dünya hayatına ağırlık verip, ebedî hayatlarına fazla yer vermeyen bir ilâhî kitabın âhiret rehberliğinden bahsedilemez. Bu durumda olsa olsa dünya hayatı için rehber kitap olmuş demektir.

İslam’ın mukaddes kitabı olan Kur’an-ı Kerim incelendiğinde ise görülecektir ki, onun büyük bir bölümü âhiretle ilgilidir. Hemen hemen her sure, âhirete ya doğrudan veya dolaylı olarak değinir. Bununla birlikte insanların dünya hayatlarını ihmal etmez. Dünya hayatlarının her alanını da tanzim eder. Bu özelliğinden dolayı Kur’an-ı Kerim’e, hem dünya hem de âhiret hayatının rehber kitabı denilebilir.

Yahudilikte Âhiret İnancı: İlahi dinlerde ‘âhiret inancı’ daha köklü ve tafsilatlı olması gerekir. Ancak köklü ve tafsilatlı bir şekilde olmasa da Yahudiliğin iman

⁷⁷⁴ Komisyon, *İmam-Hatip Liseleri Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Ders Kitabı*, (1. Baskı), M. E. B. Yay. 2010, 27-28.

⁷⁷⁵ Hatice Arpaguş, *İslam İnanç Esasları*, <http://www.kaabalive.net/indirDiger/ilahiyatonlisansdersleriHafta1/.pdf>, 19.03.2017.

esaslarında âhiret inancı yer almaktadır⁷⁷⁶. Kitâb-ı Mukaddes'te âhiret fikri için kullanılan ifade, “*aharit ha yamîm*”dir. Bu, “*zamanın sonu*” yani “*ahir zaman*” anlamlarına gelmektedir. Yine İbranice “*be aharit ha yamîm*” ifadesi, “*gelecekte*”, “*gelecek zamanda*” anlamına gelir. Kitâb-ı Mukaddes teolojisinde, bu dünyanın sona ermesi ve ölüm sonrası hayat fikirlerini ifade etmek için Yunanca *eschatology* kelimesi daha çok kullanılmaktadır⁷⁷⁷.

Yahudiliğin âhiret inancı tarihi bir gelişme izlemiştir⁷⁷⁸. Tahrif edildikten sonra Eski Ahit'te, yeniden dirilme düşüncesine, sonraki dönemlerde yer verildiği üzerinde neredeyse bir mutabakat söz konusudur⁷⁷⁹. Yahudilerin âhiret inançlarına yönelik bilgilere hem Kur'an-ı Kerim'de hem Kitâb-ı Mukaddes'te hem de Kitâb-ı Mukaddes'in apokrif yani Kitâb-ı Mukaddes'e eklenmemiş, doğruluğu şüpheli metinlerde ulaşılabilmektedir.

Yahudilerin âhiret inançları hususunda Kur'an-ı Kerim'de net bilgiler elde edebildiğimiz halde; ölüm sonrası kişisel devamlılık konusunda Yahudi geleneğine bakıldığında, çeşitli ve bazen birbirine zıt anlayışların varlığı görülmektedir. Bu nedenle, Yahudiliğin ölüm sonrası hayat hakkındaki görüşünü tek bir görüş olarak takdim etmek yanıltıcı olacaktır⁷⁸⁰. Bakara Suresi 40-96 arasındaki âyetlerin neredeyse tamamı Yahudilerle ilgilidir. Bunlardan birinde Hz. Peygamber döneminde yaşayan Yahudilerin âhirette cehennem azabıyla ilgili bir iddialarına yer verilir: وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَنْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ تُخْلَفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ **“İsrâiloğulları: Sayılı birkaç gün müstesna, bize ateş dokunmayacaktır, dediler. De ki (onlara): Siz Allah katından bir söz mü aldınız -ki Allah sözünden caymaz-, yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz? (Bakara: 2/80). Yukarıdaki âyetin; “İsrâiloğulları: Sayılı birkaç gün müstesna, bize ateş dokunmayacaktır, dediler” kısmı, Yahudilerin âhiret inancının varlığını ortaya koymaktadır.**

⁷⁷⁶ Veysel Güllüce, *Kur'an-ı Kerim'de Âhiret İnancının Temelleri*, Ekev, Erzurum 2001, 19; Ömer Faruk Harman, *Yahudilik-İnanç Esasları* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 43/201-207; Cilacı, *Günümüz Dünya Dinleri*, 67; Yasin Meral, *İbn Meymun'a Göre Yahudilikte İman Esasları*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52 (2), 2011, 243-266; Geniş bilgi için bkz. İsmail Taşpınar, *Duvarın Öteki Yüzü: Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Âhiret İnancı*, Gelenek Yay. İst. 2003.

⁷⁷⁷ Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, 101.

⁷⁷⁸ Osman Cilacı, *Günümüz Dünya Dinleri*, (2. Baskı), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ank. 1998, 66.

⁷⁷⁹ Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, 115.

⁷⁸⁰ Muhsin Akbaş, *Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri*, DEÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, (15), 2002, 37-60.

Medine Yahudileri cehennem azabının geçici olduğuna inanmakta idi. Onlar dünyanın ömrünün yedi bin yıl olduğuna, günâhkârlar her bin yıla bedel bir gün yanacağını, dolayısıyla Yahudilerin öbür dünyadaki cezasının toplam yedi günde biteceğini kabul ediyorlardı. Bir rivâyette, atalarının buzağıya kırk gün tapmalarını delil göstererek, cehennemde toplam kırk gün veya kırk gece kalacaklarını iddia ettikleri belirtilir⁷⁸¹. Şu olay bu âyet için nüzul sebebi olarak zikredilir: bir defasında Peygamberimiz Yahudilerin cehennem ehli olduğunu söyler (ancak Efendimizin bu ifadesinde, bütün Yahudileri kapsayıp kapsamadığına dair, hadiste bir açıklama yoktur). Bunu duyan Medine Yahudileri Peygamberimizle tartışmaya girerler ve kendilerinin ardından Peygamberimizin ve Müslümanların cehenneme gireceğini söylerler. Bunun üzerine yukarıdaki âyet nazil olur⁷⁸².

Allah (cc) Peygamberimize, âhiret hayatının sadece kendilerine ait olduğunu iddia eden Yahudilere şu hitapta bulunmasını ister: قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (Ey Muhammed, onlara:) Şâyet (iddia ettiğiniz gibi) âhiret yurdu Allah katında diğer insanlara değil de yalnızca size aitse ve bu iddianızda doğru iseniz haydi ölümü temenni edin (bakalım), de (Bakara: 2/94). Yukarıdaki âyetten çıkan sonuçlardan biri, âhirete inanan kimselerin ölümü temenni edebileceğidir. Yani ölümden korkmayacaklarıdır. Ancak bir sonraki âyette Yahudilerin önceden işlediklerinden ötürü, ölümü temenni edemeyecekleri bildirilir: “Onlar, kendi elleriyle önceden yaptıkları işler (günâh ve isyanları) sebebiyle hiç bir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir. Allah zalimleri iyi bilir” (Bakara: 2/95). İşlediklerinin yanlarına kalmayacağını bilmeleri âhiretin varlığına inandıklarına delildir.

Eski Ahit’te dünya hayatının ardından ruhun ölümsüzlüğüne ve dünyada işlenen günâhların kaydedildiğine işaretler bulunduğu gibi ölümden sonra Allah’ın görüleceği ve yapılan amellere karşılık verileceği de ifade edilir⁷⁸³. Kitâb-ı Mukaddes’teki bilgilerin açık ve net olmayışından dolayı, Yahudilerin âhiret inancı hakkında şu sonuca varanlar olmuştur: “Yahudi dininin elimizde mevcut olan mukaddes kitabında, âhiret inancı ve ölümden sonraki hayat hakkında açık ve kesin ifadeler bulamıyoruz. Sadece ölümden

⁷⁸¹ Taberi, 2/172-175; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 1/289; İbn Atiyye, 1/171; Ebû’s- Suûd, 1/121; Nuh Arslantaş, *H. Peygamber’in Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dini Hayatları İle İlgili Bazı Tespitler*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 34 (1), 2008, 55-92.

⁷⁸² Taberi, 2/176; İbn Atiyye, 1/171; Ebû Hayyân, 1/444.

⁷⁸³ Topaloğlu, *Âhiret* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 1/543-548.

sonra ruhun gideceği yer olan ‘Ölüler diyarı’ndan söz edilmektedir ki, burası da hayattakileri kötülüklerden sakındırmak için bir korkutucu yer olarak zikredilir”⁷⁸⁴.

Tevrat’ta konuyla ilgili iki ifade ölüm ötesine yer vermektedir: “*Senin ölümlerin dirilecekler; benimkilerin cesetleri kalkacaklar. Ey sizler, toprak içinde yatanlar, uyanın ve terennüm edin... ve yer ölümlerini dışarı atacak*”⁷⁸⁵. “*Ve senin kavmin oğulları için durmakta olan büyük reis, Mikael, o vakit kalkacak ve millet olalıdan beri, o zamana kadar vaki olmamış bir sıkıntı vaki olacak ve o vakit senin kavmin, kitapta yazılı bulunan herkes kurtulacak. Yerin toprağında uyuyanlardan birçoğu, bunlar ebedî hayata ve şunlar utanca ve ebedî nefrete uyanacaklar. ve anlayışlı olanlar gök kubbesinin parıltısı gibi, birçoğunu salaha döndürenler de yıldızlar gibi ebediyen ve daima parlayacaktır*”⁷⁸⁶.

Dinler tarihçilerinin bir kısmına göre, esasen Yahudilikte âhiret düşüncesinin bulunmadığı, Babil esaretinden sonra İran’ın tesiriyle kıyâmet ve haşır inancının meydana geldiği, şeklindeki yorumların yanlışlığı da ifade edilmiştir: “*Bazı dinler tarihçilerinin bu düşüncede olmaları, kanaatimizce birtakım Kur’ânî temel prensiplerle çelişmektedir. Zira Yüce Allah’ın Âdem’den (a.s) Muhammed’e (s.a.v) kadar tüm elçilerine göndermiş olduğu vahyin, temel dinamikleri itibariyle, kuralları ve amacı birdir. Toplumların zamanlara göre seviyelerinin göz önünde bulundurulması, seviyelerine uygun bir üslup tarzının seçilmiş olması, sosyal çevrenin, toplumsal şartların değişmesi ve gelişmesi ile meydana gelen ihtiyaç ve problemlere cevap ve çözüm yolu niteliğindeki konuların işlenmesi sebebiyle indirilen vahiyler arasında farklılıklar meydana gelmiştir. Ancak yukarıda ifade edildiği üzere, imanî ilkelerin özünü etkileyebilecek nitelikte bir farklılık söz konusu değildir*”⁷⁸⁷. Bu ifadeler, Kur’an-ı Kerim’den önceki ilâhî kitapların tahrif edilmemiş hallerini esas alarak yapılan bir yorumdur diyebiliriz.

Tevrat’ta bahsedilen âhiret mükâfatı veya cezasına yönelik ifadeler, mükâfat ve cezanın bu dünyada gerçekleşeceğine dair işaretler taşır: Felaketler ve hastalıklar ya da uzun ömür, mutlu bir hayat, vâdedilen topraklarda yaşam gibi⁷⁸⁸.

⁷⁸⁴ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 41.

⁷⁸⁵ Ş. Demir, *Dünya Âhiret Bütünlüğü*, Akademi Yay. İzmir 2008, 17. (Eski Ahit, İşaya, 27/19’dan naklen).

⁷⁸⁶ Ş. Demir, *Dünya Âhiret Bütünlüğü*, 17. (Eski Ahit, Daniel, 12/1-3’den naklen).

⁷⁸⁷ Ş. Demir, *Dünya Âhiret Bütünlüğü*, 19.

⁷⁸⁸ Fuat Aydın, Genel Hatlarıyla Yahudilik, İst. 2004, [http://content.lms.sabis.sakarya.edu.tr/Uploads/71571/30206/yahudilik_\(genel_hatlar%C4%B1yla_yahudilik\).pdf](http://content.lms.sabis.sakarya.edu.tr/Uploads/71571/30206/yahudilik_(genel_hatlar%C4%B1yla_yahudilik).pdf) s. 71.24.06.2016; Yahudilikte Âhiret

Hristiyanlıkta Âhiret İnancı: Yahudilikte olduğu gibi Hristiyanlıkta da âhiret inancı vardır. Yeni Ahit'te âhiretin olacağı ve orada amellerin karşılığının varlığı, açık bir şekilde yer almaktadır⁷⁸⁹. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Yeni Ahit'te mükâfat ve ceza hakkında etraflıca bilgi verilmez. İncillerde, öte dünyada sâlih kimselerin mükâfata nail olacaklarından, günâhkârların ise cezalandırılacağından söz eden bölümler yeniden dirilme düşüncesinin delilleri olarak kabul edilmektedir⁷⁹⁰. Bununla beraber âhiret mükâfatının veya cezasının tahrif edilmiş olan İncil'de fazla yer bulmaması bizi yanıltmamalıdır. Âhiret hususu Kur'an'dan önceki ilahi kitapların da ana konularından olmalıdır. Zira Kur'an-ı Kerim'in ana konularından olan bir meseleye Kur'an'dan önce gönderilen ilahi kitaplarda yer verilmemesi veya az yer verilmesi akla uygun görünmemektedir.

Hiz. İsa ile ilgili Kur'an'da yer alan âyetlerden bir grubu Meryem suresinde geçer: *“Doğduğum gün, öleceğim gün ve diri olarak kabrimden çıkarılacağım gün bana selam olsun”* (Meryem: 19/33). Hiz. İsa'nın daha beşikte iken ölümden ve diri olarak kabrinden çıkarılacağından bahsetmesi, o dönemin önemli problemlerinden birinin âhirete imanının olmamasını varsa da zayıf olduğunu akla getirmektedir.

Hiz. İsa'ya verilen ölümleri diriltme mucizesi de ümmetinin âhireti inkâr fikirlerini izaleye yönelik olduğu söylenebilir⁷⁹¹. Bu durumda âhiret inancının Hiz. İsa'ya verilen İncil'de yer almaması, yer alsa bile gerekli düzeyde olmaması İncil'in tahrif edildiğinin en açık delillerindendir. Bununla beraber İncil'de az da olsa öldükten sonra yeni bir hayatın ve orada mükâfat ve cezanın olacağını açık bir şekilde gösteren âyetler mevcuttur. Bu âyetlerden birisi şöyledir: *“Eğer gözün seni günâha sokuyorsa, onu çıkar at; tek gözlü olarak Tanrı'nın krallığına erişmen iki gözünle Hinnom Vadisine atılmandan iyidir”*⁷⁹². Ancak İncil'de cennetin nimetlerinden bahsedilmemesi dikkatlerden kaçmamaktadır. Zaten Hristiyanlığın genel görüşüne göre cennette yeme, içme ve evlilik hayatı yoktur.

İnancı hususunda geniş bilgi için bkz. Veysel Güllüce, *Kur'an-ı Kerim'de Âhiret İnancının Temelleri*, 18-34.

⁷⁸⁹ Matta, 22/23-32; Markos, 12/18-27; Luka, 20/27-38; Yuhanna, 5/28-29, 11/25; Ayrıca bkz. Topaloğlu, *Âhiret Md. TDV. İslam Ansiklopedisi*, 1/543-548; Cilacı, *Günümüz Dünya Dinleri*, 79-80.

⁷⁹⁰ Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, 179.

⁷⁹¹ Veysel Güllüce, *Kur'an-ı Kerim'de Âhiret İnancının Temelleri*, 35.

⁷⁹² Markos, 9/46-47.

Hatta cennetteki bu hallere inanmalarından dolayı Müslümanları yadırgadıkları bilinmektedir⁷⁹³.

Hız. İsa'nın insanlar arasından ayrılmasından sonra, İncil'in tahrif edilmesiyle ifrat derecesinde dünyayı terk etme ve âhirete yönelme durumunda olan Hristiyanlar için yapılan şu tespit hakikati ifade etmektedir: *“Dünyayı tamamen terk etmek insan fıtratıyla çeliştiği gibi, âhiretten kopuk bir dünyaya yöneliş de insan fıtratıyla çelişir ve her ikisi de birer dengesizlik örneğidir. Hristiyanlık dengeyi âhiret lehinde bozmuştur. Bu durum insan fıtratıyla çeliştiğinden, Hristiyanlar bunu devam ettirememiş ve ‘her ifrat bir tefriti doğurur’ prensibince çok geçmeden karışıt aşırı uca doğru yol alma süreci içerisine girmişlerdir. Bu defa da dengeyi dünya lehinde bozmuş ve dünya-âhiret dengesini yakalayamamışlardır”*⁷⁹⁴. Yahudilik ve Hristiyanlıktaki âhiret inancının İslam'daki âhiret inancıyla tam örtüşmediğini müşahade etmekteyiz. Bu da Yahudilik ve Hristiyanlığın kutsal kitaplarının tahrif edildiğini göstermektedir⁷⁹⁵.

3.2.2. Beşeri Dinlerde Âhiret

Beşeri dinler arasında en yaygın olanlar şunlardır:

Hinduizm: Hindistan'da yaygındır. Hint dinlerinde âhiret inancı; karma⁷⁹⁶, tenasüh (ruh göçü) ve defalarca dünyaya gelme (reenkarnasyon) inancıyla bağlantılıdır... Bu inanç sistemine göre tam olgunluğa ulaşamamış kimseler öldükten sonra başka bir hayat yaşamaya devam ederler⁷⁹⁷.

Konfüçyanizm: Çin ve Vietnam'da yaygındır. Eski Çin'de cennet-cehennem inancının veya mükâfat ve ceza anlayışlarının bulunmadığı bilinmektedir. Konfüçyüs bu anlayışları değiştirmemiş ve bir ilavede bulunmamıştır. Âhiret hayatını pek düşünmemiş olup, kendisi için dünya hayatını tanzim etmeyi önemli görmüştür. Ona ölümden sonra

⁷⁹³ Veysel Güllüce, *Kur'an-ı Kerim'de Âhiret İnancının Temelleri*, 37-38

⁷⁹⁴ Ş. Demir, *Dünya Âhiret Bütünlüğü*, 27.

⁷⁹⁵ Hristiyanlığın âhiret inancı hususunda geniş bilgi için bkz. Veysel Güllüce, *Kur'an-ı Kerim'de Âhiret İnancının Temelleri*, 34-40.

⁷⁹⁶ Karma; insanların bu dünyada kendi iradeleriyle ortaya koydukları fiillerinin karşılığını yine bu dünyada olan bir sonraki hayatlarında görecekları, anlayışdır (Komisyon, *Yaşayan Dünya Dinleri*, (3. Baskı), T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2053 Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1087, Eskişehir 2013, 30; *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, 62).

⁷⁹⁷ *Yaşayan Dünya Dinleri*, 78.

ruhların durumunu soran öğrencisine: “Biz diriler için görevimizi yapamıyoruz, ölümlere nasıl yapalım. Hayatı bilemiyoruz ki ölümü nasıl bilelim.” Diye cevap vermiştir⁷⁹⁸.

Budizm: Güney ve Doğu Asya’da yaygındır. Hint kökenli dinlerde Budizm’in önemli bir yeri vardır. “Fiil, eylem” anlamındaki *karma* düşüncesi, eylemin sonucunu da belirler. “İyi karmaları olanlar derecelerine uygun olarak gök tabakasında, cennette yaşarlar. Bu anlayışa göre cennet ve cehennem, ölüm ve yeniden doğum arasında ara bir bölge olarak görülmektedir. Ancak bazen cennetin, nirvana’yla özdeşleştirildiği de olmuştur”⁷⁹⁹. Budizm’de dünya hayatından sonra gelecek olan bir âhiret inancının bulunmadığı görülmektedir. Budizm’in nihai hedefi olan kurtuluşu ifade etmek için kullanılan *nirvana* (palice=nibbana), ateşin sönmesi için kullanılan bir kelime olup “sönme”, “sakinleşme” anlamına gelir. Cehaletin ortadan kalkması durumudur. Budistlerin ulaşmak istedikleri nihai haldir. Ancak burada kendisinden, “ulaşılacak istenen bir durum” olduğundan söz edilmesi, onun bir yer olduğu anlamına alınmamalıdır. Çünkü nirvana bir yer değildir. O, bir haldir; mutluluk hali, duyuların faaliyet göstermediği bir mutluluk halidir.⁸⁰⁰

Taoizm: Çin’de ve Vietnam’da yayılmıştır. Lao-Tse’ye⁸⁰¹ göre, dünya hayatı için gayret göstermek boşunadır. Çünkü dünya geçicidir. Önemli olan, kalıcı olan hayatı elde etmek ve ona ulaşmaktır. Lao-Tse, âhiret inancı ve âhiret hayatının detaylarına ilişkin doğrudan açıklamalarda bulunmamaktadır. Taoizm’de âhirete ilişkin anlatımlar Budizm’in etkisi ile gelişmiştir. Buna göre, insanlar bu dünyada yaptıkları iyi veya kötü işlerin karşılığını hem bu dünyada hem de gelecek dünyada göreceklerdir⁸⁰².

Şintoizm: Japonya’da yaygındır. Şintoizm’de ölümden sonra ruhun yaşadığına ve bu ruhların sonraki nesilleri koruduğuna inanılır⁸⁰³.

⁷⁹⁸ Selahattin Fettahoğlu, Konfüçyüs ve Öğretisi, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/omuifd/article/viewFile/5000073490/5000067749>. 24.06.2016.

⁷⁹⁹ *Yaşayan Dünya Dinleri*, 63.

⁸⁰⁰ *Yaşayan Dünya Dinleri*, 63.

⁸⁰¹ Taoizm’in kurucusudur. ‘İhtiyar Bilge’ veya ‘Yaşlı Üstad’ anlamına gelen Lao-Tse’nin gerçek adı Li-Tan’dır. Öğretilerinde sıkça ‘erdeme ve bilgeliğe’ atıf yapması nedeniyle ‘Lao-Tse’ ismi kendisine lakap olarak verilmiştir. *Yaşayan Dünya Dinleri*, 84.

⁸⁰² *Yaşayan Dünya Dinleri*, 85.

⁸⁰³ *Yaşayan Dünya Dinleri*, 96.

Zerdüştlük/Mecûsilik: Hindistan ve İran’da yaygındır⁸⁰⁴. Ölüm sonrasında ruh, sırasıyla yıldızları, ayı ve güneşi geride bırakarak ilâhî âleme, ulaşmak durumundadır. Ruh, dünyadaki inanç ve davranışlarından sorguya çekilir. Bu sorgulamada, kişinin amelleri bir terazide tartılır. Bu terazi adeta bir köprü gibidir. Şâyet kişinin iyilikleri ağır basarsa bu köprü genişler ve kişi yukarıdaki cennete gider. Eğer günâhları ağır basarsa, köprü daralır ve kişi cehenneme düşer. Cennete giden ruhlar orada kendi eşiyle buluşup birleşir. Mecusi inancına göre her canlının ilâhî âlemde bir eşi vardır. Onlara göre cehennem bir arınma yeridir⁸⁰⁵. Yine onlara göre âhiret cismani değil, ruhani olacaktır⁸⁰⁶.

Yukarıda verilen bilgilerde görüldüğü üzere, ilâhî olmayan dinlere mensup insanlar da, yaşadıkları şu hayatta bulamadıkları rahat ve huzuru, bir başka hayatta bulacaklarına inanmakta ve bu ümitle hayatlarını devam ettirmektedirler.

3.2.3. Cahiliye Döneminde Âhiret

“Âhiret” kavramı insanların hayatına Kur’an-ı Kerim’le girmiş değildir. Bu kelime Kur’an-ı Kerim’den önce de bilinen ve kullanılan kelimelerdendir. Örneğin, Cahiliye dönemi şiirlerinde âhiret inancının işlendiği bazı beyitler nakledilmiştir. Bunlardan birisi Zühayr b. Ebî Sûlmâ’ya aittir. O şöyle der:

فلا تكتمن الله ما في نفوسكم ليخفي ومهما يكتم الله يعلم
يؤخر فيوضع في كتاب فيدخر ليوم الحساب او يعجل فينقم

“İçinizde olanı Allah’tan (cc) gizlemeyin, ne kadar gizleseniz de Allah (cc) onu bilir, (yaptığınız işin cezası) ertelenir, bir kitaba konulur. Ya hesap gününe saklanır veya hesabı çabuk görülür. Hemen intikam alınır.” Görüldüğü gibi burada işlenen âhiret inancı Kur’an-ı Kerim’in getirdiği âhiret inancıyla aynıdır⁸⁰⁷.

Tarih uzmanları, cahiliye dönemi Arap müşriklerinin, kıyâmet, haşir, ölümlerin dirilmesi ve mahşere dair bilgi ve inançları hakkında şu bilgilere yer vermişlerdir: Cahiliye döneminde müşriklerden biri öldüğünde kabrinin başına bir deve bağlarlar. O

⁸⁰⁴ Jean Chevalier Trc: Mehmet Aydın *Din Fenomeni*, 80. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/773/9856.pdf>.

⁸⁰⁵ *Yaşayan Dünya Dinleri*, 113.

⁸⁰⁶ *Yaşayan Dünya Dinleri*, 113.

⁸⁰⁷ Çelik, *Kur’an Semantiği Üzerine*, 136.

deveyi çürüyünceye kadar orada bırakırlar⁸⁰⁸. Çürümek üzere oraya konulan hayvana beliyye denir⁸⁰⁹. Arap tarihiyle ilgili bazı kaynaklarda, Müşriklerin bu uygulamayı âhiret inançları sebebiyle yaptıklarına yer verilmektedir. Bazı müşrik Arapların, hayattayken çocuklarına şu tavsiyede bulundukları nakledilir: “Evladım, beni üzerine bindiğim deve ile beraber gömünüz ki, kıyâmet günü onun üzerinde haşrolayım. Eğer bu vasiyetimi yerine getirmezseniz kıyâmet gününde yaya kalırım”⁸¹⁰. Bir müşrikin ağzından çıkan bu ifadeler, onun ölümden sonra bir hayat olduğuna bir şekilde inandığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Cahiliye dönemi Arap müşriklerinin bu uygulamaları, bu hayattan sonra yeni bir hayatın olacağına dair inançlarının kısmen de olsa varlığını gösterir. Yani müşrik Araplarla ilgili yukarıda verilen deve örneği, bazı müşriklerin âhireti kabul ettiklerine dair bir ipucu olarak kabul edilebilir. Genel olarak ise müşrikler, hayatın sadece dünya hayatından ibaret olduğuna inanıyorlar, âhiretin varlığına ise asla inanmıyorlardı. Âhiret inancı konusunda cahiliye dönemi müşrik Arap toplumlarının durumunu en net ortaya koyan bilgileri Kur’an-ı Kerim’de görmekteyiz: “Onlar, hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdan ibarettir; biz, bir daha da diriltilecek değiliz, demişlerdi” (En’am: 6/29). Bu ve benzeri âyetler genel olarak müşriklerin âhirete inanmadıklarını göstermektedir⁸¹¹. Müşrikler kendilerini âhiretin olmayacağı hususunda o derece inandırmışlar ki, -yüzde yüz olmayacak düşüncesiyle- Peygamberimizden kıyâmeti getirmesini istemişlerdir: “Onlar: Eğer gerçekten doğru söylüyorsanız, bu tehdit ne zaman gerçekleşecektir? Derler” (Yasin: 36/48)⁸¹².

Müşriklerin âhirete inanmadıklarını ortaya koyan başka âyetler de vardır: “Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve: «Şu çürümüş kemikleri kim diriltilecek?» diyor” (Yâsîn: 36/78). Çürümüş kemiklerin diriltilemeyeceğini düşünmek,

⁸⁰⁸ Cevad Ali, *El- Mufasssal Fî Târîhi'l- Arab*, (Câmiat’ü- Bağdâd yardımıyla basılmıştır) B.y.y, Tsz, (2. Baskı), 6/131; Neşet Çağatay, *İslâm’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara-1957, 125.

⁸⁰⁹ Ferâhidî, 1/163; Galip Türkan, *Kur’an’da Âhiret İnancı*, (Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE. ,İsparta 2002, 11.

⁸¹⁰ Veysel Güllüce, *Kur’an-ı Kerim’de Âhiret İnancının Temelleri*, 53 (Muhammed b. Abdülkerim Şehristani, El- Mîlel ve’n- Nihal, Beyrut 1990, 687’den naklen).

⁸¹¹ *Kur’an Yolu*, 2/393.

⁸¹² Mevlüt Güngör, *Kur’an Bağlamında İslam Öncesi Mekke Toplumundaki Tanrı ve Âhiret İnancı*, Dini Araştırmalar c. 8, s. 22, ss. 13-28. Ayrıca bkz. Yunus: 10/48; Enbiya: 21/38; Neml: 27/71; Sebe: 34/29; Mülk: 67/25.

âhiret inancının olmadığını veya insan ölüp, zamanla toprağa karıştıktan sonra onun zerrecelerini bir daha bir araya toplayıp da yeniden insan haline kimsenin getiremeyeceğine inandığını ortaya koymaktadır.

Kur'an-ı Kerim, müşriklerin öldükten sonra asla diriltilmeyeceklerine dair ettikleri yeminden bahseder: *“Onlar: «Allah ölen bir kimseyi diriltmez» diye olanca güçleriyle Allah'a and içtiler. Aksine, bu O'nun bizzat kendisine karşı gerçek bir vâdidir. Fakat insanların çoğu bilmez”* (Nahl: 16/38). Âyetin ilk yarısında müşriklerin, dirilmenin olmayacağına dair yeminlerine yer verilirken; ikinci yarısında, dirilmenin Allah'ın (cc) bir va'di olduğundan bahsedilir.

3.3. KUR'AN'DA ÂHİRETİN AŞAMALARI

Âhiret, ölümle yani dünya hayatının sona ermesiyle başlayıp, ebediyyen devam edecek olan ikinci hayatı ifade eden bir kavramdır. Kabir (berzah), kıyâmet, haşr, mahşer, amel defterlerinin dağıtımı, hesap, şefaât, sırat, a'raf, cennet ve cehennem âhiretin duraklarıdır.

3.3.1. Kabir/Berzah

Arapçada “kabr”, ölen insanın defnedildiği yer anlamında kullanılır. Çoğulu kubûr'dur. Kabirlerin bulunduğu yere “makber” veya “makbere” denilir. Türkçede kabir için mezâr⁸¹³ denmesi, önemli kişilerin kabirlerinin ziyaret edilmesi sebebiyledir⁸¹⁴. Ölümle başlayıp kıyâmetten sonraki dirilişe kadar olan süreye “kabir hayatı” veya “berzah hayatı” denir⁸¹⁵. Kabir hayatına, “berzah hayatı” denmesinin sebebi ise dünya hayatı ile âhiret hayatını birbirinden ayırmasıdır⁸¹⁶. Zira iki şeyin arasını ayıran engele “berzah” denir. Allah (cc) insanların hayatlarını sona erdirdikten sonra, insanlar geçici mekânları olan kabirlerine konulurlar. Yani yaratıldıkları toprağa geri dönerler ki, bu gelenek vefat eden ilk insanla başlamıştır⁸¹⁷.

⁸¹³ “Mezâr” kelimesi ismi mekân olup, “ziyaret edilen yer” anlamındadır.

⁸¹⁴ Kürşat Demirci, *Kabir* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 24/33-35.

⁸¹⁵ Toprak, *Kabir* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 24/33-35; Fikret Karaman, *İslamî İnanç Değerleri ve Çağdaş Dînî Akımlar*, Çelik Yay. İst. 2015, 186.

⁸¹⁶ H. Arslan – M. Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 362; ayrıca bkz. Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İst. 1998, 202.

⁸¹⁷ Abese: 80/21; Tâhâ: 20/55; Mâide: 5/31.

Kabir, Efendimizin (s.a.v) gözünde, fani dünyadan âhiret âlemlerine açılan ilk kapıdır⁸¹⁸. Mümin o kapıdan girmesi durumunda, cennet bahçelerinde sevdikleriyle buluşacaktır. Zaten netice itibariyle insan için önemli olan bir yerin kapısı değil, kapının arka tarafıdır.

Bir kısım insanların, ölüm anında işin ciddiyetini fark etmeleri üzerine kabre girmek istemeyip, dünyaya geri dönmek isteyeceklerini, ancak buna müsaade edilmeyeceğini ve diriliş gününe kadar kabirde bekleyeceklerini bildiren bir âyet meâlen şöyledir: “*Nihâyet onlardan (müşriklerden) birine ölüm gelip çattığında: “Rabbim! Der, beni geri gönder. Ta ki boşa geçirdiğim dünyada iyi iş (ve hareketler) yapayım.” Hayır! Bu onun ağzından çıkan (boş) bir laftan ibarettir. Onların gerisinde ise, **yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir berzah vardır**”* (Mü’minûn: 23/100).

Resulüllah (s.a.v) nübüvvet hayatı boyunca defalarca ölümlere ve kabristana hitapta bulunmuştur. Ebû Talha (ö- 34/654) anlatıyor: “*Resulüllah (s.a.v) Bedir’de üçüncü gün, bineğinin hazırlanmasını emretti. Yük deveye yükletildi. Sonra peygamber (s.a.v) yürüdü. Ashapta onu takip ettiler. Bir ihtiyacı olduğu için gittiğini zannediyorlardı. Peygamber (s.a.v), (Kureyş ileri gelenlerinin cesetlerinin doldurulduğu) çukurun başında durdu: kendilerinin ve babalarının isimleriyle (Ey Ebû Cehl b. Hişam, Ey Ümeyye b. Halef, Ey Şeybe b. Rebî’a ...) Şu anda Allah’a (cc) ve Resulüne itaat etmiş olmak hoşuna gider miydi? Dedi ve şu âyeti okudu: Biz Rabbimizin bize vadettiğini bulduk. Siz de Rabbinizin size vadettiğini buldunuz mu?*” (A’raf: 7/44)⁸¹⁹. Hz. Ömer (r.a) dedi ki: Ya Resûlellah, ruhsuz cesetlerle ne diye konuşuyorsun? Peygamberimiz: *Muhammed’in varlığını elinde bulunduran Allah’a (cc) yemin olsun ki, söylediklerimi siz onlardan daha iyi işitmiş değilsiniz. Fakat onların cevap vermeğe güçleri yetmiyor*⁸²⁰. Efendimizin bu davranışından onun, ölen Kureyş müşriklerinin ruhlarına hitap ettiği anlaşılmaktadır. Bu da kabir hayatının varlığını gösterir.

Ölen insanın kabre konulması ve vücudunun orada çürümeye terk edilmesi; kabirde hayatın olmadığı anlamına gelmez. Zira defnedilen cesettir. Ruh ise bâkîdir. Demek kabirde mahiyetini Allah’ın bileceği bir hayat vardır.

⁸¹⁸ İbn Mâce, Zühd, 4267 no’lu hadis. Dâr-u İhyâ-i Kütübi’l- Arabiyyi, Tsz.

⁸¹⁹ Müslim, Cennet, 17/77.

⁸²⁰ Buhârî, Meğâzî, 8.

Kabir Sorgusu: Kur'an-ı Kerim'de kabir sorgusunun meydana geleceğine dair açık bir bilgi mevcut değildir. Ancak ehl-i sünnet âlimleri, Kur'an'dan sonra ikinci rehber olarak kabul ettiğimiz hadis-i şerifler çerçevesinde kabir sorgusunun olacağı yönünde fikir beyan etmişlerdir. Ehl-i sünnete göre kabirde Münker-Nekir'in sorgusu⁸²¹ ve kabirde ruhların bedenlere iade edilmesi haktır ve gerçektir⁸²². Sual ve kabir azabı vuku bulacaktır ve bu, ruhun cesede iade edilmesi sûretiyle mümkündür⁸²³. Ancak kabirde azap edilmesi, kişinin cehennem cezasını ortadan kaldıracak değildir.

Ebû Dâvûd'un sahih olarak nitelediği ve Osman b. Affan'dan rivâyet ettiği bir hadis-i şerife göre Peygamberimiz, ölüyü defnettikten sonra, kabri başında durdu ve şöyle dedi: *"Kardeşiniz için Allah'tan (cc) mağfiret ve sebat dileyiniz. Çünkü o, şu anda sorguya çekilmektedir"*⁸²⁴. Kabir sorgusundan peygamberler, çocuklar ve şehitler ise istisna tutulmuşlardır⁸²⁵.

Kabir Azabı ve Nimeti: Kabir azabı haktır ve gerçektir⁸²⁶. Ehl-i sünnet âlimleri; *"hak edenlerin kabir azabı göreceğine, Münker ve Nekir'in kabirdekilere; Rableri, dinleri ve peygamberleri hakkında sorular soracaklarına inanırız"* derler⁸²⁷.

Nimeti ve azabı olan 'kabir/berzah hayatı' ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de açık bir bilgi bulunmamaktadır. Bir kısım tefsir ve kelam âlimleri konuyla ilgili detaylı bilgi veren hadislerle dayanarak bazı âyetleri kabir hayatına (nimetine/azabına) yorumlamışlardır.

Kabir azabının var olduğuna delil gösterilen âyetlerden birisi mealen şöyledir: *"Çevrenizdeki bedevî Araplardan ve Medine halkından birtakım münafıklar vardır ki, münafıklıkta maharet kazanmışlardır. Sen onları bilmezsin, biz biliriz onları. Onlara iki kez azap edeceğiz, sonra da onlar büyük bir azaba itileceklerdir"* (Tevbe: 9/101). Bu âyetten münafıklara toplamda üç kez azap edileceği anlaşılmaktadır. Müfessirlerin bir kısmı, bu azaplardan birincisinin savaşlarda öldürülmeleri, esir edilmeleri, aç kalmaları

⁸²¹ *Fıkhu'l- Ekber*, 170-171; Ebu'l- Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (3. Baskı), Trc. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay. İst. 1994, 237.

⁸²² *Fıkhu'l- Ekber*, 170-171; Arslan- Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 363.

⁸²³ N. Es- Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, 177.

⁸²⁴ Ebû Dâvûd *Cenaiz*, 73.

⁸²⁵ *Fıkhu'l- Ekber*, 170.

⁸²⁶ *Fıkhu'l- Ekber*, 172; kabir azabı hakkında geniş bilgi için bkz. Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsaniüstü (Ruh, Melek, Cin, İnsan)*, (3. Baskı), Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 1995, 80-111.

⁸²⁷ Ahmed b. Muhammed b. Selame Ebû Ca'fer et- Tahâvi el- Ezdi el Hanefi, el- Mısri, *Akîdet-ü ehli's-Sünnet ve'l- Cemâat*, Trc. Süleyman Çelik, İstanbul Yayıncılık, İst. 1997, 30; Hüdaverdi Adam, *En- Nesefti ve Akidesi*, (1. Baskı), Değişim Yay. Adapazarı 1998, 124.

vb. farklı şekillerde olmak üzere dünyada⁸²⁸ veya ruhlarının kabzı esnasında⁸²⁹, ikincisinin kabirde, üçüncüsünün ise cehennemde olacağına yönelik görüş beyan etmişlerdir⁸³⁰. İbn Aşûr'a göre burada “Onlara iki kez azap edeceğiz” denilmesi sayı için değil te’kid içindir. Bu iki azabın dünyada gerçekleşeceğini tasavvur etmek uygun olmayacaktır. Aksi takdirde âyetten, münafıklara dünyada iki azaptan başka azap edilmeyeceği anlamı da çıkacaktır. Eğer yukarıda zikrettiğimiz görüşler esas alınacak olursa iki azaptan kasıt, bu azapların görüleceği yer olduğu ortaya çıkar. Bu durumda “iki azap” ile münafıkların sadece iki kez azap görecekları değil, iki yerde azap görecekları gerçeği anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi dünyada ikincisi ise kabirde olacaktır. Âyetin sonunda zikredilen büyük azap ise cehennem azabı demektir.

Hz. Peygamber kabir azabından Allah’a (cc) sığınılmasını tavsiye etmiştir. Zeyd b. Sabit diyor ki: “Peygamber (s.a.v) ile Neccar oğullarının çevirmesinde bulunuyorduk. Kendileri katırının üstünde idiler. Biz de kendisinin yanında idik. Birden katırı ürküp saptı, az daha kendilerini düşürecekti. Baktım ki yanımızda altı yahut beş, ya da dört kabir var. Buyurdular ki; Kim bu kabirlerin sahiplerini biliyor? Bir adam: Ben, dedi. Bunlar ne zaman (öldüler)? Dedi. Şirk devrinde öldüler Ya Resûlellah, dedi. Bunun üzerine Efendimiz dedi ki; ...Eğer gömülmekten vazgeçecek olmasaydınız, benim işittiğim kabir azabını size de işittirirdim. Sonra yüzünü bize doğru çevirerek: Cehennem azabından Allah’a (cc) sığınınız, dedi. Cehennem azabından Allah’a (cc) sığınınız, dedik. Kabir azabından Allah’a (cc) sığınınız, dedi. Kabir azabından Allah’a (cc) sığınınız, dedik...”⁸³¹. Peygamberimiz başka bir hadislerinde, kabirde nimet ve azap olacağını şöyle ifade eder: “Kabir, ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur”⁸³².

Ehl-i sünnet âlimlerinin kabir azabının varlığına delil gösterdikleri bir başka âyet ise şu mealde: “Onlar sabah akşam o ateşe arz olunurlar. Kıyâmetin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!” (Mü’min: 40/46)⁸³³. Bu âyet-i

⁸²⁸ Mâverdî, 2/396-397.

⁸²⁹ Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik en-Neysâbü’rî el-Kuşeyrî, *Leîâifu’l-İşârât (Tefsîru’l-Kuşeyrî)*, I-VI, Mektebetü’t-Tevfikîyye, Kahire 1999, 2/59.

⁸³⁰ Taberî, 644-649; Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 2/444; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân*, 5/87; Mekkî b. Ebî Tâlib, *El-Hidâye*, 4/3136; Zemahşerî, *El-Keşşâf*, 3/87.

⁸³¹ Müslim, *Cennet*, 67.

⁸³² Tirmizî, *Sıfat-ı Kıyâmet*, 26. «إِنَّمَا الْقَبْرُ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ أَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حُفْرِ النَّارِ» Tirmizî rivâyet ettiği bu hadisin garib olduğunu belirtir.

⁸³³ Tahâvî, 30; Pezdevî, 235.

kerimenin baş tarafında Firavun ailesinin sabah ve akşam ateşe arz edilmesinin kabirde olacağı, son tarafında ise kıyâmet gününde Firavun ailesinin, cehennemin şiddetli ateşine atılmasının emrolunacağı ifade edilmektedir⁸³⁴. Ancak cumhur, kabirde onlara yapılacak olan⁸³⁵ azabın ne şekilde olacağı konusunda farklı görüşler serdetmişlerdir.⁸³⁶

Kabirden insana âhiretteki yerinin gösterilmesi hakkında Peygamberimiz (s.a.v) şöyle buyurur: *“Sizden biri öldüğünde eğer cennetlikse cennetteki yeri, eğer cehennemlikse cehennemdeki yeri (kabrinde) kıyâmete kadar, sabah akşam ona arz edilir ve ‘işte senin yerin burası’ denilir”*⁸³⁷. Bu hadis-i şerife göre, insana cennetteki yerinin gösterilmesi kabir nimeti çeşitlerinden, cehennemdeki yerinin gösterilmesi ise kabir azabı çeşitlerinden kabul edilebilir.

Kabir azabı gerçek olduğu gibi kabir nimeti de hak ve gerçektir. Kabir nimetine delalet eden iki âyet mealini burada vermek yerinde olacaktır: *“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar diridirler; Allah'ın, lütuf ve kereminden kendilerine verdikleri ile sevinçli bir halde Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar. Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini duymaktadırlar.”* (Âl-i İmrân: 3/169-170). *“Allah yolunda öldürülenlere «ölüler» demeyin. Bilakis onlar diridirler, lâkin siz anlayamazsınız.”* (Bakara: 2/154). Meali verilen bu iki âyet-i kerime her ne kadar şehitlere mahsus görünse de mananın umumiliğine engel değildir. Berzah âleminde sadece şehitler değil, imanla vefat etmiş ve kabir azabı olmayan diğer müminler de derece ve mertebelerine göre nimetlere mazhar olmaktadırlar. Âyetlerde hususi olarak şehitlerin zikredilişi ise, onların Allah (cc) katında daha yüksek bir mertebe sahibi olduklarına işaret etmek içindir⁸³⁸. Peygamberimiz cehennem azabından Allah’a (cc) sığındığı gibi kabir azabından da Allah’a (cc) sığınmıştır: *اللهم انا نعوذ بك من عذاب جهنم و نعوذ بك من عذاب القبر* (Allah’ım cehennem azabından ve kabir azabından sana sığınırım)⁸³⁹.

⁸³⁴ Kaya, 154.

⁸³⁵ Şevkânî, 1303.

⁸³⁶ Taberî, 20/338; Mâverdî, 5/159.

⁸³⁷ Buhârî, *Cenâiz*, 89.

⁸³⁸ Gölcük - Toprak, 405.

⁸³⁹ Nesâî, *Cenâiz*, 115.

Kabre konmayan, yakılan, yırtıcı hayvanlar tarafından parçalanan veya denize atılanlar dahi kabir hayatını, yani kabirdeki sual, nimet ve azabı idrak edeceklerdir⁸⁴⁰.

3.3.2. Kıyâmet

Kıyâmetin kopacağı muhakkaktır. Bu gerçeği kabul etmeyenler olsa da⁸⁴¹ bu husus Kur'an-ı Kerim'in ana konularından biridir. Kur'an-ı Kerim'de yaklaştığı⁸⁴² ifade edilen Kıyâmet; bir manada oyun ve oyalanmadan ibaret olan dünya hayatının sonu, gerçek olan âhiret hayatının ise başlangıcıdır⁸⁴³. Kıyâmet, içinde bulunduğumuz şu kâinatın takdir ve tayin edilen ömrünün, dolayısıyla dünya hayatının sona ermesini ifade eder. Yoksa mutlak olarak hayatın sona ermesi demek değildir.

Kur'an-ı Kerim'de Kıyâmeti İfade Eden Kavramlar: Kur'an-ı Kerim'de yer alan şu kavramlar⁸⁴⁴ kıyâmeti ifade etmektedirler: قِيَامَةٌ (Kıyâmet: dirilip mezarından kalkma, Allah'ın huzurunda durma)⁸⁴⁵, نَبَأٌ عَظِيمٌ (Nebeün azîm: büyük haber)⁸⁴⁶, سَاعَةٌ (Sâat: kıyâmet saati, kıyâmet vakti)⁸⁴⁷, فَارَاقَةٌ (Kâria: Gürültü koparacak olan bir felaket)⁸⁴⁸, حَاقَّةٌ (Hâkka: Gerçekleşecek olan)⁸⁴⁹, صَاخَةٌ (Sâhha: Kulakları sağır eden ses)⁸⁵⁰, صَيْحَةٌ (Sayha: Müthiş bir çığlık, müthiş bir ses)⁸⁵¹, طَامَةُ الْكُبْرَى (Dâmnetü-l kübrâ: Her şeyi alt üst eden en büyük felâket)⁸⁵², وَاقِعَةٌ (Vâkıa: Meydana gelmesi kesin olan)⁸⁵³, يَوْمٌ (Yevm: Kıyâmet günü)⁸⁵⁴, يَوْمٌ مَعْلُومٌ (Yevmun ma'lûm: Bilinen gün)⁸⁵⁵, يَوْمُ الْفَصْلِ (Yevmü-l fasl: Cennetliklerle cehennemliklerin ayırım günü)⁸⁵⁶, يَوْمٌ مَوْعُودٌ (Yevmun mev'ûd: Söz verilen

⁸⁴⁰ Gölcük - Toprak, 403-404.

⁸⁴¹ Kıyametin kopacağını kabul etmeyenlere örnek olması açısından bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, *Bahailik* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 4/464-468.

⁸⁴² Bkz. Enbiyâ: 21/1; Ahzâb: 33/63; Şûrâ: 42/17; Kamer: 54/1.

⁸⁴³ Bkz. En'âm: 6/32; Ankebût: 29/64; Muhammed: 47/36; Hadîd: 57/20.

⁸⁴⁴ Bu kelimelerin ilk manaları kıyameti ifade etmese de tespit ettiğimiz ayetlerde kıyamet anlamında kullanılmışlardır.

⁸⁴⁵ Topaloğlu, *Kıyamet* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 25/516-522. Bkz. Bakara: 2/85; Âl-i İmrân: 3/55; Nisâ: 4/87; Mâide: 5/14; En'âm: 6/12.

⁸⁴⁶ Nebe: 78/1.

⁸⁴⁷ Yusuf: 12/107.

⁸⁴⁸ Kâria': 101/1-3.

⁸⁴⁹ Hâkka: 69/1-3.

⁸⁵⁰ Abese: 80/33.

⁸⁵¹ Yâsin: 36/49.

⁸⁵² Nâziât: 79/34.

⁸⁵³ Vâkı'a: 56/1.

⁸⁵⁴ Yûnus: 10/45.

⁸⁵⁵ Vâkı'a: 56/50.

⁸⁵⁶ Mürselât: 77/13-14; Nebe: 78/17.

gün)⁸⁵⁷ يوم التلاق (Yevmu't-telâk: Kavuşma günü)⁸⁵⁸, يوم التناد (Yevmu't- tenâd: Ah-u figan gün)⁸⁵⁹, يوم الألفة (Yevmu'l-âzife: Yaklaşan gün)⁸⁶⁰, يوم الخلود (Yevmu'l- hulûd: Ebedî yaşamanın başladığı gün)⁸⁶¹, غاشية (Ġâşiye: Her şeyi kaplayacak olan)⁸⁶², راجفة (Râcife: Sarsıntı)⁸⁶³, رادفة (Râdife: Sarsıntı)⁸⁶⁴, زجرة (Zecre: Bir tek seslenme, bir tek çığlık)⁸⁶⁵, وعد (Va'dü'l- hak: Gerçek vaad)⁸⁶⁶, أمام (Emâm: Önündeki gün)⁸⁶⁷, ميعاد (Mîad: Tayin edilmiş, söz verilmiş gün)⁸⁶⁸; امرالله (Emrullah: Allah'ın emri)⁸⁶⁹.

Kıyâmeti ifade eden kavramların bulundukları âyet gruplarına bakıldığında, onun tüm kâinatı kuşatacağından, hiçbir varlığın ondan kurtulamayacağından ve onun dehşet verici boyutlarda olacağından bahsedildiği görülmektedir. 'Kıyametin Keyfiyeti' konusunda bu husus üzerinde durulacaktır.

Kıyâmetin Alâmetleri: 'Kıyâmetin alâmetleri' ifadesi şu âyete dayanır: فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا فَأَنَّى لَهُمْ إِذَا جَاءَتْهُمْ ذِكْرُيُهُمْ *Onlar, kıyâmet gününün ansızın gelip çatmasını mı bekliyorlar? Şüphesiz onun alâmetleri belirmiştir. Kendilerine gelip çatınca ibret almaları neye yarar!*" (Muhammed: 47/18). Bu âyette yer alan '**onun alâmetleri**' ifadesindeki 'onun' zamiri kendinden önce geçen kıyâmet anlamındaki 'saat' kelimesine râcidir. Bu âyette kıyâmetin alâmetlerinin belirlediği açıkça zikredilmekle birlikte, alâmetlerin neler olduğu veya küçüğü-büyüğü hakkında bilgi verilmez.

Ehl-i Sünnet, kıyâmet alâmetlerinin varlığını kabul etmekle birlikte⁸⁷⁰ kıyâmetin ne zaman kopacağı bilgisinin ancak Allah'a (cc) ait olduğunu ifade eder⁸⁷¹. Bu fikirlerinde şu âyete dayandıkları anlaşılmaktadır: "*Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah'ın katındadır...*" (Lokman: 31/34).

⁸⁵⁷ Burûc: 85/2.

⁸⁵⁸ Mü'min: 40/15.

⁸⁵⁹ Mü'min: 40/32.

⁸⁶⁰ Mü'min: 40/18.

⁸⁶¹ Kaf: 50/34.

⁸⁶² Ġâşiye: 88/1.

⁸⁶³ Nâziât: 79/ 6.

⁸⁶⁴ Nâziât: 79/ 7.

⁸⁶⁵ Nâziât: 79/13.

⁸⁶⁶ Enbiyâ: 21/97.

⁸⁶⁷ Kıyâme: 75/5.

⁸⁶⁸ Sebe: 34/30.

⁸⁶⁹ Nahl: 16/1.

⁸⁷⁰ Tahâvi, 38.

⁸⁷¹ Arslan - Bozkurt, 371.

‘Kıyâmet alâmetleri’, sözlükte ‘alamet’ manasındaki **esrât** (اشراط) ile ‘zaman dilimi, belirlenmiş vakit’ anlamına gelen **sâat** (ساعة) kelimelerinin birleşiminden oluşan **esrâtü's-sâa** (اشراط الساعة) terkihiyle ifade edilir⁸⁷². ‘Eşratü's-saa’ ifadesi bu şekliyle Kur’an-ı Kerim’de bulunmamaktadır. Ancak metnini verdiğimiz yukarıdaki âyette yer alan اَشْرَاطُهَا (onun alâmetleri) terkihi kıyamet alâmetlerini kasteder⁸⁷³. Kur’an’da kıyâmet alâmetleri olarak değerlendirilen ifadelerden bazıları şunlardır: Ayın yarılması⁸⁷⁴, duhân (duman)⁸⁷⁵, dâbbetü’l-ard⁸⁷⁶, Yecüc ve Mecüc’ün çıkması⁸⁷⁷. Güneşin batıdan doğması. *Onlar ... Rabbinin bazı alâmetlerinin gelmesini bekliyorlar...* (En’am: 6/158). Güneşin batıdan doğmasına delil getirilen bu ayetin ileri sürülen bu görüşe açık bir delaleti görünmemektedir. Bununla birlikte, müfessirler konuyla ilgili hadislere dayanarak bu âyeti güneşin batıdan doğacağına yorumlamışlardır⁸⁷⁸. Hadislerde de kıyametle ilgili farklı alametlerden bahsedilmektedir⁸⁷⁹.

Sûr’a Üfürülüş: Kur’an-ı Kerim’de “Sur” (الصُّور) kelimesi on âyette yer alır⁸⁸⁰. Hepsinde de Sûr’a üfürülmeden bahsedilir. Üfürülme fiili, altı âyette mazi-meçhul (نُفِخَ) kalıbında, dört âyette ise muzâri-meçhul (يُنْفَخُ) kalıbında gelmiştir. İlgili âyetler incelendiğinde “üfleme” anlamına gelen fiilin, mazi ve muzâri her iki kalıpta kullanımı da Sûr’a birinci ve ikinci üfürülüğü ifade ettiği görülmektedir.

⁸⁷² Yavuz, *Kıyamet Alametleri* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 25/522-525.

⁸⁷³ Ebu’l-Hüseyn Zeyd b. Ali b. El-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlibi’l-Ulvî El-Hâşimi’l-Kureysiyî, *Ğaribu’l-Kur’âni’l-Mecîd*, Thk. Muhammed Yusuf ed-Dîn, Sultan Bazar, Haydarabad Tsz. 235; Ebi Ubeyde Ma’mer b. Müsennâ et-Temennî, *Mecâzu’l-Kur’ân*, Thk. Muhammed Fuad Sezgin, Mektebetü’l-Hancî, Kahire Tsz. 215; İbn Kuteybe, 410; Taberî, 21/207.

⁸⁷⁴ Kamer: 54/1.

⁸⁷⁵ Duhân: 44/10.

⁸⁷⁶ Sebe: 34/14.

⁸⁷⁷ Enbiya: 21/96.

⁸⁷⁸ Bkz. Taberî, 10/28; Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysî, Elhidâye ila Bulûğî’n-Nihâye, (1. Baskı), eş-Şârîka el-İmârâtü’l-Arabiyyeti’l-Müttehideti, 2008, 3/2253; İbn Aşûr, 8/187; Mâtürîdî, Te’vîlât, 2/199; Zemahşerî, el-Keşşâf, 2/416.

⁸⁷⁹ Haşim Veli (Sadeleştiren: Kamil Çakın), *Kıyamet Alametleri*, Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2003, 6/16, ss. 183-198; Kılavuz, 207-208; Süleyman Altuntaş, *Kıyamet Alametleri*, Ankara Üniversitesi, SBE., Yüksek Lisans Tezi, Ank. 2007, 43; A. Celâleddin Karakılıç, *Kıyâmet ve Alâmetleri* - http://www.ckarakilic.com/downloads/7_kiyamet_vealametleri.pdf; İlyas Çelebi, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, Kitabevi Yayınları, İst. 1996, 97-98; A. Celâleddin Karakılıç, *Kıyâmet ve Alâmetleri*; Gölcük - Toprak, 409-412; Topaloğlu, *Kıyamet* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 25/516-522; Yavuz, *Kıyamet Alametleri* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 25/522-525; Kılavuz, 208-212; Arslan-Bozkurt, 373-378; Kıyamet Alametleri hakkında şu eserlere de bakılabilir: Şemsü’l- Eimme el- Halvânî, *Sıfâtü Eşrâti’s-Sa’a*; Abdurrahman es-Sehâvi, *el-Kanâ’a Fimâ Yahsünü’l- İhâta Bihi Min Eşrâti’s- Sâ’a* (Riyad-1987); Sehâvi, *el-Kanâ’a fîmâ Temessü İleyhi’l-Hâce Min Eşrâti’s-Sa’a* (Keşfü’z- Zunûn, II, 1079, 1356, 1392); F. Karaman, 172-176...vb.

⁸⁸⁰ Bkz. En’am: 6/73; Kehf: 18/99; Tâhâ: 20/102; Mü’minûn: 23/101; Neml: 27/87; Yâsîn: 36/51; Zümer: 39/68; Kaf: 50/20; Hâkka: 69/13. Nebe: 78/18.

Mazi fiil kalıbı geçmiş zaman için, yani olmuş bitmiş şeyler için kullanılır. Bundan anlaşılmaktadır ki, Sûr'a üfürüleceği, olmuş bitmiş şeyler kadar kesindir. Allah (cc) Kur'an-ı Kerim'de yer verdiği Sûr'a üfürülme olayını mutlaka gerçekleştirecektir.

“Sûr'a وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوُهُ دَاخِرِينَ üfürüldüğü gün, -Allah'ın diledikleri müstesna-, göklerde ve yerde bulunanlar hep dehşete kapılır. Hepsi boyunları bükük olarak O'na gelirler” (Neml: 27/87). Âyette kıyâmetin başlamasını ve sura birinci üfürülmeyi ifade eden nefh kelimesi muzâri-meçhul sigasıyla (يُنْفَخُ) yer aldıktan sonra, yerde ve gökte olanların korkmasını ifade eden fez' kelimesi mâzi-ma'lum sigasıyla (فَزِعَ) gelmesi dikkate şayandır. Bu konuda yapılan şu yorum önem arz etmektedir: “Hak Teâlâ burada, mazi sigasıyla, “فَفَزِعَ: dehşete kapıldı” buyurmuştur. Böyle bir ifadenin kullanımı biz insanlara, kıyâmetin o dehşet saçan gününde korkup irkilmenin ve köşe bucak sığınak aramanın kuşkusuz tahakkuk edeceğini, bundan asla şüphe edilmemesi gerektiğini bildirir gibidir. Beyân ifadesiyle söylersek, “Gelecek zaman içinde meydana gelecek bir iş, kesin oluşa delalet eden mazi sigasıyla dile getirilmiştir”⁸⁸¹.

Nâziât suresi 34. âyette geçen dâmmetü-l kübrâ (طامة الكبرى) ifadesi, Sûr'a birinci ve ikinci üfürülüğü, yani hem kıyâmetin kopuşunu hem haşri anlatır niteliktedir: *فَإِذَا جَاءَتْ الطَّامَةُ الْكُبْرَى يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ مَا سَعَى وَبُرَّرَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرَى “Her şeyi alt üst eden o büyük felâket geldiği vakit, insan dünyada iken ne için çalıştığını hatırlar. Cehennem de, gören her kişiye açıklığı ile gösterilir” (Nâziât: 79/34-6).*

Zümer suresi 68. âyet Sûr'a birinci ve ikinci üfürüşü birden ele alır: *“Sûr'a üflenince, Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar!” (Zümer: 39/68). Kulakları sağır eden o ses geldiğinde yani Sûr'a ikinci üfürülüştü birlikte kabirler yarılr, insanlar diriltir ve kabirlerden kaldırılır, koşarak, bölük bölük Allah'ın (cc) huzuruna götürülürler⁸⁸².*

Şu âyette ise sur'a ikinci üfürülüştü ardından Allah'ın (cc) huzuruna sevk edilen insanlara eşlik edecek kimselerden bahsedilir: *“Sûr'a üfürülür; işte bu, geleceği vâdedilen gündür. Herkes, yanında bir sevk edici ve bir de şahitle beraber gelir” (Kaf:*

⁸⁸¹ S. Kılıç, *Kur'an (Dildeki Sonsuz Mucize)*, (1. Baskı), Ravza Yay. İst. 2014, 223.

⁸⁸² Abese: 80/33; İnfitar: 82/4; Hac: 22/7; Yâsîn: 36/51; Nebe: 78/18.

50/20-21). Sûr'a ikinci üfürülüştün ardından, Allah'ın (cc) huzuruna giden insanların O'nun huzurunda toplanma sahnesini ele alan bir âyet meali şöyledir: *“O gün (kıyâmet gününde bakarsın ki) biz onları, birbirine çarparak çalkalanır bir halde bırakmışızdır; Sûr'a da üfürülmüş, böylece onları bütünüyle bir araya getirmişizdir”* (Kehf: 18/99). Kur'an-ı Kerim'de Sûr'a ikinci üfürülüştün sonrasında günâhkârların psikolojik durumu da ele alınır: *“O günde Sûr'a üflenir ve biz o zaman günâhkârları, gözleri (korkudan) gömgök bir halde mahşerde toplarız”* (Tâhâ: 20/102). Sûr'a üfürülmeyi konu edinen bir âyette ise cehennemliklerin kendi derdine düşeceği vurgulanır: *“Sûr'a üflendiği zaman artık aralarında akrabalık bağları kalmamıştır; birbirlerini de arayıp sormazlar”* (Mü'minûn: 23/101). Zira o gün herkesin kendisini fazlasıyla meşgul edecek sıkıntıları vardır⁸⁸³.

Kıyâmetin Zamanı: Kıyâmetin ne zaman kopacağını ancak Allah (cc) bilir. Bu manayı ifade eden bir âyette şöyle buyrulur: *“İnsanlar sana kıyâmetin zamanını soruyorlar. De ki: Onun bilgisi Allah katındadır. Ne bilirsin, belki de zamanı yakındır”*⁸⁸⁴. Bu âyet-i kerimede kıyâmetin ne zaman kopacağı bilgisinin Allah'a (cc) ait olduğunun haber verilmesinin yanında, kıyametin zamanının da yaklaşmış olabileceği bildirilir. Bununla beraber kıyâmetin yaklaştığını doğrudan bildiren âyetler de vardır: *Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı* (Kamer: 54/1)⁸⁸⁵.

Kıyâmetin ansızın geleceğini bildiren bir âyet mealen şöyledir: *“Sana kıyâmeti, ne zaman gelip çatacağını soruyorlar. De ki: Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır. Onun vaktini O'ndan başkası açıklayamaz. O göklere de yere de ağır gelmiştir. O size ansızın gelecektir. Sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. De ki: Onun bilgisi ancak Allah'ın katındadır; ama insanların çoğu bilmezler”* (A'raf: 7/187). Üstteki âyet, kıyâmetin ansızın geleceğini açıkça bildiriyor. Bu mümkün bir şeydir. Zira *“Sapasağlam görülen birinin, aniden kalp sektesinden hayatını kaybetmesi gibi, şu yaşlı dünyamızın da ani bir sekte ile ömrünü tamamlaması, hiç de akıldan uzak değildir”*⁸⁸⁶. Ancak hayatta olan insanlar, kâinatın ömrünün ne zaman biteceğini, kıyâmetin ne zaman kopacağını değil de kendi ömürlerinin sonunu düşünmelidirler. İnsanlar, âhîret için yol hazırlıklarını,

⁸⁸³ Abese: 80/37.

⁸⁸⁴ Ahzâb: 33/63; ayrıca bkz. A'râf: 7/187; Lokmân: 31/34; Fussilet: 41/47; Zuhurf: 43/85; Nâziât: 79/42.

⁸⁸⁵ Ayrıca bkz. Enbiyâ: 21/1, 97.

⁸⁸⁶ Eren, Kur'an'da Gayb Bilgisi, 220

belki daha sonra kopacak olan kıyâmeti esas alarak değil, çok yakınında olması muhtemel olan kendi kıyâmetini/ölümünü esas alarak yapmalıdır.

“Günümüz ilim çevrelerinde ‘Kıyâmet kopar mı, kopmaz mı?’ tartışmaları yerine ‘acaba, kıyâmet ne zaman ve nasıl kopacak’ meseleleri konuşuluyor. Çünkü en azından bir gün gelip güneşin enerjisinin biteceği ve böylece yeryüzünde hayatın sona ereceği, bütün çevrelerce kabul edilmektedir”⁸⁸⁷.

Kıyâmetin Keyfiyeti: Kıyâmetin keyfiyeti, gaybî bilgilerden olduğu için ancak Allah (cc) ve Resûlünün bildirmesiyle bilinebilir. Allah’ın (cc) Kur’an-ı Kerim’de bildirdiğine göre yaklaşmış⁸⁸⁸, alâmetleri belirmiş, zor ve eşi benzeri görülmemiş dehşette, kendisinde şüphe olmayan bir gün olan kıyâmette sura üfürülür, güneş dürülür ve yıldızlar dökülür⁸⁸⁹. Yer şiddetle sarsılır⁸⁹⁰, dağlar parçalanır⁸⁹¹ ve yürütülür⁸⁹², yumuşak kum yığını veya toz duman haline gelir ve yer dümdüz edilir. Denizler kaynatılır, gök yerinden oynatılır⁸⁹³, sallanıp çalkalanır, yarılr⁸⁹⁴, parçalanır⁸⁹⁵, kapı kapı açılır, adeta erimiş madene dönüştürülür⁸⁹⁶. Bu kıyâmeti gerçekleştirecek olan ancak Allah’tır (cc)⁸⁹⁷.

Kıyâmeti görenlerin gözleri şimşek gibi çakar, gözleri ve gönülleri allak bullak olur. O gün emzikli kadınlar emzirdiği çocuğunu unutur, her gebe kadın çocuğunu düşürür. İnsanlar sarhoş olmadıkları halde sarhoş gibi görünür. Kıyâmete şahit olan çocuklar o anda yaşlanıverir. Göklerde ve yerde bulunanlar düşüp bayılır⁸⁹⁸. İnsanlar pervane gibi etrafa savrulur⁸⁹⁹.

⁸⁸⁷ Eren, *Kur’an’da Gayb Bilgisi*, Işık Yay. İzmir 1995, 220

⁸⁸⁸ Şûrâ: 42/17; Necm: 53/57; Kamer: 54/1.

⁸⁸⁹ Muhammed: 47/18; Müddessir: 74/9; Kamer: 54/6, 46; Câsiye: 45/32; Hâkka: 69/13; Tekvir: 81/1-2; İnfitar: 82/2.

⁸⁹⁰ Zilzâl: 99/1; Müzzemmil: 73/14; Hâkka: 69/14.

⁸⁹¹ Tekvir: 81/3; Nebe: 78/20; Fecr: 89/21.

⁸⁹² Tûr: 52/10; Meâric: 70/9; Kâria’: 101/5.

⁸⁹³ Müzzemmil: 73/14; Vâkıa’: 56/4-6; İnşikak: 82/3; Tekvir: 81/6, 11; İnfitar: 82/3.

⁸⁹⁴ Tur: 52/9; Rahman: 55/37; Hâkka: 69/16; İnfitar: 82/1; İnşikak: 84/1.

⁸⁹⁵ Müzzemmil: 73/18; İnfitar: 82/1.

⁸⁹⁶ Nebe: 78/19; Rahman: 55/37; Meâric: 70/8.

⁸⁹⁷ Necm: 53/58.

⁸⁹⁸ Kıyâme: 75/7; Nûr: 24/37; Hac: 22/1-2; Müzzemmil: 73/17; Neml: 27/87; Zümer: 39/68.

⁸⁹⁹ Kâri’a: 101/4.

Kurtulamayacakları halde ölümden korkup kaçan insanlar⁹⁰⁰, kıyâmet sonrasında çekirge sürüsü gibi kabirlerden çıkarılınca⁹⁰¹ başına geleceklerden kaçacak yer arar, ama bulamaz⁹⁰². Zira insan bu dünyada Allah'ın (cc) mülkünden dışarı çıkamadığı⁹⁰³ gibi, âhirette de Allah'ın (cc) mülkünden dışarı çıkamaz. Herkes hesap için Rabbinin huzurunda toplanır⁹⁰⁴. O gün bütün sırlar meydana çıkarılır, hiçbir şey gizli kalmaz⁹⁰⁵. Zaten yerin göğün sahibine hiçbir şeyin gizli kalması mümkün değildir⁹⁰⁶.

O gün kimsenin kimseye fayda sağlayamayacağı, dostun dostunu sormayacağı gündür. Hatta o günün dehşetiyle insan ister ki; oğullarını, karısını, kardeşini, kendisini koruyup barındıran tüm ailesini ve yeryüzünde kim varsa hepsini fıdye olarak versin de, sadece kendini kurtarsın⁹⁰⁷. Ya da insan o gün, başına bir iş açmamaları için, kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır⁹⁰⁸. Kaçabileceğini zannedip de kaçacak yer arayan insanlar, aslında ne kıyametten ne de kıyamet sonrasında yaşanacak olan safhalardan kaçamayacak ve kurtulamayacaklardır⁹⁰⁹.

3.3.3. Haşr/Ba's (Yeniden Diriliş)

Haşr⁹¹⁰ ve ba's⁹¹¹, kelimeleri Kur'an-ı Kerim'de yeniden dirilişi ifade eden iki ana kavramdır⁹¹². Bu kavramlar Kur'an'da hem isim hem de fiil halleriyle bulunmaktadır. Hangi halde bulunursa bulunsun, bu iki kelimenin geçtiği yerlerdeki ana mevzu insanların bu hayattan sonra yeni bir hayat için diriltilecekleri ve bu dünya hayatında yaptıklarının hesabını vermek üzere, onları bu dünyaya gönderen Allah'ın (cc) huzurunda toplanacak olmalarıdır. Allah (cc) biz insanlara sayamayacağımız kadar nimetler sunmuştur⁹¹³. Bize

⁹⁰⁰ Kaf: 50/19; Cuma: 62/8.

⁹⁰¹ Kamer: 54/7; Kaf: 50/44; İnfitar: 82/4; İnşıkak: 84/4; Zilzâl: 99/2; Âdiyât: 100/109.

⁹⁰² Câsiye: 45/35; Kıyâme: 75/10-11.

⁹⁰³ Rahmân: 55/33.

⁹⁰⁴ Mutaaffifin: 83/4-6; Hâkka: 69/18; Kıyâme: 75/12.

⁹⁰⁵ Târik: 86/9; Hâkka: 69/18.

⁹⁰⁶ Âl-i İmrân: 3/5; İbrahim: 14/38; Mümin: 40/16; A'lâ: 87/7.

⁹⁰⁷ Meâric: 70/10-14.

⁹⁰⁸ Abese: 80/34-36.

⁹⁰⁹ Kıyâme: 75/10.

⁹¹⁰ Bu kelimenin, Kur'an'daki bulunuş şekilleri ve kullanıldıkları manalar için bkz. Bakara: 2/203; Âl-i İmrân: 3/12; Nisâ: 4/172; Mâide: 5/96; En'âm: 6/22; Enfâl: 8/24; Yûnus: 10/28; Hicr: 15/25; İsrâ: 17/97.

⁹¹¹ Bu kelimenin, Kur'an'daki bulunuş şekilleri ve kullanıldıkları manalar için bkz. Bakara: 2/56; En'âm: 6/29, 36; A'râf: 7/114, 167; Hûd: 11/7; Hicr: 15/36; Nahl: 16/21, 38; İsrâ: 17/49, 98; Meryem: 19/15, 33.

⁹¹² Râğıb, 157.

⁹¹³ İbrahim: 14/34; Nahl: 16/18.

böyle sayısız nimet veren bir zât, bizi başıboş bırakmaz ki, kabre girip kalkmamak üzere yatalım⁹¹⁴.

Haşr Allah (cc) için kolaydır. Hatta kıyamet sonrasında bütün insanları diriltmek O'nun için bir insanı diriltmek kadar kolaydır (Lokman: 31/28). Dünyada hiçbir insanın yaratılışı başka bir insanın yaratılışına engel olmadığı gibi, insanların haşir sabahında yeniden diriltilmeleri veya yeniden yaratılmaları birbirine engel teşkil etmeyecektir⁹¹⁵. Bu ve benzeri âyetlerden⁹¹⁶ bütün insanların haşirde aynı anda diriltilip mahşer meydanına sevk edilecekleri anlaşılmaktadır. Haşrin kolay bir şekilde olacağını vurgulayan bir âyet mealen şöyledir: *İnsan der ki: "Öldüğüm zaman sahi diri olarak (kabrimden) çıkarılacak mıyım?" İnsan düşünmez mi ki, daha önce o hiçbir şey olmadığı halde biz kendisini yaratmışızdır?* (Meryem: 19/66-67)⁹¹⁷.

Kur'an-ı Kerim'de haşir ve mahşerle alakalı ifadeler olarak şu kavramları görürüz: Haşr⁹¹⁸, neşr⁹¹⁹, ba's⁹²⁰, ihya⁹²¹, rücu⁹²², masîr⁹²³, meâb⁹²⁴, kalb⁹²⁵, halk-ı cedîd⁹²⁶, yevmu'l-hurûc⁹²⁷, yevmu'l-feth⁹²⁸, yevmu'd-dîn⁹²⁹, yevmu'l-hak⁹³⁰, yevmu'l- âhir⁹³¹, yevmun asîr⁹³², yevmun azîm⁹³³, yevmun kebîr, yevmun elîm, yevmun muhîr⁹³⁴,

⁹¹⁴ Nursî, *Sözler*, 115.

⁹¹⁵ Mevdûdî, 4/337.

⁹¹⁶ Bkz. Yasin: 36/51.

⁹¹⁷ Ayrıca bkz. Kaf: 50/10-11.

⁹¹⁸ Nisâ: 4/172; En'âm: 6/22; Yûnus: 10/28, 45; Hicr: 15/25; İsrâ: 17/97; Kehf: 18/47; Meryem: 19/68. Anlamları için ilgili âyetlerin meallerine bakınız.

⁹¹⁹ Enbiyâ: 21/21; Furkân: 25/3; Fâtır: 35/9; Duhân: 44/35; Kamer: 54/7; Mülk: 67/15; Abese: 80/22.

⁹²⁰ En'âm: 6/36; A'râf: 7/14; Hûd: 11/7; Hicr: 15/36; Nahl: 16/20-21; İsrâ: 17/49, 98; Meryem: 19/15.

⁹²¹ Hac: 22/6; Yâsîn: 36/78-79; Şûrâ: 42/9.

⁹²² Bakara: 2/28; Âl-i İmrân: 3/55; Mâide: 5/48; En'âm: 6/36; Yûnus: 10/4; Hûd: 11/4; Meryem: 19/40.

⁹²³ Bakara: 2/126, 285; Âl-i İmrân: 3/28, 162; Mâide: 5/18; Enfâl: 8/16; Tevbe: 9/73; Hac: 22/48, 72.

⁹²⁴ Ra'd: 13/36.

⁹²⁵ Ankebût: 29/21. A'râf: 7/125; Şuarâ: 26/50; Zuhurf: 43/14.

⁹²⁶ Ra'd: 13/5; İbrâhîm: 14/19; Secde: 32/10; Sebe: 34/7; Fâtır: 35/16; Kaf: 50/15.

⁹²⁷ A'râf: 7/24-25; Meryem: 19/66-67; Tâhâ: 20/55; Mü'minûn: 23/35; Neml: 27/67; Rûm: 30/19, 25.

⁹²⁸ Secde: 32/29.

⁹²⁹ Fâtîha: 1/4; Şuarâ: 26/82; Vâkıa': 56/56; İnfitar: 82/15.

⁹³⁰ Nebe: 78/39.

⁹³¹ Bakara: 2/8, 62, 126, 177, 228, 232, 264; Âl-i İmrân: 3/114; Nisâ: 4/38, 39, 59, 136, 162; Mâide: 5/69; Tevbe: 9/18, 19, 29, 44, 45, 99; Nûr: 24/2; Mücâdele: 58/22; Talâk: 65/2.

⁹³² Kamer: 54/8; Müddessir: 74/8

⁹³³ En'âm: 6/15; A'râf: 7/59; Yûnus: 10/15; Meryem: 19/37.

⁹³⁴ Hûd: 11/3, 26, 84.

yevmu't-teğâbun⁹³⁵, yevmu'l-cem⁹³⁶, yevmü'l-fasl⁹³⁷, yevmu'l-hisâb⁹³⁸, yevmu'l-hasret⁹³⁹.

Öldükten sonra dirilmenin mümkün bir durum olduğunu Allah (cc) Kur'an'da çeşitli misallerle izah etmiştir. Onlardan birisi şöyledir: *“İbrahim Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? Dedi. İbrahim: Hayır! İnandım, fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim), dedi. Bunun üzerine Allah: Öyleyse dört tane kuş yakala, onları yanına al, sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan bir parça koy. Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler. Bil ki Allah azîzdir, hakîmdir, buyurdu.”* (Bakara: 2/260). Eksiksiz diriltilmeye nihai seviye ise şöyle bildirilir: *“İnsan, Bizim, kendisinin kemiklerini bir araya toplayamayacağımızı mı sanıyor? Evet, toplarız; onun parmak uçlarını bile düzgünce, yerli yerinde yapmaya gücümüz yeter”* (Kiyâme: 75/3-4). Kur'an-ı Kerim'de öldükten sonra dirilmeye örneklik teşkil edecek başka âyetler de vardır⁹⁴⁰.

Mahşer günü insanların nasıl diriltileceği hususu hadislerde de yer almaktadır. Bu hadislerden birisi mealen şöyledir: *“Her kul öldüğü hal üzere dirilitilir.”*⁹⁴¹. Bu hadis-i şerife göre insan mümin olarak yaşamışsa imanı ile, kâfir olarak yaşamışsa küfrü ile, mümin ama günâhkâr olarak yaşamışsa günâhlarıyla, yani insan hangi hayat tarzını benimseyip hayatını ona göre yaşayıp bitirmişse ona göre dirileceğini ve hesabının da ona göre olacağını göstermektedir⁹⁴².

3.3.4. Mahşer

Mahşer; insanların toplandığı yer anlamındadır⁹⁴³. Sûr'a ikinci kez üflendikten sonra insanların hepsi diriltilerek kabirlerinden kalkıp muhakeme edilmeleri için mahşerde toplanırlar. Mahşer, dünya imtihanının sonucunda olması açısından şu şekilde tanımlanabilir: *“Neticesi cennet veya cehennem olan büyük bir imtihan için şu dünyaya gönderilen insanların, kıyâmet sonrasında imtihanlarının sonuçlarının açıklanacağı yer”*.

⁹³⁵ Teğâbun: 64/9.

⁹³⁶ Şûrâ: 42/7; Teğâbun: 64/9.

⁹³⁷ Sâffât: 37/21; Duhân: 44/40; Mürselât: 77/13, 14, 38; Nebe: 78/17.

⁹³⁸ Sâd: 38/16, 26, 53; Mü'min: 40/27.

⁹³⁹ Meryem: 19/39.

⁹⁴⁰ Ayrıca bkz. Bakara: 2/55-56, 67-73, 243, 259, 260; Kehf: 18/9-22; Yasin: 36/78-81.

⁹⁴¹ Müslim, Cennet, 83.

⁹⁴² Sabri Türkmen, *Hadislerle Yaşamak*, Çıra Yayınları, İst. 2010, 55.

⁹⁴³ Ferâhidî, 1/319.

Mahşer, genel anlamda yedi aşamalı olarak ele alınmıştır: 1. Diriltirme, 2. Toplanma, 3. Yüce Allah’a arz edilme, 4. Bilgilendirilme, 5. Sorgulama, 6. Yargılanma ve değerlendirilme, 7. Cennet veya cehenneme sevk edilme⁹⁴⁴.

Önderlerle Mahşere Sevk: Herkes âhiretteki rehberini dünyada iken seçmektedir. Müminler, Allah’ın (cc) emir ve yasaklarını kendilerine tebliğ eden peygamberleri rehber edinmişler ve hayatlarını ona göre tanzim etmişlerdir. İnkârcılar ise başlarındaki elebaşlarını kendilerine rehber edinmişler ve hayatlarını onlara göre tanzim etmişlerdir. Bundan anlaşılmaktadır ki müminler, âhirette peygamberlerin öncülüğünde, inkârcılar ise kendi elebaşlarının öncülüğünde ebedî vatanlarına doğru yollarına devam edeceklerdir.

يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا *Her insan topluluğunu imamları(önderleri) ile birlikte çağıracağımız o günde kimlerin amel defteri sağından verilirse, onlar, en küçük bir haksızlığa uğramamış olarak amel defterlerini okuyacaklar* (İsrâ: 17/71). Bu âyetin hemen ardından gelen âyette şöyle buyrulur: “*Bu dünyada kör olan kimse âhirette de kördür; üstelik iyice yolunu şaşırmıştır*” (İsrâ: 17/72). Bu iki âyet beraber değerlendirildiğinde şu sonucun çıkarılması mümkündür; bu dünyada aklını kullanıp da doğru istikameti yakalamayan veya yakalayamayan ve körü körüne kendilerini dalaletle sürükleyen birilerinin arkasından gidenler mahşer meydanına da dünyada önder kabul ettiklerinin peşinden kör olarak gideceklerdir. Ancak bu körlük gözleri olmamak değil, görmeyi sağlayacak ışıklarının olmaması demektir (Hadîd: 57/13)⁹⁴⁵. İnsanların mahşer meydanına birlikte gidecekleri imamdan kasıt kimler veya nelerdir? Bu konuda müfessirlerin çoğunluğunun görüşleri şunlardır: Peygamberler ve kendilerine uyulan diğer kimselerdir⁹⁴⁶. İçinde amellerinin yazılı olduğu⁹⁴⁷ amel defterleridir⁹⁴⁸. Allah’ın (cc) gönderdiği, içinde emirlerin ve nehiylerin bulunduğu ilahî kitaplardır⁹⁴⁹. Hayır veya şer önderleridir⁹⁵⁰. Dinlerdir⁹⁵¹. Amellerdir⁹⁵². Taberî’ye göre

⁹⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Okuyan, 86-259.

⁹⁴⁵ Manevi körlük hakkında geniş bilgi için bkz. Lokman Bedir-Refik Kasım, *Kur’an’da Yer Alan اعمى (a’mâ) Kelimesi Çerçevesinde Manevi Körlük*, Hikmet Yurdu, Yıl: 10, C: 10, Sayı: 20, Ocak – Haziran, 2017/2, ss. 231 – 240.

⁹⁴⁶ Taberî, 15/6.

⁹⁴⁷ İbn Kuteybe, 259.

⁹⁴⁸ Mücâhid, 140; Dahhâk, 1/532.

⁹⁴⁹ Taberî, 15/8.

⁹⁵⁰ Süfyân-ı Sevrî, Ebû Abdullah Süfyân b. Said b. Mesrûk es- Sevrî el- Kûfî, *Tefsîr-u Süfyân-ı Sevrî*, Dâru’l- Kütübi’l- İlmiyyi, Beyrut 1983, 174.

⁹⁵¹ Mâverdî, 3/258.

⁹⁵² Taberî, 15/7.

en doğrusu, ‘imam’ dan kastın, kendisine uyulan kimseler olmasıdır. Taberî, Arapların ‘imam’ kelimesini bu manada kullanmalarını da delil getirir⁹⁵³. Bu durumda kavmini küçümseyen ve saptıran⁹⁵⁴ firavun âhirette kavminin önünde olacaktır: “*Firavun, kıyâmet gününde kavminin önüne düşecek ve onları (çekip) ateşe götürecektir. Varacakları yer ne kötü yerdir!*” (Hûd: 11/98). Mealini verdiğimiz bu âyet-i kerime Taberî’nin görüşünün isabetli olduğunu göstermektedir.

Şimdi hayatta olanlar, bu fırsatı iyi değerlendirmek durumundadırlar. Zira yukarıda zikredilen âyetlerden anlaşıldı ki, insanlar dünyada kimi ya da neyi kendine rehber etmiş, kendisini kimin peşinde hissetmiş ve amellerini kime ve neye göre uygulamışsa onunla mahşer meydanına çıkacaktır. Sorgu-sualin ardından cennete ya da cehenneme doğru onunla yol alacaktır.

Amel Defterleri: İnsanlar ergenlik çağına geldiklerinden itibaren artık inanç ve amellerinden sorumlu tutulmakta, tüm yönleriyle amel defterlerinde kayıt altına alınmaktadırlar. Bu açıdan amel defteri, insanların dünyada benimsediği inanç ve işlediği fiillerin kaydedildiği belgedir. Kur’an’da ‘kitab’ ve ‘suhuf’ adlarıyla geçen amel defterine kitâbü’l-a’mal, sahifetü’l-a’mal de denir⁹⁵⁵.

Kur’an-ı Kerim’de amellerin yazıldığı, ‘hıfz’⁹⁵⁶, ‘kitab’⁹⁵⁷, ‘suhuf’⁹⁵⁸, ve ‘istinsah’⁹⁵⁹ gibi farklı kelimelerle ifade edilmektedir. Amelleri yazan değerli yazıcı melekler vardır. O melekler insanları önünden ve arkasından takip eder ve yaptıklarını gözetler. Hiç kimsenin bu takipten kurtulması mümkün değildir. Herkes yaptığı hayrı da kötülüğü de amel defterinde yazılı olarak bulur⁹⁶⁰. Bilindiği gibi artık dünyanın hemen hemen her yerinde insanların davranışları 7/24 kameralarla kayıt altına alınabilmektedir. Bu kayıtlar neticesinde cezayı gerektiren durumlar tespit edilmektedir. Kirâmen kâtibin meleklerinin yaptığı da insanların iyi ve kötü amellerini kaydetmektir.

⁹⁵³ Taberî, 15/8.

⁹⁵⁴ Zuhurf: 43/54; Tâhâ: 20/79.

⁹⁵⁵ Kılavuz, *Amel Defteri Md.* TDV. İslam Ansiklopedisi, 3/20-21.

⁹⁵⁶ En’âm: 6/61; Ra’d: 13/11; İnfitar: 82/11-12; Târik: 86/4.

⁹⁵⁷ Bkz. Âl-i İmrân: 3/181; Nisâ: 4/81; Tevbe: 9/120-121; Yûnus: 10/21; İsrâ: 17/13-14; Meryem: 19/79; Enbiyâ: 21/94; Yâsîn: 36/12; Zuhurf: 43/19, 80; Nebe: 78/29.

⁹⁵⁸ Tekvir: 81/10.

⁹⁵⁹ Câsiye: 45/29.

⁹⁶⁰ İnfitar: 82/11-12; Ra’d: 13/11; En’âm: 6/61; Târik: 86/4; Âl-i İmrân: 3/30.

Lokman'ın (a.s) oğluna nasihatlerinde amellerin mutlaka kaydedildiğine yer verilir: *“Yavrucuğum! Yaptığın iş (iyilik veya kötülük), bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa ve bu, bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin derinliklerinde bulunsa, yine de Allah onu (senin karşına) getirir. Doğrusu Allah, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır”* (Lokmân: 31/16). Yere atılan bir tohumun bile Allah'a (cc) gizli kalamayacağından bahsedilmesi Allah'ın (cc) kudretinin, ilminin ve saltanatının sınırsızlığına işarettir⁹⁶¹.

İnsanların söz ve fiil namına neleri varsa, hatta gizlice fısıldamaları ve kurdukları tuzaklar dâhil, -küçük/büyük ayırt edilmeksizin- (Kehf: 18/49) hepsi amel defterine kaydedilmektedir. Günahkârların amelleri siccîn'de, iyilerin amelleri ise illiyyîn'de yazılıdır. Her iki kitap da yazıları bozulup silinmez, tahriften uzak, hatalardan arınmış, sicil kayıtlarıdır (Mutaffîfîn: 83/7-9; 18-21). Bu kayıtlar kıyâmet gününde insanın karşısına açılmış bir kitap olarak çıkarılacak ve sahibinden okuması istenecek: *وَكُلُّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنشُورًا اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا* *“Her insanın amelinin boynuna bağladık. İnsan için kıyâmet gününde, açılmış olarak önüne konacak bir kitap çıkarırız. Kitabını oku! Bugün sana hesap sorucu olarak kendi nefsin yeter.”* (İsrâ: 17/13-14). Bu âyetteki طَائِر kelimesi ‘uçan mahlûk, uğur’ anlamlarına gelmektedir. Burada ise bu kelimeye amel defteri anlamını vermek uygun olacaktır. İkinci âyetin başındaki *“Kitabını oku!”* ifadesinden bu anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki âyette geçen ‘boynuna dolanması’ ifadesi, kendisinden ayrılmayacağı, yakasını bırakmayacağı demektir⁹⁶². ‘Boynuna dolanan’ şeye verilen anlamlar genel olarak amel olarak belirtilmiştir⁹⁶³. Ekser müfessir bu görüştedir. Ayrıca kader, talih,

⁹⁶¹ Mâturîdî, *Te'vilât*, 4/69.

⁹⁶² Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'an*, 9/295.

⁹⁶³ Mücâhid, 136; Sevri, 169; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, I-IV (1. Baskı), Trc. Beşir Eryarsoy, İşaret Yay. İst. 2006, 2/441; Taberî, 14/518-524; Râğıb, 404; Mâverdî, 3/233; Zemahşerî, el- Keşşâf, 3/498; Celâleddin Muhammed b. El- Mahallî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es- Suyûtî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l- Azîm (Celâleyn)*, I-II, Çağrı Yay. İst. Tsz. 1/231; Tabersî, 6/175; Bikâî, 11/386; Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meal-i Kerîm*, I-III, (12. Baskı), Çantay Kitabevi, İst. 1988, 2/511; Said Havva, *el- Esas Fi't- Tefsîr*, I-XVI, Şamil Yay. İst. 1990, 8/162; Sâbûnî, 2/142; S. Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 3/205; Ateş; *Kur'an-ı Kerim 'in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri*, 5/204-205; C. Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, 7/3476.

tercihler, hayır ve şer olarak nasip, vebal⁹⁶⁴, amel defteri⁹⁶⁵, amellerden doğan neticeler⁹⁶⁶, sorumluluk⁹⁶⁷ olarak da değerlendirilmiştir.

Râzî طَائِرُهُ kelimesi hakkında: “Allah Teâlâ mahlûkatı yaratmış ve her birine belli bir miktar akıl, ilim, ömür, rızık, saadet ve şekavet vermiştir. İnsanın bu miktarı aşması ve ondan ayrılması mümkün değildir. Aksine onun gerek kemiyet gerek keyfiyet bakımından mutlaka bu miktara ulaşması ve bu miktarı aşmaması gerekir. O halde mukadder olan bu şeyler, sanki ona doğru uçar, onun için meydana gelir”⁹⁶⁸ şeklinde görüş beyan eder. Bu ifadelerinden Râzî’nin طَائِرُهُ kelimesini; kader, talih, tercihler, hayır ve şer olarak nasip, manalarında anladığı görülmektedir.

“Araplar yaptıkları kötü davranışların kuş gibi uçup gittiğine inanırlardı. İşte yüce Allah, onların bu yanlış inanışlarını iptal etmek için insanın yaptığı her davranışın boynuna dolandığını, yani yapılanların kaydedildiğini ve bunların kıyâmet günü herkesin önüne bir kitap olarak çıkartılacağını bildirmektedir”⁹⁶⁹.

İnsanların fert olarak amel defterleri olduğu gibi toplumların da amel defterleri olacaktır. Toplumlar da kitaplarını okumaya çağrılacak ve amellerinden sorguya çekileceklerdir: ...Her ümmet kendi kitabına çağırılır, (onlara şöyle denilir:) «Bu gün, yaptıklarınızla cezalandırılacaksınız!» (Câsiye: 45/28)⁹⁷⁰. Bu âyette yer alan ‘kitab’ kelimesi ile neyin kastedildiği açık değildir. Ancak bir sonraki âyet bu kapalılığı az da olsa giderir niteliktedir: Bu, yüzünüze karşı gerçeği söyleyen kitabımızdır. Çünkü biz, yaptıklarınızı kaydediyorduk (Câsiye: 45/29). Bu âyetlerde bahsi geçen kitab ile herbir fert için meleklerin kayıt tuttuğu amel defterlerinin kastedilmiş olması muhtemeldir⁹⁷¹.

Bütün ümmetler peygamberlerine verilen kitaplardan sorumludurlar. Bu itibarla; “Her ümmet kendi kitabına çağırılır” ifadesiyle ümmetlerin, peygamberler aracılığıyla, kendilerine gönderilen kitaplarıyla amel edip etmediklerine yönelik sorgulanmak üzere

⁹⁶⁴ Yazır, 5/3171; Bilmen, 4/1857; Mahmut Hicâzî, *Furkân Tefsiri*, I-VI, Trc. Heyet, İlim Yay. İst. tsz, 3/409; Hamdi Döndüren, *İnsanlığa Son Çağrı*, I-II, Yeni Şafak Gazetesi Dağıtım Departmanı, İst. 2003, 1/471; Mehmet Zeki Duman, *Beyânu’l- Hak*, I-III (1. Baskı), Fecr Yay. Ank. 2006, 1/463.

⁹⁶⁵ Mehmet Vehbi Efendi, 8/2957.

⁹⁶⁶ Kutub, *Fî Zılâli’l- Kur’an*, 9/295.

⁹⁶⁷ *Kur’an Yolu*, 3/469.

⁹⁶⁸ Râzî, 14/419.

⁹⁶⁹ Okuyan, 133.

⁹⁷⁰ Ayrıca bkz. Kasas: 28/83.

⁹⁷¹ Mâturîdî, *Te’vilât*, 4/478.

huzura çağrılmaları söz konusu olabilir. Bununla birlikte ‘kitap’, ‘kayıt’ ve ‘hesap’ kavramlarını bir arada görmek doğrudan doğruya insanın aklına amel defterini de getirmektedir. Yukarıdaki âyetin zâhirî ifadesinden toplumların, yaptıkları amellerin kaydedildiği amel defterlerinin var olduğu anlaşılmaktadır.

İnsanlar yaptıkları fiillerin bir kısmını topluluklar halinde yapmaktadırlar. Müminlerin genelde topluluklar halinde namaz kılmaları buna örnek olduğu gibi, zalimlerin topluca yaptıkları zulümler de buna örnek gösterilebilir. ve yaptıkları hususunda birbirlerine şahit olmaktadır. Bu yüzden de *“Her ümmet kendi kitabına çağırılır”* ifadesiyle, yaptıklarına şahit olan toplumların, birbirlerine şahitlik yaparak topluca hesap verecek olmalarının kastedilmesi kuvvetle muhtemeldir.

Amel Defterlerinin Dağıtımı: Mahşer meydanında amel defterlerinin dağıtımı insan için gayb meselelerinden olduğundan dolayı, bu hususta insanı ancak Allah (cc) ve Resulü bilgilendirebilir. Bu konudaki âyetlerin ve hadislerin genelinden anlaşılabileceğine göre amel defterleri insanlara ya sağ taraflarından ya da sol ve arka taraflarından olmak üzere iki şekilden birisiyle verilecektir.

Kur’an-ı Kerim’de amel defterlerini sağ taraflarından alanlar, ‘ashâbu’l-yemîn’ ve ‘ashâbu’l-meymene’ diye isimlendirilir. ‘Ashâbu’l-yemîn’ ifadesi dört kez Vâkıa’ suresinde bir kez de Müddessir suresinde olmak üzere toplam beş kez zikredilir⁹⁷². ‘Ashâbu’l-meymene’ ifadesi ise, iki kez Vâkıa’ suresinde bir kez de Beled suresinde olmak üzere üç kez zikredilir⁹⁷³. Kur’an’da toplam sekiz kez geçen bu ifadelerin altı tanesinin Vâkıa’ suresinde yer alması, bu sureye ihtimam göstermek için yeterli bir sebeptir. Aşağıda da değinileceği üzere bu sure âhiret hallerinin tasviri hususunda büyük öneme sahiptir.

Kıyâmet günü ‘ashâbu’l-yemîn’in ne gibi bir ruh hali içinde olacakları ve nasıl muamele görecekları hakkında şu âyetler bilgi vermektedir: *“Kitabı sağ tarafından verilen: “Alın, kitabımı okuyun” der. “Doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum. Artık o, hoşnut kalacağı bir hayat içindedir, Yüce bir cennette, Meyveleri sarkmış halde. (Onlara denir ki:) “Geçmiş günlerde işlediklerinize (iyi amellerinize) karşılık, afiyetle yiyin, için”* (Hâkka: 69/19-24). Bu âyetlerde, amel defterinin kişiye

⁹⁷² Vâkıa’: 56/27, 38, 90, 91, Müddessir: 74/39.

⁹⁷³ Vâkıa’: 56/8; Beled: 90/18.

sağdan verilmesi, cennetlere gireceğini bildirmektedir. İnşıkak suresinde ise amel defterlerinin sağdan verilmesi hesabın kolay olacağına işaret sayılmıştır (İnşıkak: 84/7-8).

Vakıa' suresinde, amel defterleri sağdan verilenleri cennette ne gibi nimetlerin ve güzelliklerin beklediğini haber veren âyetler şu mealdedir: *"Sağdakiler, ne mutlu o sağdakilere! Düzgün kiraz ağacı, meyveleri salkım salkım dizili muz ağaçları, uzamış gölgeler, çağlayarak akan sular, tükenmeyen ve yasaklanmayan, sayısız meyveler içindedirler ve kabartılmış döşekler üstündedirler. Gerçekten biz hûrileri apayrı biçimde yeni yarattık. Onları, eşlerine düşkün ve yaşıt bâkireler kıldık. Bütün bunlar sağdakiler içindir."* (Vâkıa': 56/27-38). İlâhî görevlerini gerçekleştirmeleri sebebiyle amel defterini sağından alan müminlerin⁹⁷⁴ önlerinde ve sağlarında nurları olacak, hatta yüzleri ışıltılı parılayacaktır⁹⁷⁵.

Amel defterini sağ eliyle alıp selamla karşılanacak (Vâkıa': 56/90-91) olanların cennetten, cehennemdekilerle konuşmalarına da yer verilir: *"Onlar cennetler içindedir. Günâhkârlara: Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir? Diye uzaktan uzağa sorarlar. Onlar şöyle cevap verirler: Biz namaz kılanlardan değildik, yoksulu doyumuyorduk, (bâtıla) dalanlarla birlikte dalıyorduk, ceza gününü de inkâr ediyorduk, sonunda bize ölüm geldi çattı."* (Müddessir: 74/40-47).

Kur'an-ı Kerim'de amel defterlerini sol ve arka taraflarından alanlar, 'ashâbu's-şimâl' ve 'ashâbu'l-meş'eme' diye isimlendirilir. 'Ashâbu's-şimâl' ifadesi iki kez Vâkıa' suresinde zikredilir (Vâkıa': 56/41). 'Ashâbu'l-meş'eme' ifadesi ise, iki kez Vâkıa' suresinde bir kez de Beled suresinde olmak üzere toplam üç kez zikredilir⁹⁷⁶. Kur'an'da toplam beş kez geçen bu ifadelerin de dördünün Vâkıa' suresinde yer alması dikkate şayandır. Bundan anlaşılmaktadır ki, âhirette amel defterlerinin sağ veya sol taraftan alınması hususunda bilgi elde etmek için başvurulacak önemli surelerden biri Vâkıa' suresidir.

Ne kendilerinin ne de atalarının öldükten sonra diriltileceğine inanmayan 'ashâbu's-şimâl'in amel defterlerini sol taraflarından almalarının sebebi, âyetleri ve hesap

⁹⁷⁴ Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'an*, 14/297.

⁹⁷⁵ Hadîd: 57/12; Kıyâme: 75/22; Gâşiye: 88/8.

⁹⁷⁶ Vâkıa': 56/9; Beled: 90/19.

gününü inkâr etmeleri, namaz kılmamaları, yoksulu doyurmamaları⁹⁷⁷ gibi davranışlardır. Ashâbu’ş-şimâl’in kıyâmet günü ne gibi bir psikoloji içinde olacakları ve nasıl muamele görecekları hakkında şu âyetler bilgi vermektedir: “*Kitabı sol tarafından verilene gelince, o: Keşke, der, bana kitabım verilmeseydi de, hesabımın ne olduğunu bilmeseydim! Keşke onunla (ölümümle) her iş olup bitseydi! Malım bana hiç fayda sağlamadı; saltanatım da benden (koptu), yok olup gitti*” (Hâkka: 69/25-29). Bu ifadeler kişinin âhirette içine düştüğü pişmanlığın boyutunu ortaya koymaktadır. Pişmanlık ifadesinin ardından onun için şöyle nidâ edilir: “*Onu yakalayın da, (ellerini boynuna) bağlayın; Sonra alevli ateşe atın onu! Sonra da onu yetmiş arşın uzunluğunda bir zincir içinde oraya sokun! Çünkü o, Yüce Allah'a iman etmezdi, Yoksulu doyurmaya teşvik etmezdi. Bu sebeple, bugün burada onun candan bir dostu yoktur. Ancak günâhkârların yediği kanlı irinden başka yiyeceği de yoktur.*” (Hâkka: 69/30-37).

Kitabı arkasından verilenleri de sol taraflarından verilenler gibi aynı akıbet beklemektedir: “*Kimin de kitabı arkasından verilirse, derhal yok olmayı isteyecek; alevli ateşe girecektir. Zira o, (dünyada) ailesi içinde (mal-mülk sebebiyle) şımarmıştı. O hiçbir zaman Rabbine dönmeyeceğini sandı. Oysa gerçekten Rabbi onu görüyordu.*” (İnşikak: 84/10-14). Ashâbu’ş-şimâl’in âhirette yiyeceklerinin dikenli bitkiler, içeceklerinin ise kaynar sular olduğu bildirilir⁹⁷⁸. Ashâbu’ş-şimâl’in aleyhlerinde âhirette şahitlik edecekler de vardır. Bunlar arasında başta Allah (cc) ve melekler olduğu gibi, aleyhlerinde şahitlik edecekler arasında kendi kulakları, gözleri, derileri, elleri ve ayakları da bulunmaktadır⁹⁷⁹. Böylesi bir şahitlikten kurtulmanın mümkün olmayacağını anlayan insan, âhiret yolculuğundaki istikametini olumsuz etkileyecek faktörlere karşı kendisini daha dirençli tutma gayreti içerisinde olacaktır.

3.3.5. Hesap/Mizan

Kur’an-ı Kerim, Allah’ı (cc) biz kullara anlatırken izlediği yollardan biri de, O’nu isimleriyle tanıtmasıdır. Bu isimler Allah’ın Zat’ıyla ilgili olduğu gibi⁹⁸⁰, fiilleriyle de ilgili olabilmektedir. Fiilleriyle alakalı olan isimlerin bir kısmı yaratmayla⁹⁸¹, bir kısmı

⁹⁷⁷ Vâkıa’: 56/47-48; Beled: 92/19-20; Müddessir: 74/40-47.

⁹⁷⁸ Vâkıa’: 56/42-44, 52-55, 93-94; Hâkka: 69/25-26; Gâşiye: 88/2-7; Beled: 90/19-20. Bu hususta ilgili konuda detaylı bilgi verilecektir.

⁹⁷⁹ Fussilet: 41/20; Yâsîn: 36/65.

⁹⁸⁰ Zatıyla ilgili olan isimleri ve anlamları için bkz. Veli Ulutürk, 109-118.

⁹⁸¹ Yaratmayla ilgili olan isimleri ve anlamları için bkz. Veli Ulutürk, 118-122.

rızık ve ihsanla⁹⁸², bir kısmı af ve mağfiretle⁹⁸³, bir kısmı da Allah'ın (cc) âhirette hesap görücü olmasıyla ilgilidir⁹⁸⁴. Bu bağlamda O'nun isimlerinden biri de 'el-Hasîb'dir⁹⁸⁵.

Amel defterlerinin dağıtımının ardından amellerin tartılmasına geçilir ki, amellerin tartılması da, İslam akaid anlayışına göre haktır ve gerçektir. Dünya hayatında özel ve tüzel işletmelerin yılsonu bilançosu olduğu gibi insanın da hayat sonu bilançosu olacaktır ki buna 'hesap/mizan' denir. İyi insanla, kötü insan hesapta bir tutulmayacaktır. İnsan boş yere yaratılmadığı gibi başıboş da bırakılmayacak, hesap vermek üzere Allah'ın (cc) huzuruna çıkacaktır⁹⁸⁶.

“Âhirette herkes ameline göre yargılanacak, zerre kadar iyi ameli olan da zerre kadar kötü ameli olan da karşılığını görecektir ve hiç kimseye zulmedilmeyecektir. Kötü ameli olanlar kötülüklerinin dengiyle cezalandırılırken, iyi amel işleyenler fazlasıyla mükâfatlandırılacaklardır. Âhirette kötü amelleriyle yüz yüze gelenler, bunların kendilerinden uzaklaşmasını boş yere arzulayacaklar ve başlarını öne eğerek, işittiklerinin ve gördüklerinin doğru olduğunu, bu yüzden artık kesin inananlardan olduklarını ve salih ameller işlemek üzere dünyaya geri gönderilmelerini isteyecekler”⁹⁸⁷. Ancak o gün bu tür istekler yerine getirilmeyecektir.

İnsan diğer varlıklardan farklı olarak tüm amelleri kayıt altına alınmaktadır. Bu itibarla; insan başıboş, serseri, sahipsiz bir hayvan değildir. Ancak onun bütün hareketleri ve fiilleri yazılıyor, tespit ediliyor ve amellerinin neticeleri kaydediliyor ki, büyük mahkemede ona göre iyi ya da kötü derece alsın⁹⁸⁸. Bu yüzden de Allah (cc), kendisine ve hesap gününe kavuşacağı konusunda insanı birçok âyette uyarmaktadır: *De ki: Ben, yalnızca sizin gibi bir beşerim. (Şu var ki) bana, İlâh'ınızın, sadece bir İlâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın* (Kehf: 18/110)⁹⁸⁹. Âyette özellikle şu hususlar âhiret

⁹⁸² Rızık ve ihsanla ilgili olan isimleri ve anlamları için bkz. Veli Ulutürk, 122-127.

⁹⁸³ Af ve mağfiretiyle ilgili olan isimleri ve anlamları için bkz. Veli Ulutürk, 127-141.

⁹⁸⁴ Hesap görücü olmasıyla ilgili olan isimleri ve anlamları için bkz. Veli Ulutürk, 171-178.

⁹⁸⁵ Bkz. Nisa: 4/6, 86; İsra: 17/14; Ahzâb: 33/39.

⁹⁸⁶ A'raf: 7/8; Câsiye: 45/21; Kıyâme: 75/36; Mü'minûn: 23/115.

⁹⁸⁷ Bilgiz, *Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158; İlgili âyetler için bkz. Nisa: 4/49-77; Tevbe: 9/94-105; Yâsîn: 36/54; İsra: 17/71; Nûr: 24/38; Sebe: 34/37-38; Mü'min: 40/40; Ahkâf: 46/16; Âl-i İmran: 3/30; En'âm: 6/31; Secde: 32/12.

⁹⁸⁸ Nursî, *Mesnevi-i Nuriye*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. İst. 2016, 83.

⁹⁸⁹ Benzer manadaki bazı âyetler için bkz. En'âm: 6/130; A'râf: 7/151; Ankebût: 29/5; Secde: 32/14; Zümer: 39/71; Câsiye: 45/34.

yolcularının dikkatine sunulmaktadır. Tevhid, âhiret, salih amel ve amelî şirkten uzak durulması.

Kur'an-ı Kerim'de hesap günü, 'yevmu'l-hisâb'⁹⁹⁰, yevmu't-teğâbun⁹⁹¹, yevmu'l-cem⁹⁹², yevmu'l-fasl⁹⁹³, yevmu'l-hasret (Meryem: 19/39) gibi kavramlarla adlandırılır. Bu kavramlar, haşirden sonra amel defterlerinin dağıtımının ardından insanların bizzat kendi iradeleriyle yaptıkları tüm fiillerinden dolayı sorguya çekilecekleri günü ifade ederler. Âhirete inanmayanlar hesaba çekileceklerini düşünmeseler⁹⁹⁴ ve ona göre hazırlanmasalar da, hesap gününün yaklaştığı⁹⁹⁵ ve mutlaka gerçekleşeceği belirtilir⁹⁹⁶. Keyfiyetini ancak Allah'ın (cc) bileceği hesap gününde, insan yaptığı ve yapmadığı şeylerin farkına varacaktır (İnfitar: 82/5).

Rablerinin ve O'nun elçilerinin emrinden uzaklaşıp isyan etmeleri sebebiyle daha dünyada iken helâk edilen kavimler (Talâk: 65/8) olsa da asıl hesap âhirettedir. Yani onların, bu dünyada başlarına gelen semâvî afetlerle helak edilmeleri, dünyada iken hesaplarının görülmüş olması, hesaba çekilmenin bitmesi anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla onlar da hesap gününden kurtulamayacaklardır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bazı yanlış inanç sahibi insanların öldüğünde bedenlerinin yakıldığı bilinmektedir. Bunlar da ister inançları gereği yakılmış olsun, ister vasiyetleri sebebiyle olsun, külleri denizlere savrulmuş olsa bile mahşer meydanına getirilip, diğer insanlar gibi hesaba çekileceklerdir.

Hesap Gününde Sorgulanma: İnsan için hesap gününde, dünyada kendisine verilen bütün nimetlerden⁹⁹⁷ ve Kur'an-ı Kerim'deki emir ve nehiylerden sorgulama olacağı muhakkaktır. Bu bütün vicdan sahiplerince malumdur. İnsanı sadece gücünün yettiği şeylerle sorumlu tutan⁹⁹⁸ Allah (cc), hesap gününde herkese hak ettiğini eksiksiz

⁹⁹⁰ Sad: 38/16, 26, 53; Mü'min: 40/27.

⁹⁹¹ Teğâbun: 64/9.

⁹⁹² Şûrâ: 42/7; Teğâbun: 64/9.

⁹⁹³ Sâffât: 37/21; Duhân: 44/40; Mürselât: 77/13, 14, 38; Nebe: 78/17.

⁹⁹⁴ Nebe: 78/27; Mâûn: 107/1.

⁹⁹⁵ Enbiyâ: 21/1; Rahmân: 55/31.

⁹⁹⁶ Zâriyât: 51/1. Bu kavramlar, kıyamet, haşr ve hesabı ifade etmede ortak olarak kullanılmaktadırlar.

⁹⁹⁷ Tekâsür: 102/8.

⁹⁹⁸ Bakara: 2/286.

verecek ve kimseyi haksızlığa uğratmayacaktır⁹⁹⁹. Allah'ın (cc) adaleti ise şüphe götürmeyecek bir gerçektir.

Âhirette insanlar; Allah'ın (cc) varlığı ve birliği başta olmak üzere îmanî meselelerden¹⁰⁰⁰, peygamberlere ve kitaplara uyup uymadığından¹⁰⁰¹, başkalarının değil bizzat kendi günâhlarından¹⁰⁰², yetimin malına iyi niyetle yaklaşp yaklaşmadığından, hakkında bilgisinin olmadığı şeylerin peşine düşmesinden, (Allah'a (cc) ve insanlara verdiği) sözünde durup durmadığından¹⁰⁰³, yeminlerinden (Bakara: 2/225), kul haklarından¹⁰⁰⁴... hesaba çekileceklerdir.

Âhirette kimin nelerden sorulacağına dair şu şekilde bir tasnifin de yapılması mümkündür: 1- Genel manada sorulacak sorular. Mütekebbir kibrinden, mümin; namazından, ibadetlerinden, ömründen, malından, vücudundan, ilminden vb. hususlardan hesaba çekilir 2. Bu genel sorgunun ötesinde Yahudi, Hristiyan ve müşrikler gibi toplumlar özel sorulara muhatap olacak. Yahudi ve Hristiyanlar Allah'ın (cc) eş ve oğul edinip edinmediğinden, müşrikler şirklerinden, peygamberler ümmetlerinden ve davetlerinden¹⁰⁰⁵ vb. hesaba çekilirler. Bir hadis-i şerifte, *insanın ömrünü nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede tükettiğinden, malını nereden kazanıp nasıl harcadığından, bildiklerini uygulayıp uygulamadığından mutlaka hesaba çekileceği*¹⁰⁰⁶ bildirilir.

Kasas suresi 78. âyetin ve Rahman suresi 39. âyetin “*Günâhkârlardan günâhları sorulmaz*” kısmı “kendilerine hesap sorulmayacak” şeklinde anlaşılmaması gerekir. Bahsi geçen âyetlerin bu kısımları ile ilgili şu yorumlar yapılmıştır: “*Günâhkârlardan günâhları sorulmaz*” ifadesi, suçluların yaptıklarından sorumlu olmayacakları anlamına

⁹⁹⁹ Bakara: 2/281; Âl-i İmrân: 3/25, 161; Nisâ: 4/22; En'âm: 6/164; Hicr: 15/92-93; Nahl: 16/56, 93; Enbiyâ: 21/13.

¹⁰⁰⁰ Bkz. Bakara: 2/96; Âl-i İmrân: 3/151; Nisâ: 4/36, 48, 116; Mâide: 5/72; En'âm: 6/22, 81, 148, 151; A'râf: 7/33; Yûnus: 10/28; Ra'd: 13/36; İbrâhîm: 14/22; Nahl: 16/86; Hac: 22/17, 26; Furkân: 25/17-18; Ankebût: 29/8; Lokmân: 31/13, 15; Mü'min: 40/73.

¹⁰⁰¹ Bkz. Âl-i İmrân: 3/162; Nisâ: 4/125; Mâide: 5/16; A'râf: 7/175; Enfâl: 8/64; İbrâhîm: 14/36; Şuarâ: 26/215; Zuhurf: 43/44.

¹⁰⁰² Bkz. Bakara: 2/134, 141; En'âm: 6/164; İsrâ: 17/15; Sebe: 34/25; Fâtır: 35/18; Zümer: 39/7. Eğer insan başkasının günâh işlemesine sebep olmuşsa –ileride geleceği üzere- bu günâhtan sebep olan da sorulacaktır.

¹⁰⁰³ İsrâ: 17/34, 35; Ahzâb: 33/15.

¹⁰⁰⁴ Kul hakkıyla ilgili âyetlerden bazıları için bkz. Bakara: 2/42; Nisâ: 4/9; Nahl: 16/71; İsrâ: 17/26; Hac: 22/19; Rûm: 30/38.

¹⁰⁰⁵ Gölcük - Toprak, 422.

¹⁰⁰⁶ Tirmizî, *Kıyâmet*, 1.

gelmez¹⁰⁰⁷. Bilakis hesaba gerek görülmeksizin cehenneme girerler¹⁰⁰⁸. Yüzlerinden tanınırlar¹⁰⁰⁹. Geçmişte günâhları sebebiyle helâk olan kavimlere, helâklerine sebep olan günâhları sorulmaz¹⁰¹⁰. Razı olacakları bir hesap türüyle hesaba çekilmeyecekler¹⁰¹¹. Bilgi almak için değil, azarlamak için hesaba çekilecekler¹⁰¹². Başkaları onların günâhları sebebiyle sorguya çekilmezler¹⁰¹³. Günâhlarının çok olmasından dolayı sorguya çekilmezler¹⁰¹⁴. Günâhkârlar dünyada hesaba çekilmeyip âhirette hesaba çekileceklerdir¹⁰¹⁵. Allah (cc) mücrimlerin günâhlarına tüm manasıyla muttali olduğu için onlara günâhlarının neler olduğunu sorma ihtiyacı duymadan onları azaplandırır¹⁰¹⁶. Tüm bu değerlendirmelerden anlaşılmaktadır ki; ‘Günâhkârlardan günâhları sorulmaz’ dan kasıt, günâhlarının Allah (cc) tarafından bilindiğidir.

Ankebût suresinde: “*Kâfirler, iman edenlere: Bizim yolumuza uyun, sizin günâhlarınızı biz yüklenelim, derler. Hâlbuki onların hiçbir günâhını yüklenecek değillerdir. Gerçekte onlar, kesinlikle yalan söylemektedirler. Kendi yükleriyle birlikte nice yükleri taşıyacaklar*” (Ankebût: 29/12-13) buyrulur. Nahl suresindeki bir âyetle ise kişinin, bir başkasının günâhını hangi sebeple yükleneceği bildirilir ki, bu âyet Ankebût Suresi 13. âyetin tefsiri mahiyetindedir: “*Kıyâmet gününde kendi günâhlarını tam olarak taşımaları ve bilgisizce saptırmakta oldukları kimselerin günâhlarından da bir kısmını yüklenmeleri için (öyle derler). Bak ki yüklenecekleri şey ne kötüdür!*” (Nahl: 16/25). Bu âyetle başkasının günâhını yüklenmenin sebebi olarak, kişiyi saptırmak zikredilmiştir.

Bu iki âyetin yorumuyla alakalı baktığımız tefsirler şu konuda ittifak etmişlerdir: İnsanları saptırmaya kalkışanlar, kendi günâhlarının yanında, saptırdıkları insanların günâhlarının bir mislini de yüklenirler¹⁰¹⁷. “*Kendi yükleriyle birlikte nice yükleri taşıyacaklar*” ifadesinden, bir kimsenin, Allah’ın (cc) huzurunda, başka birisinin yükünü

¹⁰⁰⁷ Kur’an Yolu, 4/246.

¹⁰⁰⁸ İbn Kuteybe, 335; Taberî, 18/327.

¹⁰⁰⁹ İbn Kuteybe, 335; Taberî, 18/327; Yazır, 5/3756.

¹⁰¹⁰ Taberî, 18/327.

¹⁰¹¹ Mâverdî, 4/269.

¹⁰¹² Bağavî, 6/222.

¹⁰¹³ İbn Atiyye, 4/300.

¹⁰¹⁴ İbn Kesir, 10/484.

¹⁰¹⁵ İbn Aşûr, 20/182.

¹⁰¹⁶ Beydâvî, 3/522. Zikredilen manalara yer veren şu tefsirlere de bakılabilir: Nesefî, 3/872; İbn Cüzey, 2/152; Ebû Hayyân, 7/129; Seâlibî, 4/284; Suyûtî, 11/511; Ebu’s-Suud, 7/25; Şevkânî, 1110; Âlûsî, 20/121.

¹⁰¹⁷ Mücâhid, 204; İbn Kuteybe, 337; Bağavî, 6/236; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 4/540; İbn Cevzî, 6/261; Kurtubî, 16/344; Nesefî, 3/878; Yazır, 5/3767; Bilmen, 5/2646; Kur’an Yolu, 4/259; Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, 2/417.

yüklenmesi ve böylece asıl günâhı işleyeni cezadan kurtarması¹⁰¹⁸ sonucu çıkarılamaz. Başka bir deyişle, “*Kendi yükleriyle birlikte nice yükleri taşıyacaklar*”dan kasıt, başkalarının günâhlarını değil, o günâhların mislini yüklenirler¹⁰¹⁹. Yani saptıran, saptırdığı kimseden dolayı, saptırılan ise kendi isteğiyle saptığı için cezasını çekecektir. Aldatılmış olmak, hiç kimsenin cezasını hafifletmez¹⁰²⁰. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz âyetlerin ifade ettiği anlamı şu hadis de pekiştirmektedir: “*Kim İslam’da kötü bir çığır açarsa, bu kötülüğün vebali/günâhı ve onu artık bundan sonra yapacak olan herkesin günâhı, o yapanın günâhından bir şey eksiltilmeksizin, o ilk yapanın üzerinedir*”¹⁰²¹.

Kişinin başkalarının günâhlarını da yüklenmesi halinde düşeceği durumu şu hadis özetler: “*Şüphesiz ki ümmetimin müflisi, kıyâmet günü namaz, oruç ve zekât sevabıyla gelip, bununla beraber şuna sövüp, buna zina isnad ve iftirası yapıp, şunun malını yiyip, bunun kanını döküp, şunu dövüp, bundan dolayı iyiliklerinin sevabı şuna buna verilen ve üzerindeki kul hakları bitmeden sevapları biterse, hak sahiplerinin günâhları kendisine yükletilip sonra da cehenneme atılan kimsedir*”¹⁰²².

İnsanın aklına, şöyle bir soru gelebilir: aklımıza gelen ya da içimizden geçenlerden de sorulacak mıyız? Bu soru sahabeler tarafından Peygamberimize sorulmuş ve cevaben âyet nazil olmuştur: “*Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah’ındır. İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah’ın gücü her şeye hakkıyla yeter.*” (Bakara: 2/284). Bu âyet-i kerimeyi sahabeler ilk duyduklarında nasıl endişeye kapıldıkları ve endişelerinin nasıl giderildiği, Müslim’in Ebû Hureyre’den naklettiği bir hadiste görülmektedir: “*Bu âyet nazil olunca sahabeye ağır geldi, Resûlullah’ın huzuruna gelerek diz çöküp: ‘Ey Allah’ın elçisi! Namaz, oruç, cihad, sadaka gibi gücümüzün yettiği amellerle sorumlu tutulduk. Şimdi ise sana bu âyet nazil oldu; buna uymaya gücümüz yetmez!’ dediler. Resulüllah: ‘Sizden önceki iki kitabın tabileri gibi siz de; ‘duyduk ve âsi olduk’ mu demek istiyorsunuz? Oysa ‘duyduk, itaat ettik. Senin bağışlamanı dileriz ey rabbimiz, dönüş sanadır’ deyiniz’ buyurmuş, onlar da; ‘duyduk, itaat ettik. Senin bağışlamanı dileriz ey rabbimiz, dönüş sanadır’ demişler, bu cümleyi tekrarladıkça dilleri de buna alıştı. Bunun*

¹⁰¹⁸ Mevdûdî, 4/233.

¹⁰¹⁹ M. Vehbi, 10/4174.

¹⁰²⁰ Duman, 2/465.

¹⁰²¹ Müslim, İlim, 15.

¹⁰²² Tirmizî, Kıyamet, 2.

üzerine 285. âyet, daha sonra da sahabenin endişesini gideren “Allah hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz... mealindeki 286. âyet nazil olmuştur”¹⁰²³.

Müslim’in naklettiği şu hadis-i şerif de konuya açıklık getirmektedir: “Allah ümmetimin içinden geçirdiklerini söylemedikçe ve yapmadıkça bağışlamıştır”¹⁰²⁴.

Özetle söylemek gerekirse, tüm insanlar kendilerine gönderilen kitaplardaki emir ve yasakları yerine getirip getirmediğinden sorulacakları gibi, son peygamberin ümmeti olan bizler, bizim için gönderilen Kur’an-ı Kerim’in bütününden, yani Allah’a (cc), insanlara ve diğer varlıklara karşı görev ve sorumluluklarımızı yerine getirip getirmediğimizden sorulacağımız muhakkaktır.

Toplumların Hesaba Çekilmesi: “Her ümmetin (toplumun) bir peygamberi vardır.” (Yûnus: 10/47). Her peygamber ya kendine verilen kitap veya suhufla yahut önceki peygamberin şeriatıyla amel etmiştir. Bu açıdan bakılacak olursa, her toplum kendi peygamberinin şeriatından sorumludur. Âhirette de o kitaptan hesaba çekilecektir. Toplumların hesaba çekilecekleri bir âyette şöyle ifade edilmiştir: *وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَى إِلَى كِتَابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ هَذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ* “Bütün toplulukları diz çöküp boyun eğmiş olarak göreceksin. Her topluluk kendine ait kitabın başına çağrılacak, o gün yaptıklarınızın karşılığını göreceksiniz. “Bu, size gerçeği söylemekte olan kitabımızdır, biz bütün yaptıklarınızı kaydetmekte idik” denilecek” (Câsiye: 45/28-29). Âyette geçen ‘kitap’ kelimesini Türkçe meallerin çoğu –Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da dâhil- ‘kitap’ olarak çevirse de amel defteri olarak çevirenler de olmuştur. Âyetteki ‘**kitap**’ kelimesi tefsirlerde ise genel olarak; amel defterleri ve hesap olarak değerlendirilmiştir¹⁰²⁵. Âyetlerin zahirine göre, toplumların kendi amel defterleri olacaktır. “Bundan da anlaşılmaktadır ki, kıyâmet gününde diriltilecek insanlar kendi çağdaşlarıyla, bağlı bulundukları kavim ve ümmetleriyle bir araya getirilirler. Diğer bir yorumla, kendi inançlarında olanlarla bir araya getirilerek, mahşer alanında kendilerine ayrılan yerde bekletilirler”¹⁰²⁶. Sonuçta toplumlar da kitaplarını okumaya

¹⁰²³ Müslim, *îmân*, 199.

¹⁰²⁴ Müslim, *îmân*, 201-202.

¹⁰²⁵ Bkz. İbn Kuteybe, 405; Taberî, 21/101; Mâverdî, 5/268; Bağavî, 7/247; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 5/489; İbn Atiyye 5/89; İbn Cevzî, 7/364; Kurtubî, 19/170; Beydâvî, 4/231; Nesefî, 4/1105; İbn Cüzey, 2/329; Ebû Hayyân, 8/50-51; İbn Kesîr, 12/366; Bikâî, 18/103; Ebu’s-Suud, 8/74; Şevkânî, 1359; Âlûsî, 25/156; İbn Aşûr, 25/367; Züheylî, *Et- Tefsîru’l- Münîr*, I-XVII (10. Baskı) Dâru’l- Fikr, Şam 2009, 13/305; Yazır, 6/4324.

¹⁰²⁶ C. Yıldırım, 11/5609.

davet edilecek ve amellerinden sorguya çekileceklerdir. O kitapta ancak işledikleri ameller yazılmıştır. İmanları ve salih amelleri olan toplumlar, Allah'ın (cc) rahmetine nail olacaklar ve kurtuluşa ereceklerdir (Câsiye: 45/30)¹⁰²⁷.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de güçlü ve zayıf toplumlar vardır. Bilindiği gibi dünyanın bazı bölgelerindeki toplumlar ellerindeki imkânları kendilerinden daha zayıf durumdaki toplumlara zulmetmekte ve onları sömürmekte kullanmaktadırlar. Bu da zayıf toplumların açlıkla ve türlü sıkıntılarla karşı karşıya kalmalarına sebep olmaktadır. Zayıf toplumlar ise genel olarak kendilerine zulmeden güçlü toplumlardan bunun hesabını soramazlar. Böylece zalim zulmünde, mazlum zilletinde kalıp bu dünyadan göçüp gidiyor. Yani bu dünyada bir hesap görme yok hükmündedir. Hâlbuki bu durum zalimlere hiç hesap sorulmayacağı anlamına gelmez. Mahkeme-i kübrâ'nın hesabı onları beklemektedir. Toplum olarak zulmettikleri gibi toplum olarak da hesaba çekileceklerdir. Hülâsa toplumlar da, emir ve nehiylerden olduğu gibi, toplumsal faaliyetlerinden de sorumludurlar ve hesaba çekileceklerdir.

Peygamberlerin Hesaba Çekilmesi: Peygamberler, müjdelemek, korkutmak, Allah'ın (cc) emir ve nehiylerini tebliğ¹⁰²⁸ ve kitaplarını teybin (açıklamak) için gönderilmişlerdir¹⁰²⁹. Peygamberler, insanların kendilerini dinlemelerinden ve hidâyete erip ermemelerinden sorumlu olmasalar da, başka sorumlulukları vardır. Onlar da kitaplarındaki emir ve nehiylerden¹⁰³⁰, nimetlere şükürden¹⁰³¹, görevleri icabı üzerlerine tahakkuk eden şeylerden¹⁰³², kitaplarının hakkını yerine getirmekten ve kitaplarına ta'zimden¹⁰³³, kısaca tebliğ ettikleri şeylerle kendileri de mükelleftirler¹⁰³⁴. Mükellef oldukları şeylerden de hesaba çekileceklerdir¹⁰³⁵.

Peygamberlerin de hesaba çekileceklerini işaret yoluyla ifade eden bir âyet mealen şu şekildedir: *“Öyleyse sen, sana vahyedilen Kur'an'a sarıl. Şüphesiz ki sen doğru bir yol üzerindesin. Gerçekten o Kur'an, hem senin için, hem kavmin için bir zikirdir; yakında*

¹⁰²⁷ Kur'an Yolu, 5/23.

¹⁰²⁸ Bkz. A'râf: 7/6; Ra'd: 13/40; Kehf: 18/56; Zuhurf: 43/43-44; ayrıca bkz. Süddî, 257; Taberî, 10/64.

¹⁰²⁹ Nahl: 16/44, 64.

¹⁰³⁰ Taberî, 20/602; İbn Atiyye, 5/57; Kurtubî, 19/54.

¹⁰³¹ Kasas: 28/56; İbn Kuteybe, 389; Mâverdî, 5/227; Bağavî, 7/216; İbn Atiyye, 5/57; Tabersî, 9/65; İbn Cevzî, 7/318; Kurtubî, 19/54; M. Vehbi, 13/5212; Mevdûdî, 2/13.

¹⁰³² İbn Cevzî, 7/318.

¹⁰³³ Zemahşerî, el- Keşşaf, 5/446.

¹⁰³⁴ İbn Atiyye, 2/375.

¹⁰³⁵ Râzî, 19/530

sorgulanacaksınız” (Zuhruf: 43/43-44). Yukarıdaki âyet-i kerimede yer alan *“sorgulanacaksınız”* ifadesi mutlak olarak kullanılmıştır. Yani peygamberler sorgulanacaklar arasında var mı yok mu açık bir şekilde zikredilmemiştir. Bununla beraber âyet umumidir. Dolayısıyla bu umumiyete peygamberlerin de dâhil olduğu anlaşılmaktadır¹⁰³⁶.

Peygamberlerin de âhirette ilahi adalet huzurunda hesap vereceklerini net bir şekilde ifade eden âyet şudur: *فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ “Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen (peygamber)leri de mutlaka sorguya çekeceğiz!”* (A’raf: 7/6). Mealini verdiğimiz her iki âyette peygamberlerin –nelerden sorulacakları belirtilmese de- hesaba çekilecekleri zikredilmiştir. Ancak; *“Ey Resul! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Doğrusu Allah, kâfirler topluluğuna rehberlik etmez”* (Mâide: 5/67) âyetinde ise Peygamberimizin kendisine indirileni tebliğ etmesi emredilir. Her emir sorumluluğu gerektirir. Eğer peygamber tebliğde bulunmazsa peygamberlik görevini yapmamış olacağı açıkça bildirilir. Bu âyetten Peygamberimizin tebliğ görevini yapıp yapmadığından sorgulanacağı anlaşılmaktadır. Bununla beraber, A’raf suresi 6. âyet aynı durumun diğer bütün peygamberler için de söz konusu olduğunu haber vermektedir.

Hesabın Keyfiyeti: Hesabın keyfiyetini; adil olması, kolaylığı-zorluğu ve süratli olması açılarından ele alacağız. Zira bu hususların ortaya konulması hesabın keyfiyetinin açığa kavuşturulması demektir.

Uhrevî Hesabın Âdil Olması: Dünya mahkemelerinde adâletin temini için şahitler tespit edilir ve mahkeme şahitler huzurunda yapılır. Âhiret mahkemesinde de insanlar sorgulanırken lehlerinde veya aleyhlerinde şahitleri olacaktır. Aslında Allah’ın (cc) kendisi insanların yaptıklarının bizzat şahididir¹⁰³⁷. Bununla beraber Allah (cc) insanların amellerine peygamberleri¹⁰³⁸, melekleri¹⁰³⁹, hatta insanların bizzat kendi organlarını bile

¹⁰³⁶ Râzî, 10/287.

¹⁰³⁷ Bkz. (شهيد) Âl-i İmrân: 3/98; Mâide: 5/117; En’âm: 6/19; Yûnus: 10/46; Hac: 22/17; Sebe: 34/47; Fussilet: 41/53; Mücâdele: 58/6; Burûc: 85/9; (حفيظ) Hûd: 11/57; Sebe: 34/21; Şûrâ: 42/6; (المُهَيِّمِينَ) Haşir: 59/23; (رفيق) Nisâ: 4/1; Mâide: 5/117; Ahzâb: 33/52; (بصير - بصيرا) Bakara: 2/96, 110, 233, 237, 265; Âl-i İmrân: 3/15, 20, 156, 163; Nisâ: 4/58, 134; Mâide: 5/71; En’âm: 6/50; Enfâl: 8/39, 72; Hûd: 11/24, 112; Yusuf: 12/93, 96; Ra’d: 13/16; İsrâ: 17/1, 17, 30, 96; Tâhâ: 20/35, 125; 22. Hac: 22/61, 75.

¹⁰³⁸ Bkz. Nisâ: 4/41; Nahl: 16/84; Müzzemmil: 73/15.

¹⁰³⁹ Kaf: 50/18; İnfitar: 82/10.

şahit tutmaktadır¹⁰⁴⁰. Dünyada iken insanların amellerine şahitlik edenler âhiret muhasebesinde de şahitlik edeceklerdir. Büyük huzurda şahitler sadece ve sadece doğruyu söyleyeceklerdir. Zira kendisinden gökte ve yerde hiçbir şeyin gizli kalamayacağı (Âl-i İmrân: 3/5) Allah’tan (cc) gerçekleri gizlemek mümkün değildir. Allah’ın (cc) kullarına zerre kadar zulmetmeyeceği¹⁰⁴¹ ve herkese yaptığı iyiliğin karşılığını tastamam vereceği¹⁰⁴² de unutulmamalıdır.

وَنُضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ

“Kıyâmet günü için adâlet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz” (Enbiyâ: 21/47). Bu âyetteki ‘الموازين القسط’ bazı müfessirlere göre temsili bir ifadedir. Ondaki kasıt, içinde haksızlık bulunmayan bir adâlettir¹⁰⁴³. Yani Allah (cc) insanları hesap gününde yapmadığı şeylerden dolayı cezalandırmayacak, amellerinin ya da itaatlerinin sevabını zayi etmeyecek, ancak iyi insanlara ihsanıyla, kötü insanlara ise onlara layık bir şekilde karşılık verecektir¹⁰⁴⁴. Yani mahşerde hesap yapılırken insanların iyilikleri azaltılmayacağı gibi kötülükleri de artırılmayacaktır¹⁰⁴⁵.

Teraziden maksadın ‘adâlet’ olduğunu söyleyenler olduğu gibi, bunun gerçek terazi şeklinde olduğu rivâyetler de mevcuttur¹⁰⁴⁶. Hatta bazı müfessirler cumhurun bu görüşte olduğunu zikrederler¹⁰⁴⁷. Âhiret mizanının dünya terazilerine benzemeyeceği konusunda ise ittifak vardır¹⁰⁴⁸.

İnsanlar umumiyetle bu dünyada adâletin her zaman kusursuz işlemediğini, hatta sık sık zalimlerin haklı, mazlumların haksız yerine konulduğuna şahit olmaktadır¹⁰⁴⁹.

¹⁰⁴⁰ Âl-i İmrân: 3/30; Nûr: 24/24; Yâsîn: 36/65; Fussilet: 41/20-22; şahitler hakkında geniş bilgi için bkz. Âdem Dölek, *Biri Bizi Gözetliyor*, (2. Baskı), Nesil Yay. İst. 2002, 21-113.

¹⁰⁴¹ Bkz. Bakara: 2/281; Âl-i İmrân: 3/25, 182, 161; Nisâ: 4/40, 49, 77, 124; En’âm: 6/160; Enfâl: 8/51, 60; Tevbe: 9/70; Yûnus: 10/44, 47, 54; Nahl: 16/111; İsrâ: 17/71; Kehf: 18/49; Meryem: 19/60; Hac: 22/10.

¹⁰⁴² Bakara: 2/272; Âl-i İmrân: 3/25; Zümer: 39/70.

¹⁰⁴³ Dahhâk, 2/575; Taberî, 16/284; Tabersî, 7/68; İbn Cevzî, 5/354; Kurtubî, 14/212; Nesefî, 3/709; İbn Cüzey, 2/37; Fîrûzâbâdî, *Tenvîr*, 342; Bikâî, 12/429; Şevkânî, 937.

¹⁰⁴⁴ Taberî, 16/285-287.

¹⁰⁴⁵ Bağavî, 5/321. Fîrûzâbâdî, *Tenvîr*, 342.

¹⁰⁴⁶ Bağavî, 5/321; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 4/149.

¹⁰⁴⁷ Ebû Hayyân, 6/294; İbn Aşûr, 17/82.

¹⁰⁴⁸ İbn Aşûr, 17/82.

¹⁰⁴⁹ *Kur’an Yolu*, 3/682.

Ama âhirette mahkeme-i kübrâ hâkimi olan Allah'ın (cc) huzurunda böyle bir haksızlığın söz konusu olması düşünülemez.

Sahabelerin, âhret hesabına gösterdikleri titizliğe örnek olması bakımından Beyhakî'nin Hz. Âişe'den naklettiği bir hadis-i şerife burada yer vermek uygun olacaktır: *Bir adam dedi ki: “Ya Resûlellah, benim kölelerim var. Bana ihanet ediyorlar, beni yalancı çıkarıyorlar, bana asi oluyorlar. Ben de onları dövüyorum ve onlara kötü söz söylüyorum. Onlardan dolayı benim durumum ne olacak.” Bunun üzerine Resulüllah buyurdu ki: “Onlara vereceğin ceza sana olan ihanetleri, isyanları ve yalancı çıkarmaları ölçüsünde olabilir. Eğer senin onlara verdiğin ceza hatalarından daha az ise bu senin için bir fazilettir. Eğer cezan hatalarına denk ise durum ne lehine ne de aleyhinedir. Eğer cezan onların hatalarının üzerinde ise fazlası senden alınır.”* Derken adam seslice ağlamağa başladı. -Durumu gören- Resulüllah buyurdu ki: *“Sen Allah'ın (cc) kitabını okumuyor musun? Şöyle buyuruyor: “Kıyâmet günü için adâlet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz”* (Enbiyâ: 21/47). *Adam dedi ki, onları azad etmekten başka çare düşünemiyorum. Sen şahit ol ki, onlar hürdür”*¹⁰⁵⁰. Resûl-i Ekrem'in ashabının âhret hususunda hassasiyeti bu sahabeyle sınırlı değildir. Kur'an'ın övgüsüne mazhar olan (Fetih: 47/29) sahabelerin genel manada aynı hassasiyeti gösterdikleri bilinmektedir.

Her makamın yetkisi kadar sorumluluğu da vardır. Varlıklar içerisinde en yetkili makam ise insan olma makamıdır. Makamı itibariyle, âhret sorgusuna mutlaka çekilecek olan insana asla zulmedilmeyip, adâletle muamele edilecektir. Ceza ve mükâfatı; yetki ve sorumluluğu nispetinde olacaktır. Kulluk gibi büyük bir vazifesi olan beşerin, amelleri ve fiilleri mutlaka muhafaza edilecek, muhasebe eleğinden geçirilecek, adâlet terazisinde tartılacak, uygun ceza ve mükâfat verilecektir¹⁰⁵¹.

Kolaylığı ve Zorluğu Açısından Uhrevî Hesap: Kur'an-ı Kerim'de hesap günü, zor bir gün olduğu anlamında ‘yevmun asîr’¹⁰⁵² diye isimlendirilir. Ancak bu ifade,

¹⁰⁵⁰ Suyûtî, 10/297-298; Aynı manadaki diğer rivâyetler için bkz. Suyûtî, 10/298-299.

¹⁰⁵¹ Nursî, *Sözler*, 77; aynı manayı vurgulayan bir başka ifade için bkz. *Mesnevi-i Nuriye*, 179.

¹⁰⁵² Kamer: 54/8; Müddessir: 74/9.

herkesin hesabının zor olacağı şeklinde anlaşılmamalıdır. Zira Kur'an'da hesabı kolay olacaklardan da bahsedilir.

Hesap gününün neden 'zor bir gün' olarak isimlendirildiğini anlamak için şu âyetlere bakmak gerekir: *“İşte o gün, gerçek mülk (hükümranlık) çok merhametli olan Allah'ındır. Kâfirler için de pek çetin bir gündür o.”* (Furkan: 25/26). *فَقَوْلَ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ إِلَى شَيْءٍ نَكْرًا خُسَعًا أَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ* (Furkan: 25/26). *“Çağıranın görülmemiş bir şeye çağırdığı gün, sen de onlardan yüz çevir. Sanki etrafa yayılmış çekirge sürüsü gibi bakışları perişan (utançtan yere bakar) bir halde ve davetçiye koşarak kabirlerden çıkarlar. O esnada kâfirler: Bu, çok çetin bir gündür! Derler.”* (Kamer: 54/6-8). *فَإِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ* (Kamer: 54/6-8). *عَسِيرٌ عَلَى الْكَافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ* *“O Sûr'a¹⁰⁵³ üfürüldüğü zaman var ya, İşte o gün zorlu bir gündür. Kâfirler için (hiç de) kolay değildir.”* (Müddessir: 74/8-10). Yukarıda yer verdiğimiz her üç âyet-i kerimede hesap günü 'zorlu bir gün' olarak nitelendirilir. Her üç âyet-i kerimede de hesap gününün zorluğu kâfirlerle ilgilidir. Ancak bu âyetlerin müminleri hiçbir şekilde kapsamadığı söylenemez. Yani müminler de o günün zorluğundan -kâfirlerinki kadar şiddetli olmasa da- kendilerine düşen nasiplerini alacaklardır.

Kamer Suresindeki âyetin “*görülmemiş bir şeye çağırdığı gün*” diye çevrilen kısmıyla mahşer gününün kastedildiği açıktır. Bu nitelemeyle o günün bu dünyadaki algılamalara göre tasavvur edilemeyeceğine veya ürküntü ve dehşet veren manzaralarla dolu olacağına işaret edilmiş olmalıdır¹⁰⁵⁴. Âyette yer alan “nükur” kelimesi, “bilinmeyen bir şey” anlamındadır. Nükur kelimesinin kendisi de zaten âyette nekre olarak gelmiştir. Nekre de bilinmeyen şey demektir. Bu durumdan şu anlaşılmaktadır: “*görülmemiş bir şeye çağırdığı gün*” diye tarif edilen mahşer, öylesine dehşetlidir ki dünyanın en korkunç ve dehşetli günlerinden daha dehşetlidir. O dehşette başka bir gün görülmemiştir.

Râzî'nin bir yorumuna göre hesap gününün zorluğu kâfirleri ilgilendirir. O şöyle der: Hak Teâlâ, “*İşte bu, kâfirler için kolay olmayan, zor bir gündür*” (Müddessir: 74/9-10) *buyurmuştur ki bu, onlar için, hiç kolaylık olmayan bir zorluk söz konusudur demektir*”. İkinci yorumuna göre hesap gününün zorluğu az da olsa müminleri de kapsar:

¹⁰⁵³ Âyette, الناقور şeklinde geçen kelime tefsirlerde İsrâfil'in (a.s) üfleyeceği sur olarak kaydedilir. Bkz. Dahhâk, 2/913; Süddî, 466; İbn Kuteybe, 276; Taberî, 23/420;

¹⁰⁵⁴ Kur'an Yolu, 5/185-186.

“Zorluk da, kolaylık da (mahşerde), mümin ve kâfir için müsterektir. Çünkü kabirlerden çıkma işi, adeta âyette geçen çekirgeler gibi olacaktır. O davetçiye boyun eğip gitme, mümin için de söz konusudur. Çünkü o da dehşete kapılır ve kendini azaptan güvencede hissetmez. Fakat Allah Teâlâ, ona, kendisinin emniyet içinde olduğunu bildirir ve mükâfatını verir. Geriye kâfirler kalır. İşte o zaman kâfir, “Bu çok çetin bir gün!” der¹⁰⁵⁵.

Müfessirlerin çoğunluğu hesap gününün kâfirler için zor, müminler için kolay olacağını söyler¹⁰⁵⁶. Ebu’s- Suûd (1490-1574) ise, Kamer suresi 8. âyeti tefsir ederken hesap gününün kâfirlerinki kadar şiddetli olmasa da müminler için de zor olacağını söylerken¹⁰⁵⁷, Müddessir suresi 8-9. âyetleri tefsir ederken zorluk meselesine şöyle bir açıklama getirir: “Eğer zorluktan maksat ikinci surdan sonraki (diriliş) gününün zorluğu ise bu kâfirlere yönelik bir zorluktur. Eğer birinci surdan sonraki zorluk ise kıyâmetin kopması esnasındaki zorluk demektir ki iyiler olsun kötüler olsun hayatta olan herkesi kapsar”¹⁰⁵⁸. *يَقُولُ الْكَافِرُونَ هَذَا يَوْمٌ عَسِرٌ* âyetinde fiilin (يَقُولُ) muzâri oluşu, kâfirlerin “Bu, çok çetin bir gündür!” ifadesini tekrar tekrar söyleyeceklerine işaret¹⁰⁵⁹ kabul edilmiştir.

Amel defterini sağ tarafından alanların bahse konu edildiği bir âyet grubunda, onların dünyada iken kesin olarak gideceklerine inandıkları âhiret için hazırlık yaptıkları dile getirilir: “Kitabı sağ tarafından verilen: Alın, kitabımı okuyun; doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum, der” (Hakka: 69/19-20). Bu ifadelerin sahibinin hesabının kolay olacağı ve mahşerin dehşetli anlarında selamette kalacağı anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki âyet-i kerime, kitabı sağ tarafından verilenlerin ise hesaplarının kolay olacağını açık bir şekilde ifade etmektedir: *فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا* “Kimin kitabı sağından verilirse, hesabı çok kolay bir şekilde görülecek...” (İnşikak: 84/7-8). Bu âyetin tefsiri sadedinde Mâturîdî’nin naklettiği görüşlerden birisi şöyledir: kitabını sağından alan kimse bakar ki, amelleri makbul, seyyieleri ise mağfur olmuş. Bu sebeple de hesabı kolay olur¹⁰⁶⁰. Hz. Âişe’den rivayet

¹⁰⁵⁵ Râzî, 20/600.

¹⁰⁵⁶ Bkz. Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 6/254; İbn Atiyye, 5/393-394; Kurtubî, 21/371; Beydâvî, 4/475; Nesefî, 4/1278; Ebû Hayyân, 8/365; Seâlibî, 5/512; Bîkâî, 21/47; Suyûtî, 15/70; Şevkânî, 1427; Âlûsî, 27/81; İbn Aşûr, 29/302; Kâsımî, 16/5974; Meydânî, 3/354.

¹⁰⁵⁷ Ebû’s- Suûd, 8/168.

¹⁰⁵⁸ Ebû’s- Suûd, 9/56; Âlûsî, 29/121.

¹⁰⁵⁹ Meydânî, 3/354.

¹⁰⁶⁰ Mâturîdî, *Te’vîlât*, 5/417.

edildiğine göre Efendimiz (s.a.v): “Hesaba çekilen mutlaka helak olacaktır” buyurur. Hz. Âişe “*Kimin kitabı sağından verilirse, hesabı çok kolay bir şekilde görülecek...*” âyetini hatırlatınca, Resûl-i Ekrem (s.a.v) kitabı sağından verilenlerin hesabının sorgulama değil de arz/sunum şeklinde olacağını, kitabı solundan verilenlerin hesabının ise sorgulama şeklinde olacağını bildirir¹⁰⁶¹.

Uhrevî Hesabın Süratli Olması: Âhiretteki hesabın hızlı olacağı hususunu, birçok âyette yer alan hirette â Şu iki âyet ifadesi çerçevesinde ele alacağız. ¹⁰⁶² إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ¹⁰⁶³ “Allah herkese kazandığının karşılığını vermek için (onları diriltecektir.) Kuşkusuz Allah, hesabı çabuk görendir.” (İbrahim: 14/51). الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ¹⁰⁶⁴ “Bugün herkese kazandığının karşılığı verilir. Bugün haksızlık yoktur. Şüphesiz Allah, hesabı çarçabuk görendir” (Mü’min: 40/17)¹⁰⁶⁵.

Koca kâinatı bütün cisimleriyle gâyet kolay idare eden kudret o derece kusursuz, nihâyetsizdir ki, hiçbir iştirake ve yardıma ihtiyacı olamaz¹⁰⁶⁶. Bütün insanları bir insan gibi kolay yaratan ve aynı kolaylıkta kıyâmet sonrası diriltecek olan Allah (cc) için, bütün insanları birden nasıl hesaba çekecek denilebilir mi? Kaldı ki, Allah (cc) için zorluk söz konusu değildir.

Hiz. Ali’ye sorulur: “Allah (cc) -çokluklarına rağmen- kulları aynı anda nasıl hesaba çekecek.” O şöyle cevap verir: “Aynı anda rızıklandığı gibi”¹⁰⁶⁵. O’nun (cc) bir işle meşgul olması başka bir işle meşgul olmasına engel olmadığı gibi, bir kişinin hesabıyla meşgul olması başkasını hesaba çekmesine de engel değildir¹⁰⁶⁶. Allah’ın (cc) hesabı çabuk görmesinden kasıt sadece âhiret hesabı değildir. O dünyada da hesabı çabuk görendir. Kimi insan sadece dünyalık bir şeyler ister, Allah (cc) ona dünyalığını verir. Kimisi de hem dünya hem de âhiretin iyiliklerini ister Allah (cc) ona da hem dünya hem de âhiret iyiliklerini verir (Bakara: 2/202).

¹⁰⁶¹ Bkz. Buhârî, *Tefsir*, 84

¹⁰⁶² Bkz. Âl-i İmrân: 3/19, 199; Mâide: 5/4; En’âm: 6/62, 165; Ra’d: 13/41; Nûr: 24/39.

¹⁰⁶³ Benzer âyetlerden bazıları için bkz. Bakara: 2/202; Âl-i İmrân: 3/19; Mâide: 5/4; Ra’d: 13/41; Nûr: 24/39; 40/17.

¹⁰⁶⁴ Nursî, *Sözler*, 416 – 417.

¹⁰⁶⁵ İbn Atiyye, 3/348; Kurtûbî, 3/360; İbn Cüzey, 1/104; Seâlibî, 1/424.

¹⁰⁶⁶ Bikâî, 10/441; 17/29; Ebu’s-Suud, 7/271; Âlûsî, 13/258.

Canlılar âleminde sadece insanlara bakılacak olsa, bütün insanların aynı anda tüm organları çalışır durumdadır ve çalıştıran ise Allah'tan (cc) başkası değildir. Allah (cc) tüm insanların organlarını çalıştırırken sıraya koymadan aynı anda çalıştırmaktadır. Tüm canlılar ve cansızlar insanlara kıyas edilse görülecektir ki, Allah (cc) kâinat dolusu işi aynı anda yapmaktadır. Bir iş bir işe mani değildir. Bu kudretin sahibi için; “âhirette bütün insanları aynı anda nasıl hesaba çekecek?” denilmemelidir.

Âhiretteki hesabın süratine gelince; rivâyet edilir ki, âhirette tüm insanların hesaba çekilme süresi, bir koyunu yahut bir deveyi sağma süresi yahut ta göz açıp kapayıncaya kadardır. Zira O, hesaptan önce hesaba çekeceği kimsenin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmektedir. O'nun için bütün insanların hesabını görmesi bir insanın hesabını görmesi gibidir¹⁰⁶⁷. Bütün insanları bir insan gibi kolay yaratan ve öldükten sonra aynı kolaylıkta diriltecek olan (Lokman: 31/28) kudret için bütün insanları hesaba çekmek bir insanı hesaba çekmek kadar kolay bir şey olsa gerektir. Allah'ın (cc) kendisini, “hesabı çabuk gören” olarak ifade etmesi; kıyâmetin¹⁰⁶⁸ ve kulların hesabının yaklaştığı¹⁰⁶⁹ yahut Allah'ın (cc) emirlerine itaatin ihlali hususunda sakındırmak maksadıyla bir uyarı niteliği de taşımaktadır¹⁰⁷⁰.

Hesabın süratli olmasını günümüz verilerinden yararlanarak izah etmeye çalışanlar da olmuştur: “Dünya’da bile bir düğmeyi çevirmekle yüz binlerce ampul bir anda yanmakta; elektronik beyin denilen bilgisayar, verilen programı birkaç saniyede ekrana getirmekte ve bir ülkede hazırlanan bir konu, meydana gelen bir olay aynı anda bütün dünya ülkelerinin televizyonlarında gösterilmektedir. İnsan zekâsı ve gücü böylesine bir başarı sağlarken, onu yaratıp varlık alanına getiren Cenâb-ı Hakk'ın sonsuz ve sınırsız kudreti neler yapamaz? İşte bunun için “Allah hesabı çabuk görendir” buyurulmakta ve O'nun kudretine yakışan sürati düşünmemiz ilham edilmektedir”¹⁰⁷¹.

Sonuç itibariyle, hesap gününde sevabı ağır basanlar kurtuluşa ererken, sevabı hafif gelenler ziyana uğrayıp cehenneme gideceklerdir¹⁰⁷².

¹⁰⁶⁷ Ez-Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 1/414; Bağavî, 1/233; Kurtûbî, 3/360; Ebû Hayyân, 2/114.

¹⁰⁶⁸ İbn Cüzey, 1/104.

¹⁰⁶⁹ Seâlibî, 1/424.

¹⁰⁷⁰ Ebu's-Suud, 1/210; ez-Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 1/414; en-Nesefî, 1/107.

¹⁰⁷¹ C. Yıldırım, 10/5316.

¹⁰⁷² A'râf: 7/8-9; Mü'minûn: 23/102-103; 101. Kâria: 6-9.

3.3.6. Uhrevî Hayatta Şefaât

Kur'an-ı Kerim'de (fiil halleri ve diğer müştakları hariç) on üç defa yer alan şefaât¹⁰⁷³, lûgat anlamı itibariyle, birine dilediği şeylere ulaşması konusunda¹⁰⁷⁴ yardımda bulunmak için onunla ilgilenmek, onun adına talepte bulunmak¹⁰⁷⁵, birinin hayra nail olması ve zarardan uzak kalması için başkalarından istekte bulunmak¹⁰⁷⁶, bir kimsenin suçunu affettirmek ve kendisinden cezayı gidermek için onun adına istirhamda bulunmak¹⁰⁷⁷, başkasının ihtiyaçları için kraldan talepte bulunmak¹⁰⁷⁸ vb. anlamlara gelmektedir. Terim olarak şefaât; hesap gününde¹⁰⁷⁹, günâhkâr bir müminin affedilmesi veya yüksek derecelere ulaşması için Allah nezdinde mertebesi yüksek olan birinin O'na dua etmesi, dilekte bulunması¹⁰⁸⁰, hakkında ceza kesinleşen kimsenin günâhından vaz geçilmesinin istenmesi demektir¹⁰⁸¹. Başka bir deyişle, âhirette peygamberlerin ve kendilerine izin verilen kimselerin, müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunmaları anlamında bir terimdir¹⁰⁸².

Şefaât kelimesi hem sözlük hem de terim anlamları itibariyle kişinin yalnız başına kalmaması, birilerinin onun dertleriyle ilgilenmeleri, işlerini halletme konusunda onun imdadına yetişmeleri gibi anlamlar içermektedir ki, insanların birilerine en çok mahşer meydanında ihtiyaç duyacağı muhakkaktır. Zira mahşer gününün dehşetini ortaya koyan âyetlerden insanların kaçacak yer arayacağı ama bulamayacağı ve Allah'ın huzuruna toplanmaktan başka çarelerinin olmadığı anlaşılmaktadır. O dehşetli günde insanlar adına istirhamda bulunulması ise şefaattir.

Kur'an-ı Kerim'de bir şefaât gerçeğinden bahsedilmesi, şefaâtın varlığının en önemli delillerindendir. Ancak kimler şefaât edecek? ve kimlere şefaât edilecektir? Şefaât hangi günâhları kapsayacak? ve ne zaman gerçekleşecektir? Vb. sorular açıklığa

¹⁰⁷³ Bkz. Bakara: 2/48, 123, 254; Nisâ: 4/85; Meryem: 19/87; Tâhâ: 20/109; Sebe: 34/23; Yâsîn: 36/23; Zümer: 39/44; Zuhuruf: 43/86; Necm: 53/26; Müddessir: 74/48.

¹⁰⁷⁴ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 21/283.

¹⁰⁷⁵ Râğîb, 346.

¹⁰⁷⁶ Ebu'l- Bekâ, 534; Tahânevî, 1/1034.

¹⁰⁷⁷ Bilmen, 1/49.

¹⁰⁷⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el- Ezherî, *Tehzîbü'l- Lüğa*, I-XV, ed- Dâru'l- Mısriyye, Kahire 1975, 1/437; *Lisânu'l- Arab*, 4/2289.

¹⁰⁷⁹ Râğîb, 347.

¹⁰⁸⁰ Muhammed Hüseyin Tabatabaî, *El- Mîzân Fî Ulûmi'l- Kur'an*, I-XX, Trc. Vahdettin İnce, Kevser Yay. İst. 2001, 1/260; *Kur'an Yolu*, 1/119.

¹⁰⁸¹ Cürcânî, 109.

¹⁰⁸² Gölçük - Toprak, 423; Mustafa Alıcı, *Şefaât* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 38/411-412.

kavuşturulması gerekmektedir. Konumuzun sınırlarını taşmadan bunun üzerinde durulacaktır.

Şefaitle alakalı bazı âyetlerin mealleri şöyledir: “*Takvâ sahiplerini heyet halinde çok merhametli olan Allah'ın huzurunda topladığımız, günâhkârları da susuz olarak cehenneme sürdüğümüz gün, Rahmân nezdinde söz ve izin alandan başkalarının şefaate güçleri yetmeyecektir.*” (Meryem: 19/85-87). “*O gün, Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden hoşlandığından başkasının şefaati fayda vermez.*” (Tâhâ: 20/109). “*... O'nun izni olmadan hiç kimse şefaatchi olamaz...*” (Yûnus: 10/3). Mealini verdiğimiz üç âyetten de anlaşılacağı üzere, bir âhiret gerçekliği olan şefaât, Allah'ın (cc) iznine tabidir. Onun izni olmadan kimsenin kimseye şefaât etmesinden bahsedilemez. Ancak bu âyetlerde kimlerin hangi konularda şefaât edeceği zikredilmemektedir.

Şefaatin varlığı tartışmalı konulardandır. Günümüze kadar süregelen bu tartışmanın kıyamete kadar devam edeceği anlaşılmaktadır. İşin ilginç tarafı şefaatin varlığını kabul edenlerin ve etmeyenlerin delil olarak ileri sürdükleri âyetler aşağı yukarı aynı âyetlerdir. Aralarındaki fark, yorumlama usullerinden kaynaklanmaktadır. Şefaatin varlığını kabul edenlerin delil olarak ileri sürdükleri âyetlerden bazıları şunlardır:

1. “*Ve öyle bir günden korkun ki, (o günde) hiçbir kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Ondan herhangi bir şefaât kabul olunmaz. Ondan bir fidye (bedel) alınmaz. Onlara (Allah'ın azabından kurtulmak hususunda) yardım da yapılmaz.*” (Bakara: 2/48)¹⁰⁸³. Bu âyette açık bir şekilde şefaatin olmayacağı bildirilmiştir. Ancak şefaatin kimler için olmayacağı açık değildir. Müfessirlerin kaydettiklerine göre bu âyetin nüzul sebebi şudur: İsrâîloğulları: “Bizler Allah'ın (cc) oğulları, dostları ve peygamberlerinin çocuklarıyız ve babalarımız bize şefaatchi olacaklardır.” Diyorlardı. Allah da (cc) onlar hakkında, kıyâmet günü fidyenin de şefaatlerin de kabul edilmeyeceğini bildirdi¹⁰⁸⁴. Şefaatin varlığını kabul edenlere göre bu âyetin muhatapları, Allah'ın (cc) razı olup izin verdiği kimseler değil¹⁰⁸⁵, küfürde ısrar edip neticede küfür üzere ölenlerdir¹⁰⁸⁶.

¹⁰⁸³ Bakara: 2/123.

¹⁰⁸⁴ İbn Atiyye, 1/139; Tabersî, 1/140; Nesefî, 1/51; Bedreddin Çetiner, 1/22; Ateş, 1/158. (Ancak Süleyman Ateş şefaatin varlığından yana tavır koymakla beraber, şefaatile ilgili hadislere temkinle yaklaşmaktadır).

¹⁰⁸⁵ Duman, 3/26.

¹⁰⁸⁶ Taberî, 1b/637; Bağavî, 1/90; İbn Atiyye, 1/139; Yazır, I/345; Bilmen, 1/49.

Nitekim Taberî: “Biz, kıyâmet günü için adâlet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş,) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adâlet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz (herkese) yeteriz.” (Enbiyâ: 21/47) âyetini de bu âyetle birlikte ele alır ve Allah’ın (cc) bu âyetle, hakkı bilerek inkâr ettikleri halde atalarının ve başka insanların şefaatiyle cehennem azabından kurtulacaklarını zanneden kimselerin umutlarını kırmak istediğini belirtir¹⁰⁸⁷.

2. “Ey iman edenler, içinde ne bir alışveriş, ne bir dostluk, ne de bir şefaât bulunmayan bir gün (kıyâmet) gelmeden önce size rızık olarak verdiklerimizden *İnfâk* edin. *Kâfirler, zulmedenlerin ta kendileridir.*” (Bakara: 2/254). Bu âyette şefaatin kapsamı dışında bırakılanlar kâfirlerdir. Zira âyetin sonundaki; “*Kâfirler, zulmedenlerin ta kendileridir*” ifadesi bunun açık delilidir¹⁰⁸⁸. Mutezilenin bu âyete dayanarak şefaatin hiçbir kimse hakkında kabul olunmayacağına dair olan çıkarımları doğru değildir¹⁰⁸⁹. Ayrıca âyette yer alan, ‘*şefaatin bulunmadığı*’ ifadesinden, bunu kayıtlayan ve açıklayan naslar olmasaydı, ‘âhirette hiçbir aracılığın ve şefaatin olmayacağı’ sonucu çıkarılırdı. Hâlbuki hemen bunu takip eden âyette ‘Allah’ın (cc) izniyle şefaatin olabileceği’ ifade edilmiştir¹⁰⁹⁰.

3. “Zalimlerin yardımcıları yoktur.” (Bakara: 2/270). “Zalimlerin ne bir dostu, ne de sözü tutulur bir şefaâtçileri yoktur.” (Mü’min: 40/18). Şefaatin varlığını kabul eden cumhur-u müfessirin, bu iki âyette geçen “zalim” kelimesini Lokman suresi 13. âyete istinaden ‘müşrik’ ve ‘kâfir’ olarak yorumlamışlardır¹⁰⁹¹. Dolaylı olarak müminlerin şefaate mazhar olacakları anlamı çıkmaktadır.

Bu âyeti günümüz tefsircilerinden ehl-i sünnetin genel görüşüne aykırı olarak yorumlayanlar da mevcuttur. O görüşlerden biri şöyledir: “o gün inkâr edenlerin itaat edilen bir şefaâtçilerinin olmadığıнын söylenmesi, inanan kimselerin itaat edilen bir şefaâtçilerinin olacağı anlamına gelmez”¹⁰⁹². Bu yorumundan yazarın şefaati hiçbir şekilde kabul etmediği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁸⁷ Taberî, 1b/637; Nesefî, 1/51.

¹⁰⁸⁸ Taberî, 4/524.

¹⁰⁸⁹ C. Yıldırım, 1/177.

¹⁰⁹⁰ *Kur’an Yolu*, 1/397.

¹⁰⁹¹ İbn Cevzî, 1/325; M. Vehbi, 12/4951; Mevdûdî, 5/139; C. Yıldırım, 10/5319; Züheyli, *Münir*, 12/376; Ateş, 8/72.

¹⁰⁹² Said Şimşek, 1/81, 270, 4/378.

Şefaitle ilgili âyet ve hadislerin, şefaatin olmayacağına delil olduğunu izah eden Hasan Elik, bu husustaki nihai kanaatini şöylece ifade eder: *Kanaatimizce Hz. Peygamber'in, ümmetinin Günahkârlarına şefaatinde bahseden hadisler, onları işlemiş oldukları günahlardan dolayı ümitsizliğe düşmekten kurtarmak ve onlara karşı duymuş olduğu şefkat ve merhametin iradesi olarak ahirette sıkıntıya düşmemeleri için kendisine itaat ve ittibaya teşvik sadedindedir ki, onun bu hasletleri Kur'an'da da belirtilmiştir*¹⁰⁹³. Bu ifadelerin sıkıntılı olduğu kanaatindeyiz. Zira Efendimiz'in (s.a.v), sahabelerini doğru şeylere teşvik için onlara yalan söyleyip, haşa onları kandırdığı izlenimi vermektedir.

Ehl-i sünnet, mutezilenin kabul etmediği şefaatin varlığı konusunda icma etmiştir¹⁰⁹⁴. Ehl-i sünnete göre kabul olunmayacağı belirtilen şefaati, kâfirlerin isteyeceği şefaattir¹⁰⁹⁵. Müminlere gelince, Yüce Allah'ın izniyle şefaatin onlara faydası olacaktır. Çünkü Yüce Allah: *"Allah, onların önlerindeki de, arkalarındaki de (yaptıklarını da, yapacaklarını da) bilir. Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaati etmezler"*¹⁰⁹⁶. *Onlar, Allah korkusundan titrerler!"* (Enbiyâ: 21/28) buyurmuştur¹⁰⁹⁷. Meleklerin şefaati ise Allah'ın razı olduğu kimseler hakkında dünyada ve âhirette yaptıkları istiğfarlarıdır¹⁰⁹⁸. Hülâsa, Allah (cc) şefaati neticesinde isyanların, günâhların izini siler ve onları iyiliklerle örter¹⁰⁹⁹. Dinle ilgili her meselede olduğu gibi şefaati konusunda da Kur'an-ı Kerim'in nüzulüne yakın dönemlerin tefsirlerinde yer verilen görüşler önem arz etmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz âyetler de dahil olmak üzere şefaati ilgili diğer âyetleri de kapsayacak şekilde hicri ilk üç asrın tefsirlerinin bu husustaki görüşleri incelendiğinde o dönem tefsirlerinde şefaatin varlığına yönelik fikir beyan ettikleri görülecektir¹¹⁰⁰.

¹⁰⁹³ Hasan Elik, *Kur'an'daki Allah Tasavvuru Açısından Şefaati'e Bakış*, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, 2005, sayı: 16, ss. 28-47.

¹⁰⁹⁴ Ebû Hayyân, 1/349.

¹⁰⁹⁵ İbn Kesîr, 1/394; Kurtubî, 2/77.

¹⁰⁹⁶ Bu âyetin öncesinde: *"Rahmân (olan Allah, melekleri) evlât edindi, dediler. Hâşâ! O, bundan münezzektir. Bilakis (melekler), lütuf ve ihsana mazhar olmuş kullardır"* (Enbiyâ: 21/26) buyrulmasından bu âyetle şefaati edeceklerle, meleklerin kastedildiği anlaşılmaktadır.

¹⁰⁹⁷ Züheylî, *Münîr*, 1/138; Kurtubî, 2/77.

¹⁰⁹⁸ Âlûsî, 17/33. Âlûsî'nin bu âyetle ilgili ifadelerini Hasan Elik şu şekilde çevirir: (Melekler) hiç kimseye şefaati edemezler, ancak Allah'ın razı olduğu mümin kullara istiğfarda bulunabilirler. Hasan Elik, *Tevhit Mesajı*, (2. Baskı), İFAV, İst. 2015, 751.

¹⁰⁹⁹ Ebu'l- Bekâ, 534.

¹¹⁰⁰ O müfessirlerin görüşleri için bkz. Muhammet Yılmaz, *Hicri İlk Üç Asırda "Şefaati" ile İlgili Âyetlerin Tefsiri*, Marife, Bahar 2014, 109-132.

Varlığını kabul edenlere göre şefaatin geçerli olması için şu üç şart gereklidir. 1. Allah'ın (cc) iradesi, yetkisi ve izninin olması. 2. Şefaata edilecek kişinin imanlı ve Allah'ın (cc) rızasına nail bir kimse olması. 3. Şefaata etmeye ehil kimselerin var olması¹¹⁰¹.

Sonuç olarak, Allah'ın rahmetinden ümit kesilmemesi gerektiğini ve onun rahmetinden ancak kâfirlerin ümit keseceğini¹¹⁰² söylemek bu mevzu için yerinde olacaktır¹¹⁰³.

Ahret Durağında Şefaatin Merhaleleri: İnsanlar mahşer meydanında toplanmalarının ardından hesap için bekleyişler. Bu bekleyişin uzun sürmesinin verdiği sıkıntı üzerine, hesabın başlatılması için şefaata arayışına girerler. Bu maksatla Hz. Âdem'den başlamak üzere bazı peygamberleri, son olarak ta Peygamberimizi ziyaret ederler. Peygamberimizin şefaatiyle hesap başlatılır. Böylece âhret yolculuğunun şefaata aşaması başlamış olur.

Âhiretteki şefaata, ilgili hadislerden anlaşılacağı üzere mahşer meydanındaki ve sonrasındaki şefaata olmak üzere iki türlü gerçekleşecektir. Bu başlığın içeriği hakkında bir sonraki başlıkta daha geniş bilgi verilecektir.

Şefaatin kapsamı hususunda Mutezile ile ehl-i sünnet arasında ihtilaf olsa da ehl-i sünnetin serdettikleri deliller ümmetin icmama nail olmuştur. Râzî, şefaatin kapsamı konusunu uzun uzadıya ele aldıktan sonra ehl-i sünnetin bu husustaki fikrini şöylece özetler: *“Ehl-i sünnet âlimleri şefaatin tesirinin, azabı hak etmiş kimselerden, azabı düşürme şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu şefaata, ya mahşer meydanında onlara yapılır cehenneme hiç girmezler veya onlar cehenneme girdikleri zaman onlara şefaata olunur ve böylece cehennemden çıkarılır, cennete girdirilirler. Âlimler şefaatin kâfirler için söz konusu olmadığı hususunda ise ittifak etmişlerdir”*¹¹⁰⁴.

Şefaatin kapsamı hakkında fikir oluşturma açısından Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mace'nin 'sahih' olarak nitelediği, şu hadis-i şerifi nazara vermek isteriz: *“Kıyâmet gününde benim şefaatiüm ümmetimden ehl-i kebâir (büyük günâhları işleyenler)*

¹¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz. F. Karaman, 203-206.

¹¹⁰² Zümer: 39/53; Yusuf: 12/87.

¹¹⁰³ Şefaatin olduğunun ispatı ve bu konuda mutezile ile ehl-i sünnetin görüşleri hakkında geniş izahat için bkz. Râzî, 2/494-522.

¹¹⁰⁴ Râzî, 2/498-499.

içindir”¹¹⁰⁵. İslam’dan önceki hayatlarında hemen hemen bütün büyük günahları hayatlarının bir parçası haline getiren insanlar artık birer mümin idiler. Onlara bir umut kapısı olması açısından bakılacak olursa bu hadis büyük önem arz etmektedir. Ayrıca bu hadisin sadece onlara değil, kıyamete kadar gelecek olan bütün günahkâr müminleri de umutlandırıp tevbeye sevk edeceği muhakkaktır. Şirk, hadis-i şeriflerde cezayı netice veren büyük günahlardan kabul edilir: سَأَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَنْ عَمْرِو بْنِ شَرْحِبِيلٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ : ” أَنْ تَجْعَلَ لِلَّهِ نِدًّا وَهُوَ خَلْقُكَ “، قُلْتُ لَهُ إِنَّ ذَلِكَ لَعَظِيمٌ قُلْتُ ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ : عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَيُّ الذَّنْبِ أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ؟ قَالَ : ” وَأَنْ تَقْتُلَ وَلَدَكَ تَخَافُ أَنْ يَطْعَمَ مَعَكَ “، قُلْتُ ثُمَّ أَيُّ؟ قَالَ : أَنْ تُزَانِيَ خَلِيلَةَ جَارِكَ *Amr b. Şurahbîl Abdullah b. Mes’ud’un (r.a.) şöyle dediğini nakleder: Nebî (s.a.v.)’e “Allah katında en büyük günah hangisidir?” diye sordum. “Seni yarattığı halde Allah’a ortak koşman!” diye cevap verdi. Ona (s.a.v.) “Bu gerçekten büyük bir günah! Peki, sonra hangisi gelir?” diye sordum. Bu kez, “Yiyeceğine ortak olur endişesiyle çocuğunu öldürmen!” diye cevap verdi. Ardından, “Daha sonra hangisi gelir?” diye sordum. Bu kez de; “Komşunun eşiyle zina etmen!” diye buyurdu. Başka bir sahih hadisi şerifte Hz Peygamber (a.s.v) şöyle buyurmakta; “Size kebâir günahlarının en büyüğünü söyleyeyim mi? Evet Ya Resûlullah dediler. Buyurdu ki; Allah’a ortak koşmak, ana-baba hakkına riayet etmemek, yalan söz ve yalancı şahitlik. Sonuncusunu o kadar tekrarladi ki keşke sussa dedik*”¹¹⁰⁶.

Âyet-i kerimelerde af kapsamının dışında tutulan şirk¹¹⁰⁷, Efendimizin (s.a.v) şu hadisinde şefaât kapsamından istisna edilir: “Şefaât etmek ve ümmetimin yarısının cennete girmesi arasında muhayyer bırakıldım. Ben şefaati tercih ettim. O (şefaât) da Allah’a (cc) şirk koşmadan ölenler içindir”¹¹⁰⁸. Şefaatin kapsamına girenleri ifade eden bir başka hadis ise şu manadadır: “Şefaât etmek ve ümmetimin yarısının cennete girmesi arasında muhayyer bırakıldım. Ben şefaati tercih ettim. Çünkü o daha umumi ve daha kâfidir. Siz onun müttakiler için olduğunu mu düşünüyorsunuz? Hayır, o günâhkârlar, hatalılar ve pis işlere karışanlar içindir”¹¹⁰⁹.

Şefaatin kapsamı konusunda Tirmizînin sahih olarak nitelediği uzunca bir hadis-i şerifte de Peygamberimizin şefaât kapsamı yer alır: “Kıyâmet günü insanlar Âdem’e (a.s)

¹¹⁰⁵ Ebû Dâvûd, *Sünnet* 23; Tirmizî, *Sıfat-ı Kıyâme* 11; İbn Mace, *Zühed* 37.

¹¹⁰⁶ Buhârî, *Vesâyâ* 23, *Tıp* 48, *Hudûd* 20, 44, *Tefsir* 3, *Edep* 20, *Tevhid* 40; Müslim, *İman* 37, Tirmizî, *Tefsir* 26; Nesâî, *Tahrîmü’l-dem* 4.

¹¹⁰⁷ Nisa: 4/48, 116; ayrıca bkz. S. Kılıç, 328.

¹¹⁰⁸ Tirmizî, *Sıfat-ı Kıyâmet*, 13.

¹¹⁰⁹ Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 21; Tirmizî, *Sıfat-ı Kıyâmet*, 11, 13; Nesâî, *Zühed*, 37.

gelirler ve “Rabbin huzurunda bize şefaet et” derler. O da “Ben buna ehil değilim. Fakat İbrahim’e (a.s) gidin, çünkü o Halîlullah’tır” der. Sonra İbrahim’e (a.s) gelirler. O da ‘Ben buna ehil değilim, fakat siz Musa’ya (a.s) gidin. Çünkü o kelimullah’tır der. Akabinde insanlar Musa’ya (a.s) gelirler. O da ‘ben buna ehil değilim, fakat siz İsa’ya (a.s) gidin. Çünkü o Allah’ın (cc) ruhu ve kelimesidir’ der. İsa’ya (a.s) gelirler. O da ‘ben buna ehil değilim fakat siz Muhammed’e (s.a.v) gidin’ der. İnsanlar bana gelirler. Ben de ‘ben bunun için yaratılmışımdır’ derim. Hemen gider rabbimin huzuruna izin isterim. Bana izin verilir. Bana şimdi hatırlayamadığım, kendisine yapacağım birtakım hamdler ilham eder. Ben bu hamdlerle hamd ederim ve kendisine secdeye kapanırım. Bana ‘Ya Muhammed! Başını kaldır, söyle sözün dinlenir, iste, istediğin sana verilir, şefaet et, şefaatin kabul edilir!’ buyrulur. Bunun üzerine ben ‘Ya Rab! Ümmetimi, ümmetimi! Diye şefaet dilerim”. Bunun üzerine Peygamberimize birincisinde, kalbinde bir arpa ağırlığı kadar iman bulunan kimseler hakkında, ikincisinde kalbinde bir zerre ağırlığınca yahut hardal ağırlığı kadar iman bulunan kimseler hakkında, üçüncüsünde kalbinde bir hardal tanesi ağırlığından daha az iman bulunan kimseler hakkında, son olarak لا اله الا الله diyen bütün tevhid ehli hakkında olmak üzere dört kez şefaet için izin verilir¹¹¹⁰.

Hadislerde yer alan şefaet şu şekilde sınıflandırılmıştır: 1. İnsanların mahşer günündeki şiddet ve dehşetten kurtulmaları ve hesabın bir an önce başlatılması için yapılacak olan şefaet. 2. Bazı müminlerin sualsiz ve hesapsız cennete girmeleri için yapılacak şefaet. 3. Cehennemi hak etmiş bazı günahkâr müminlerin günahlarının affedilerek cehenneme gitmemeleri için yapılacak şefaet. 4. Cehenneme girmiş bazı günahkâr müminlerin affedilerek bir an önce oradan çıkmaları için yapılacak şefaet. 5. Cennetliklerin derecelerini yükseltmek için yapılacak şefaet¹¹¹¹. Yukarıdaki maddelerde zikredilen şefaatin ilki, inanan inanmayan ayrımı yapılmaksızın tüm insanlar içindir. Diğer maddelerde zikredilen şefaet ise sadece müminler içindir.

Şefaet İçin İzin Verilenler: Bazı eserlerde başta Allah’ın (cc) şefaati olmak üzere¹¹¹², Peygamberimiz ve diğer peygamberler, Kur’an, melekler, siddikler, sahabeler,

¹¹¹⁰ Buhârî, *tevhid*, 24. *Enbiya*, 39; Müslim, *İman*, 84; Tirmizî, *Tefsir*, sure 18, *Kıyamet*, 10. Hadisin tercümesi için şu iki kitaba bkz. *Sahih-i Buhârî Muhtasarı* Trc. Kurul, Polen Yay. İst. 2008, 1107-1108; M. Murat, *Âhiret Yolculuğu*, 219-221.

¹¹¹¹ Harun Özçelik, *Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları* II, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 35, Erzurum 2011 81-101.

¹¹¹² Allah’ı (cc)n şefaati, şefaet edenlerin en sonunda ele alınacaktır.

şehitler, sâlihler, âlimler, veliler, hafızlar ve muttaki müminlerin şefaathine izin verileceği¹¹¹³ belirtilmektedir. Ancak konumuz içerisinde bunlardan, Peygamberimiz ve diğer peygamberler, Kur'an, melekler ve Allah'ın (cc) şefaati ele alınacaktır. Diğerleri ise konumuzun sınırlarını taşmaması adına, şefaathle alakalı yazılmış olan müstakil kitaplara, kitap bölümlerine veya makalelere bırakılacaktır.

Hiz. Muhammed ve Diğer Peygamberlerin Şefaati: Âhirette Peygamberimizin veya diğer peygamberlerin şefaati hakkında açık bir âyet bulunmamaktadır¹¹¹⁴. Ancak bazı âyetler¹¹¹⁵ peygamberlerin şefaath edeceklerine dair yorumlanmıştır. Konuyla ilgili bilgilere hadislerde rastlamaktayız. Hadislerde başta Peygamberimiz olmak üzere bütün peygamberlerin, meleklerin ve Allah'ın (cc) salih kullarının büyük günâh işleyen müminlere şefaath edecekleri belirtilir¹¹¹⁶.

Peygamberimizin şefaati hakkında hadislerde detay sayılabilecek derecede bilgiler bulunmasına rağmen diğer peygamberlerin şefaathlerinin kapsamı ve nasıl olacağı hakkında yeterli sayılabilecek bilgi bulunmamaktadır.

Ümmet-i Muhammed, âhirette Hiz. Muhammed'e (s.a.v) şefaath etme hakkı verileceği hususunda ittifak etmiştir¹¹¹⁷. Bunu bizzat Peygamberimiz'in kendisi de ifade etmiştir¹¹¹⁸. Hiz. Ebû Hureyre ve Hiz. Enes'ten gelen bir rivâyette Efendimiz (s.a.v): *"Bütün peygamberlere kabul olan bir dua hakkı verilmiştir. Ben o hakkımı kıyâmet gününde ümmetime şefaath için kullanmayı tercih ettim"*¹¹¹⁹ buyurur. Hatta Peygamberimiz âhirette kalbinde hardal tanesi kadar veya ondan da az iman olana bile şefaath edeceğini bildirmiştir¹¹²⁰.

"Rabbinin, seni, Makâm-ı Mahmûd'a (övgüye değer bir makama) göndereceği umulur." (İsrâ: 17/79) *"Rabbin sana öyle verecek ki, sen de (O'nun verdiği) razı (memnun) olacaksın"* (Duhâ: 93/5) âyetleri, özellikle ilk âyette yer alan "Makâm-ı

¹¹¹³ Kur'an Yolu, 1/397; Yavuz, Şefaath Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 38/412-415; Arslan - Bozkurt, s. 390; Muhittin Bağçeci, Peygamberlik ve Peygamberler, Kitabe Yayınları, Ankara 2013, 273. Geniş açıklama için bkz. Akif Akay, İslam İnancında Şefaath, (1. Baskı), Akçağ Yay. Ank. 2016, 153-154.

¹¹¹⁴ Ömer Özsoy - İlhami Güler, Konularına Göre Kur'an (Sistematik Kur'an Fihristi), (19. Baskı), Fecr Yay. Ank. 2015, 272; A. Akay, İslam İnancında Şefaath, 83, 87.

¹¹¹⁵ Yusuf: 12/97-98; İbrahim: 14/41; Taha: 20/109; Meryem: 19/87; Zuhuruf: 43/86.

¹¹¹⁶ Buhârî Tevhid, 24; Müslim, İman, 302.

¹¹¹⁷ Râzî, 2/498.

¹¹¹⁸ Buhârî, Teyemmüm, 1; Müslim, Mesâcid, 2.

¹¹¹⁹ Buhârî, Daavât, 3, 4.

¹¹²⁰ Buhârî, Tevhid, 36.

Mahmûd” ifadesi müfessirlerin çoğu tarafından ‘Efendimizin âhiretteki şefaati’ olarak yorumlanmıştır¹¹²¹. “Makâm-ı Mahmûd” tabirini “geçmiş ve gelecek bütün mahlukatın övgüsüne mazhar olmak” şeklinde te’vil edenler de olmuştur¹¹²². Buna karşın günümüzde, Makâm-ı Mahmûd’u Efendimizin ve sahabelerin hicret etmiş oldukları Medine şehri olarak yorumlayan bilim adamları da vardır¹¹²³. Mir Muhammed Kerim El-Baküvî (ö.1939), Makam-ı Mahmûd hususundaki fikrini şöyle beyan eder: *Tefsirciler, “Makam-ı Mahmûd”un manasını ahirette livâu’l-hamd altında büyük şefaât makamına hamletmişlerdir... “Makam-ı Mahmûd”un manası bundan başkadır: Allah (cc), Resulüllah’a buyurdu ki: “Ey Resulüm! Bu Mekkeliler sana eziyet verip incitiyorlar. Ümit var ol ki, Allah seni bunlardan kurtarıp büyük bir makam ve mertebeye ulaştıracaktır. O zaman senin düşmanların senin izzet ve celaline bakıp naçâr kalacaklar.”* Nitekim Mekke’nin fethinde Abbas (ra), Ebu Süfyân’ı bir yere götürüp oradan İslam ordusunun Mekke’ye girişini seyir ettirmişti. Ebu Süfyân Resulüllah’ın haşmetini görüp bir şey yapmaktan aciz kaldı ve Mekke’ye gelip dedi ki: “Ebu Kebşe, (Hz. Peygamber’i kastediyor) ordusu artık çok büyümüştür.” Böylece Allah (cc) onu çok büyük bir makama ulaştırmış oldu. Allah (cc), bu haberi Mekke’de vermişti. Resulüllah (sav) Medine’ye hicret ettikten sonra Allah’ın vadi tamam oldu. İşte âyetlerin siyâk ve sibâkına bakıldığı zaman bizim vermiş olduğumuz mananın daha isabetli olduğu ortaya çıkar¹¹²⁴. Baküvî’nin bu ifadelerinden anlaşılmaktadır ki, Hz. Peygambere verilen “Makam-ı Mahmud” ile kastedilen, onun dünya ve ahirette yüce bir şeref ve onur sahibi kılınmasıdır. Bizim kanaatimize göre de, Allah (cc) Efendimiz’e vadettiği Makam-ı Mahmud hakkında, ne bir mekânla ne de belli bir zamanla sınırlama/tahsis yapmamıştır. Bu da Makam-ı Mahmud’un zaman ve mekân açısından sınırını geniş düşünmemizi sağlamaktadır. Bununla şunu kastediyoruz; Makam-ı Mahmud, dünyada bir şehirle veya bir dönemle sınırlanamayacağı gibi sadece dünya hayatıyla veya sadece âhiret hayatıyla da sınırlanmamalıdır. Madem Makam-ı Mahmud, övülmeye layık olma makamı

¹¹²¹ Mücâhid, 141; Zeyd b. Ali, 139; Taberî, 15/42-51; Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî b. Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, (1. Baskı), Thk. Es’ad Muhammed Tayyib, Dâr-u Nezâr Mustafa el-Bâz, Riyâd 1997, 7/2343; Mâturîdî, 3/184; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 3/543-544; Tabersî, 6/216; Râzî, 2/498; Meydânî, 9/709; Mevdûdî, 3/130; Yazır, 5/3194; Kutub, *Fî Zilâli’l- Kur’an*, 9/367-368.

¹¹²² Mâturîdî, 3/184; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 3/543-544; İbn Aşûr, 15/185-186; Mevdûdî, 3/130.

¹¹²³ Murat Sülün, *Makâm-ı Mahmûd Âyetine Farklı Bir Yaklaşım*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 50:2 (2009), ss.13-38.

¹¹²⁴ Mir Muhammed Kerim, *Keşfu’l-Hakâyık an-Nüketi’l-Âyâtî Ve’d-Dekâyık (Gerçeğin Doğuşu)* II. Trc. Ahmet Dolunay, Merkür Yayınları, (1. Baskı), İst. 2000, 1/547.

demektir. O zaman Efendimizin ulaştığı/ulaşacağı makam iki dünya için de geçerlidir denilebilir. Zira o iki dünya için de bu sığata layık olmuştur.

Âhirette gerekleŖecek Ŗefaatile ilgili olan hadislerin çoğu Peygamberimizin Ŗefaatine dairdir. Allah'ın, özellikle bir duasını mutlaka kabul edeceğine dair her peygambere tanıdığı dua hakkını Resulüllah dünyada kullanmamıŖ, Ŗefaata etmek amacıyla bunu âhirete bırakmıŖ ve Allah'a ortak koŖmamak Ŗartıyla büyük günâh iŖleyen herkesin bundan yararlanacağını sylemiŖtir¹¹²⁵. Peygamberimizin mahŖer meydanındaki Ŗefaati hakkında kaynaklarımızda Ŗu bilgilere rastlamaktayız: Hz. Peygamber'in Âhiretteki ilk Ŗefaati mahŖerde gerekleŖecektir. Hesaba çekilmek üzere orada uzun süre bekleyen insanlar hesabın baŖlatılmasını sağlamak için Efendimizden Ŗefaata talep ederler. Onun Ŗefaati aracılığıyla insanların hesabı baŖlatılır ki, buna 'Ŗefaata-i uzma' denir¹¹²⁶. *Sonra Resulüllah ilkin ümmetinden cennet ehli olanlar için Ŗefaatai olacak, daha sonra cehenneme giren günâhkârlar için üç defa Ŗefaata edecek ve bu sayede cehennemlikler buradan çıkarılıp cennete alınacaktır*¹¹²⁷.

Meleklerin Ŗefaati: Allah (cc), meleklerle Ŗefaata etme hususunda izin verileceğine dair Ŗyle buyurur: *“Âhiret de dünya da Allah'ındır. Göklerde nice melek var ki onların Ŗefaatleri, dilediği ve hoŖnut olduğu kimse için Allah'ın izin vermesi dıŖında, bir iŖe yaramaz.”* (Necm: 53/25-26). Merhum Hamdi Yazır bu âyette bahsedilen meleklerin Ŗefaati hakkında Ŗu yorumlarda bulunur: *“MŖrikler putları melâike Ŗekilleri ve melâikeyi Allah'ın (cc) kızları farz ederek onların heykellerini yapıp tapmakla meleklerle özel kuvvetlere, yaklaŖmanın mümkün olacağını zannederler. Bu vesileyle Ŗefaatlerine erilebileceğini zannettiklerinden dolayı bu iki âyette bilhassa bu zanlarının batılığını göstermek üzere dünya ve âhiret Allah'ın (cc) olduğu vurgulanıyor. Yani göklerde ne kadar melek olursa olsun izinsiz Ŗefaata etmeleri mümkün değildir. Ancak Allah'ın (cc) izni ile Ŗefaata edebilirler ki, onların Ŗefaatleri de sadece Allah'ın (cc) rızasına erenler için geçerlidir. Demek ki, önünde sonunda rızası aranacak olan ma'bud, melekler değil Allah'tır (cc)”*¹¹²⁸. Bu âyet, Yüce Allah'ın, meleklerle ve putlara tapıp bunun kendisini

¹¹²⁵ Yavuz, *Ŗefaata* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 38/412-415, (Buhârî, *Tevhid*, 31; Müslim, *İman*, 338-345)'dan naklen.

¹¹²⁶ Kılavuz, 225; Arslan, Bozkurt, 391.

¹¹²⁷ Yavuz, *Ŗefaata* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 38/412-415, (Buhârî, *Tevhid*, 19, 24, *Rikak*, 51; Müslim, *İman*, 332'den naklen); daha sonra “Ŗefaatin Kapsamı” konusunda bu hadisin mealinin tamamı verileceği için burada bu kadar bilgiyle yetinildi.

¹¹²⁸ Yazır, 7/4601-4602.

Allah’a yakınlaştıracaklarını iddia edenlere yönelik bir azarlamasıdır. Çokça ibadetlerine ve Allah nezdindeki üstün değerlerine rağmen, melekler dahi Allah’ın (cc), kendisine şefaata edilmesine izin verdiği kimseler dışında, hiçbir kimseye şefaata edemeyeceklerdir¹¹²⁹. Melâike-i mukarrabîn hakkında durum bu olunca putlardan şefaata etmeleri nasıl umulur¹¹³⁰. Kendisine şefaata edilmesine izin verilenler ise dünya hayatında Allah’ın (cc) dinine rıza göstermiş, günâhları olsa bile iman yönünden O’nun rızasını kazanmış kimselerdir¹¹³¹.

Meleklerin şefaathlerine işaret eden başka bir âyette ise mealen şöyle buyrulur: “... Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaata etmezler. Onlar, Allah korkusundan titrerler!” (Enbiyâ: 21/28). Meali verilen bu âyette şefaata edileceğinden bahsedilmiş, ancak kimlerin şefaata edeceği açıktan zikredilmemiştir. Fakat bu âyetin iki âyet öncesine bakılırsa bu âyetdeki şefaata fiilinin failinin de melekler olduğu görülecektir. Meleklerin şefaata edecekleri kimseler ise, “Allah’ın (cc) rızasına nail olanlar” şeklinde tavsif edilmişlerdir¹¹³². “Allah’ın (cc) rızasına nail olanlar”la kastedilenler ise ehl-i imandan başkası değildir¹¹³³. Yukarıdaki âyetler ve ilgili açıklamalardan, Allah’ın (cc) rızasına nail olanlara O’nun izniyle, âhirette meleklerin şefaata edecekleri anlaşılmaktadır. Mümin insan hiç günah işlemeyen varlık değildir. Mümin de günah işleyebilir. Ancak mümin günahından dolayı tevbe eder ve günahının bağışlanması için istiğfarda bulunur¹¹³⁴. Zira işlediği günahların bağışlanmasına ihtiyacı vardır. İşte müminin yapacağı tevbe ve istiğfar Allah’ın (cc) rızasına sebep olan şeylerdendir. O’nun rızasına nail olmakla da meleklerin şefaatine mazhar olmaktadır.

Kur’an-ı Kerim’in Şefaati: Kur’an-ı Kerim’in âhirette şefaathçi olacağı âyetlerde açık bir şekilde dile getirilmese de bu hususa dolaylı olarak değinildiği söylenebilir. Ancak Kur’an okuyan kimseler hakkında Kur’an-ı Kerim’in âhirette şefaathçi olacağı hadislerde açık bir şekilde bildirilmiştir¹¹³⁵. Şimdi öncelikle Kur’an-ı Kerim’in âhirette şefaathçi olacağını ima eden âyetlerden bazılarını ele alacağız. Sonra konuyla ilgili bir

¹¹²⁹ Kurtubî, 20/40.

¹¹³⁰ İbn Kesîr, 13/270; Bilmen, 7/3530.

¹¹³¹ *Kur’an Yolu*, 3/674.

¹¹³² Taberî, 16/252; Kurtubî, 14/193; Meydânî, 14/288.

¹¹³³ Bilmen, 4/2140.

¹¹³⁴ Nisa: 4/135.

¹¹³⁵ Yavuz, *Şefaata* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 38/412-415, Buhârî, *Tevhid*, 24; Müslim, *İman*, 47, 302’den naklen.

hadisle de mevzuyu bitireceğiz. Detaylarını konuyla ilgili diğer hadislerle bırakmak tezimizin sınırlarını taşmamak adına yerinde olacaktır.

“*Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki size merhamet edilsin*” (A'raf: 7/204). Mealini verdiğimiz bu âyet, dikkat edilirse merhameti netice veren iki sebepten bahseder. Birincisi: Kur'an-ı Kerim okunduğunda onu dinlemek, ikincisi ise Kur'an-ı Kerim okunduğunda susmaktır. Kur'an-ı Kerim okunduğunda susmak ve dinlemek merhamete nail olmaya sebep olduğuna göre, Kur'an-ı Kerim'i bizzat okumak ve hükümüyle amel etmek, merhamete nail olmaya daha evladır, denilebilir¹¹³⁶. Kuranı dinlemek, salt dinleme değil, öğüt/ibret almak için dinlemek ve iman ederek tabi olmaktır. Onun hükümleri konusunda da inkiyâd etmek, yani teslim olmaktır¹¹³⁷. İnsanın merhamete en muhtaç olduğu zaman ise Kur'an-ı Kerim'de dehşetinden açık açık bahsedilen mahşer günüdür. Öyle ise bu merhametle muamelenin, o zaman gerçekleşeceğini ummak Allah'ın (cc) rahmetinden uzak değildir.

“*Elif. Lâ. Râ. (Bu Kur'an), Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, yani her şeye galip (ve) övgüye lâyık olan Allah'ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır.*” (İbrahim: 14/1). Bu âyete göre, Kur'an-ı Kerim insanları daha dünyada iken karanlıklardan aydınlığa çıkarmaktadır. Bu dünyada insanları hidayetiyle karanlıklardan aydınlığa çıkaran Kur'an-ı Kerim, âhiretin dehşetli anlarında inanan insanları günahlarının sıkıntılarıyla baş başa bırakmayıp, orada da onları karanlıklardan aydınlığa çıkarması akıldan uzak görülmemelidir. Kur'an-ı Kerim'in âhiretteki şefaatiyle ilgili bir hadis ise meâlen şöyledir: “*Kur'an'ı okuyun. Çünkü o (Kur'an-ı Kerim) kıyâmet günü sahibine şefaatchi olarak gelecektir*”¹¹³⁸. Aslında şefaate edecekler, izin veren Allah (cc), bütün şefaathlerin sahibidir¹¹³⁹. Bundan anlaşılmaktadır ki, tümüyle kendisine mahsus olan şefaath yetkisini vesileler aracılığıyla da kullanacaktır.

Allah'ın (cc) Şefaati: Allah'ın (cc) şefaathini, şefaath bahsinin sonuna bırakmamızın sebebi, tüm şefaath edenlerin şefaath izinlerinin bitmesinin ardından hala şefaate muhtaç durumda olanların kalması ve onlara da bizzat Allah'ın (cc) şefaath etmesidir. Hadis-i şerifte belirtildiğine göre bütün şefaathçilerin şefaath etmesinden sonra, kullarına karşı çok

¹¹³⁶ Bkz. Âl-i İmrân: 3/132; En'âm: 6/155; Nûr: 24/56.

¹¹³⁷ Taberî, 10/658; Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2/325; Kurtubî, 9/432.

¹¹³⁸ Müslim, *Salat*, 42; *Mûsâfirîn*, 252. Ayrıca konuyla ilgili diğer hadisler için hadis mecmualarının ‘Fedâilü'l-Kur'an’ bölümlerine bkz.

¹¹³⁹ Zümer: 39/44.

merhametli olan Allah şefaata edecek. O'nun şefaatiyle "Rahmanın azatlıları" adı verilen bir grup da cennete girecektir. Ebû Said el-Hudrî anlatıyor: *Şefaata yetkisi verilenler şefaata ettikten sonra, Allah (cc): "Benim şefaatiim kaldı" der, cehennemden bir tutam tutar ve oradan yanmış birtakım kavimler çıkarır. Cennetin kenarlarında bulunan ve "mâu'l-hayât" denilen birtakım nehirlerle konurlar. Derken sel yatağında biten ot gibi, nehrin iki kenarında biterler... onlar nehirlerden çıkarıldıklarında inci gibidirler. Boyunlarına mühür vurulur ve cennete girerler. Cennet ehli onlara; "bunlar Rahmân'ın azatlılarıdır" derler¹¹⁴⁰.*

Şefaatin Dışında Kalanlar: Şefaata ilgili Kur'an ayetlerine ve hadis rivayetlerine bir bütün olarak baktığımızda, onun her insan ve her suç için söz konusu olmadığını görürüz¹¹⁴¹. Bu demektir ki, şefaatin kapsamı sınırsız değildir. Mahşer gününün gerçekliğini ve dehşetini gören herkes şefaatten yararlanmak isteyebilir. Bu hususta bazı mercilere başvurabilir. Bu başvuru neticesinde, Allah'ın kendilerine şefaata edilmesi için izin verilenlere şefaata edilecektir. Ancak bazı sıfatlara sahip insanlar bu şefaatten mahrum kalacaklardır. O sıfatlar ise küfür, şirk/zulüm, nifâk, irtidat ve diğer bazı sıfatlardır.

Kâfirler: Müddessir Suresi 40-47. âyetlerde cennettekilerle cehennemdekiler arasında geçen konuşmalar zikredildikten sonra 48. âyette cehennemlikler için şefaatin olmadığı vurgulanır. Bahsi geçen âyetler meâlen şöyledir: *"Onlar cennetler içindedir. Günâhkârlara: Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir? Diye uzaktan uzağa sorarlar. Onlar şöyle cevap verirler: Biz namaz kılanlardan değildik, Yoksulu doyurmuyorduk, (Bâtıla) dalanlarla birlikte dalıyorduk, Ceza gününü de inkâr ediyorduk, Sonunda bize ölüm geldi çatı. Artık şefaatchilerin şefaati onlara fayda vermez".*

Yukarıdaki âyette geçen: *"Biz namaz kılanlardan değildik. Yoksulu doyurmuyorduk"* ifadeleri, acaba mümin olup ta tembelliğinden dolayı namaz kılmayan veya cimrilik edip de yoksulu doyurmamış müminleri de kapsar mı? Yoksa bunlar kâfirlerin sıfatları olarak mı zikredilmişlerdir? Şefaata bahsinin başından buraya kadar tespit edilen âyetlerden ve yapılan tefsirlerinden anlaşıldı ki, şefaata günâhkâr müminler içindir, kâfirleri kapsamaz. Öyle ise bu âyette bahsedilen özelliklerin ilk üçü (namaz kılmamak, yoksulu doyurmamak ve insanlarla birlikte dünya hayatına dalmak) her ne

¹¹⁴⁰ Buhârî, *Tevhid*, 24; Müslim, *İman*, 302; Nesâî, *Zühd*, 37.

¹¹⁴¹ Yener Öztürk, *Şefaata İnanmanın Nakli ve Akli Açısından İmkânı*, Ekev Akademi Dergisi Y11: 9 Sayı: 23, 103-122.

kadar günâhkâr müminlerde bulunsa da burada bu özellikler kâfirlerin özellikleri olarak zikredilmişlerdir¹¹⁴².

Müşrikler/Zalimler: Şirk ve zulüm, Kur'an'da bazen eş anlamlı olarak birbirinin yerine kullanılırlar. Mesela şirk en büyük zulüm olarak kabul edilir (Lokman: 31/13). Dolayısıyla iki kelimeyi aynı başlık altında vermeyi uygun bulduk. “Allah'ı bırakıp da taptıkları putlar, şefa'at edemezler. Ancak bilerek hakka şahitlik edenler bunun dışındadır.” (Zuhruf: 43/86). Bu âyet müşrikleri şefaatin kapsamı dışında bırakmaktadır¹¹⁴³. Hâlbuki putperestler kendilerini Allah'a yaklaştıracığına inandıkları için putlara tapıyorlardı¹¹⁴⁴.

“Yaklaşan gün hususunda onları uyar! Çünkü o zaman dehşet içinde yutkunurken yürekleri ağızlarına gelmiştir. Zalimlerin ne dostu ne de sözü dinlenir şefa'atçisi vardır.” (Mü'min: 40/18). Âyette geçen ‘zalimler’ kelimesi bu kelimenin geçtiği diğer âyetlerde olduğu gibi bu âyetin tefsirlerinde de kâfirler¹¹⁴⁵, müşrikler¹¹⁴⁶ ve münâfıklar¹¹⁴⁷ kısacası kendini zulümde eskitenler¹¹⁴⁸ şeklinde izah edilmiştir.

Münâfıklar: Münâfıklar, inanmadıkları halde, “Allah'a ve âhiret gününe inandık” diyenlerdir¹¹⁴⁹. Dolayısıyla onlar aslen kâfirdirler¹¹⁵⁰ ve kâfirleri dost edinirler (Nisâ: 4/139). Bu itibarla şefa'at konusunda kâfirlerin tabi tutuldukları muamele ne ise onların da aynı muameleye tabi tutulacakları muhakkaktır. Yani münâfıklar da tevbe kapısı kendilerine daima açık olduğu halde¹¹⁵¹ tevbe etmeden âhirete gidecek olurlarsa, şefaatten mahrum kalacaklar ve azaba dûçar olacaklar¹¹⁵² demektir. Allah (cc), münâfıkları da kâfirler gibi cehennemde¹¹⁵³ hem de en alt tabakasında toplayacaktır ve onlara yardım eden biri de olmayacaktır ve orada ebedî kalıp, azap göreceklerdir¹¹⁵⁴.

¹¹⁴² Kâfirlere şefa'at edilmeyeceğine dair şu ayetlere bkz. Mâide: 5/36; Âl-i İmran: 3/91; En'âm: 6/70.

¹¹⁴³ Razi, 19/556; Züheyli, Münir, 13/186.

¹¹⁴⁴ Zümer: 39/3.

¹¹⁴⁵ Taberî, 20/302; İbn Cevzî, 7/213; Beydâvî, 4/132; Nese'î, 3/1042; İbn Cüzey, 2/279; Ebû Hayyân, 7/438; Ebu's-Suud, 7/272; Züheyli, Münir, 12/414.

¹¹⁴⁶ İbn Kesîr, 12/181; Fîrûzâbâdî, Tenvîr, 496; Sa'dî, 865.

¹¹⁴⁷ Tabersî, 8/328.

¹¹⁴⁸ Bikâî, 17/31.

¹¹⁴⁹ Bakara: 2/8; Tevbe: 9/45.

¹¹⁵⁰ Bakara: 2/19; Nisâ: 4/88; Tevbe: 9/88.

¹¹⁵¹ Nisâ: 4/64; Tevbe: 9/74, 102.

¹¹⁵² Nisâ: 4/138; Mâide: 5/41.

¹¹⁵³ Nisâ: 4/140; Tevbe: 9/73.

¹¹⁵⁴ Bkz. Nisâ: 4/145; Tevbe: 9/68, 79, 101; Ahzâb: 33/73; Fetih: 48/6.

Mürtedler: Mürted, kendisine İslam nasip olduktan sonra, İslam dininden dönen insanlara dendiği, daha önce geniş bir şekilde izah edilmişti. İslam'ı kabul etmemek küfür olduğu gibi İslam dininden vazgeçmek te küfürdür. Şu âyet konuya açıklık getirmektedir: *“Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da, âhirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır.”* (Bakara: 2/217). Âyet, mürtedin dinden çıktıktan sonra kâfir olarak ölmesi halinde ebedî cehennemde kalacağını vurgulamaktadır ki bu durumda onların da diğer kâfirlerle aynı muamele göreceğinden dolayı şefaatten de mahrum kalacakları anlaşılmaktadır.

Yukarıda sayılan zümrelerin şefaatten mahrum kalacakları hadis-i şeriflerde de zikredilmiştir. Hadisi şeriflerde şefaatten mahrum kalacaklar arasında yukarıda zikredilenlerin dışında başka gruplar da sayılmıştır. Bunlar: İnsanları aldatanlar, kul hakkına riâyet etmeyenler¹¹⁵⁵, dini değiştiren bidatçılar¹¹⁵⁶, lanet edenler¹¹⁵⁷ ve ashab-ı kirama hakaret edenlerdir¹¹⁵⁸.

3.3.7. Sırat

Ehl-i sünnete göre ‘sırat’ haktır¹¹⁵⁹ ve cehennemin üzerinde bulunan bir yoldur/köprüdür¹¹⁶⁰. صراط kelimesi Kur’an-ı Kerim’de 45 yerde bulunur. Bunlardan otuz iki tanesi ‘sırat-ı müstakim’¹¹⁶¹, iki yerde ‘sırât-ı seviy’¹¹⁶², dört yerde ‘sırat’¹¹⁶³, beş yerde ‘Allah’ın (cc) yolu’ manasında olmak üzere farklı kalıplarda¹¹⁶⁴, bir defa ‘kendilerine nimet verilenlerin yolu’ (Fâtiha: 1/7), bir defa da (صِرَاطِ الْجَنَّةِ) ‘cehennemin yolu/köprüsü’ (Sâffât: 37/23) manasında kullanılmıştır. Sırat kelimesinin eş anlamlısı olan ‘طَرِيقَ’ kelimesi de ‘طَرِيقَ جَهَنَّمَ’ (Nisâ: 4/169) ‘cehennemin yolu’ anlamında kullanılmıştır.

¹¹⁵⁵ Tirmizî, *Menâkıb*, 69; Müslim, *İman*, 164.

¹¹⁵⁶ Buhârî, *Rikâk*, 53; Fiten, 1; Müslim, *Fezâil*, 32.

¹¹⁵⁷ Müslim, *Birr*, 85-86; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 45.

¹¹⁵⁸ Akay, *İslam İnancında Şefaât*, 159.

¹¹⁵⁹ Pezdevî, 231.

¹¹⁶⁰ Kılavuz, 223.

¹¹⁶¹ Bkz. Fâtiha: 1/6; Bakara: 2/142, 213; Âl-i İmrân: 3/51, 101; Nisâ: 4/68, 175; Mâide: 5/16; En’âm: 6/39, 87, 153, 161; A’râf: 7/16; Yûnus: 10/25; Hûd: 11/56; Hicr: 15/41; Nahl: 16/76, 121; Meryem: 19/36; Hac: 22/54; Mü’minûn: 23/73; Nûr: 24/46; Yâsîn: 36/4, 61; Sâffât: 37/118; Şûrâ: 42/52; Zuhuruf: 43/43, 61, 64; Fetih: 48/2, 20; Mülk: 67/22.

¹¹⁶² Bkz. Meryem: 19/43; Tâhâ: 20/135.

¹¹⁶³ Bkz. A’râf: 7/86; Mü’minûn: 23/74; Yâsîn: 36/66; Sâd: 38/22.

¹¹⁶⁴ Bkz. En’âm: 6/126; Hac: 22/24; Sebe: 34/6; Şûrâ: 42/53.

صِرَاط ve طَرِيق kelimesinin Kur'an-ı Kerim'deki kullanılışında dikkat çeken bir ayrıntı vardır. O da, her ikisinin de cehennemle izafet tamlaması olarak kullanıldığı halde, ikisi de cennetle izafet tamlaması olarak 'cennetin yolu' manasında 'sırâtu'l-cennet' veya 'tarîku'l-cennet' şeklinde kullanılmamıştır. Bu da cehennemin üzerinde bir köprü'nün bulunmasını (sırat köprüsünü) makul bir düşünce olarak akla getirmektedir.

Daha çok ehl-i sünnet kelim kitaplarımızda yer alan 'sırat' (köprüsü) sözcüğü; cehennemin üzerine kurulu köprü anlamında ifade edilmiştir. İnsanların dünyada yapıp ettiklerine bağlı olarak kolay geçilebilen veya çok zor geçilebilen yahut da geçilemeyerek cehenneme düşülecek bir geçit anlamında kullanılmaktadır¹¹⁶⁵.

*“Sırat kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de cehennemin köprüsü olarak doğrudan ifade edilmemiştir. Ancak ehl-i sünnet kelimcileri Sırat'ın varlığını kanıtlamak için daha çok: **“İçinizden o cehenneme uğramayacak hiçbir kimse yoktur; sonra biz Allah'tan sakınanları kurtarıyoruz”** (Meryem: 19/71-72) âyetini esas almıştır”*¹¹⁶⁶. Ehl-i sünnete göre âyette geçen وَارِدْ kelimesinden murat, cehenneme girmektir. Ancak müminlerin oraya girmesi, uğraması ise ancak sırat üzerinde olur¹¹⁶⁷.

أَحْشَرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَنَّةِ وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ *“Zalimleri, onların aynı yoldaki arkadaşlarını ve Allah'tan başka tapmış oldukları putlarını toplayın. Onlara cehennemin yolunu gösterin. Onları tutuklayın, çünkü onlar sorguya çekilecekler!”* (Sâffât: 37/22-24). Ekser müfessirler yukarıdaki âyette geçen صِرَاطِ الْجَنَّةِ ifadesini طريق الجحيم 'cehennemin yolu' olarak yorumlarken¹¹⁶⁸ az da olsa bir kısım müfessirler ve bir kısım mealler 'sırat köprüsü' olarak yorumlamışlardır¹¹⁶⁹. 'Cehennemin ortası' şeklinde yorumlayanlar da olmuştur¹¹⁷⁰.

¹¹⁶⁵ Tahâvi, 30; Arslan, Bozkurt, 393.

¹¹⁶⁶ Mustafa Akçay, *Sırat* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 37/118-119; *Mâtürîdiyye Akâidi*, 178.

¹¹⁶⁷ Pezdevî, 232.

¹¹⁶⁸ Taberî, 19/521; Mâverî, 5/43; Bağavî, 7/37 (İbn Abbas'tan naklen); İbn Atiyye, 4/469; İbn Cevzî, 7/53; Kurtubî, 1/24; Beydâvî, 4/55; Neseî, 3/987; İbn Cüzey, 2/234; Ebû Hayyân, 7/341; İbn Kesîr, 12/11; Seâlibî, 5/25; Bikâî, 16/209; Suyûtî, 12/396; Ebu's- Suûd, 7/188; Şevkânî, 1238; Âlûsî, 23/80; İbn Aşûr, 23/102; Zühaylî, *Münir*, 12/90.

¹¹⁶⁹ Kaya, 217. صِرَاطِ الْجَنَّةِ ifadesini Yazır, Ali Fikri Yavuz, Hasan Tahsin Feyizli... 'Sırat köprüsü' olarak meal yapmışlardır.

¹¹⁷⁰ Firûzâbâdî, *Tenvîr*, 471.

Kur'an-ı Kerim'de, hakkında net bir bilgi bulunmayan "sırat köprüsü" hadislerde yer almakta ve mahiyeti hakkında bilgi verilmektedir. Sıratla ilgili bir hadis-i şerifte şöyle buyrulur: *“...Cehennem iki yakasına sırat kurulur. Ben ve ümmetim ondan geçenlerin ilki oluruz”*¹¹⁷¹. Sırat üzerinde âhireti inkar edenlere şu şekilde bir soru yöneltilir: *“Size ne oldu ki birbirinize yardım etmiyorsunuz?”* (Sâffât: 37/25). Bu soru tevbih (azarlama) içindir. Zira orada onlara yardım olunmayacaktır¹¹⁷².

Bütün mükellef canlılar sırat'ın üzerinde yürüyecek, cennet ehli onu geçecek, cehennemlikler ise ayakları sürçüp ateşe düşeceklerdir¹¹⁷³. Tam da bundan sonrası 'ölüm'ün bittiği, yok edildiği andır. Bir hadis-i şerifte bu hususa yer verilir: *“Cennet ehli cennete, cehennem ehli cehenneme girdiği zaman ölüm, semiz bir koç şeklinde getirilir. Cennetle cehennem arasında durdurulur. Ey cennet ehli bunu biliyor musunuz? Diye seslenilir. Başlarını kaldırır, bakarlar: Evet, bu ölümdür, derler. Sonra cehennem ehline: Ey cehennem ehli bunu biliyor musunuz? Denilir. Başlarını kaldırır, bakarlar: Evet, bu ölümdür, derler. Daha sonra emir verilir ve boğazlanır. Sonra şu ilan yapılır: Ey cennet ehli, ebediyet var, artık ölüm yok. Ey cehennem ehli ebediyet var, artık ölüm yok”*¹¹⁷⁴. Bu son ilan, cennet ve cehennem ebediliğini de vurgular. Bu konu üzerinde ileride durulacaktır.

3.4. BİRTAKIM UHREVÎ HAL ve MERTEBELER

Âhiret yolculuğu nihâyet sona erip, mahşer meydanında amel defterleri dağıtılıp, amellerin hesabı yapıldıktan sonra, insanlar -biri geçici olmak üzere- üç mekândan biriyle karşılaşacaktır. Bunlar, a'raf, cehennem ve cennettir. A'raf ehlinin orada geçici süreliğine kalacakları anlaşılmaktadır.

“Âhirete giden yolculuğun sonunda mükâfatlara kavuşup sevinenler de olacak zarara uğrayıp pişman olanlar da. Yaptıkları işler bakımından en çok zarara uğrayanlar,

¹¹⁷¹ Buhârî, *Tevhid*, 24. 'صِرَاطُ' kelimesi aynı yerde جسر (cısır) şeklinde de geçer ki, her iki halde de köprü manasına gelmektedir.

¹¹⁷² Bkz. Bakara: 2/48, 86, 123; Âl-i İmrân: 3/111; Enbiyâ: 21/39; Kasas: 28/41; Fussilet: 41/16; Duhân: 44/41; Tûr: 52/46; Haşir: 59/12.

¹¹⁷³ Buhârî, *Rikak*, 48-52; Müslim, *İman*, 81; İbn Mâce, *Zühd*, 33; *Mâtürîdiyye Akâidi*, 178; Gölcük - Toprak, 425

¹¹⁷⁴ Müslim, *Cennet*, 43.

iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, Rablerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr etmelerinden dolayı, dünya hayatındaki bütün çabaları boşa gidenlerdir Kıyâmete ve Allah'ın yargılamasına inanmayanların dünyadaki güzel görünen işleri âhirette onlara fayda vermeyecek. Hatta o amelleri toz gibi savrulacak”¹¹⁷⁵.

3.4.1. A‘raf

Lugatte, horozun ibiği, atın yelesi gibi ‘yüksek yer’ anlamına gelen ve urf’un cem’isi olan¹¹⁷⁶ *a‘raf* kelimesi, Kur’an’da; tanımak, anlamak, farkına varmak, görmek, bildirmek, tanıtmak, tanışmak, kaynaşmak, itiraf etmek, meşru, münasip, güzel, uygun, normal gibi anlamlarda farklı formlarda kullanılmaktadır¹¹⁷⁷. *A‘raf* kelimesinin kendisi ise toplam iki defa olmak üzere A‘raf suresi’nde (46. ve 48. âyetler) yer alır. 46. âyetle *a‘raf* kelimesinden önce, cennetle cehennem veya cennettekilerle cehennemdekiler arasında bulunduğu ifade edilen ‘hicab’ kelimesi geçmektedir ki, burada hicab’dan kasıt da *a‘raf*’tır¹¹⁷⁸.

Ebedi hayat sakinlerinden bazılarının geçici olarak kalacakları yer olan *a‘raf*la ilgili âyetler şu mealde: “Cennetliklerle cehennemlikler arasında bir perde vardır. *A‘raf* üzerinde de, her iki taraftakileri simalarından tanıyan kişiler vardır. Bunlar cennetliklere: “selâm olsun size” diye seslenirler. Bunlar henüz cennete girmemiş, fakat girmeyi arzu eden kimselerdir. Gözleri cehennemlikler tarafına çevrilince de: “Rabbimiz! Bizi zalim toplulukla beraber eyleme!” derler. *A‘raftakiler* yüzlerinden tanıdıkları kişilere seslenerek şöyle derler: “Ne topluluğunuz, ne de büyüklük taslamanız, size hiç bir yarar sağlamadı”. (A‘raf: 7/46-48).

A‘raf’ın ne olduğu hakkında genel olarak şu iki görüş beyan edilmiştir:

1. Ekser müfessire göre Hadîd suresi 13. âyetle ‘sur’ kelimesi ile ifade edilen *a‘raf*, cennetle cehennem arasında yüksek bir alan¹¹⁷⁹ bir sur¹¹⁸⁰ bir perde veya engeldir¹¹⁸¹.

¹¹⁷⁵ Bilgiz, *Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158; bkz. Kehf: 18/103-106; Furkan: 25/22-23.

¹¹⁷⁶ Taberî, 10/209; Mâverdî, 2/225; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 2/446; Yazır, 3/2166.

¹¹⁷⁷ Bayraklı, 7/141-143

¹¹⁷⁸ *Celâleyn*, 1/136; Bağavî, 3/231; Seâlibî, 3/33.

¹¹⁷⁹ Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 2/446; İbn Atiyye, 2/404; İbn Cevzî, 3/204; Kurtubî, 9/226; Beydâvî, 2/340; Nesefî, 2/356; Ebû Hayyân, 4/303; Seâlibî, 3/33; Ebu’s- Suûd, 3/229; İbn Aşûr, 8/357; H. Döndüren, 1/278; Bayraklı, 7/140.

¹¹⁸⁰ Süddî, 262; İbn Kuteybe, 168; Fîrûzâbâdî, *Tenvîr*, 168.

¹¹⁸¹ Mücâhid, 83; Taberî, 10/208; Tabersî, 4/195; *Kur'an Yolu*, 2/531.

2. A'raf cennetin surlarıdır¹¹⁸² ki, yüksekliği sebebiyle bu adı almıştır¹¹⁸³.

Araf'takilerin kimler olduğu hakkındaki görüşler genel olarak şu şekildedir:

1. A'raftakiler, cumhura göre insanlardandır¹¹⁸⁴. Ancak âyette ifade edildiği üzere, cennete henüz girmemiş olup girmeyi umanlardır¹¹⁸⁵.

2. A'raftakiler, âhiret mizanında sevap ve günâhı eşit çıkanlardır¹¹⁸⁶ ki, Abduh, cumhurun bu görüşte olduğunu zikreder¹¹⁸⁷. İbn Aşûr bu görüşün dayandırıldığı hadisleri “sahihlik derecesine ulaşmayan ve zayıflık derecesine inmeyen” şeklinde nitelendirdikten sonra şöyle der: “Düşünen insan anlar ki, âyetten kastedilenler bunlar değildir. Bilakis a'raftan maksat, Allah'ın cennet ehlinde bazılarını cennete girmeden önce, hafif ceza amaçlı beklettiği yerdir”¹¹⁸⁸. Zemahşerî'ye göre a'raftakiler, cennete son girecek olan Müslümanlardır. Cennete girmelerine izin verilinceye kadar a'rafta bekletilirler¹¹⁸⁹.

3. A'raftakiler, babalarına asi oldukları halde (babalarından izinsiz) savaşa çıkıp şehit olanlardır¹¹⁹⁰. Mâverdî'nin bu konuda rivâyet ettiği bir hadis şöyledir: “*Onlar babalarına asi olmakla beraber Allah yolunda öldürülenlerdir. Allah yolunda öldürülmeleri onların cehenneme girmesine engel oldu. Babalarına asi olmaları ise cennete girmelerine engel oldu*”¹¹⁹¹.

4. A'raftakiler, anne babalarından birinin razı olduğu diğerinin olmadığı kimselerdir¹¹⁹². Bu görüşte de sevap – günâh denkliği söz konusudur.

5. Fetret döneminde vefat eden insanlardır. Fetret: İki peygamber arasında hak dine davetin kesintiye uğradığı dönemdir. ‘Fetret’ kelimesi ‘fütür’ masdarından isim olup “zaaf, gevşeme, gücünü ve tesirini kaybetme” manasına gelir. Fetret daha ziyade Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında geçen tebliğsiz dönem için kullanılır. Bu dönemde yaşayan topluluklara da “fetret ehli” denir. Bununla beraber İslamiyet'in ortaya çıkışından sonra

¹¹⁸² Celâleyn, 1/136.

¹¹⁸³ İbn Kuteybe, 168; İbn Cevzî, 3/204.

¹¹⁸⁴ İbn Cevzî, 3/205.

¹¹⁸⁵ Süddî, s. 262.

¹¹⁸⁶ Taberî, 10/211-217; Celâleyn, 1/136; Bağavî, 3/231; Beydâvî, 2/340; Fîrûzâbâdî, Tenvîr, 168; Bikâî, 7/406; Ebu's- Suûd, 3/229; Âlûsî, 8/123-124; Bilmen, 2/1023; Mevdûdî, 2/38; Kutub, Fî Zılâli'l- Kur'an, 6/87; Zühaylî, Münir, 4/505; Muhammed Ebû Zehra, Zehrâtü't-Tefâsîr, I-X, Dâru'l-Fikri'l-Arabiyy, Kahire Tsz. 6/2848.

¹¹⁸⁷ Abduh, Tefsiru'l- Menâr, 8/433.

¹¹⁸⁸ İbn Aşûr, 8/358.

¹¹⁸⁹ Zemahşerî, el- Keşşaf, 2/446.

¹¹⁹⁰ Taberî, 10/218.

¹¹⁹¹ Mâverdî, 2/226; Bağavî, 3/232; (Bu hadis, hadis kaynaklarında bulunamadı).

¹¹⁹² Bağavî, 3/232-233.

yaşadığı halde İslam'ın varlığından haberdar olmayanlar da fetret ehli grubundan kabul edilir¹¹⁹³. Zira imanın tarifi aktarılırken zikredilen, “haber vericinin getirdiği şeyler”, “haber vericinin haber vermesinden öğrenilen şey”, “peygamberin, varlığını haber verdiği şey” ifadelerinden, imanın asli unsurlarından birinin bir haber vericinin ve haberin bulunması olduğunu anlamaktayız. Hitap olmadan muhatap da olamayacağına göre, hangi çağda olursa olsun, inanılması istenen unsurların kendisine haber verilmediği kişi ya da toplumlar fiilen muhatap olmamış demektir. İnsanların, ilahi istekleri öğrenebilmesi için risâletin şart ve azabın da buna bağımlı olduğunu bilmekteyiz: “*Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz*” (İsra: 17/15)¹¹⁹⁴.

A'raftakilerin kimler olduğunu ifade eden bu maddelerden ilk dördü günâh ve sevapları denk gelenleri kast etmektedir. Bu görüş ekser müfessirin tercihidir¹¹⁹⁵. Meydânî şöyle der: “Haşir ve a'raf hususunda müfessirlerin görüşlerini inceledim, bu hususta çok ihtilaflar olduğunu gördüm. Yeniden büyük bir dikkat ve ihtimamla, konuyla ilgili âyetlere ve Rasûlüllahtan gelen fakat senetleri sahihlik seviyesine ulaşmayan hadislere döndüm. İbn Kesîr'in dediği gibi en iyisinin mürsel-hasen olduğunu gördüm. Alîm olan Allah'a (cc) sığındım. Bunun üzerine, a'raftakilerin sevabı ve günâhı eşit olanlar olduğu fikri bende üstünlük kazandı”¹¹⁹⁶.

Taberî bu konuda Amr b. Cerir'e dayandırdığı şöyle bir hadis nakletmektedir: “*Onlar hesabı en son görülecek olan kullardır. Âlemlerin Rabbi kulların hesabını bitirince onlara (a'raftakilere) şöyle der: “Siz öyle bir kavimsiniz ki, iyilikleriniz sizi cehennemden çıkardı. Ancak cennete de giremediniz. Siz benim azatlılarınısınız. Cennetten dilediğiniz yerde faydalanın*”¹¹⁹⁷. Bu hadisten de a'raftakilerin sevap-günâh denkliği olup, oradaki bekleme süreleri sona erince cennete girecekleri anlaşılmaktadır.

A'raftakilerin cennetlikleri ve cehennemlikleri nasıl tanıyacaklarına gelince, cennet ehlini yüzlerinin beyazlığından, cehennem ehlini ise yüzlerinin siyahlığından

¹¹⁹³ Bağavî, 3/233; A. Engin Beksaç, *Fetret Md. TDV. İslam Ansiklopedisi*, 12/475-480; Metin Yurdağür, *Fetret Md. TDV. İslam Ansiklopedisi*, 12/475-480.

¹¹⁹⁴ Sinan Öge, *Çağdaş Dünyada Fetret Ehli*, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 9 Sayı: 24 (Yaz 2005) ss. 33-50.

¹¹⁹⁵ M. Vehbi, 4/1635; İbn Cüzey, 1/301-302; Ebû Hayyân, 4/289; İbn Kesîr, 6/305-313; İbn Cevzî, 3/205-206; Suyûtî, 6/397; Şevkânî, 477; Âlûsî, 8/123-124.

¹¹⁹⁶ Meydânî, 4/246.

¹¹⁹⁷ Taberî, 10/221-222; İbn Kesîr, 3/420; Suyûtî, 3/463. (Ancak müfessirlerin naklettiği bu hadis, hadis kaynaklarında bulunamadı).

taniyacıkları kaydedilmiştir¹¹⁹⁸. Müfessirlerin bu yorumu, şu âyetleri hatırlatmaktadır: *Nice yüzlerin ağardığı, nice yüzlerin de karardığı günü (düşünün.) İmdi, yüzleri kararanlara: İnanmanızdan sonra kâfir mi olduk? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı! (denilir). Yüzleri ağaranlara gelince, onlar Allah'ın rahmeti içindedirler; orada ebedî kalacaklardır (Âl-i İmrân: 3/106-107).*

Âyette a'raf ehlinin 'ricâl'¹¹⁹⁹ olarak ifade edilmesi onların insan olduğu fikrini doğrulamaktadır. A'rafta beklemek bir şekilde cezalandırma kabul edildiğine göre orada bekleyecek olan insanların günâh işleyenlerden olması gerekir. A'rafta ebedi kalmayıp, sonunda cennete gidecek olmaları onların müminlerden olduğunu göstermektedir. Bu durumda a'raf ehlini: "sevapları doğrudan cennete girmelerine yetmeyen, günahları ise doğrudan cehenneme girmelerine sebep olacak kadar çok olmayan, bu sebeple Allah'ın dilediği belirli bir süreye kadar a'rafta kalıp sonra cennete girdirilecek olan kimselerdir" şeklinde tarif etmek mümkündür.

Hülâsa âhiretle ilgili meseleleri akıl ve tecrübeye dayanarak açıklayıp çözümlemek pek mümkün değildir. Dolayısıyla bu konularda sadece âyet ve hadislerin verdiği bilgilerle yetinip bunların gerçek olduğuna iman etmek, hakikat ve mahiyetinin ne olduğunu ise Allah'ın (cc) ilmine havale etmek en uygun tutum olacaktır¹²⁰⁰. Bu gibi meselelerde, genel itibarıyla müfessirlerin "الله اعلم بالصواب" (en doğrusunu Allah bilir) ifadesini kullanmaları müfessirlik edebini göstermektedir.

3.4.2. Cehennem

Kur'an-ı Kerim'de cehennem, bu dünyada imansızlık, şer ve günâh üzere hayatını sürdürüp de öylece vefat edenlerin âhirette kalacakları yer¹²⁰¹ olarak nitelendirilir. "Cehennem" Arap dilinde, derin çukur anlamında kullanılmıştır. Sözelimi Araplar بئر dediklerinde "dibi derin kuyu" manası anlaşılır. Buradan da cehennemin dibi derin olduğu için bu ismi aldığı¹²⁰² söylenmiştir. "Cehennem" kelimesi cahiliye dönemi şiirlerinde de kullanılmıştır. Nitekim Antara'nın aşağıdaki beytinde bunu görmekteyiz:

¹¹⁹⁸ Taberî, 10/222-225; Mâverdî, 2/226; Bağavî, 3/233.

¹¹⁹⁹ Tağlib sanatıyla pekâla kadınları da içerebilir.

¹²⁰⁰ Kur'an Yolu, 2/531.

¹²⁰¹ Mîr, 40; Çelik, Kur'an Semantiği Üzerine, 138.

¹²⁰² Çelik, Kur'an Semantiği Üzerine, 138.

ماء الحياة بذلة كجهنم وجهنم بالعز أطيّب منزل

“Onursuz ebedi hayat, cehennem gibidir, onurla yaşanacak cehennem, mekanların en güzelidir”¹²⁰³.

Hicr suresi 28-42 âyetler arasında; ilk insanın yaratılması, meleklerin ona secde etmesi, Şeytanın kibri sebebiyle secdeden kaçınması, bunun üzerine lanetlenerek huzurdan kovulması, Şeytan’ın insanları saptırmak üzere kıyâmete kadar müsaade istemesi ve ona müsaade edilmesi bahsedildikten sonra, Şeytana uyanlar için Allah (cc) şöyle buyurur: “Şüphesiz ki onların hepsine vaad edilen yer cehennemdir.” (Hicr: 15/43). Zaten insan, fitratı gereği iyi işler yapanların mükâfat görmelerini, kötülük yapanların da mutlaka cezalandırılmasını bekler¹²⁰⁴.

Merhum Hamdi Yazır, iblisin ve insanoğlunun imtihanını veciz bir şekilde ifade eder: “İblis Âdem’le imtihan edilmiş, Âdem’in oğulları ise iblisle imtihan ediliyor”¹²⁰⁵. Cehennemle ilgili âyetler incelendiğinde cehennemin, ehli için ceza/azap yeri olduğu görülecektir. Yani orada ceza/azap ön plana çıkmaktadır. Hatta cehennemin bu maksatla yaratıldığı söylenebilir.

Cehennemin Niteliği: Cehennemi en iyi anlatacak olan oranın sahibidir. Dolayısıyla O’nun kitabıdır. İlgili âyetlere göre cehennem, güzel bir haberin ve sevinmenin olmadığı, öfkeli, ateş dolu¹²⁰⁶, çılgın alevli, kaynar suların bulunduğu¹²⁰⁷, kötü ve etrafı سُرَاقُ “surâdık” adı verilen surlarla çevrili¹²⁰⁸, çirkin bir yer, kötü bir karargâh, dar ve sıkıcı, serinletmeyen kapkara dumanla dolu¹²⁰⁹, uğultulu¹²¹⁰, zincirler ve demir halkalarla insanların bağlanacağı sütunları olan, demirden kamçıların bulunduğu, yedi kapılı -ki kapalı tutulacak¹²¹¹-, oradakilerin başlarından kaynar suların döküldüğü,

¹²⁰³ Çelik, *Kur’an Semantiği Üzerine*, 138.

¹²⁰⁴ Bilgiz, *Kur’an’da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158.

¹²⁰⁵ Eren, *Tefsir Nükteleri*, 78.

¹²⁰⁶ Bkz. Furkan: 25/22; Ankebût: 29/25; Müddessir: 74/26; Mülk: 67/8; Gâşiye: 88/4; Leyl: 92/14; Kâri’a: 101/11; Hümeze: 104/6; Tebbet: 111/3.

¹²⁰⁷ Bkz. Hac: 22/19; Mülk: 67/10-11; Gâşiye: 88/5.

¹²⁰⁸ Bkz. Âl-i İmrân: 3/12, 151, 162; Nisâ: 4/56, 115; En’âm: 6/27; A’râf: 7/38; Nahl: 16/29; Kehf: 18/29; Zümer: 39/72; Muhammed: 47/12; Zâriyât: 51/12-13.

¹²⁰⁹ Mü’min: 40/76; İbrahim: 14/29; Furkan: 25/13; Vâkı’a: 56/43-44.

¹²¹⁰ Bkz. Furkân: 25/12; Mülk: 67/7.

¹²¹¹ İnsan: 76/4; Hümeze: 104/9; Hac: 22/21; Hicr: 15/44; Beled: 90/20; Hümeze: 104/8.

kâfirler için çıkışın olmadığı¹²¹², öfkeyle sakinlerini beklemekte olan (Mülk: 67/9). kimsenin kaçamayacağı¹²¹³ bir yerdir.

Hiz. Ebu Hureyre (r.a) anlatıyor: Resulüllah (s.a.v); “*Yaktığınız ateş var ya, bu cehennem ateşinin yetmiş cüzünden bir cüzdür!*” buyurmuştu. (Yanıdakiler); “*Zaten bu ateş, vallahi (asileri cezalandırmaya âhirette) yeterliydi*” dediler. Aleyhissalâtü vesselâm: “*Cehennem ateşi öbürüne altmış dokuz kat üstün kılındı. Her bir katın harareti, bunun mislindedir*” buyurdu¹²¹⁴. Ebu Saidi’l-Hudrî’nin (r.a) anlattığına göre, Resulüllah (s.a.v) buyurdular ki: “*Cehennemi kuşatan surun dört ayrı duvarı vardır. Her duvarın kalınlığı kırk yıllık yürüme mesafesi kadardır*”¹²¹⁵. İbn-i Abbas (r.a) Resûlullah’ın (s.a.v) şöyle buyurduğunu nakleder: “*Eğer zakkumdan, dünyaya tek damla damlatılacak olsa, bu dünya ehlinin yiyeceklerini ifsad ederdi. Öyleyse, yiyecek ve içeceği zakkumdan olan cehennemliğin hali ne olur (anlayın)!*”¹²¹⁶.

Cehennemin Yakıtı: Bir yerde ateş varsa o ateşin devamını sağlayan yakıtı da var demektir. Madem cehennemle ilgili âyetlerde, cehennemin ateşle dolu olduğu ifade edilmektedir. Öyleyse oranın da yakıtı vardır ki, bahsi geçen yakıt insanlar ve taş(put)lardır: فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ “...yakıtı, insan ve taş olan ateşten sakının. Çünkü o ateş kâfirler için hazırlanmıştır.” (Bakara: 2/24). يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاطٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ “Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıt insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah’ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır.” (Tahrîm: 66/6).

Yukarıdaki iki âyette geçen وَقُودُ kelimesi genelde odun anlamına gelen حطب kelimesiyle tefsir edilmiştir¹²¹⁷. الْحِجَارَةُ kelimesi ise genellikle kibrit taşı¹²¹⁸ ve müşriklerin taptıkları putlar¹²¹⁹ şeklinde tefsir edilmiştir. “Siz ve Allah’ın dışında taptığınız şeyler cehennem yakıtıdır. Siz oraya gireceksiniz.” (Enbiya: 21/98) âyeti

¹²¹² Bkz. Mü’minûn: 23/107-108; Secde: 32/20; Fâtır: 35/37.

¹²¹³ Hadîd: 57/13.

¹²¹⁴ Buhârî, *Bed’ü l-Halk* 10; Müslim, *Cennet* 29; Muvatta, *Cehennem* 1; Tirmizî, *Cehennem* 7.

¹²¹⁵ Tirmizî, *Cehennem*, 4. Tirmizî bu hadisi zayıf olarak nitelendirmiştir.

¹²¹⁶ Tirmizî, *Cehennem*, 4. Tirmizî bu hadisi zayıf olarak nitelendirmiştir. İbn Mâce ise hasen-sahih olduğunu söyler. İbn Mâce, *Zühed*, 38.

¹²¹⁷ İbn Kuteybe, 43; Taberî, 1/403; Mâverdî, 1/84; Zemahşerî, 1/224.

¹²¹⁸ Taberî, 1/403; Mâverdî, 1/84.

¹²¹⁹ Bağavî, 1/73; Zemahşerî, 1/225; İbn Aşûr, 1/345.

müşriklerin taptıkları putların cehennemin yakıtı olacağını açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu âyet yukarıdaki iki âyetle birlikte değerlendirildiğinde o âyetlerde geçen الْحِجَارَةُ (taşlar) kelimesiyle kastedilen şeyin, müşriklerin putları olması düşüncesini güçlendirmektedir.

Yakıtın taşlar olması ile adeta şu vurgulanıyor; sadece siz, ateşin yakıtı olmakla kalmayacaksınız; taptığınız putlar da, taştan başka bir şey olmadığı gösterilmek üzere sizinle birlikte ateşe atılacaklar¹²²⁰. Eğer onlarda sandığınız gibi ilahî bir güç ve kuvvet olsaydı kendileriyle beraber sizi de bugün ateşten kurtarırlardı. Sizi kurtaramadıkları gibi kendilerini de kurtaramayacaklar. Başka bir ifadeyle insanlar ve taşlar cehennemin çırası ve onu yandıran, parlatan, tutuşturacak şey hükmündedir¹²²¹. Hülâsa cehennemin yakıtı taşlar ve kalpleri taşlaşanlardır (Bakara: 2/74).

İnsan suresinde cennet ehlinin cennetteki durumunu ele alan birkaç âyetin ardından şöyle buyrulur: مُتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ لَا يَرَوْنَ فِيهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَرِيرًا Orada koltuklara kurulmuş olarak bulunurlar; ne yakıcı sıcak görülür orada, ne de dondurucu soğuk (İnsan: 76/13). Bu âyet şu soruyu akla getirmektedir; acaba cehennemin yakıtı sadece ateş mi? yoksa soğukla cezalandırma da var mı? Âyette yer alan زَمْهَرِيرًا kelimesi, aşırı soğuk, dondurucu¹²²², keskin soğuk¹²²³, anlamında olup azabın bir çeşididir¹²²⁴. Müfessirler bu âyette yer alan زَمْهَرِيرًا kelimesinden yola çıkarak cehennemde korkunç derecede soğuklukla da cezalandırma olacağını ifade etmişlerdir¹²²⁵. Allah'ın (cc), zemheriri de âhirette kâfirlere azap etmek için hazırladığı anlaşılmaktadır¹²²⁶.

Cehennemin, soğuğuyla da yakabilecek şekilde yaratıldığı görüşünde olan müfessirler قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ “Ey ateş! İbrahim için serinlik ve esenlik ol!” dedik (Enbiya: 21/69) âyetini delil getirirler. Hz. Ali'ye ve İbn Abbas'a göre, eğer Allah (cc) İbrahim'in (a.s) atıldığı ateşe; “soğuk ve selametli ol” yerine, sadece “soğuk ol” deseydi, İbrahim (a.s) ateşin soğuğunun şiddetinden öldürdü¹²²⁷. Aşırı sıcakta veya aşırı soğukta kalan insanın yüzünün kızarması bu görüşü desteklemektedir.

¹²²⁰ Mevdûdî, 1/58.

¹²²¹ Bilmen, 1/27.

¹²²² Ferâhidî, 2/195; Cevherî, 2/672; Zeyd b. Ali, 289;

¹²²³ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 10/98.

¹²²⁴ Taberî, 23/552; İbn Ebî Hâtim, 10/3391.

¹²²⁵ Taberî, 23/552.

¹²²⁶ Lisânu'l-Arab, 3/1868.

¹²²⁷ Taberî, 16/306-308.

Cehennemlikler: Âyetlerin işaret ettiği üzere kâfirler için hazırlanan (Bakara: 2/24) cehennem, aşağıdaki vasıfları taşıyanları da beklemektedir: Şeytan ve ona uyanlar¹²²⁸. Misakı / ahdi (“ben sizin Rabbiniz değil miyim?” Sorusuna, “evet” diye cevap verdikleri halde) bozup yerine getirmeyenler¹²²⁹. İlahlık taslayanlar¹²³⁰. Kendilerine ilahi mesaj ulaşmış kâfirler (ehl-i kitaptan olsun, puta tapanlardan olsun fark etmez)¹²³¹, müşrikler (peygamberi Allah’a (cc) ortak koşsa bile)¹²³². Mürtedler (kalbi imanla dolu olduğu halde, zor altında dinden döndüğünü söyleyenler hariç)¹²³³. Allah’ın (cc) âyetlerini inkâr edenler ve onlara karşı büyüklük taslayanlar¹²³⁴. Allah’ın (cc) âyetlerini hükümsüz bırakmak için yarışanlar (Sebe: 34/38). Müminlere işkence yapıp da tevbe etmeyenler (85. Buruc:10). Müminlerin fakir olmalarıyla alay edenler (Tevbe: 9/79). Mescid-i Haramdan alıkoyanlar ve orada zulümle yanlış yola saptırmak isteyenler¹²³⁵. İnananlar arasında kötü söz ve davranışın yayılmasını arzulayanlar (Nûr: 24/ 19). Hz. Peygamberin eşi Hz. Âişe’ye iftira atanlar (Nûr: 24/11). Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler (Âl-i İmrân: 3/105). Kendisine doğru yol besbelli olduktan sonra Peygamber’e karşı çıkan ve müminlerin yolundan başkasına uyanlar (Nisâ: 4/115). Günâh, düşmanlık ve Peygamber’e karşı gelmek hususunda gizli plan kuranlar (Mücadele: 58/8). Kibir içinde âyetleri alaya alanlar ve Allah’a karşı yalan söyleyenler¹²³⁶. “Alışveriş de faiz gibidir” diyerek faizi helal sayanlar (Bakara: 2/275). Malını biriktirip Allah (cc) yolunda sarf etmeyenler (Tevbe: 9/34). Zalimler¹²³⁷, kasten adam öldürenler (Nisâ: 4/29-30, 93). Başkalarının malını haksız şekilde yiyenler (Nisâ: 4/29-30). Allah’ın indirdiği kitaptan bir şeyi para karşılığında gizleyenler (Bakara: 2/174). Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler (Nisâ: 4/10). Günâhı kendisini kuşatmış olanlar (Bakara: 2/81). Rabbine dönmeyeceğini sananlar¹²³⁸. Kâfirlerle yapılan savaştan

¹²²⁸ A’raf: 7/18. Aslında birinci maddeden sonraki maddeler birinci maddenin alt başlıkları hükmündedir. Hatta birçok madde aynı kimselerin farklı özellikleri niteliğindedir.

¹²²⁹ Bakara: 2/27; Ra’d: 13/25.

¹²³⁰ Enbiyâ: 21/29.

¹²³¹ Bakara: 2/165, 217; Âl-i İmrân: 3/131; Mâide: 5/10; En’âm: 6/70; Hac: 22/25; Beyyine: 98/6.

¹²³² Mâide: 5/72; Beyyine: 98/6.

¹²³³ Bakara: 2/217; Nahl: 16/106.

¹²³⁴ Bakara: 2/85; Mâide: 5/10; A’raf: 7/36, 40-41; Meryem: 19/77-79; Mü’min: 40/60.

¹²³⁵ Tevbe: 9/34; Hac: 22/25; Lokmân: 31/6.

¹²³⁶ Bkz. Bakara: 2/206; Nahl: 16/106; Zümer: 39/60; Câsiye: 45/7-9.

¹²³⁷ Bakara: 2/165; Nisâ: 4/97.

¹²³⁸ Ra’d: 13/5; İnşikak: 84/12-14.

kaçanlar (Enfâl: 8/15-16). Allah’a (cc) itaat etmeyenler (Ra’d: 13/18). Azgınlara (Sâd: 38/55-56). Namaz kılmayanlar, miskini doyurmayanlar (Müddessir: 74/43, 44)...

Bu başlığı şu hadisle noktalamak tamamlayıcı olacaktır: "... İbn-i Ömer (r.a) şöyle demiştir: *Biz, savaşların birisinde Resûlullah’ın (s.a.v) beraberinde bulunuyorduk. O (bu seferde) bir kavme uğrayarak: Bunlar kimdir? Diye sordu. O kavim de: Biz Müslümanız, dediler. Bir kadın da tandırına yakacak atmakla meşguldü ve beraberinde bir oğlu vardı. Tandırın alevi yükselince kadın çocuğunu uzaklaştırdı. Sonra kadın Peygamber (s.a.v)’in yanına geldi ve: Sen Allah’ın Resulü (mü)sün? Dedi. O da: Evet, buyurdu. (Bunun üzerine) kadın (O’na) : Babam, anam sana feda olsun! Allah merhametli olanların en çok merhametlisi değil mi? dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v): Evet, (en merhametlisidir), buyurdu. Kadın: Allah, kullarına, annenin çocuğuna şefkatinden daha çok merhametli değil midir? Dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v): Evet, (daha merhametlidir), buyurdu. Kadın: Peki, anne, çocuğunu ateşe kesinlikle atmaz, (yâni merhametlilerin en merhametlisi olan Allah, kullarının bazısını nasıl ateşe atacaktır), dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v) ağlayarak mübarek başını eğip uzun zaman yere baktı. Sonra mübarek başını kadına doğru kaldırarak: Şüphesiz Allah, hak yoldan sapıp O’na itaat etmeye tenezzül etmeyen ve tevhid kelimesini söylemekten imtina eden azgın kulundan başka kullarına azap vermeyecektir, buyurdu.*"¹²³⁹.

Cehennem Giysileri: Cehennem gayb âleminden olduğu gibi oranın elbiseleri de gaybdandır. Dolayısıyla cehennem elbiselerinin mahiyeti hususunda doğru bilgiyi ancak âyet ve hadislerden elde etmek mümkün olacaktır. Cehennemliklerin giysilerinden iki âyette bahsedilir. Bunlardan birincisi: *سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطَرَانٍ وَتَعْشَىٰ وَجُوهُهُمُ النَّارُ* “Gömlekleri katrandandır ve yüzlerini ateş kaplar” (İbrahim: 14/50). Âyette cehennemliklerin giysisi olarak zikredilen سَرَابِيلُ (müfredi: سَرِيَالٌ) gömlek demektir¹²⁴⁰. Cehennemliklerin gömleklerinin katrandan olması hakkında müfessirlerce yapılan yorumlar dikkat çekicidir. Bazı müfessirlere göre katran, zift demektir. Develere sürülen¹²⁴¹ veya uyuz hayvanların yaralarını gidermek için sürülen maddenin adıdır ki; sürüldüğünde sıcaklığı ta içeriye nüfuz eder¹²⁴². Âhirette katrana bürünmüş olmak, insanı rezil rüsvay edeceği

¹²³⁹ İbn Mâce, *Zühd*, 35.

¹²⁴⁰ Süddî, 323; İbn Kuteybe, 234; Taberî, 13/742; Bağavî, 4/363; İbn Atiyye, 3/348.

¹²⁴¹ Taberî, 13/742; Bağavî, 4/363; İbn Atiyye, 3/348.

¹²⁴² Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 3/394.

gibi ateşin derilerde daha gür¹²⁴³ ve hızlı bir şekilde yanmasına vesile olur¹²⁴⁴. Eğer قَطْرَانِ kelimesi قَطْرٍ أَنْ (katrin ânin) şeklinde okunacak olsa, o zaman قَطْرٍ kelimesi erimiş maden, أَنْ kelimesi ise o madenin sıcaklığının doruk noktaya ulaşmış olması anlamına gelecektir¹²⁴⁵ ki; her iki halde de cehennem tasvirine son derece uymaktadır. Merhum Hamdi Yazır, bu şekildeki bir katranla dört türlü azap olunacağına değinir: çirkin renk, fena koku, şiddetli hararet ve süratle tutuşmak¹²⁴⁶.

İkinci âyet ise şudur: هَٰذَا نَارُ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَمِيمُ *“Şu ikisi Rableri hakkında tartışmaya girmiş iki hasımdır. O’nu inkâr edenler için ateşten elbiseleri biçilmiştir. Başlarının üstünden kaynar su dökülür”* (Hac: 22/19). Taberî’nin Said bin Cübeyr’den rivâyet ettiğine göre o şöyle der: *“Bu elbiseler eritilmiş bakırdandır. Çünkü ateşte kızdırılan hiçbir şey bakırdan daha hararetli olmaz (yani elbiseleri ateşin kendisinden değil, ateşe benzer şeylerdendir). Bu elbiseler onların kisvesi olur. Bu çok çirkin bir kisvedir!”*¹²⁴⁷. Bazı müfessirlere göre ise cehennem elbiselerinden maksat, insanların vücutlarını örtmek için giydikleri elbiseler değil, cehennem ateşinin insanları elbise gibi sarmasıdır¹²⁴⁸.

Cehennemin Yiyecek ve İçecekleri: Aşağıda ele alınacağı üzere cehennemin yiyecekleri cehenneme uygun vasıfta olacaktır. Cehennem deyince, akla azap geldiği gibi cehennemin yiyeceklerinden bahsedildiğinde de, akla azap gelmektedir. Zira Kur’an-ı Kerim cehennem yiyeceklerini azap amaçlı olarak anlatmaktadır.

زَقُوم (Zakkûm): Zakkum, tadı acı, kendi sıcak ve yakıcı, kokusu pis, görünüşü ise siyah olup, yenilip yutulması zor ve güç anlamlarına gelmektedir¹²⁴⁹. Cehennemliklerin yiyeceklerinden birincisi cehennemin dibinde biten zakkumdur ki (Sâffât: 37/62-65), Kur’an-ı Kerim’de (ikisi kapalı bir ifadeyle olmak üzere) toplam beş âyet-i kerimede yer almaktadır. Allah (cc) cehennemdekilerin karınlarını bahsi geçen zakkumla dolduracağını bildirir¹²⁵⁰. Bu beş âyetten biri, İsrâ suresi 60. âyette “zakkum” ismi ifade edilmeden “الشَّجَرَةُ الْمُلْعُونَةُ” (lanetli ağaç) şeklinde yer almaktadır. Müfessirlerin

¹²⁴³ M. Vehbi, 7/2722; Kutub, *Fî Zılâli’l- Kur’an*, 9/85; Bağavî, 4/363.

¹²⁴⁴ Mâverdi, 3/145; Bağavî, 4/363.

¹²⁴⁵ İbn Kuteybe, 234; Taberî, 13/744.

¹²⁴⁶ Yazır, 5/3033.

¹²⁴⁷ Taberî, 16/494; Bağavî, 5/374; M. Vehbi, 9/3521.

¹²⁴⁸ Mâverdi, 4/14; Bağavî, 5/374.

¹²⁴⁹ Râzî, 21/219-220.

¹²⁵⁰ Sâffât: 37/65; Vâkı’a: 56/52-53.

ekserisine göre âyette zikredilen “الشَّجَرَةُ الْمَلْعُونَةُ” (lanetli ağaç)’tan murat zakkum ağacıdır¹²⁵¹. Bazı müfessirlere göre ise bu âyette zikredilen ‘lanetli ağaç’tan maksat, zakkum ağacı değil de onu yiyecek olan kâfirler ve zalimlerdir. Zira ağacın günâhı yoktur ki; gerçek manada lanetlenmiş olsun. Dolayısıyla bu âyette zakkum ağacının lanetle sıfatlanması, o ağacın (âhiretteki) sahiplerinden mecazdır¹²⁵². Zemahşerî’nin naklettiği farklı bir görüşe göre ise ağacın lanetlenmiş olmasından maksat, rahmetten en uzakta olmasıdır. Zira rahmetten en uzak olan yer cehennem dibidir¹²⁵³.

Sâffât suresi 62-68. âyetlerinin nüzul sebebi olarak şöyle bir olay zikredilir: “Kur’an’da zakkumdan bahsedildiğini Ebu cehil duyar ve etrafındakilere; “Siz onu (zakkumu) Arapların sözlerinden biliyorsunuz, zakkuma yabancı değilsiniz, ben size onu getireyim” der. Ardından cariyesini çağırır ve ona; “Bana hurma ve yağ getir” der. Hurma ve yağ gelince onu karıştırır ve “Hadi zakkumlanın. İşte Muhammed’in sizi korkuttuğu zakkum budur.” Der. Bunun üzerine Allah (cc) Duhân suresindeki zakkumla ilgili âyetlerin tefsiri mahiyetindeki bu âyetleri (Sâffât: 37/62-68) inzal buyurur”¹²⁵⁴.

Zakkum kelimesinin açık bir ifadeyle zikredilmeden geçtiği âyetlerden bir diğeri Müzzemmil Suresinde yer alır: “لَدَيْنَا أَنْكَالٌ وَجَحِيمٌ وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا” *“Hiç şüphesiz bizim nezdimizde (onlar için hazırlanmış) boyunduruklar, yakıcı bir ateş, boğazdan geçmez bir yiyecek ve elem verici bir azap vardır”* (Müzzemmil: 73/1-13). Müfessirler ‘boğazdan geçmeyen yiyecekler’den maksadın zakkum ağacı veya kuru diken (ضريع) olduğunu söylemişlerdir¹²⁵⁵.

Vâkıa’ suresinde ilgili âyetlerde¹²⁵⁶, zakkumun cehennemliklerin karınlarını doldurmanın dışında her hangi bir özelliğinden bahsedilmezken, Sâffât ve Duhân surelerindeki âyetlerde zakkum’un bazı ürkütücü özellikleri belirtilir. Bu iki surede zakkumla, cehennemdekilerin karınlarının doyurulacağına değil de doldurulacağına değinilmesi dikkat çekicidir. Zira her şey karnı/mideyi doldurur ama doyurmaz. Bir insan yarım kilo toprak yese midelerini doldurur. Ama doyurmuş olmaz. Onun gibi zakkum da

¹²⁵¹ Bkz. Mücâhid, 139; Dahhâk, 1/531; İbn Kuteybe, 258; *Tefsîru’n- Nesâi*, 657; Taberî, 14/647-651; Bağavî, 5/103.

¹²⁵² Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 3/529.

¹²⁵³ Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 3/529.

¹²⁵⁴ Vâhidî, 288-289; Süddî, 402; B. Çetiner, 2/568, 753, 789-790.

¹²⁵⁵ Taberî, 23/384; Mâverî, 6/130; Bağavî, 8/255; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 6/246; İbn Cüzey, 2/503; Bilmen, 8/3877; *Kur’an Yolu*, 5/488.

¹²⁵⁶ Vâkıa’: 56/52-53.

ne kadar yenilirse yenilsin insanı doyumayacaktır. Ancak midesini doldurmuş olacaktır. Bunun da tokluk hissi vermesi mümkün değildir. Bundan da cehennemdekilerin kendilerini hep aç hissedecekleri anlaşılmaktadır.

Sâffât suresi 62. âyette zakkum ağacının adı geçerken, 64 ve 65. âyetlerde zakkum'un cehennemin dibinde biten ve tomurcukları şeytanların başlarına benzeyen bir ağaç olduğu, cehennemliklerin karınlarının onunla doldurulacağı, sonra zakkum yemeğinin üzerine, kendilerine kaynar su karıştırılmış bir içki içirileceği, sonra da tekrar çılgın ateşe dönecekleri ifade edilir (Sâffât, 37/66-68).

Duhân suresinde ise zakkum ağacının daha farklı özellikleri yer alır: *إِنَّ شَجَرَتَ الرَّقُومِ طَعَامُ الْإِنِّيمِ كَالْمُهْلِ يَغْلَى فِي الْبُطُونِ كَغَلَى الْحَمِيمِ* “Şüphesiz zakkum ağacı, günâhkârların yemeğidir. O pota (maden eritme çukuru) gibi karınlarda kaynar. O, kızgın bir sıvının kaynaması gibidir.” (Duhân: 44/43-46). Âyette yer alan المهل (el- mühl), zeytinyağının ve katranın tortusu; bakır ve benzeri madenlerin eriyiği demektir¹²⁵⁷.

ضريع (Kuru Bir Diken): Kur'an-ı Kerim'de sadece bir âyette yer almaktadır: *لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِنْ ضَرِيعٍ لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِي مِنْ جُوعٍ* “Onlar için kuru bir dikenden başka yiyecek de yoktur. O da ne besler, ne de açlığı giderir.” (Ğâşiye: 88/6-7). Ğâşiye suresinin daha ilk âyeti dehşetli kıyâmeti haber verir. Ardından dünyada kendini boş işlerle meşgul eden bir takım insanların âhirette zillate bürünecekleri, akabinde ise yakıcı bir ateşe yaslanacakları ve kızgın bir kaynaktan su içecekleri bildirilir. Bu dehşet veren bilgilerin ardından cehennemliklerin yiyeceklerinden biri olan ضريع den bahsedilir: “Onlar için kuru bir dikenden başka yiyecek de yoktur. O da ne besler, ne de açlığı giderir”. Bu âyette inkârcılara verilecek yiyeceğin kuru dikenden ibaret olduğu, ihtiyacı karşılamadığı gibi çektikleri elem ve ıstırabın artmasından başka bir şeye yaramayacağı haber verilmektedir¹²⁵⁸. Müzzemmil suresi 13. âyette yer alan طَعَامًا ذَا غُصَّةٍ den kastın زقوم (zakkum) veya ضريع (dikenli bir bitki) olduğuna dair görüşler vardır.

طعام ذا غصة (Boğazdan Geçmez Bir Yiyecek): غصة (Ğussa) kelimesi de Kur'an-ı Kerim'de sadece bir âyette yer almaktadır. طعام ذا غصة zakkum'dan farklı olarak zikredildiği için ayrı başlık altında bu kelimeye yer verildi. Bununla beraber “zakkum” başlığında bu kelimenin yer aldığı âyetle ilgili yeterli derecede bilgi verildiği için burada

¹²⁵⁷ Râzî, 19/587; Bilmen, 7/3323.

¹²⁵⁸ Kur'an Yolu, 5/609.

sadece ilgili âyeti ve mealini vermek yeterli olacaktır: *وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا* “(onlar için hazırlanmış) boğazdan geçmez bir yiyecek ve elem verici bir azap vardır.” (Müzzemmil: 73/13).

غسلين (Kanlı İrin): غسلين (Ğıslîn) kelimesi de, Kur'an-ı Kerim'de sadece bir âyette yer almaktadır: *وَلَا طَعَامَ إِلَّا مِنْ غِسْلِينَ لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ* “Ancak günâhkârların yediği kanlı irinden başka yiyeceği de yoktur.” (Hâkka: 69/36). Âyetteki açık ifadeye göre غسلين (ğıslîn) cehennemliklerin yiyeceklerindendir. Ancak bazı bilim adamları onu cehennemliklerin içecekleri grubunda zikretmişlerdir¹²⁵⁹. غسلين (Ğıslîn) kelimesine, genel olarak cehennem ehlinin yediği bir bitki, en kötü yemek ve cehennemliklerin yanan bedenlerinden akan akıntı manaları verilmiştir¹²⁶⁰.

Cehennemliklerin böylesine bir cezaya çarptırılmaları dünyada yaptıklarının karşılığında başka bir şey değildir. “Neden böylesine bir cezayı hak etmişlerdir? Çünkü onlar dünyada yaptıkları haksızlık ve tecavüzlerle başkalarının malını yemek sûretiyle kan ve irin içmişlerdir. Millet ve devlet malına el uzatmak sûretiyle, tüyü bitmedik yetimlerin, beli bükük yaşlıların, kolu kanadı kırık dulların kanını emmişlerdir. Bu konuda Yunus Emre'nin şu mısralarını hatırlamamak mümkün müdür:

Gitti beyler mürtevi; Binmişler birer atı.

Yediği yoksul eti, içtiği kan olmuştur”¹²⁶¹.

Cehennemin İçecekleri: Cehennemin içecekleri de, oranın yiyecekleri gibi ancak azap içindir. Susuzluğu gidermek için değildir.

ماء حميم (Kaynar Su): ماء حميم: Kaynar su demektir¹²⁶² ki; ateşli hastalıklardan olan “humma” bu kökten geldiği gibi yerin sıcaklığının artması halinde durum bu fiille ifade edilir¹²⁶³. Bu kelimenin yer aldığı bir âyetin mealı şöyledir: “...İmdi, inkâr edenler için ateşten bir elbise biçilmiştir. Onların başlarının üstünden **kaynar su** dökülecektir! Bununla, karınlarının içindeki (organlar) ve derileri eritilecektir!” (Hac: 22/19). Bu âyet-i kerimede inkâr edenlerin başlarından kaynar suların döküleceği, bununla iç organları ve

¹²⁵⁹ O. Kara, 145. (Yazar, غسلين (ğıslîn)'i içeceklerin başlığı altında zikretmesine rağmen konunun sonunda onun cehennemin yiyeceklerinden olduğunu söyler).

¹²⁶⁰ Dahhâk, 2/893; İbn Kuteybe, 484; Taberî, 23/240; Râzî, 22/107; Yazır, 8/69-70; Bilmen, 8/3827; Kutub, Fî Zılâli'l- Kur'an, 15/200; Kur'an Yolu, 5/448; Sâbûnî, 3/414.

¹²⁶¹ C. Yıldırım, 12/6355-6356.

¹²⁶² İbn Kuteybe, 372.

¹²⁶³ Ferâhidî, 1/360; Cevherî, 5/1905.

derileri eritileceği belirtilir. Ancak bu âyette kaynar sudan içeceklerinden doğrudan bahsedilmez, Aşağıda vereceğimiz âyetlerde ise onu içeceklerinden ve sonuçlarından bahsedilir.

Kitapları ve peygamberleri inkârları sebebiyle, boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu halde, sıcak suya sürüklenip, sonra da ateşte yakılacak olanlara (Mü'min: 40/70-72) kaynar sular içirilir: *وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ* "...bağırsaklarını parça parça edecek kaynar su içirilen kimseler..." (Muhammed: 47/15). Vâkıa' suresi 52 ve 53. âyetlerde cehennemliklerin yiyeceği zakkumdan ve onun özelliklerinden bahsettikten sonra 54. âyette onların içeceğinden bahsedilir: *فَسَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ* "Üstüne de kaynar sudan içeceksiniz"¹²⁶⁴.

Sâffât suresinde zakkum hakkında bilgi verildikten sonra onunla cehennemliklerin karınlarının doldurulacağı ifade edilir: *فَإِنَّهُمْ لَاكُلُونَ مِنْهَا فَمَالُؤْنَ مِنْهَا الْبُطُونَ* (Cehennemdekiler) *ondan yerler ve karınlarını ondan doldururlar* (Sâffât: 37/66). Sonrasında ise içecekleri sudan bahsedilir: *ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ* "Sonra üzerine onlar için kaynar bir içecek vardır." (Sâffât: 37/67).

ماء صديد (İrinli Su): Lugatte, kan ve irin karışımı sıvı demek olan ¹²⁶⁵صدید kelimesi, cehennemliklerin içeceklerindendir; *مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمَ وَيُسْقَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ* "Ardından da (o inatçı zorbaya) cehennem vardır; kendisine irinli su içirilecektir!" (İbrahim: 14/16). Bu âyetin ardından *ماء صديد* in nasıl bir özelliğe sahip olduğu belirtilir: "Onu yudumlamaya çalışacak, fakat boğazından geçiremeyecek..." (İbrahim: 14/17).

غساق (İrin): Lugatte, irin, cerahat, kan ve gözyaşı; ayrıca çok soğuk ve tiksindirici bir şekilde kokan nesneler için de kullanılan¹²⁶⁶, Kur'an'da ise, 'cehennem ehlinin derilerinden damlayan şey' anlamına gelen¹²⁶⁷ غساق kelimesi, iki âyet-i kerimede yer alır: Bunlardan biri Sad suresinde: *هَذَا فَلْيَذُقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ* "İşte bu; kaynar su ve irindir. Onu tatsınlar." (Sâd: 38/57), diğeri Nebe suresindedir: *إِلَّا حَمِيمًا وَغَسَّاقًا* "Cehennem, yalnız azgınları bekleyen yerdir. Dönecekleri yer orasıdır. (Azgınlara) orada çağlar boyu kalırlar, orada bir serinlik ya da (susuzluk gideren) bir içecek tatmazlar, ancak (dünyada

¹²⁶⁴ Cehennem ehlinin içeceklerinin kaynar su olduğunu bildiren diğer bazı âyetler için bkz. En'âm: 6/70; Yûnus: 10/4; Gâşîye: 88/5.

¹²⁶⁵ Ferâhidî, 2/382; Cevherî, 2/496.

¹²⁶⁶ Süddî, 415; İbn Kuteybe, 381; Mevdûdî, 5/85.

¹²⁶⁷ İbn Kuteybe, 381; Râğıb, 467; Lisânu'l-Arab, 5/3256.

yaptıklarına) uygun karşılık olarak **kaynar su ve irin** tadarlar.” (Nebe: 78/21-25). İki âyet-i kerimede bulunan غَسَّاقًا kelimesinin kaynar su anlamına gelen حَمِيمٌ kelimesiyle birlikte yer alması dikkat çekmektedir.

المهل ماء كا لمهل (Erimiş Maden Gibi Su): Kur'an-ı Kerim'de üç defa yer alan المهل kelimesi birinde cehennemliklerin içeceği suyu ifade için (Kehf: 18/29), birinde zakkum ağacını ifade için (Duhân: 44/45), birinde de kıyâmet esnasında göğün alacağı vaziyet (Meâric: 70/8) için kullanılmıştır.

Cehennemliklerin içeceği suyu ifade için yer aldığı âyette: “*Ve de ki: Hak, Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin. Biz, zalimlere öyle bir cehennem hazırladık ki, onun duvarları kendilerini çepe çevre kuşatmıştır. (Susuzluktan) imdat dileyecek olsalar imdatlarına, erimiş maden gibi yüzleri haşlayan bir su ile cevap verilir. Ne fena bir içecek ve ne kötü bir kalma yeri!*” (Kehf: 18/29) buyrulmaktadır.

Cehenneme Nasıl Girilecektir: Cennete ve cehenneme giriş Allah'ın (cc) emriyle veya meleklerine nida ettirmesiyle gerçekleşecektir¹²⁶⁸. Kâfirlerin¹²⁶⁹, içinde ebedî kalacakları¹²⁷⁰ cehenneme giriş şekilleriyle ilgili âyetler incelendiğinde, daha oraya girmeden psikolojik azabın başladığını görürüz: “*İnkâr edenler ateşe arz olunacakları gün (onlara şöyle denir): Dünyadaki hayatınızda bütün güzel şeylerinizi harcadınız, onların zevkini sürdünüz. Bu gün ise yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanızdan ve yoldan çıkmanızdan dolayı alçaltıcı bir azap göreceksiniz!*” (Ahkâf: 46/20).

Hadîd suresi 12. ve 13. âyetlerde geçen ifadelerden, cehennemliklerle cennetlikler birbirlerine fazla da uzak olmayan bir yürümeyle nihai duraklarına doğru gidecekleri anlaşılmaktadır. Cennetliklerin ışıkları olduğu halde, cehennemlikler zifiri karanlıklar içerisinde yürüyecekler. Cehennemlikler zifiri karanlığın vermiş olduğu dehşetten dolayı cennetliklerin ışıklarından istifade etmek isteyecekler. Ancak onlara: “*Dönüp arkanızda ışık arayın*” denilecektir. Aralarına, içinde rahmet, dışında azap bulunan kapılı bir sur çekilinceye dek bu durum devam edecektir.

¹²⁶⁸ A'râf: 7/38; Zümer: 39/71.

¹²⁶⁹ Önceki bölümlerde münafıkların, müşriklerin ve mürtedlerin de âhirette bu kategoride muamele görecekları üzerinde durulmuştu.

¹²⁷⁰ Bkz. Nahl: 16/29; Zümer: 39/71; Mü'min: 40/76.

Âhiretten geri dönüş olmadığına göre, bu dünyada iman nuruyla başlayan yolculuk aydınlıkla, nurla devam edecektir (Hadîd: 57/13). Zulüm, küfür, şirk, nifâk, vb. şekillerde başlayan yolculuk ise, âhirette karanlıklarla devam edecektir. O gün onlar cehennem ateşine kınanmış ve rahmetten kovulmuş olarak, yüzükoyun, boyunlarında halkalar ve zincirler olduğu halde sürüklenerek, itilip kakılarak, alınlarından ve ayaklarından tutularak aşağılanmış ve susamış bir şekilde cehenneme girecek, ardından saptıranlarla onların saptırdıkları orada buluşacaklardır¹²⁷¹. Cehenneme girişleri bu şekilde olanları, orada daha da dehşet verici şeylerin beklediği muhakkaktır.

Cehennemdeki Azap Aletleri: Kur'an-ı Kerim'de cehennemlikler için "acı veren"¹²⁷², "büyük"¹²⁷³, "şiddetli"¹²⁷⁴, "çetin"¹²⁷⁵, "aşağılayıcı"¹²⁷⁶, "rezil/rüsvay edici"¹²⁷⁷, gittikçe yükselen¹²⁷⁸, "kalıcı"¹²⁷⁹, üst üste/kat kat¹²⁸⁰, görülmemiş¹²⁸¹ olan bir azaptan bahsedilir. Bu azaplarda kullanılacak aletlere şu âyetlerde yer verilir: "...işte onlar (kıyâmet gününde) boyunlarında **tasmalar (demirden zincirler/halkalar)** bulunanlardır. ve onlar ateş ehlidir. Onlar, orada ebedî kalacaklardır!" (Ra'd: 13/5). "**Boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu halde, sıcak suya sürüklenecekler**" (Mü'min: 40/71). "**Şüphesiz ki bizim yanımızda ağır bukağılar (boyunduruklar) ve yakıcı bir ateş vardır**" (Müzzemmil: 73/12). "**Bir de onlar için demir kamçılar vardır!**" (Hac: 22/21). Yukarıda mealleri verilen âyetlerde görüleceği üzere, azap aletleri olarak dört şey zikredilmektedir: Eğlâl (demir halkalar), selâsil (demir zincirler), enkâl (bukağı/boyunduruk) ve mekâmi' (demir kamçılar).

Şu âyet ise cehennemliklerin azap aletleriyle nasıl bağlanacaklarını tasvir etmektedir: "**Elleri boyunlarına bağlı olarak onun (cehennemin) dar bir yerine atıldıkları zaman, oracıkta yok oluvermeyi isterler.**" (Furkan: 25/13)¹²⁸². Demir halkaların, zincirlerin ve demir kamçıların azabı altında elleri boyunlarına bağlı vaziyetteki

¹²⁷¹ İsrâ: 17/18; Neml: 27/90; Kamer: 54/48; Mü'min: 40/71; Tur: 52/13; Rahmân: 55/41; Mü'min: 40/60.

¹²⁷² Bakara: 2/10; Âl-i İmrân: 3/77; Nisâ: 4/18; Mâide: 5/36; A'râf: 7/73; Tevbe: 9/39; Hûd: 11/48.

¹²⁷³ Bakara: 2/7, 114; Âl-i İmrân: 3/105, 176; Nisâ: 4/93, 102, 151; Mâide: 5/33, 41; Enfâl: 8/68.

¹²⁷⁴ Bkz. Âl-i İmrân: 3/4, 56; A'râf: 7/164; İsrâ: 17/58; Neml: 27/21; Fâtır: 35/7, 10; Sâd: 38/26.

¹²⁷⁵ İbrâhîm: 14/17.

¹²⁷⁶ Bkz. Bakara: 2/90; Âl-i İmrân: 3/178; Nisâ: 4/14, 37; Hac: 22/57; Lokmân: 31/6; Ahzâb: 33/57.

¹²⁷⁷ Hûd: 11/39, 93; Zümer: 39/40.

¹²⁷⁸ Cin: 72/17.

¹²⁷⁹ Bkz. Mâide: 5/37; Tevbe: 9/68; Hûd: 11/39; Sâffât: 37/9; Zümer: 39/40.

¹²⁸⁰ Nahl: 16/88; Sâd: 38/61.

¹²⁸¹ Kehf: 18/87; Talâk: 65/8.

¹²⁸² Ayrıca bkz. İbrâhîm: 14/49; Sâd: 38/38.

cehennem ehli, kendilerine uygulanan bu azaptan kurtulmak için oradan kaçmak isteyecekler, ancak buna müsaade edilmeyecektir: “*Izdıraptan dolayı oradan her çıkmak istediklerinde, oraya geri döndürülürler ve: «Tadın bu yakıcı azabı!» (denilir)”* (Hac: 22/22).

Biriktirilip de Allah (cc) yolunda harcanmayan altın ve gümüş de cehennemde azap aletine dönüşecektir: “*Ey iman edenler! (Biliniz ki), hahamlardan ve rahiplerden birçoğu insanların mallarını haksız yollardan yerler ve (insanları) Allah yolundan engellerler. Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele! (Bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılıp bunlarla onların alınları, yanları ve sırtları dağlanacağı gün (onlara denilir ki): İşte bu kendiniz için biriktirdiğiniz servettir. Artık yığmakta olduğunuz şeylerin (azabını) tadın!”* (Tevbe: 9/34-35). Yukarıdaki âyet, ilk bakışta ehl-i kitap hakkında olduğu görülmektedir. Ancak Kur’an-ı Kerim tüm insanlığa gönderilmiş bir kitaptır. Dolayısıyla Müslümanlar kendilerini, kitaplarının içindeki hiçbir emirden ve nehiyden soyutlayamayacağı gibi, hiçbir tehditten de kendilerini doğrudan muaf tutamazlar. Madem bu âyetle biriktirilip de Allah (cc) yolunda harcanmayan zenginlikler sebebiyle bir tehdit var. Müslümanlar: “bu âyet ehl-i kitap hakkındadır, bizimle ilgili değildir” diyemez. Âlimlerin geneli bu âyetteki biriktirilen maldan kastedilenin, hahamların ve rahiplerin insanları kandırarak elde ettikleri servetin yanında, Müslümanlar için de zekâtı verilmeyen mal olduğu konusunda görüş beyan etmişlerdir. Yani zekâtı verilmeyen mallarından dolayı zengin olan bütün Müslümanların da bu âyetin kapsamına gireceğini söylemişlerdir¹²⁸³.

Malını ve parasını piyasadan çekerek piyasada ekonomik sıkıntı çıkmasına sebep olan zenginlerin de bu âyetin şumulüne girebileceği söylenmiştir¹²⁸⁴. Sonuçta, haksız kazançla elde edilen veya helal yoldan elde edilse bile zekâtı verilmeyen altınların ve gümüşlerin de âhirette azap aleti olarak insanları tazib edeceği âyetin açıkça ortaya koyduğu bir gerçekliktir.

Cehennemde Geçen Konuşmalar: Kur’an-ı Kerim’deki hiçbir olay, hiçbir savaş, hiçbir yok oluş sahnesi, hatta cennet ve cehenneme dair hiçbir konu, sırf kendisi için anlatılmamıştır. Yani hedef, sadece bir konunun Kur’an’da yer alması değildir. Bilakis

¹²⁸³ Mucâhid, 99-100; Dahhâk, 1/405; Süddî, 292;

¹²⁸⁴ Kur’an Yolu, 2/762.

âyetlerdeki anlatım üsluplarına bakıldığında bahsi geçen hususların Kur'an'da yer almasıyla, insanda bir takım kıpırdanışlar ve değişimler hedeflendiği anlaşılmaktadır¹²⁸⁵. Bu itibarla aşağıda konuyla ilgili gelecek olan âyetler, bizde bir takım kıpırdanışlar oluşturmaktadır.

Cehennemde bazı konuşmaların olacağı Kur'an âyetlerinde açıkça zikredilmiştir. Bu âyetlerden anlaşıldığına göre, bahsi geçen konuşmaların bazıları sorgulama, bazıları itiraf, bazıları pişmanlık, bazıları suçlama, bazıları talepte bulunma vb. içeriklidir. Bu durumda oraya giren insanlar arasında geçen konuşma ve diyaloglar, cehenneme uygun duygular içerisinde devam edecek demektir. Türlü türlü azaplarla dolu bir atmosfer içerisinde dostane, samimi, candan ve keyif dolu konuşmaların olmayacağı muhakkaktır. O tür bir yerde konuşmaların kendileri bile azap gibi olacaktır. Cehennemde geçen konuşmalar; Allah'ın (cc) cehennem ehline soruları ve onların cevapları/istekleri, cehennem melekleri ile ateş ehli arasında geçen konuşmalar, Şeytan ile cehennem ehli arasında geçen konuşmalar, cehennemliklerin kendi aralarında geçen konuşmalar, son olarak cennet ve cehennem ehli arasında geçen konuşmalar olmak üzere beş çeşittir.

Allah'ın (cc) ehl-i ateşten her bir gruba (kâfir, münâfık, müşrik...) farklı sorular yönelteceği anlaşılmaktadır. Ancak bu soruları Allah (cc) bizzat kendisi mi yoksa melekleri aracılığıyla mı soracaktır? Bu mesele, âyetlerde açık bir ifadeyle yer almamaktadır. Bu soru ve cevapların bir kısmı Mü'minûn suresindedir. Allah (cc) cehennem ehline, dünyada ne kadar kaldıklarını sorar. Alınan cevabın ardından, yaratılışı ve Allah'ın (cc) kudretini de içeren bir soru daha sorar: “(Allah inkârcılara) «Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?» diye sorar.” Onlar: «Bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldık. İşte sayanlara sor» derler. Allah (cc) Buyurur: Sadece az bir süre kaldınız; keşke siz (bunu) bilmiş olsaydınız! Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız? (Mü'minûn: 23/112-115).

Kur'an-ı Kerim'de cehennem ehlinde müşriklere yöneltilen hitaplardan birinde fayda umdukları putlardan herhangi bir yarar göremeyecekleri belirtilir: “...Andolsun, aranız açılmış ve (tanrı) sandığınız şeyler sizden kaybolup gitmiştir” (En'âm: 6/94)¹²⁸⁶.

¹²⁸⁵ S. Kılıç, *Kur'an (Dildeki Sonsuz Mucize)*, 58.

¹²⁸⁶ Aynı manayı vurgulayan diğer âyetler için bkz. En'âm: 6/22; Nahl: 16/27; Kehf: 18/52; Kasas: 28/62, 74; Fussilet: 41/47.

Aşağıya kaydedeceğimiz âyette de Allah'ın (cc) cehennem ehline hitap ettiği görülmektedir: *“Andolsun ki sizi ilk defasında yarattığımız şekilde bize geldiniz. Oysa size vâdedilenlerin tahakkuk edeceği bir zaman tayin etmediğimizi sanmıştınız, değil mi?”* (Kehf: 18/48).

Cehennem melekleri ile ateş ehli Arasında cereyan eden konuşmalar farklı âyetlerde şöyle dile getirilir: وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤَهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا قَالُوا بَلَىٰ وَلَٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ *“O küfredenler, bölük halinde cehenneme sürülür. Nihâyet oraya geldikleri zaman kapıları açılır, bekçileri onlara: Size, içinizden Rabbinizin âyetlerini okuyan ve bugüne kavuşacağınızı ihtar eden peygamberler gelmedi mi? derler. «Evet, geldi» derler ama azap sözü kâfirlerin üzerine hak olmuştur.”* (Zümer: 39/71). *“Neredeyse cehennem öfkesinden çatlayacak! Her ne zaman oraya bir topluluk atılsa, onun bekçileri onlara: Size, (bu azap ile) korkutucu bir peygamber gelmemiş miydi? Diye sorarlar. Onlar şöyle cevap verirler: Evet, doğrusu bize, (bu azap ile) korkutan bir peygamber gelmişti; fakat biz (onu) yalan saymış ve: Allah'ın bir şey gönderdiği yok; siz olsa olsa büyük bir sapıklık içindesiniz! Demiştik. Ve: Şâyet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, (şimdi) şu alevli cehennemin mahkûmları arasında olmazdık! Diye ilâve ederler. Böylece günâhlarını itiraf ederler. Artık (Allah'ın rahmetinden) uzak olsun, o alevli cehennemin mahkûmları!”* (Mülk: 67/8-11).

Cehennemin dehşetini birebir yaşayan ateş ehlinin, cehennem meleklerinin reisi olan Mâlik'e seslenişleri şöyle dile getirilir: وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ قَالَ إِنَّكُمْ مَا كُنْتُمْ *“Ey Mâlik! Rabbin bizim işimizi bitirsin! Diye seslenirler. Mâlik de: Siz böyle kalacaksınız! Der”* (Zuhruf: 43/77).

Şeytan ile Cehennemlikler Arasındaki Konuşmalar: İnsanlardan bazıları bu dünyada Şeytanın ümitlendirmelerine ve aldatmalarına kulak verir ve hatta onunla arkadaş olurlar. Ama o çok kötü bir arkadaşdır (Nisâ: 4/38). Arkadaşın kötüsü, onu kötülöklere bulaştıran ve dar zamanda ona sahip çıkmayıdır. İşte Şeytan da aynen böyle bir arkadaşdır. Bu dünyada kendine arkadaş olanları âhirette kötölükleriyle baş başa bırakacaktır: *“(Şeytan) onlara söz verir ve onları ümitlendirir; hâlbuki Şeytanın onlara*

söz vermesi aldatmacadan başka bir şey değildir” (Nisâ: 4/120). Bu âyet Şeytanın âhirette, kendisine uyanlara hiç yakınlık göstermeyeceğini ifade etmektedir¹²⁸⁷.

Cehennemlikler, âhirette Şeytanları ve kendilerini saptıran insanları -hiçbir işe yaramasa da- suçlayacaklar: *(Hesapları görülüp) iş bitirilince, Şeytan diyecek ki: «Şüphesiz Allah size gerçek olanı vâdetti, ben de size vâdettim ama size yalancı çıktım. Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ben, sadece sizi (inkâra) çağırdım, siz de benim davetime hemen koştunuz. O halde beni yermeyin, kendinizi yerin. Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz beni kurtarabilirsiniz! Kuşkusuz daha önce ben, beni (Allah'a) ortak koşmanızı reddettim.» Şüphesiz zalimler için elem verici bir azap vardır (İbrahim: 14/22)*¹²⁸⁸.

Kur'an-ı Kerim bir manada, dünya hayatını tanzim kitabıdır. Bu sebeple insanların dünya hayatını düzenlemek için birçok yöntem kullanır. Bunlardan biri de insanların şimdi hayalen, ileride hakikaten gidecekleri âhiretten sahneler sunmasıdır. Bu bazen bir mükâfat sahnesidir. Bazen bir ceza sahnesidir. Bazen insanların birbirlerini suçlama sahnesidir. Aşağıdaki âyetler, cehennemdeki insanların birbirlerini suçlama sahnelerine bir örnektir: *“Kâfir olanlar dediler ki: Biz hiçbir zaman bu Kur'an'a ve bundan önce gelen kitaplara inanmayacağız. Sen o zalimleri, Rablerinin huzurunda tutuklanmış, birbirlerine söz atarlarken bir görsen! Zayıf sayılanlar, büyüklük taslayanlara: Siz olmasaydınız, elbette biz inanan insanlar olurduk, derler. Büyüklük taslayanlar, zayıf sayılanlara (kıyâmet gününde): Size hidâyet geldikten sonra sizi ondan biz mi çevirdik? Bilakis siz suç işliyordunuz, derler. Zayıf sayılanlar da büyüklük taslayanlara: Hayır! Gece gündüz (işiniz) tuzak kurmaktı. Çünkü siz daima Allah'ı inkâr etmemizi, O'na ortaklar koşmamızı bize emrederdiniz, derler. Artık azabı gördüklerinde, için için yanarlar; biz de o inkâr edenlerin boyunlarına demir halkalar takarız. Onlar ancak yapmakta oldukları günâhları yüzünden cezalandırılırlar”* (Sebe: 34/31-33)¹²⁸⁹.

Cennet ve Cehennem Ehli Arasındaki Konuşmalar: Kur'an'da cennet ehli ile cehennem ehlinin birbirleriyle konuşacakları açıkça zikredilir. İlgili âyetlerde önce cennet ehlinin cehennem ehline seslenmesine, onların da cennet ehline cevaplarına yer verilir: *“Cennet ehli cehennem ehline: “Biz Rabbimizin bize vadettiğini gerçek bulduk, siz de*

¹²⁸⁷ Ayrıca bkz. Bakara: 2/36; Âl-i İmrân: 3/155; Nisâ: 4/38; Mâide: 5/91; En'âm: 6/43; A'râf: 7/20.

¹²⁸⁸ Benzer bir konuşma için bkz. A'râf: 7/38.

¹²⁸⁹ Benzer konuşmalar için bkz. Sâffât: 37/27-33; Sâffât: 37/50-62.

Rabbimizin size vadettiğini gerçek buldunuz mu?” Diye seslenir. “Evet!” derler. ve aralarından bir çağrıcı, “Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olsun!” Diye bağırır. (A'raf: 7/44).

Cennet ehlinin seslenmesinin ve cehennem ehlinin cevabının ardından bir meleğin *“Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olsun!”* nidası üzerine, diyalog geçici bir süreliğine sona erer. Bu arada cehennem ehlinin cennet nimetlerini görecekları îma edilir. Zira onlar cennet ehlinden, kendilerine de oranın nimetlerinden verilmesini isterler ancak alacakları cevapla ümitleri biter: *“Cehennemdekiler, cennettekiler: “Bize biraz su akıtın veya Allah'ın size verdiği rızıktan bize de verin.” Diye seslenirler. Cennettekiler de: “Allah, bunların ikisini de kâfirlere haram kıldı.” derler (A'raf: 7/50).*

Cennet ehliyle cehennem ehli arasında geçen konuşmaların farklı bir sahnesinde sorular yine cennet ehlindendir. Cennet ehli, cehennem ehline hangi sebeplerle cehenneme girdiklerini sorarlar. Aldıkları cevapların bir kısmı müminleri de kapsar niteliktedir: *Onlar cennetler içindedir. Günâhkârlara: “Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir?” diye uzaktan uzağa sorarlar. Onlar şöyle cevap verirler: “Biz namaz kılanlardan değildik, Yoksulu doyurmuyorduk, (Bâtıla) dalanlarla birlikte dalyorduk, Ceza gününü de yalan sayıyorduk, Sonunda bize ölüm geldi çatı.” (Müddessir: 74/40-47).*

Akıllara şu soru gelebilir; cennetle cehennem farklı mekânlar olduğuna göre cennet ehliyle cehennem ehli birbirlerini nasıl görüp konuşacaklar? Günümüzde bu hususun anlaşılması eski zamanlara göre daha kolaydır. Zira günümüzde teknolojik gelişmeler sayesinde insanlar birbirleriyle kıtalar arası irtibat kurabilmekte, hatta görüntülü konuşabilmekteler. Burada bu imkânları veya benzerlerini kullarına tanıyan Allah (cc) için âhirette bu imkânı nasıl sağlar denilmemelidir. Cennet ehlinin, cehennem ehlini ve uğratıldıkları azapları görmeleri, şükürlerini artıracak gibi; cehennem ehlinin cennet ehlini ve içinde bulundukları nimetleri görmeleri, istedikleri halde kendilerine haram olduğunun söylenmesi, onları manen de azaba sevk edecektir.

3.4.2.1. Cehennemın İsim ve Dereceleri

Aşağıda etraflıca üzerinde durulacak üzere, ilgili âyetlerden cehennemın farklı derece ve mertebeleri olduğu anlaşılmaktadır. *“Küfrün farklı mertebeleri olduğu gibi cehennemın de farlı mertebeleri vardır. Münâfıkların cehennemdeki yerleri cehennemın*

en alt tabakasıdır¹²⁹⁰. Küfre önderlik eden, bile bile inkâra sapan, batılın teşvikini yapan ve insanları Allah yolundan alıkoyanlarla, sıradan inkârcıların cezaları arasında bir fark vardır”¹²⁹¹.

لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ “Onun (cehennemin) yedi kapısı vardır Onlardan her kapı için birer grup ayrılmıştır” (Hicr: 15/44). Âyette yer alan لَهَا daki zamirin müfred olmasından, cehennemin bir tane olduğu; kapılarının yedi tane olması ise cehennemin yedi dereceden oluştuğu izlenimini vermektedir. Eğer yedi tane farklı cehennem olsaydı “onun kapıları” yerine pekâlâ “onların kapıları” ifadesi kullanılabilirdi. Ayrıca Kur’an’da “جَنَّةٌ” kelimesinin çoğulunun (جَنَّاتٍ) olması¹²⁹², ancak “جَهَنَّمَ” kelimesinin çoğulunun olmaması bu kanaatimizi destekler niteliktedir.

Yedi kapısı olan cehennemin Kur’an-ı Kerim’de yedi tane ismi zikredilmiştir. Bunlar: Cehennem, Cahîm, Hâviye, Hutame, Lezâ, Sa’îr, Sekâr’dır. Bazı âyetlerde yer alan “nâr” kelimesi ise cehennemin özel isimlerinden olmayıp, oraya ait çeşitli azap şekillerinden biri olan yakıcılığı ifade eder¹²⁹³. Öncelikli olarak bu yedi isim ele alınacaktır. Bunların ardından Kur’an-ı Kerim’de cehennemi ifade eden diğer kavramlara yer verilecektir.

Cehennem (جَهَنَّمَ): Allah’ın (cc), kendisiyle kullarına azap ettiği ateşin isimlerinden¹²⁹⁴ olan cehennem gerçeği, Kur’an’la ortaya çıkmış bir olgu değildir. İlahi dinlerin tamamında, ilâhî olmayan dinlerin ise birçoğunda cehennem bilgisine rastlanmaktadır¹²⁹⁵. Bu da cehennem kelimesinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu göstermektedir. Zira ilahî ilk insanla başlar.

Cehennem ismi Kur’an-ı Kerim’de yetmiş yedi defa tekrarlanır. Cehennem, Kur’an-ı Kerim’de kâfirlerin, münâfıkların, müşriklerin, mürtedlerin, zalimlerin, mücrimlerin, gerçeğe boyun eğmeyenlerin ve ehl-i kitab’ın ebedî olarak kalıp, azap görecekları yer olarak tasvir edilir¹²⁹⁶.

¹²⁹⁰ Nisâ: 4/145.

¹²⁹¹ M. Bilgiz, *Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (20) 2003,130-158; İlgili âyetler için bkz. Nahl, 24-25, 88.

¹²⁹² Bkz. Bakara: 2/25; Âl-i İmrân: 3/195; Nisa: 4/13...

¹²⁹³ Topaloğlu, *Cehennem* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 7/227-233; Osman Kara, 48.

¹²⁹⁴ Cevherî, 5/1892; Râğıb, 133.

¹²⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Harman, *Cehennem* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 7/225-226.

¹²⁹⁶ Topaloğlu, *Cehennem* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 7/227-233; O. Kara, 55.

Cehennem kelimesinin yer aldığı âyetler incelendiğinde henüz hayatta olan insanları cehennem konusunda uyarma amacı güttüğü de görülecektir. Cehennemle ilgili bu manadaki âyetlerden iki tanesi meâlen şöyledir: “*Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygamber'e karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir*” (Nisâ: 4/115). “*(Hâlâ) bilmediler mi ki, kim Allah ve Resûlüne karşı koyarsa elbette onun için, içinde ebedî kalacağı cehennem ateşi vardır. İşte bu büyük rüsvaylıktır*” (Tevbe: 9/63)¹²⁹⁷.

Cahîm (جَحِيم): Cahîm, ateşin isimlerinden biri olup¹²⁹⁸, “şiddetli ateş¹²⁹⁹, kat kat yanan, alevi ve ısı derecesi yüksek ateş” anlamına gelir. Cahîm kelimesi, yirmi altı âyette¹³⁰⁰ yer alır. Kur'an-ı Kerim'de daha çok cehennem kelimesinin yerine, birkaç âyette de “tutuşturulacak yakıcı ateş” anlamında kullanılmıştır¹³⁰¹.

Cahîm kelimesinin yer aldığı âyetlerden biri meâlen şöyledir: “*İnkâr eden ve âyetlerimizi yalanlayanlara gelince onlar Cahîm ehlidirler.*” (Mâide: 5/10)¹³⁰².

Hâviye (هَآوِيَة): Cehennemin isimlerinden biri olan haviye “dipsiz kuyu¹³⁰³, varıp karar kılınacak yer¹³⁰⁴, uçurum, derin çukur”¹³⁰⁵ manalarına gelir. Kur'an-ı Kerim'de sadece bir yerde zikredilmiş ve hemen ardından gelen âyetlerde “ısı derecesi yüksek ateş” şeklinde tefsir edilmiştir: “*Ameli hafif olana gelince, işte onun varacağı yer Hâviye'dir. Nedir o (Hâviye) bilir misin? Kızgın ateş!*” (Kâria': 101/8-11).

Kâria' suresindeki **فَأُلْهُ هَآوِيَة** âyetindeki “ümm” kelimesiyle ilgili olarak şu açıklamalara yer verilir: “*Âyette, annenin çocuğuna kucak açıp onu bağrına basmaya can attığı gibi, cehennemin de suçlulara kucak açarak onları içine almak için iştihayla beklediğini ifade eden kinayeli bir anlatım söz konusudur*”¹³⁰⁶.

¹²⁹⁷ Cehennem isminin yer aldığı diğer âyetlerden bazıları için bkz. Âl-i İmrân: 3/12; Nisâ: 4/140, 169; A'râf: 7/18, 41; Enfâl: 8/36-37; Tevbe: 9/35, 49, 63, 68, 81, 109; Hûd: 11/119.

¹²⁹⁸ Cevherî, 5/1883.

¹²⁹⁹ Ferâhidî, 1/219; Râğib, 115.

¹³⁰⁰ Bu âyetler için bkz. Bakara: 2/119; Mâide: 5/86; Tevbe: 9/113; Hac: 22/51; Şuarâ: 26/91; Sâffât: 37/23; Mü'min: 40/7; Duhân: 44/47, 56; Tûr: 52/18; Vâkıa': 56/94; Hadîd: 57/19; Hâkka: 69/31; Müzzemmil: 73/12; Nâziât: 79/36; 39; Tekvir: 81/12; İnfitar: 82/14; Mutaffîfîn: 83/16.

¹³⁰¹ Topaloğlu, *Cehennem* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 7/227-233.

¹³⁰² Ayrıca bkz. Hadîd: 57/19.

¹³⁰³ Ferâhidî, 4/333.

¹³⁰⁴ Râğib, 712.

¹³⁰⁵ Topaloğlu, *Cehennem* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 7/227-233.

¹³⁰⁶ *Kur'an Yolu*, 5/676.

هَوِيَّة kelimesi kişinin içinde bulunduğu zor durumu belirtmek içinde kullanılır. Katâde der ki; bir insan işin içinden çıkamayacağı derecede zor bir duruma düşse, هَوَتْ (hevet ümmühu) denir¹³⁰⁷. هَوَتْ امه Türkçedeki “anası ağlamak” deyimini karşılayan bir ifadedir.

“Hâviye” kelimesiyle ilgili olarak Taberî, Abdullah el-A‘mâ’dan şöyle bir rivâyette bulunur: *“Mümin öldüğünde ruhu mümin ruhlarının yanına götürülür. Onlar derler ki; ‘kardeşinizi rahatlatın. Çünkü o dünya gamı içerisinde bulunmaktadır.’”* Sonra, *“filan ne yaptı”* diye sorarlar. O da; *“o öldü. Sizin yanınıza gelmedi mi?”* der. Onlar da; *“demek onu Hâviye’ye götürdüler”* derler¹³⁰⁸.

Hutame (حُطْمَةُ): “Hutame” kelimesi, sözlük anlamı itibariyle “kıran, parçalayan” anlamındadır. Bu da cehennemine içine atılanları paramparça edeceğine işaret eder¹³⁰⁹. Kendinden sonra gelen iki âyet “hutame”yi; *“Allah’ın (cc) yüreklere kadar tırmanan, tutuşturulmuş ateşi”* şeklinde tefsir etmektedir.

Hutame kelimesi Kur’an-ı Kerim’de iki kez olmak üzere aynı surede yer almaktadır: *“Arkadan çekiştirmeyi, yüze karşı eğlenmeyi âdet edinen herkesin vay haline! O ki, mal toplamış ve onu sayıp durmuştur. (O), malının kendisini ebedî kılacağını zanneder. Hayır! Andolsun ki o, Hutame’ye atılacaktır. Hutame’nin ne olduğunu bilir misin? Allah’ın, tutuşturulmuş, (yandıkça) tırmanıp kalplerin ta üstüne çıkan ateşidir. Onlar (bu ateşin içinde) uzatılmış sütunlara bağlanmışlar ve o vaziyette o (ateş) üzerlerine kapatılmıştır”* (Hümeze: 104/1-9).

Bu sure için yapılan şu yorum dikkate şayandır: *“Bu surede dünyada iken gönül incitip yürek yakan suçluların, günâhkârların, zindandaki mahpuslar ve esirler gibi uzun direklere, sütunlara bağlandıkları, ateşten kaçıp kurtulmanın mümkün olmadığı bir cehennem tasviri yapılmaktadır. Öyle ki, her şeyi yakıp kavuran ateş, ta yüreklere kadar bütün vücudu sarıp kuşatıyor! Çünkü o günâhkâr da dünyada zayıf, çaresiz masumların yüreklerini yakmıştı. Her kötülük önce kalptedir, oradan başlar ve inkâr, hakaret, küfür,*

¹³⁰⁷ Taberî, 24/596.

¹³⁰⁸ Taberî, 24/596.

¹³⁰⁹ Kur’an Yolu, 5/687.

*alay, aşağılama, çekiştirme, saldırı vb. eylemler olarak dışa taşar. Onun için âyetle azabın da kalpleri saracağı belirtilmiştir*¹³¹⁰.

Bu sure, imanın ulaşip yerleşmediği bir kalbe ateşin ulaşip yerleşmesini layık ve münasip görmüştür. Cehennem isimlerinden biri olan Hutame'nin de yer aldığı, dokuz âyetten oluşan Hümeze Suresi içerdiği konular açısından üçer âyet halinde üç başlık altında incelenebilir:

1-3. âyetler Hutame'ye girecek olanların kimlikleri hakkında bilgi vermektedir: *Arkadan çekiştirmeyi, yüze karşı eğlenmeyi âdet edinen herkesin vay haline! O ki, mal toplamış ve onu sayıp durmuştur. (O), malının kendisini ebedî kılacağını zanneder*".

4-6. âyetler, ilk üç âyetle vasıfları belirtilen insanların girecekleri Hutame'nin ne olduğu hakkında bilgi verilmektedir: *"Hayır! Andolsun ki o, Hutame'ye atılacaktır. Hutame'nin ne olduğunu bilir misin? Allah'ın, tutuşturulmuş ateşidir"*.

7-9. âyetler ise Hutame'yi ve insanların orada bulunuş durumlarını tasvir eder: *"(Yandıkça) tırmanıp kalplerin ta üstüne çıkan ateşidir. Onlar (bu ateşin içinde) uzatılmış sütunlara bağlanmışlar ve o vaziyette o (ateş) üzerlerine kapatılmıştır"*.

Lezâ (لظى): Lezâ, hâlis ateş, derileri soyup kavuran ateş anlamındadır¹³¹¹. Meâric suresinin, daha başında müşriklerin, -inkâr kastıyla- kıyâmetle ilgili soru sordukları haber verilir. Ardından, kıyâmeti kâfirlerin başına koparacak olan Allah'a (cc) kimsenin engel olamayacağı bildirilir. Akabinde kâfirlerin kıyâmeti uzak gördükleri hatırlatılır. Sonra kıyâmetin ve mahşerin keyfiyeti tarif edilir. Ardından cehennemden bahsedilir: *"Fakat ne mümkün! Bilinmeli ki, o Lezâ (alevlenen bir ateş)dır* (Meâric, 70/15). Bundan sonraki âyetle *Lezâ'nın*, derileri kavurup soyan bir ateş olduğu ifade edilir. Sonraki iki âyetle ise kimlerin hangi sebepten dolayı oraya girecekleri beyan edilir: *"Yüz çevirip geri dönen, (servet) toplayıp yığan kimseyi (kendine) çağırır!"* (Meâric, 70/17-18).

Sa'îr (سعر): مسعر kelimesi (ism-i meful) yerindedir¹³¹². Bu kelime insanın ateşinin yükseldiğini, bir kavmin şerrinin arttığını, savaşın kızıştığını¹³¹³ ifade etmek için de kullanılan, "tutuşturmak, alevlendirmek" anlamındaki "sa'r" kökünden sıfattır.

¹³¹⁰ Kur'an Yolu, 5/687.

¹³¹¹ Topaloğlu, Cehennem Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 7/227-233.

¹³¹² Râğıb, 307.

¹³¹³ Ferâhidî, 2/247; Cevherî, 2/684.

Kur'an-ı Kerim'de biri fiil (سُعِرَتْ) olmak üzere (Tekvir: 81/12), on yedi âyette¹³¹⁴ yer alır. İsim olarak yer alan âyetlerden sekiz tanesinde marife, sekiz tanesinde ise سَعِيرًا şeklinde nekre olarak gelmiştir. Râzî: “Bu kelimenin nekre olarak gelmesi, şiddetinin derecesini Allah’tan (cc) başka hiç kimsenin bilmediği bir ateş olduğunu göstermektedir”¹³¹⁵ der. سَعِير kelimesi Kur'an-ı Kerim'de çoğunlukla cehennemin bir adı olarak, bazen de “tutuşturulmuş ateş” manasında kullanılmıştır¹³¹⁶.

السَّعِير kelimesinin doğrudan cehennem anlamında kullanıldığı âyetlerden bir tanesi meâlen şöyledir: “*Şu muhakkak ki, Allah kâfirleri rahmetinden kovmuş ve onlara çılgın bir ateş hazırlamıştır*” (Ahzâb: 33/64)¹³¹⁷. Bu âyetin öncesindeki birkaç âyette münafıklardan bahseder. Ardından bu âyette Allah (cc) kâfirlere lanet ettiğini ve onlara سَعِير (cehennem/cehennem ateşi) hazırladığını, orada ebedî kalacaklarını ve pişman olacaklarını haber verir.

Sekar (سَقَر): Sekar (سَقَر), cehennemin özel isimlerinden olup “şiddetli bir ısı ile yakıp kavurmak”¹³¹⁸ anlamındaki “sakar” kökünden isimdir. Allah (cc) Müddessir suresinin ilk yedi âyetinde Peygamberimize yapılan bazı öğütlerin ardından kıyâmetten ve kâfirlere o günün zor olacağından¹³¹⁹, kıyâmetin kâfirlere zor olma sebeplerinden¹³²⁰ bahsettikten sonra onların سَقَر (cehennem)’a yaslayacağını, ardından ise سَقَر (sekar)’ın ne olduğunu haber verir: “*Ben onu sekara (cehenneme) sokacağım. Sen biliyor musun sekar nedir? Hem (bütün bedeni helâk eder, hiçbir şey) bırakmaz, hem (eski hale getirip tekrar azap etmekten) vazgeçmez o. İnsanın derisini kavurur.*” (Müddessir: 74/26-29).

“Sekar” kelimesi adeta cehennemin ağır cezalı bölümlerinden birini ifade etmektedir. Zira 27-29. âyetler sekar hakkında, “hiçbir şeye acımayan, içine atılanları yakan ve insanın derisini kavuran korkunç bir yer” şeklinde detaylar vermektedir¹³²¹.

¹³¹⁴ Bu âyetlerden bazıları için bkz. Nisâ: 4/10, 55; İsrâ: 17/97; Hac: 22/4; Furkân: 25/11; Lokmân: 31/21; Ahzâb: 33/64; Sebe: 34/12; Fâtır: 35/6; Şûrâ: 42/7; Fetih: 48/13; Mülk: 67/5, 10, 11; İnşikak: 84/12.

¹³¹⁵ Râzî, 7/376.

¹³¹⁶ Topaloğlu, *Cehennem* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 7/227-233.

¹³¹⁷ سَعِير kelimesinin yer aldığı âyetlerden bazıları için bkz. Nisa: 4/10; İsrâ: 17/97; Furkan: 25/11; Fâtır: 35/6; Şûrâ: 42/7.

¹³¹⁸ Cevherî, 4/687; Râğıb, 309; *Lisânu'l- Arab*, 13/2037.

¹³¹⁹ Müddessir: 74/8-10.

¹³²⁰ Müddessir: 74/11-25.

¹³²¹ *Kur'an Yolu*, 5/496.

Nisâ suresindeki şu âyet de cehennemin sekar manasını ifade eder niteliktedir: *“Şüphesiz âyetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştireceğiz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir.”* (Nisâ: 4/56).

Kur'an-ı Kerim'de cehennemi ifade eden başka kelime veya terkipler de vardır. Bunlar, başta doğrudan ateş anlamındaki “nâr”¹³²² olmak üzere şu ifadelerdir: “azâbü'l-harîk” (yakıcı azap)¹³²³, “hamîm” (kaynar su)¹³²⁴, “yehmûm” (simsiyah duman)¹³²⁵, “azâbü's- semûm” (hapishane, derin çukur)¹³²⁶, “siccîn” (cehennemin veya oradaki vadilerden birinin adı)¹³²⁷, “ğay” (cehennem kuyularından, nehirlerinden veya vadilerinden birinin adı),¹³²⁸ “veyl”¹³²⁹ (bir kötülük veya musibetin vukuu halinde, “Yazıklar olsun, vay haline!” anlamında kullanılan bir ünlem olmakla birlikte bir kısım müfessirler bunun cehennemdeki bir kuyunun, vadinin veya dağın adı olduğunu söylemişlerdir)¹³³⁰, “dâru'l-bevâr” (helâk yurdu)¹³³¹, “sûu'd- dâr” (kötü yurt)¹³³², “esfele sâfilîn” (aşağıların aşağısı)¹³³³ ve “sılıyy” (yaslanılacak yer)¹³³⁴.

3.4.2.2. Cehennemin Ebedîliği

Cehennem azabının ebediliği hususunda üç temel görüş söz konusudur: 1. Mahiyet ve mekân değişikliği olmaksızın ebedidir. 2. Sonradan mahiyeti değişmekle beraber ebedidir. 3. Cehennemin ebediliği Allah'ın (cc) iradesine bağlıdır¹³³⁵. Yunan ve batı

¹³²² “Nâr” kelimesinin cehennem/cehennem ateşi anlamında yer aldığı âyetlerden bazıları için bkz. Bakara: 2/24; Âl-i İmrân: 3/10; Nisâ: 4/14; Hüd: 11/98; Nahl: 16/62; Kehf: 18/29, 53; Enbiyâ: 21/39; Vâkıa': 56/71.

¹³²³ Bu ifade Kur'an'da beş kez yer alır: Âl-i İmrân: 3/181; Enfâl: 8/50; Hac: 22/9, 22; Burûc: 85/10.

¹³²⁴ En'âm: 6/70; Yûnus: 10/4; Sâffât: 37/67; Ğâşiye: 88/5.

¹³²⁵ Vâkıa': 56/43-44.

¹³²⁶ Tûr: 52/27.

¹³²⁷ Mutaffîfîn: 83/7-8.

¹³²⁸ Kur'an-ı Kerim 'de toplam dört defa yer alan bu kelime bu âyetlerden hiçbirinde doğrudan cehennem anlamına gelmez. Azgınlık anlamına gelir. Bkz. Bakara: 2/256; A'râf: 7/146, 202; Meryem: 19/59. Topaloğlu, *Cehennem* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 7/227-233.

¹³²⁹ Veyl kelimesi Kur'an-ı Kerim 'de yirmi altı kez geçer. Bazıları için bkz. Bakara: 2/79 (3 kez); İbrâhîm: 14/2; Fussilet: 41/6; Meryem: 19/37; Sâd: 38/27; Zümer: 39/22; Zuhruf: 43/65; Câsiye: 45/7.

¹³³⁰ Topaloğlu, *Cehennem* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 7/227-233.

¹³³¹ İbrâhîm: 14/28.

¹³³² Ra'd: 13/25.

¹³³³ Tin: 95/5.

¹³³⁴ Meryem: 19/70.

¹³³⁵ Cafer Karadaş, *İslam'da Âhiret İnancı*, (İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı), Sivas İlahiyat Eğitimi Geliştirme ve Destekleme Derneği Sivas Yayınları 1, Sivas 2007, 106-108; cehennemin veya azabının ebediliğini ve ebedi olmadığını savunanlar ve delilleri için bk. Ahmet Çelik, *Cennet ve Cehennem'in Sonsuzluğu*, 19-56.

felsefî düşüncesinin İslam dünyasına girmesi sonucu İslam mütefekkirleri bu düşüncelerden etkilenmişlerdir. Bu etkilenme sonucunda bazı İslam düşünürlerinin cehennem azabının ebedi olmayacağı fikrini benimsedikleri görülmektedir¹³³⁶.

Cehennemin ve azabının ebedî olduğu bazen خلد kelimesiyle bazen de خلد kelimesine ابد kelimesinin de ilavesiyle, beyan edilmektedir: “*Günâhkârlar ateşi görmüşler de artık ona düşeceklerini anlamışlardır. Fakat ondan kaçıp sığınacak bir yer bulamazlar*” (Kehf: 18/53). “*Sonra o zulüm yapanlara: “Tadın bakalım şu ebedî azabı!” denilecek. Vaktiyle kazandığınızdan başkası ile mi cezalandırılacaksınız?”* (Yûnus: 10/52). “*Cehennem ateşinden çıkmak isterler. Ama oradan çıkacak değildirler. Onlar için devamlı bir azap vardır*” (Mâide: 5/37)¹³³⁷.

Kuranı Kerimde 3 yerde خلد kelimesine ابد kelimesinin ilavesiyle cehennemin ebedîliği ifade edilir: *إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا* Ancak orada ebedî kalmak üzere cehennem onları yoluna (iletecektir). Bu da Allah'a çok kolaydır. (Nisa: 4/169)¹³³⁸.

“*Onu yudumlamaya çalışacak, fakat boğazından geçiremeyecek ve ona her yandan ölüm gelecek, oysa o ölecek değildir (ki azaptan kurtulsun). Bundan ötede şiddetli bir azap da vardır*” (İbrahim: 14/17). “*İnkâr edenlere de cehennem ateşi vardır. Öldürülmezler ki ölsünler, cehennem azabı da onlara biraz olsun hafifletilmez. İşte biz, küfürde ileri giden her nankörü böyle cezalandırırız*” (Fâtır: 35/36). “*İlk tattıkları ölüm dışında, orada artık ölüm tatmazlar. ve Allah onları cehennem azabından korumuştur*” (Duhân: 44/56) gibi âyetlerde cennet ve cehennemde ölüm olmadığı, hem cennetliklerin hem de cehennemliklerin bulundukları mekânlarda ölümsüz olarak kalacakları ifade edilmiştir. Bu husus itiraza yer bırakmayacak şekilde açık ve kesindir¹³³⁹.

Müfessirlerin çoğunluğu, cehennemin ebedîliği yönünde fikir beyan etmiştir¹³⁴⁰. Ancak, “*Allah’ın (cc) dilediği hariç*” (En’am: 6/128), “*gökler ve yer durdukça*” (Hud: 11/107), “*onlar orada çağlar boyu kalacaklar*” (Nebe: 78/23) ifadelerinden dolayı

¹³³⁶ Ahmet Çelik, *Cennet ve Cehennem’in Sonsuzluğu*, 46.

¹³³⁷ Cehennemin ebediliğini ifade eden diğer âyetlerden bazıları için bkz. Âl-i İmrân: 3/88; A’râf: 7/40; İbrâhîm: 14/17; Beyyine: 98/6.

¹³³⁸ Diğer iki âyet için bkz. Ahzâb: 33/65; Cin: 72/23.

¹³³⁹ Güllüce, *Kur’an-ı Kerim’de Âhiret İnancının Temelleri*, 118.

¹³⁴⁰ Bu müfessirler ve görüşleri için bkz. Taberî, XII/118-119; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, II/293 -294; İbn Kesîr, II/460; Yazır, IV/2823.

cehennemin ebedî olmaması yönünde fikir beyan edenler de olmuştur. İbn Kayyım, Muhyiddin b. Arabi, Musa Carullah bunlardan bazılarıdır¹³⁴¹. “Allah’ın (cc) dilediği hariç”, “gökler ve yer durdukça”, “onlar orada çağlar boyu kalacaklar” gibi ifadelerin, kıyâmetin gerçekleşmesinden sonra zikredilmesi, bu ifadelerin gerçek değil temsili olduğunu veya bu ifadelerde yer alan “gökler ve yer durdukça”dan kasıt, âhiretteki göklerin ve yerlerin devamı olduğunu gösterir¹³⁴². Bazı müfessirler: “Yer başka bir yer, gökler de (başka gökler) haline getirildiği, (insanlar) bir ve gücüne karşı durulamaz olan Allah’ın huzuruna çıktıkları gün (Allah bütün zalimlerin cezasını verecektir)” (İbrahim: 14/48) âyetini de delil göstererek bu şekilde görüş beyan etmişlerdir¹³⁴³.

Bu tür kullanımların teyit için olması da muhtemeldir. “Gökler ve yer durdukça” ifadesinin benzeri ifadeler Araplarda teyit maksatlı kullanılmaktadır. “ما أقام ثبير “dağ yerinde durdukça”, “هو باق ماختلف الليل والنهار “gece ve gündüz birbirini izledikçe o vardır”¹³⁴⁴ ifadeleri bunlardan bazılarıdır.

Cennet ve cehennem hayatı kıyâmet koptuktan sonra başlayıp devam edeceğine göre, kanaatimizce “gökler ve yer durdukça” ifadesini şu anki gökler ve yer olarak anlamak yanlış olacaktır. Zira kıyâmetin kopmasıyla, bu kâinatın şu anki halinin sona ereceği Kur’an-ı Kerim’de ilgili âyetlerle açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Öyleyse “gökler ve yer durdukça” ifadesi ile âhiretteki gökler ve yer kastedilmiş olması gerekir¹³⁴⁵.

Süleyman Ateş, cehennem’in ebediliği hususunda şöyle der: “Ehl-i sünnetin çoğunluğuna göre suçlu mümin, cehennemden çıkacak, kâfir orada ebedî kalacaktır. Fakat biz, zorlama tevillerden sarfı nazarla Hud: 11/107. âyetin sonundaki istisnadan bu azabın, Allah’ın dilediği kadar olacağını, o dilediği zaman son bulacağını anlıyoruz. Zira bu istisnanın açık anlamı budur. Başka yönler çekmek âyetin özünden uzaklaşmak olur”¹³⁴⁶. Ateş, bu görüşünü şöyle temellendirmeye çalışır: “Kaldı ki; merhametlilerin

¹³⁴¹ Güllüce, *Kur’an-ı Kerim’de Âhiret İnancının Temelleri*, 121.

¹³⁴² Yazır, 4/2823; Güllüce, *Kur’an-ı Kerim’de Âhiret İnancının Temelleri*, 121; Ahmet Çelik, *Cennet ve Cehennem’in Sonsuzluğu*, 23; Ömer Çelik, *Hakkın Daveti Kur’an-ı Kerim*, 2/585; Züheyli, Münir, 6/397.

¹³⁴³ Dahhâk, 1/455; Bağavî, 4/200; Zemahşerî, 3/237; İbni Atiyye, 3/208.

¹³⁴⁴ Yazır, 4/2823; Ahmet Çelik, *Cennet ve Cehennem’in Sonsuzluğu*, 23; Arapların ebediliği ifade etmek için kullandıkları benzer ifadeler için bkz. Taberî, 12/578; Bağavî, 4/200; Zemahşerî, 3/237; İbni Atiyye, 3/208.

¹³⁴⁵ M. Vehbi, 6/2430; Mevdüdî, 2/426; C. Yıldırım, 6/2890-2891.

¹³⁴⁶ Ateş, 4/332.

en merhametlisi Allah, 60-70 yıllık bir ömrün cezasını, milyarlardan fazla hiç zamansız yapmaz. Ceza, işlenen suç kadardır. Fazlası zulüm olur. Allah zulümden münezzehtir”¹³⁴⁷.

Kanaatimizce Ateş, suç ceza dengesi hususunda bir şeyi dikkatinden kaçırıyor. O da küfür suçunun kendisine karşı işlendiği makam. Ateş’in de dediği gibi suç-ceza dengesi gözetilmelidir. Aksi takdirde zulüm olur. Bu doğru. Ancak dünyevî bir suç olarak bir dakika içinde gerçekleştirilen bir katlin cezası, bir dakika hapis yatmak mıdır? Yani katl suçunu işleyen birisi, kendisine 20 yıl hapis cezası verilen mahkemede: “Hâkim bey adâlet isterim. Ben bir dakikada katlettim. Siz bana yirmi yıl ceza verdiniz. Bir dakikaya karşılık bir dakika hapis yatırmanız gerekirdi” diyebilir mi? Ateş, yukarıda nakledilen ifadelerinden anlaşıldığı üzere, cehennemin ebediyetini vurgulayan âyetlere aykırı olarak, oranın ebedî olmadığını açıkça savunmaktadır¹³⁴⁸.

Ancak Ateş, “Şüphesiz âyetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir” (Nisa: 4/56) âyetini tefsir ederken, âyette geçen “pişen derilerin yenileriyle değiştirilmesi”nin cehennemin ebediliğini anlattığını söyler¹³⁴⁹. Bayraktar Bayraklı ise Allah’ın (cc) sonsuzluk sıfatının başka hiçbir şeye verilemeyeceğinden hareketle –cennet/cehennem ayrımı yapmaksızın- âhiretin ebedî olamayacağını ima eder¹³⁵⁰. Bazı müfessirler ise cehennemin ebediliği hususundaki görüşleri özetledikten sonra kendi fikrini beyan etmek yerine meselenin Allah’a (cc) bırakılması gerektiğini ifade eder¹³⁵¹.

Allah’ın (cc) Cehennemdekilerle Konuşmaması: Allah (cc) cehennem ehliyle ya bizzat veya melekleri aracılığıyla konuşacaktır. Aşağıdaki âyetler buna ışık tutmaktadır. “Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimi anlatan ve bu günle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi? Derler ki: «Kendi aleyhimize şahitlik ederiz.» Dünya hayatı onları aldattı ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler” (En’âm: 6/130). “Size âyetlerim okunurdu da, siz onları yalanladınız değil mi? Derler ki: Rabbimiz! Azgınlığımız bizi alt etti; biz, bir sapıklar

¹³⁴⁷ Ateş, 4/332, 338.

¹³⁴⁸ Ancak Süleyman Ateş, açıklamaların ardından “doğrusunu Allah (cc) bilir” ifadesini kullanmaktadır.

¹³⁴⁹ Ateş, 2/303.

¹³⁵⁰ Bayraklı, 9/316.

¹³⁵¹ İzzet Derveze, et- Tefsîru’l- Hadîs, I-VII, Düşün Yayıncılık, İst. 2014, 2/509. Şimşek, 2/638.

topluluğu idik. Rabbimiz! Bizi buradan çıkar. Eğer bir daha (ettiklerimize) dönersek, artık belli ki biz zalim insanlarız. (Allah) buyurur ki: Alçaldıkça alçalın orada! Bana konuşmayın artık” (Mü’minûn: 23/105-108). “Allah’a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir paraya satanlar var ya, işte onların Âhirette bir payı yoktur; Allah kıyâmet günü onlarla hiç konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temizlemeyecektir. Onlar için acı bir azap vardır” (Âl-i İmrân: 3/77). Yukarıdaki âyetlerden ilk ikisinde Allah’ın âhirette kâfirlere hitap edeceği, üçüncü âyette ise onlarla konuşmayacağı, yer almaktadır.

Birinci âyette; hitap kâfirleredir. Bu âyetin; **“sizi uyaran gelmedi mi?”** kısmı Zümer suresi 71. ve Mülk suresi 8. âyette de tekrarlanır. Bu soruyu iki âyette de cehennemin bekçilerinin soracağı açıkça ifade edilmiştir. Yani, **“sizi uyaran gelmedi mi?”** sorusunu soran Allah (cc) değil, cehennemin bekçileri olan meleklerdir. İkinci âyette, kâfirlere yaptığı hitabın (sorgunun) ardından onların artık konuşmamalarını ister ki, bu âyetle üçüncü âyet oldukça birbiriyle irtibatlı görünmektedir. Peki, Allah’ın (cc) cehennem ehliyle konuşmamasından murat nedir? Allah’ın bu kimselerle konuşmamasından maksat, onların Allah (cc) katında hiçbir itibarlarının ve değerlerinin olmaması, O’nun gazabını hak etmeleri, Allah’ın onları temize çıkarmaması, onları bağışlamaması ve günâhlardan arındırmaması ya da sâlih kullarına lâayık gördüğü övgüden onları yoksun bırakmasıdır¹³⁵².

Râzî, Âl-i İmran 77. âyetteki, *“Allah onlarla konuşmaz”* ifadesiyle *“Hepsine yapmış oldukları şeyleri muhakkak ki soracağız”* (Hicr: 15/93) ve *“Kendilerine (peygamber) gönderilenlere de muhakkak soracağız, onlara gönderilmiş olan (peygamberlere de muhakkak soracağız”* (A’raf: 7/6) âyetlerinin izahına yönelik şu görüşleri nakleder: *Bunun cevabı olarak Kaffâl şöyle demiştir: “Bu ifadelerin hepsinden kastedilen, Allâhu Teâlâ’nın gazabının şiddetini beyan etmektir... Bir kimse, bir başkasına öfkelenip kızdığında ona, “Seninle konuşmayacağım!” der ve bazen de gözüne görünmemesini emrederek, “falancanın yüzünü görmeyeyim!” der*¹³⁵³. Arapların kullandığı bu son ifadenin benzeri Türkçemizde de, “bir daha gözüme görünme” şeklinde kullanılmaktadır. Bu ifadeye muhatap olan kişiyle hiç konuşulmayacağı anlamına gelmez.

¹³⁵² Kur’an Yolu, 1/610 (İbn Atiyye, 1/460; Zemahşerî, el- Keşşaf, 1/197’den naklen).

¹³⁵³ Râzî, 6/414.

Bazı âlimlere göre Cenâb-ı Hakk'ın, kâfir ve ağır günâhkârlarla konuşması, onları hesaba çekmesi ise, meleklerin konuşması aracılığıyla olur¹³⁵⁴. Bazı âlimler de, bu âyetin manasının, “Allâhu Teâlâ, onları sevindirecek ve onlara herhangi bir fayda temin edecek bir kelâm ile söyleyip konuşmaz” şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Râzî, bu üç görüşü naklettikten sonra, bunlardan Kaffal'ın görüşünün en güvenilir olduğunu söyler¹³⁵⁵.

Cehennem Ehlinin Yok Olmak İstemeleri: Cehenneme gidenler oracıkta yok olmak isteyecekler, ama bu istekleri karşılık bulmayacaktır. Zira onlar daha dünyada iken kitaplarını sol veya arka tarafından alacak kimselerin amellerini işlemişlerdir. O amellerin başında, dünyada iken mal-mülk sebebiyle şırmaları ve hiçbir zaman Allah'ın huzuruna çıkmayacaklarını sanmaları gelmektedir: “*Kimin de kitabı arkasından verilirse, derhal yok olmayı (تُبْرًا) isteyecek; alevli ateşe girecektir. Zira o, (dünyada) ailesi içinde (mal-mülk sebebiyle) şırmamıştı. O hiçbir zaman Rabbine dönmeyeceğini sandı*” (İnşikak: 84/10-14).

Bu âyette yok olma isteğini ifade eden kavram, تُبْرًا dır. Furkan suresinde de aynı ifade kullanılmıştır: “*Elleri boyunlarına bağlı olarak onun dar bir yerine atıldıkları zaman da, oracıkta yok olmayı (تُبْرًا) isterler. (Onlara şöyle denilir) Bu gün sadece bir kez değil, sayısızca yok olmayı isteyin!*” (Furkan: 25/13-14). Yukarıdaki âyetlerde geçen تُبْرًا kavramıyla ilgili genel olarak şu üç yorum yapılmıştır: 1. “Helâk ve hüsrân” manasıdır¹³⁵⁶. 2. “Helâk olduk, yandık” gibi bağırıp çağırmaktır¹³⁵⁷. 3. “Bir şeye devam etmek” manasıdır¹³⁵⁸. Bu tıpkı, اِنَّ عَذَابَهَا كَانَ عَرَامًا “Şüphesiz o (cehennemin) azabı, daimi bir helâktir” (Furkan: 25/65) âyeti gibidir. Çünkü âyette yer alan “garâm” kelimesinin asıl manası, ayrılmamak üzere helâk etmektir¹³⁵⁹. ر ب ث kök harflerinden ism-i meful olan hüsrana uğramış, akli ve kelimesi de “yok olmuş, helâk olmuş”¹³⁶⁰ مَنبُور noksanlaşmış” manalarında kullanılmaktadır¹³⁶¹. Bu ve cehennemi anlatan diğer âyetler birlikte düşünüldüğünde تُبْرًا kavramıyla ilgili olarak yukarıda zikrettiğimiz görüşlerin üçünün de cehennemlikler için gerçekleşeceği söylenebilir.

¹³⁵⁴ Râzî, 6/415.

¹³⁵⁵ Râzî, 6/415.

¹³⁵⁶ Ferâhidî, 1/196; Cevherî, 2/604; Hasîrizâde, 1/297 (Arapça kısmı) – 305 (Türkçe kısmı).

¹³⁵⁷ Râzî, 14/438; Yazır, 5/3576; C. Yıldırım, 13/6678.

¹³⁵⁸ Ferâhidî, 1/196; Cevherî, 2/604.

¹³⁵⁹ Râzî, 14/438.

¹³⁶⁰ İsrâ: 17/102.

¹³⁶¹ Ferâhidî, 1/196; Cevherî, 2/604; Râğib, 101. مَنبُور kelimesinin geçtiği âyet için bkz. 17/102.

Cehennemde yok olmak isteyenlerin dünyada uyarıldıkları, ancak onlar bu uyarıları dikkate almayıp başka şeylerle meşgul oldukları ve âhirete azabı gerektiren küfür, isyan vb. şeyler gönderdikleri ve âhirette bu amellerini karşılarında görünce oracıkta toprak olmak isteyecekleri Kur'an'da şöyle haber verilir: *“Biz sizi yakın bir azap ile uyardık. O gün kişi ellerinin ne takdim ettiğine bakacak ve kâfir diyecek ki: “Ah ne olaydı, ben bir toprak olaydım.”* (Nebe: 78/40). Bir başka âyette ise, cehennemdekiler artık azabın ıstırabından yok olma konusundaki taleplerinin ancak Allah (cc) tarafından yerine getirileceğini anlayarak, cehennemin bekçisi Mâlik'ten yardım talebinde bulunurlar. Ama olumsuz cevap alırlar: *Onlar cehennem bekçisine: “Ey Mâlik! Rabbin artık bizi öldürsün.” diye seslenirler. Mâlik de: “Siz böylece kalacaksınız.” der.* (Zuhuf: 43/77). Bu âyette cehennemdekiler, cehenneme girmelerinin son hüküm olmadığını umarak, haklarındaki son hükmün –yok olmak şeklinde de olsa- verilmesini isterler. Ancak kendilerine son hükmün cehennemde ebedî kalmak olduğu bildirilir.

Cehennemde yok olmayı isteyenler, sonunda işin mahiyetini yani sonu olmayan, ebedî bir azaba maruz kaldıklarını iyice anlamış olurlar. Neticede “mahvoldum” feryadını basarlar. Bir insanın önceden yaptığı kötü amellerin neticesinde bu hale gelmesi ve helâk olmaktan medet umması ne acı bir şey! Helâke kurtuluş ümidiyle bakmak, bu çırpınma esnasında başvurabilecekleri çareleri olmuş gibi görünüyor¹³⁶².

Cehennem Ehlinin Dünyaya Dönmek İstemeleri: Cehennem ehli, ölümle yüz yüze geldiklerinde, mahşerin dehşetiyle baş başa kaldıklarında, cehennemi gördüklerinde ve son olarak cehennemin içindeyken, iman etmek ve iyi amellerde bulunmak üzere dünyaya geri gönderilmek isteyeceklerdir.

Mü'minûn suresinin bir bölümünde kâfirlerin genel manadaki tutum ve davranışlarının yanında Mekke müşriklerinin Peygamberimize ve Kur'an'a karşı davranışları ele alınır. Ardından bu tip insanların ölüm geldiğinde gerçeği fark edip dünya hayatına geri dönmek isteyecekleri, sonrasında ise artık dünyaya döndürülmeyecekleri haber verilir¹³⁶³. İlgili âyetler şu meal dedir: *“Nihâyet onlardan (müşriklerden) birine ölüm gelip çattığında: «Rabbim! Der, beni geri gönder; Ta ki boşa geçirdiğim dünyada iyi iş (ve hareketler) yapayım.» Hayır! Bu onun ağzından çıkan (boş) bir laftan ibarettir.*

¹³⁶² Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'an*, 16/111.

¹³⁶³ *Kur'an Yolu*, 4/45.

Onların gerisinde ise, yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir berzah vardır” (Mü’minûn: 23/99-100)¹³⁶⁴. Bu âyetler ilk bakışta Mekke müşriklerini nazara alıyor gibi görünse de lafzın hususiliği mananın umumiliğine engel değildir. Yani umum kâfir ve müşrikleri aynı akıbetin beklediği anlaşılmaktadır.

Cehennem ehli kıyâmet esnasında ve sonrasında da (haşır anında, mahşer yerinde ve hesaba çekilme esnasında) dünyaya dönmek isteyeceklerdir. Bu hususu ifade eden âyetlerden biri mealen şöyledir: *“(Fakat onlar), Onun tevilinden başka bir şey beklemiyorlar. Tevili geldiği (haber verdiği şeyler ortaya çıktığı) gün, önceden onu unutmuş olanlar derler ki: Doğrusu Rabbimizin elçileri gerçeği getirmişler. Şimdi bizim şefaathlarımız var mı ki bize şefaath etsinler veya (dünyaya) geri döndürülmemiz mümkün mü ki, yapmış olduğumuz amellerden başkasını yapalım? Onlar cidden kendilerine yazık ettiler ve uydurdukları şeyler (putlar) da kendilerinden kaybolup gitti”* (A’raf: 7/53). Âyetin, kıyâmet sonrasında, sadece belli bir zamanı değil de kıyâmetin kopmasından başlamak üzere cehennem sürecine kadarki zaman dilimini kapsadığı görülmektedir.

İnsan duyduğu bir tehlikeden sakınır. Bu tehlikeyle yüz yüze geldiğinde ise, değil sakınmak ondan kurtulmak için her yola başvurur. Şu âyet bunun açık örneğidir: *“...Yahut azabı gördüğünde: Keşke benim için bir kez (dönmeye) imkân bulunsa da iyilerden olsam! Diyeceği günden sakının”* (Zümer: 39/58). Yukarıdaki âyette cehennem ehlinin azabı görmelerinin; dünyaya geri dönmek istemelerine sebep olacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir. Başka bir âyette ise gizledikleri günâhların görünmesi ve bunun sonucunda ateşe gireceklerinin belli olması sebebiyle dünyaya geri dönmek isteyecekleri bildirilir: *“Onların ateşin karşısında durdurulup «Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak ve inananlardan olsak!» dediklerini bir görsen!.. Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler (günâhlar) kendilerine göründü. Eğer (dünyaya) geri gönderilseler yine kendilerine yasak edilen şeylere döneceklerdir. Zira onlar gerçekten yalancılardır”* (En’âm: 6/27-28).

Cehennem ehli dünyada işledikleri günâhları insanlardan gizleyebilmektedirler. Ancak gökte ve yerde hiçbir şey Allah’a (cc) gizli kalmamaktadır¹³⁶⁵. Dolayısıyla mahşer

¹³⁶⁴ Bu manayı ifade eden benzer âyetler için bkz. İbrâhîm: 14/44; Nahl: 16/61; Vâkı’a: 56/83-87; Münâfikûn: 63/10-11; Nûh: 71/4.

¹³⁶⁵ Âl-i İmran: 3/4; Hâkka: 69/18.

günü bütün sırlar meydana çıkartılacaktır¹³⁶⁶. Bunun doğal sonucu olarak cehennem ehli dünyaya dönmek isteyecekler, ancak onlara bu konuda müsaade edilmeyecektir. Cehennem ehli son olarak cehennemde içindeyken oradan çıkmak isteyecekler. Lâkin yine olumsuz cevap alacaklar: *“Rabbimiz! Bizi buradan çıkar. Eğer bir daha (ettiklerimize) dönersek, artık belli ki biz zalim insanlarız. Buyurur ki: Alçaldıkça alçalın orada! Bana karşı konuşmayın artık!”* (Mü’minûn: 23/107-108)¹³⁶⁷.

Şu soru akla gelebilir: Cehennem ehlinin dünyaya geri dönme istekleri, daha birinci aşama olan ölüm anında reddedildiği halde, neden bundan sonra üç yerde daha (belki sayısız defa) aynı istekte bulunmaktadırlar? Bu soruya şöyle cevap verilebilir: Allah (cc) insanlara olumsuz durumlar karşısında ümit etme duygusu vermiştir. İnsanlar dünyevî işlerinde bile olumsuz cevap aldığı nice durumlar karşısında defalarca aynı isteğini tekrarlayabiliyor. Cehennemden kurtuluş için böyle bir ümidin olması çok normal bir şey olsa gerektir. Her ne kadar âyetlerde cehennem ehlinin dört yerde dünyaya dönmek isteyeceklerine işaret olsa da, onların dünyaya dönme istekleri, cehennem ehli olacaklarını sezdikleri ilk safha olan ölüm anından itibaren başlayıp sonsuza kadar devam edeceği anlaşılmaktadır.

Özetle; cehennem azap yeridir¹³⁶⁸ ve cehennemde olmak büyük bir rezilliktir (Tevbe: 9/63). Cehennemde her bir taife için yedi kapısı vardır (Hicr: 15/44). Onun ateşi ebediyen yakar ve dinmeye yüz tuttuğunda yeniden canlandırılır (İsrâ: 17/97). Oraya her bir topluluk atıldığında cehennem homurdanır, kaynar ve öfkeden çatlama derecesine gelir (Mülk: 67/7-8). Cehennemde yakıtı cehennem ehlinin kendisidir¹³⁶⁹. Uzun direklere bağlanan cehennem ehli (Hümeze: 104/9) her taraflarından azapla kuşatılır; üstlerinden ve ayaklarının altından azap onları örter¹³⁷⁰, ateş yüzlerini yalar (Mü’minûn: 23/104) ve kalplerine işler (Hümeze: 104/7). Ateş derilerini yakınca, onlara yeni deriler verilir (Nisâ: 4/56). Cehennem ehlinin dünyaya dönme veya oracıkta yok olma istekleri olacak, fakat bu istekleri kabul edilmez¹³⁷¹, öyle ki, orada ne ölürlere ne de yaşarlara (Tâhâ: 20/47),

¹³⁶⁶ Târik: 86/9.

¹³⁶⁷ Aynı manayı ifade eden âyetler için bkz. Bakara: 2/167; Şuarâ: 26/102; Fâtır: 35/37; Zuhuruf: 43/77.

¹³⁶⁸ Bkz. Âl-i İmrân: 3/197; İbrâhîm: 14/29; Furkân: 25/34, 66.

¹³⁶⁹ Bkz. Bakara: 2/24; Enbiyâ: 21/98; Tahrîm: 66/6; Cin: 72/15.

¹³⁷⁰ Mü’minûn: 23/104; Ankebût: 29/55.

¹³⁷¹ Fâtır: 35/36; Zuhuruf: 43/77.

azapları da hafifletilmez¹³⁷². Yiyecekleri ancak irin (Hâkka: 69/36), kuru diken (Ğâşiye: 88/6) ve zakkum ağacının meyveleridir. İrin suyundan başka içecek su bulamazlar¹³⁷³.

3.4.3. Cennet

Ebedi sakinlerini bekleyen iki ebedî mekândan diğeri ise cennettir. Terim olarak cennet: “ilâhî dinlerin bütününe göre, inananların kıyâmet sonrasında ebedi mutluluk içinde yaşayacakları yer”¹³⁷⁴ olarak tarif edilir. Cennet, biraz daha detaylı bir şekilde şöyle tanımlanmıştır: “*Dünya hayatı boyunca tevhid akidesine bağlı olan mümin, Müslüman, muttaki, salih, veli, şehid, sıddık, nebi ve resul kulları için Allah Teâlâ bir ebedî ikamet yeri hazırlamıştır. O cennettir*”¹³⁷⁵.

Dünyadaki nimet ve güzellikleri haz ve zevkleri tecrübe eden insanın, bunların devamını ve tamamını, daha büyüğünü ve daha mükemmeli arzu etme duyarlılığı içerisinde olması, buna tam olarak uygunluk arz eden bir öte dünya inancı ile örtüşmektedir¹³⁷⁶. Yani kişinin bu duygu ve düşünce içerisinde olması cennetten haber vermektedir.

Ebû Hureyre’den (r.a) nakledilen bir hadiste o şöyle anlatıyor: “*Bir bedevî Nebi’ye (s.a.v) geldi ve dedi ki: “Bana bir amel öğret ki onu işlediğimde cennete gireyim”.* Resulüllah (s.a.v): “*Hiçbir şeyi O’na ortak koşmaksızın Allah’a (cc) kulluk edersin, farz olan namazı kıalarsın, farz olan zekâtı verirsin, ramazan orucunu tutarsın.*” buyurdu. Sonra o kimse: “*Nefsim elinde olan Allah’a (cc) yemin ederim ki, bunun üzerine hiçbir ekleme yapmam.*” Dedi. Adam oradan ayrılınca Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: “*Cennet halkından bir adama bakmak kimin hoşuna gidiyorsa bu adama baksın.*”¹³⁷⁷.

Bu başlık altında; cennetin niteliği, kimler için hazırlandığı, cennet’e nasıl girileceği, cennet’in giysileri, cennet’in yiyecek ve içecekleri, cennet’te geçen konuşmalar, cennet’in isimleri ve dereceleri, cennette aile durumu, son olarak cennet’in ebedîliği konularına yer verilecektir.

¹³⁷² Nisâ: 4/49-50; Zuhuruf: 43/75.

¹³⁷³ Bkz. İbrâhîm: 14/16; Sâd: 38/57; Rahmân: 55/43; Nebe: 78/21.

¹³⁷⁴ M. Süreyya Şahin, *Cennet* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 7/374-376.

¹³⁷⁵ Gölcük - Toprak, 430.

¹³⁷⁶ Cafer Karadağ, *İslam’da Âhiret İnancı*, (İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı), Sivas İlahiyat Eğitimi Geliştirme ve Destekleme Derneği Yayınları 1, Sivas 2007, 157.

¹³⁷⁷ Buhari, *Zekât*, 1; Müslim, *İman*, 15.

Kabir ahvali, haşır, mahşer, hesap, mizan, sırat, a'raf, cehennem mevzuları gibi cennet de gaybî olup, sadece Allah'ın (cc) ilminde olan hususlardandır. Dolayısıyla insanlar cennetle alakalı bilgileri tecrübe ve deneyle değil de nakli bilgilerle elde edebilirler. Bir âyet-i kerimede cennet hakkında insanların ilminin yetersiz kalacağı belirtilir: *فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ* *Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez* (Secde: 32/17). Cenneti insanlara en iyi şekilde ancak oranın sahibi olan Allah (cc), gönderdiği kitaplar ve peygamberlerle tanıttacaktır. Son ilahi kitap olan Kur'an-ı Kerim, her hususta olduğu gibi, bu mevzuda da insanları aydınlatmaktadır.

Cennetin niteliği: Cennetin niteliği hususunda âyetlerde yer verilen bilgilerden bazıları şöyledir: Genişliği göklerle yer arası kadar olan cennet yemyeşil olup konaklanılacak en güzel yerdir. Zira ebedîdir¹³⁷⁸. Köşkleri vardır¹³⁷⁹ ve altlarından ırmaklar akmaktadır¹³⁸⁰ ki, bu ırmaklardan bir kısmı; su, süt, hamr (sarhoşluk vermeyen cennet içeceği) ve baldan oluşmaktadır¹³⁸¹. Cennet üstün nimetlerle donatılmış olup¹³⁸² nimetleri daimidir¹³⁸³. Bahçelerinde hurma, nar vb. her türlü meyve mevcuttur¹³⁸⁴ ki, cennetin meyveleri de daimidir ve devşirilmesi kolaydır. Dolayısıyla orada yeme içme de lezzeti doruk noktada olmak üzere vardır¹³⁸⁵.

Ne sıcak ne de soğuk, tam kararında, kalıcı gölgelikleri ve yerleşilecek meskenlerinin olduğu¹³⁸⁶; korkunun, hüznün, yorgunluk ve bıkkınlığın ve hatta ölümün olmadığı güvenli bir yerdir¹³⁸⁷. Cennetin durmaksızın fışkırıp akan¹³⁸⁸ pınarları (عينون / عین) ayn/uyûn) vardır¹³⁸⁹. Ölümsüz gençler ve pırıl pırıl hizmetçiler tarafından cennet ehline

¹³⁷⁸ Rahmân: 55/64; Ra'd: 13/29; Furkan: 25/76; Âl-i İmrân: 3/107, 133; Nisâ: 4/57; Mâide: 5/85; A'râf: 7/42; Tevbe: 9/22; Hûd: 11/23.

¹³⁷⁹ Furkân: 25/10; Ankebût: 29/58; Zümer: 39/20.

¹³⁸⁰ Bakara: 2/25; Âl-i İmrân: 3/15, 136, 195, 198; Nisâ: 4/13, 57, 122; Mâide: 5/12, 85, 119; Tevbe: 9/72, 89, 100; Yûnus: 10/9; Ra'd: 13/35; İbrâhîm: 14/23; Nahl: 16/31; Kehf: 18/31; Tâhâ: 20/76.

¹³⁸¹ Muhammed: 47/15.

¹³⁸² Mâide: 5/65; Enfâl: 8/4; Yûnus: 10/9; Lokmân: 31/8; Yâsîn: 36/57; Sâffât: 37/42-43; Sâd: 38/51; Tûr: 52/22; Vâkıa': 56/12, 21, 89.

¹³⁸³ Tevbe: 9/21; Sâd: 38/54; Mü'min: 40/40.

¹³⁸⁴ Yâsîn: 36/57; Şûrâ: 42/22; Zuhurf: 43/73; Duhân: 44/55; Muhammed: 47/15; Rahmân: 55/52, 68; Vâkıa': 56/20, 28-29.

¹³⁸⁵ Ra'd: 13/35; Rahmân: 55/54; Tûr: 52/19.

¹³⁸⁶ Nisâ: 4/57; A'râf: 8/72; Ra'd: 13/35; Yâsîn: 36/56; Vâkıa': 56/30.

¹³⁸⁷ A'râf: 7/49; Fâtır: 35/34, 35; Duhân: 44/55-56.

¹³⁸⁸ Rahmân: 55/66; Ğâşiye: 88/12.

¹³⁸⁹ Bu âyetlerden bazıları için bkz. Hicr: 15/45; Duhân: 44/52; Zâriyât: 51/15; Rahmân: 55/50.

altın tepsiler, testiler, ibrikler ve kadehlerle ikramda bulunulur¹³⁹⁰. Cennet ehli için özenle işlenmiş mücevherlerden tahtlar¹³⁹¹, yataklar, yastıklar, yaygılar ve ziynet eşyaları vardır¹³⁹². Cennet ehlinin dilediği ve zevk aldığı her şey hatta fazlası cennette vardır¹³⁹³. Kısacası, cennet mutluluk ve saadet diyarıdır¹³⁹⁴.

Cennetlikler: Allah (cc) inananlara cenneti vadetmiştir. Bu vadini yerine getirmesi hususunda, kendisi inananlara bu yolda bir dua öğretmektedir: *Rabbimiz! Bize, peygamberlerin vasıtasıyla vâdettiklerini de ikram et ve kıyamet gününde bizi rezil-rüsvey etme; şüphesiz sen vâdinden caymazsın!* (Âl-i İmrân: 3/194). Ayrıca arşın etrafındaki melekler, bu vadi yerine getirmesi için, müminler adına Allah’a (cc) yakarıшта bulunmaktadır: *Rabbimiz! Onları da, onların atalarından, zevcelerinden, nesillerinden iyi olanları da kendilerine vâdettiğin Adn cennetlerine koy. Şüphesiz azîz ve hakîm olan sensin!* (Mü’min: 40/8).

“Allah, cennete çağırır ve dilediğini doğru yola eriştirir” (Yûnus: 10/25). Bu âyetle Allah (cc) cennet çağrısından, diğer bir deyişle cennete davetten hiç kimseyi istisna etmemiştir. Yani çağrıya/davete herkes olumlu cevap verebilir ve cennetin beklediği kimseler arasında yer alabilir. Ancak Allah (cc) cenneti kimlere hazırladığını bahsettiği âyetlerde, bazı sıfatları özel olarak zikredip, cennetin beklediği kimseler hususunda sınırlama getirmiştir. Bununla beraber o sıfatlara sahip olmak ise, herkes için mümkündür. Bu sınırlamaya göre, Allah (cc) cenneti; peygamberler başta olmak üzere, Peygamberimizin sahabeleri olan Ensar ve Muhacire, onlara tabi olanlara¹³⁹⁵, imanı ve salih ameli olanlara¹³⁹⁶, tevbe edenlere, muttakilere¹³⁹⁷, muhsinlere¹³⁹⁸, malını Allah (cc) yolunda harcayanlara, “Rabbimiz Allah’tır (cc)” deyip dosdoğru yolda yürüyenlere, Allah’a yönelen, emirlerine riâyet eden, görmediği halde

¹³⁹⁰ Zuhurf: 43/71; Tûr: 52/24; Vâkıa’: 56/17-18.

¹³⁹¹ Bkz. Hicr: 15/47; Kehf: 18/31; Yâsîn: 36/56; Sâffât: 37/44; Tûr: 52/20; Vâkıa’: 56/15; Mutaffîfîn: 83/23; Ğâşiye: 88/13.

¹³⁹² Kehf: 18/31; Hac: 22/23; Fâtır: 35/33; Rahmân: 55/54, 76; Ğâşiye: 88/15-16.

¹³⁹³ Nahl: 16/31; Furkân: 25/16; Şûrâ: 42/22; Zuhurf: 43/71; Kaf: 50/35.

¹³⁹⁴ Yâsîn: 36/55; Hadîd: 57/12; Saf: 61/12; Tegâbun: 64/9; Burûc: 85/11; Geniş bilgi için bkz. Kandemir, 75-80.

¹³⁹⁵ Nisâ: 4/95; Tevbe: 9/88-89, 100; Fetih: 48/29.

¹³⁹⁶ Mâide: 5/9; Tevbe: 9/72; Meryem: 19/60-1; Ahzâb: 33/43-44; Fetih: 48/29; Hadîd: 57/21.

¹³⁹⁷ “Rabbimizin bağışına ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve yer kadar olan Cennete koşun!”. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân: 3/133; Ra’d: 13/35; Meryem: 19/60-1; Furkân: 25/15-16; Zümer: 39/73-74; Muhammed: 47/15; Kaf: 50/31.

¹³⁹⁸ Meryem: 19/60-1; Ahzâb: 33/29.

Rahman'dan korkan ve Allah'a yönelmiş bir kalp ile Allah'ın (cc) huzuruna varanlara... vadetmiştir¹³⁹⁹.

Hülâsa: “Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar, mümin erkekler ve mümin kadınlar, tâate devam eden erkekler ve tâate devam eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabreden erkekler ve sabreden kadınlar, mütevazi erkekler ve mütevazi kadınlar, sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, ırzlarını koruyan erkekler ve (ırzlarını) koruyan kadınlar, Allah'ı çok zikreden erkekler ve zikreden kadınlar var ya; işte Allah, bunlar için bir mağfiret ve büyük bir mükâfat (cennet) hazırlamıştır/söz vermiştir” (Ahzâb: 33/35). “Şüphesiz ki, Allah (cc) verdiği sözden caymaz”¹⁴⁰⁰ “ve O'nun va'di yerini bulacaktır” (Meryem: 19/61).

Ebû Hureyre'nin naklettiğine göre bir keresinde Resulüllah (s.a.v) üç kez: “Burnu yerde sürtülsün, burnu yerde sürtülsün, burnu yerde sürtülsün” dedi. Bunu duyanlar; “Kim o ya Resûlellah” diye sordular. Resulüllah (s.a.v) da; “baba ve anasına yahut ikisinden birine ihtiyarlık çağında ulaşan, sonra da (onlara hizmet edip dualarını alarak) cennete giremeyen kişi”, dedi¹⁴⁰¹. Bu hadisten; cennetin, yaşlı anne-babasını razı edenleri de beklediği anlaşılmaktadır.

Allah (cc), cennet va'dini Tevbe Suresi 111. âyette farklı bir üslupla dile getirir: “Allah müminlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşırlar, öldürürler, ölürlər. (Bu), Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da Allah üzerine hak bir vaaddir. Allah'tan daha çok sözünü yerine getiren kim vardır! O halde O'nunla yapmış olduğunuz bu alış verişinizden dolayı sevinin. İşte bu, (gerçekten) büyük kazançtır”. Bu âyette öne çıkan hususlar şunlardır: 1. Müminlerin, mallarını ve canlarını Allah'a (cc) vermeleri karşılığında Allah (cc) cenneti söz vermektedir. 2. Malını ve canını Allah (cc) yolunda harcamanın yollarından biri Allah yolunda savaşmaktır. Savaşın tabi sonucu olarak öldürmek de, ölmek de vardır. 3. Cennet va'di sadece Kur'an-ı Kerim'de Peygamberimize ve ümmetine yapılan bir vaad değildir. Bu vaad, Tevrat'ta Yahudilere, İncil'de ise Hristiyanlara yapılmıştır. 4. Allah (cc) vadini

¹³⁹⁹ Hadid: 57/10; Fussilet: 41/30; Kaf: 50/ 32-33.

¹⁴⁰⁰ Âl-i İmrân: 3/9, 194; Ra'd: 13/31; Zümer: 39/20.

¹⁴⁰¹ Müslim, Birr, 2/10.

yerine getirendir. 5. Bu alışverişten dolayı müminlerin sevinmesi gerekir. 6. Bu alışveriş büyük bir kazançtır.

Cennette Yaş Durumu: Zihinleri meşgul eden şeylerden biri de, hiç kuşkusuz insanların âhiretteki yaş durumlarıdır. Cehennemle ilgili âyetlerde, oraya girecek insanların yaş durumuyla alakalı herhangi bir bilgiye rastlanılmadığı halde, cennetle ilgili âyetlerde cennete girenlerin yaş durumuyla alakalı –kısıtlı da olsa- bilgilere rastlanır: *لِنَّ الْمُتَّقِينَ مَفَازًا حَدَائِقَ وَأَعْنَابًا وَكَوَاعِبَ أَتْرَابًا وَكَأَسًا دِهَاقًا* “Şüphesiz *takvâ sahipleri için umulanı buldukları yer, bahçeler, üzüm bağları, göğüsleri tomurcuk gibi kabarmış yaşıtlı kızlar, içki dolu kâseler vardır*” (Nebe: 78/31-34)¹⁴⁰². Bu âyet-i kerimde cennette erkeklerin kaç yaşında olacaklarına değinilmese de yaşıtlarıyla eşleşecekleri bildirilmiştir. Ancak bu eşleşecekleri yaşıtları dünyadaki kendi eşleri mi, diğer insanlardan mı, yoksa hurilerden mi olduğu hakkında bu surede detaylı bilgi verilmemiştir.

Yaş durumuyla ilgili bilgilere rastladığımız bir başka sure ise Vakıa’ suresidir. Şöyle ki; 10. âyette ve sonrasında iyilikte önde gidenlerden ve onlara âhirette sunulacak olan ihsanlardan bahsedilir. 22. âyete gelince -ihsanların devamı olmak üzere- onların amellerine karşılık kendilerine huriler verileceği, 35. âyet ve sonrasında ise onların (hurilerin veya dünyadaki eşlerin) farklı bir yaratılışla yaratıldıkları, bakire oldukları ve eşleriyle yaşıtlı oldukları bildirilir¹⁴⁰³: *إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا عُرُبًا أَتْرَابًا*: “Gerçekten biz onları (hurileri/dünyadaki eşlerini âhirette) apayrı biçimde yarattık. Onları, eşlerine düşkün ve **yaşıtlı** bâkireler kıldık.” (Vâkıa’: 56/35-37). Âyetteki “onları”dan kasıt huriler veya dünyadaki eşlerdir. Ancak yaş durumuyla alakalı kısıtlı bilgilere rastladığımız bu iki surede de cennet ehlinin kaç yaşında olacağı hakkında net bilgi verilmez. Müfessirler Vakıa’ suresi 37. ve Nebe suresi 33. âyette geçen “etrâb” kelimesini emsal, yaşıtlı ifadeleriyle yorumlamışlardır¹⁴⁰⁴. Yaş durumuyla alakalı bir başka âyet ise meâlen şöyledir: “Yanlarında, eşlerinden başkasına bakmayan, kendilerine yaşıtlı güzeller vardır” (Sâd: 38/52)¹⁴⁰⁵.

Bir gün yaşlı bir kadın cennete girebilmek için Efendimiz’den (s.a.v) kendisine dua etmesini ister. Peygamberimiz ise: لا يدخل الجنة عجوز (Yaşlılar cennete girmez) buyurur.

¹⁴⁰² Ö. Kara’ya göre âyetteki kadınlardan kasıt hem huriler hem de Cennet kadınlardır. Bkz. Ö. Kara, 219.

¹⁴⁰³ Bkz. Taberî, 22/322-323.

¹⁴⁰⁴ Mücâhid, 282; Dahhâk, 2/834; İbn Kuteybe, 449; Taberî, 22/328.

¹⁴⁰⁵ Ö. Kara’ya göre bu âyette geçen kadınlar hurilerdir. Bkz. Ö. Kara, 218.

Bunu duyan yaşlı kadın ağlayarak oradan ayrılır. Bunun üzerine Resulüllah (s.a.v) etrafındakilere der ki: “Ona haber verin, o gün o yaşlı olmayacak, genç olacak. Zira Allah (cc) şöyle buyurdu: “*Biz onları apayrı bir yaratılışla yarattık*” (Vâkıa’: 56/35)”¹⁴⁰⁶. Bu hadis; yukarıdaki âyette yer alan “... **onları** ...” zamiriyle kastedilenlerin, cennette verilecek olan hûriler değil de, insanların dünyadaki eşleri olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Cennet ehlinin yaş durumuna ait net bilgilere hadislerde rastlanır. Bazı hadis ve tefsir kaynaklarında, cennet ehlinin gençliklerinin gitmeyeceği¹⁴⁰⁷, cennetliklerin cennete kılısız, tüysüz ve sürmeli olarak girecekleri, ayrıca cennet ve cehennem ehlinin otuz veya otuz üç yaşlarında olacakları kaydedilir¹⁴⁰⁸. Âhirette evlilik ve aile meseleleri hususuna, “Cennette Aile Durumu” başlığında detaylı bilgi verileceği için burada bu kadar bilgiyle iktifa edildi.

Cennet’e Nasıl Girilecektir: Mahşer meydanındaki hesabın ardından cennet ehli cennete, cehennem ehli de cehenneme doğru sevk edilirler. Kur’an-ı Kerim bu konuda ayrıntı sayılabilecek düzeyde bilgi vermektedir. Ancak burada -konunun sınırlarını taşmamak adına- genel manada verilecek bilgilerle yetinilecektir.

Cennet ehli, gruplar halinde cennete sevk edilmeleri sırasında, daha cennete ulaşmadan a’raf ehli tarafından selamlanırlar¹⁴⁰⁹. A’raf ehlinin selamının ardından ise cennet ehli için cennet kapılarının açılması ve bekçilerin onları “selâm diyarı” olan cennette¹⁴¹⁰ a’raf ehli gibi selamla karşılamaları Kur’an-ı Kerim’de şöyle dile getirilir: وَسَبِّحْ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاؤُهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ “*Rablerine karşı gelmekten sakınanlar ise, bölük bölük cennete sevk edilir, oraya varıp da kapıları açıldığında bekçileri onlara: Selam size! Hoş geldiniz (ne hoşsunuz). Artık ebedî kalmak üzere girin buraya, derler*”¹⁴¹¹.

Cennetlikler nasıl ki kendileri cennete girişte oranın bekçileri tarafından selamla karşılanmışlardı. Kendileri de boş sözün konuşulmayacağı cennette birbirleriyle

¹⁴⁰⁶ Mücâhid, 282; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 6/29; İbn Atiyye, 5/244.

¹⁴⁰⁷ Tirmizî, *Cennet*, 2.

¹⁴⁰⁸ Tirmizînin, hasen-ğarib olduğunu kaydettiği hadis-i şerif şöyledir: «يَدْخُلُ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ جُرْدًا مُرْدًا مُكْحَلِينَ» «يَدْخُلُ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ جُرْدًا مُرْدًا مُكْحَلِينَ» Tirmizî, *Cennet*, 12; Mâverdi, 5/456; Bağavî, 8/15; Zemahşerî, *el- Keşşaf*, 6/30.

¹⁴⁰⁹ A’raf: 7/46.

¹⁴¹⁰ En’âm: 6/127; Yûnus: 10/25; Furkân: 25/75.

¹⁴¹¹ Zümer: 39/73; Vâkıa’: 56/91. Cennet ehlinin selamla karşılanacaklarını bildiren diğer âyetler için bkz. Ra’d: 13/24; Nahl: 16/32

karşılaştıklarında selamlaşacaklardır: دَعَوِيَهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَأَخْرُ دَعَوِيَهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ “Onların oradaki duası: «Allah’ım! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz!» (sözleridir). Orada birbirleriyle karşılaştıkça söyledikleri ise «selâm»dır. Onların dualarının sonu da şudur: Hamd, âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur”¹⁴¹².

Böylece amel defterlerini sağdan alan cennet ehli selamla karşılanacakları selam diyarına, yani cennete selamet, güven ve emniyet içinde girerler¹⁴¹³. Yani cehennemden selamette olacakları gibi, dünyada iken iman etmeleri sebebiyle başlarına gelen bela ve musibetlerden de cennet hayatında selamette olacaklardır. Cennet ehli cennete girdiklerinde Allah’tan (cc) da onlara sözlü olarak selam vardır (Yâsîn: 36/58).

Cennet’in Giysileri: Kur’an-ı Kerim’de cennet ehlinin giysilerinin ince ve kalın ipekten olacağı bildirilmektedir¹⁴¹⁴. Cennet ehlinin elbiselerinin ipekten olduğunu bildiren âyetlerden birisi ve meali şöyledir: أُولَئِكَ لَهُمْ جَنَاتٌ عَدْنٍ تَجْرَى مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَّكِئِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعَمَ الثَّوَابِ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا “(Onlar; altından ırmaklar akan Adn cennetleri onlarındır orada altın bileziklerle süslenirler hafif ipekten ve ağır işlenmiş atlardan yeşil elbiseler giyerler ve tahtlar üzerinde kurulup-dayanırlar. (Bu) Ne güzel sevap ve ne güzel destek)” (Kehf: 18/31)¹⁴¹⁵. Âyetler incelendiğinde cennetliklerin elbiselerinin genel olarak ipekten ve yeşil renkli olması dikkat çekmektedir. Hadislerde ise cennet elbiselerinin eskimez olduğu ve cennet ağaçlarının tomurcuklarından çıktığı ifade edilmektedir¹⁴¹⁶.

3.4.3.1. Cennetlerin İsim ve Dereceleri

Cennetlerin sayısı, Kur’an ve sünnette dört olarak belirlenmiş, bu cennetlerin isimlerini Kur’an; Firdevs, Adn, Naîm ve Me’vâ koymuştur¹⁴¹⁷. Kur’an-ı Kerim’de bunların dışında cennet isimleri yer almaktadır. Ancak bu isimlerin, yukarıda sayılan dört cenneti niteledikleri anlaşılmaktadır. Bahsi geçen cennetlerin ardından bu isimlere değinilecektir. Rahman suresi’nde: وَلَمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ “Rabbinin divanında durup (hesap vermekten) korkan kimseye iki cennet var” (Rahmân: 55/46) buyrulduktan sonraki

¹⁴¹² Meryem: 19/62; Vâkıa’: 56/25; Nebe: 78/35. Bu manadaki diğer âyetler için bkz. Yûnus: 10/10; İbrâhîm: 14/23; Ahzâb: 33/44; Vâkıa’: 56/26.

¹⁴¹³ Bkz. Hicr: 15/46; Kaf: 50/34.

¹⁴¹⁴ Diğer âyetler için bkz. Hac: 22/23; Fâtır: 35/33; Duhân: 44/53; İnsân: 76/ 21.

¹⁴¹⁵ Taberî; 15/255.

¹⁴¹⁶ Ö. Kara, 241.

¹⁴¹⁷ Ö. Kara, 133.

âyetlerde bu iki cennetin özellikleri hakkında bilgi verilir. Yine aynı surenin 62. âyetinde ise 46. âyette bahsedilen cennetlerin dışında iki cennetin daha olduğu haber verilir: وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّاتٌ “Bu ikisinin ötesinde iki cennet daha var” (Rahmân: 55/62)¹⁴¹⁸. Dolayısıyla bu surede cennetlerin sayısı/çeşidi dört olarak belirlenmiştir¹⁴¹⁹.

Cennâtü'l- Firdevs: Firdevs, Nabatçada “kerem/kerm” (cömertlik), üzüm bağlarının bulunduğu yer anlamlarında olup¹⁴²⁰ cennetlerin en büyüğü, en faziletlisi, en güzeli ve orta yeridir¹⁴²¹. Kur'an-ı Kerim'de ikisi de marife olmak üzere iki âyette yer almaktadır. Bu iki âyetten birisi Kehf suresindedir: “İman edip iyi davranışlarda bulunanlara gelince, onlar için makam olarak Firdevs cennetleri vardır” (Kehf: 18/107). Diğeri ise Mü'minûn suresinin 11. âyetinde yer alır ki, ondan önceki âyetlerde müminlerin özellikleri sıralandıktan sonra bu âyette, ilk on âyetteki özelliklere sahip olan müminlerin Firdevs cennetlerine varis olacakları müjdelenir: “(Evet) Firdevs'e vâris olan bu kimseler, orada ebedî kalıcıdırlar”.

Bir hadis-i şeriflerinde Peygamberimiz (s.a.v) şöyle buyurur: “Kim ki, ramazan orucunu tutar, namazlarını kılar ve beyti haccederse, Allah'ın (cc) onu bağışlaması (ister Allah (cc) yolunda hicret etsin, ister doğduğu memlekette kalmaya devam etsin) hak olur.” (Bunu duyan) Muaz b. Cebel: “Bunu insanlara haber vereyim mi?” Dedi. Bunun üzerine Resulüllah (s.a.v): “Bırak insanlar amel etmeye devam etsinler. Zira cennette yüz derece vardır. Her bir derecenin arası göklerle yer mesafesi kadardır. Firdevs cenneti ise bunların en yukarısında ve ortasında bulunanıdır. Onun üzerinde de Rahman'ın arşı vardır. Oradan cennetin nehirleri fışkırır. Allah'tan (cc) (cennet) istediğinizde Firdevs cennetini isteyin”¹⁴²².

Cennât-u Adn: Sözlükte, istikrar, sebat¹⁴²³ ve ikamet (yerleşme)¹⁴²⁴ anlamlarına gelen “adn” kelimesi, cenneti ifade etmesi bakımından, Kur'an-ı Kerim'de –tamamı nekre olmak üzere- on bir âyette yer almaktadır. Bu âyetlerden bir tanesi meâlen şöyledir:

¹⁴¹⁸ Bu sınıflandırma için bkz. Türcan, 266-267; Ö. Kara, s. 127.

¹⁴¹⁹ Ö. Kara, 129.

¹⁴²⁰ Süddî, 337; Ferâhidî, 3/310.

¹⁴²¹ Taberî, 15/431; Mâverî, 3/348; Bağavî, 5/211.

¹⁴²² Tirmizî, Cennet, 4; Taberî, 15/432-433.

¹⁴²³ Râğîb, 423.

¹⁴²⁴ Cevherî, 5/2162 (Cevherî, المعدن el-ma'din kelimesinin, insanların yaz-kış sürekli ikamet ettikleri yer anlamında olduğunu söyler). Aynı manalar için bkz. Fîrûzâbâdî; El-Kâmûs-ul Muhit, 1214.

“Allah, mümin erkeklere ve mümin kadınlara, içinde ebedî kalmak üzere altından ırmaklar akan Cennetler ve Adn cennetlerinde güzel meskenler vâdetti. Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür. İşte büyük kurtuluş da budur” (Tevbe: 9/72).

Adn cennetinden bahseden âyetlere baktığımızda, o cennetlerin şu vasıflarla tavsif edildiklerini görürüz: 1. Güzel meskenlere sahiptir. 2. Cennetlikler orada eş ve çocuklarıyla birlikte olurlar ve melekler onları selamlar. 3. Altlarından ırmaklar akar ve cennetlikler istedikleri her şeye sahip olurlar. 4. Altın bilezik ve ipekten elbiselerle bezenmiş olarak koltuklara yaslanırlar. 5. Cennetlikler orada üzüntü ve kederden uzaktırlar¹⁴²⁵...

Cennâtü'n- Naîm: Çok nimet veya nimetleri çok olan yer anlamına gelen ‘naîm’¹⁴²⁶ kelimesi cennetlerden birine isim olmuştur. Araplar, develerden çok nimet elde etmeleri sebebiyle onları da bu kelimeyle isimlendirirler¹⁴²⁷. Kur'an-ı Kerim'de bazen marife, bazen nekre, bazen “Cennâtü'n- Naîm” şeklinde isim tamlaması olmak üzere toplam on bir âyette yer almaktadır. Bu kelimenin yer aldığı âyetlerden bir tanesi meâlen şöyledir: *“O gün, mülk Allah'ındır. İnsanlar arasında hüküm verir. (Bu hüküm gereği) iman edip iyi davranışlarda bulunanlar Naîm cennetlerinin içindedirler”* (Hac: 22/56)¹⁴²⁸.

Naîm cennetinden bahseden âyetlere baktığımızda, orayı şu vasıflarla nitelediklerini görürüz: 1. Diğer cennetler gibi Naîm cennetleri de ebedidirler. 2. Bu cennetler de inanan ve salih amel işleyenlere verilecektir. 3. Her türlü yiyecek ve içeceklere sahiptirler. 4. Diğer cennetlerde olduğu gibi orada da huriler vardır. 5. Boş söz ve can sıkıcı şeyler orada da yoktur¹⁴²⁹...

Cennetü'l- Me'vâ / Cennâtü'l- Me'vâ: Cennetin bu ismi başlıktan da anlaşılacağı üzere Kur'an-ı Kerim'de bazen tekil bazen çoğul şekliyle gelmiştir. Kur'an-ı Kerim'de üç âyette yer almaktadır. Bu kelimenin bulunduğu âyetlerden birisi mealen şöyledir:

¹⁴²⁵ Tevbe: 9/72; Ra'd: 13/23; Nahl: 16/31; Kehf: 18/31; Meryem: 19/61; Tâhâ: 20/76; Fâtır: 35/33.

¹⁴²⁶ Râğıb, 645; Râzî, 9/152.

¹⁴²⁷ Râğıb, 645.

¹⁴²⁸ Ayrıca bkz. Mâide: 5/65; Yûnus: 10/9; Şuarâ: 26/85; Lokmân: 31/8; Sâffât: 37/43; Vâkıa': 56/12.

¹⁴²⁹ İlgili âyetlerde hangi anlamların bulunduğu dair geniş bilgi için bkz. Ö. Kara, 132-133.

“İman edip de, iyi işler yapanlara gelince, onlar için yaptıklarına karşılık olarak varıp kalacakları cennet konakları vardır” (Secde: 32/19)¹⁴³⁰.

Kur'an-ı Kerim'de cenneti ifade etmeleri bakımından bu dört isimden başka, dâru'l-huld (ebedîlik cenneti)¹⁴³¹, dâru'l-mukâme (ikamet yeri)¹⁴³², dâru's-selam (esenlik yeri)¹⁴³³, dâru'l-muttakîn (Allah'tan (cc) korkanların yeri)¹⁴³⁴, âkîbetü'd-dâr (dünya yurdunun sonu)¹⁴³⁵, ukbe'd-dâr (dünya yurdunun sonu)¹⁴³⁶, hüsn-ü meâb (en güzel bir gelecek)¹⁴³⁷, cennetü'l-huld (ebedîlik cenneti)¹⁴³⁸, makam-ı emîn (güvenli yer)¹⁴³⁹, mak'adu's-sıdk (doğruluk yeri)¹⁴⁴⁰, nuzûl (konak/konaklama, ağırlama)¹⁴⁴¹ gibi kavram veya terkipler de vardır. Bütün bu isimlerin yanında “fevz”, “rahmet”, “ecr”, “rızk”, “ğurfe” ve “hüsna” kelimeleri de cennetin yerine kullanılmışlardır¹⁴⁴².

Cehennem kapılarının sayısı hakkında Kur'an-ı Kerim'de net bilgi verildiği halde cennetin kapılarının sayısına işaret yoluyla değinilir. أَوْبَاهَا “Onun kapıları” (Zümer: 39/73) ifadesi kullanılır ki bu ifade cemi'dir (çoğuldur). Arapçada cemi' en az üçle gerçekleştiğine göre, cennetin kapıları en az üç tane demektir.

Merhum Hamdi Yazır, Ra'd Suresi 21-23. âyetlerde akıllı insanlara ait sekiz özelliğin yer almasına dayanarak, cennetin kapılarının sayısının sekiz olabileceği yorumunda bulunanların olduğunu söyler¹⁴⁴³. Bu konuda kendi fikrini ise beyan etmez. Kendi fikrini beyan etmemesi ve karşı da çıkmaması, onun bu fikri onayladığı anlamına gelebilir. Hadislerde ise cennetin kapılarının sekiz olduğundan bahsedilir. Mesela bir hadis-i şerifte cennetin sekiz kapısının isimleri şu şekilde sıralanmaktadır: Namaz kapısı, cihad kapısı, zekât kapısı, reyyân kapısı, tevbe kapısı, sabır kapısı, Allah'ın (cc) iradesine

¹⁴³⁰ Bu kelimenin yer aldığı diğer âyetler için bkz. Necm: 53/ 15; Nâziât: 79/41. Ayrıca bahsi geçen cennetler ve dereceleri hakkında geniş açıklamalar için bkz. Ö. Kara, 126-138; Türkan, 264-267.

¹⁴³¹ Fussilet: 41/28.

¹⁴³² Fâtır: 35/35.

¹⁴³³ En'âm: 6/127; Yûnus: 10/25.

¹⁴³⁴ Nahl: 16/30.

¹⁴³⁵ En'âm: 6/135; Kasas: 28/37.

¹⁴³⁶ Ra'd: 13/22, 24, 42.

¹⁴³⁷ Sâd: 38/49.

¹⁴³⁸ Furkân: 25/15.

¹⁴³⁹ Duhân: 44/51.

¹⁴⁴⁰ Kamer: 54/55.

¹⁴⁴¹ Âl-i İmran: 3/ 198; Kehf: 18/107; Secde: 32/19; Sâffât: 37/62.

¹⁴⁴² Ö. Kara, 122. Bu kelimelerin geniş açıklamaları için bkz. 122-126.

¹⁴⁴³ Yazır, 4/2979.

boyun eğenlerin kapısı, sağdaki kapı (cennete girişleri muhakemesiz/sorgu sualsiz gerçekleşecek olanlara ayrılmıştır)¹⁴⁴⁴.

Cennetin yüz dereceden oluştuğunu ve Firdevs cennetinin bunların en yukarısında olduğunu haber veren ve bu husustaki diğer hadislerden anlaşılmaktadır ki; Kur'an ve sünnetteki naslar çerçevesinde cennetlerin sayısı hakkında birtakım bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu hususta bazı âlimlerin, cennetlerin sekiz tane olduğu veya sekiz tabakadan oluştuğu yönünde fikir beyan ettikleri görülür¹⁴⁴⁵. Hadislerde sekiz kapıdan bahsedilmesi bu fikri destekler gibidir. Bununla beraber cennet/cennetler hakkında yapılan ilmi çalışmalar cennetlerin sayısının dört olduğunu göstermektedir. Cennetlerle alakalı, Kur'an-ı Kerim'deki diğer isimlendirmeler ise, bahsi geçen dört cennetin tavsif edilmesinden veya derecelerinden ibarettir.

Cennet'in Yiyecek ve İçecekleri: Cennet ehlini, 'nimetlerle donatılmış' olan cennetler beklemektedir¹⁴⁴⁶. Yiyecek ve içeceklerin, dünyada insanların en önemli zevk unsurlarından olduğu zevk-i selim sahibi herkesin malumudur. Allah (cc) âhirette insanları bu zevkten mahrum bırakmayıp, doruk noktada tattıracaktır.

Sevinç içinde ağırlanacak¹⁴⁴⁷ ve hesapsızca rızıklandırılacak olan cennet ehli için, orada üstün rızıklar, et¹⁴⁴⁸; hurma, nar, kiraz, muz başta olmak üzere bitip eksilmeyen ve yasaklanmayan her türlü ve taptaze meyveler, ayrıca istek duydukları her şey vardır¹⁴⁴⁹. Vakıa' Suresinde cenneti anlatan bu manaları da ifade eden bir âyet grubu ve meali şöyledir: *يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وُلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَّعِينٍ لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ وَفَاكِهَةٍ مِمَّا يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وُلْدَانٌ مُّخَلَّدُونَ بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَّعِينٍ لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ* “Çevrelerinde, (hizmet için) ölümsüz gençler dolaşır; Maîn çeşmesinden doldurulmuş testiler, ibrikler ve kadehlerle. Bu şaraptan ne başları ağrıtılır, ne de akılları giderilir. (Onlara) beğendikleri meyveler, Canlarının çektiği kuş etleri,...” (Vâkıa': 56/17-21). Cennette içenlere lezzet veren, sarhoş etmeyen ve kaynaktan (doldurulmuş) kadehler vardır¹⁴⁵⁰. Cennet ehli, pınar başlarındadır¹⁴⁵¹. Cennette onların

¹⁴⁴⁴ Buhârî, *Fezâilü's-Sahabe*, 6; Müslim, *Zekât*, 3/91. Cennetin kapıları hakkında geniş bilgi için bkz. Gölcük - Toprak, 431; S. Salih, 43-45.

¹⁴⁴⁵ Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme* Sadeleştiren M. Fuad Başar, Âlem Ticaret ve Yayıncılık, İst. 1993, 32.

¹⁴⁴⁶ Mâide: 5/65; Yûnus: 10/9; Lokmân: 31/8; Sâffât: 37/43; Vâkıa': 56/12, 89.

¹⁴⁴⁷ Rûm: 30/15; Zuhurf: 43/70.

¹⁴⁴⁸ Mü'min: 40/40; Enfâl: 8/4; Tûr: 52/22.

¹⁴⁴⁹ Yâsîn: 36/57; Sâffât: 37/42; Sâd: 38/51; Duhân: 44/55; Rahmân: 55/52, 32, 68. Vâkıa': 56/28-29, 33, 68.

¹⁴⁵⁰ Sâffât: 37/45-47; Sâd: 38/51; Tûr: 52/23; Gâşiye: 88/14.

¹⁴⁵¹ Hicr: 15/45; Duhân: 44/52; Zâriyât: 51/15; Rahmân: 55/50.

her diledikleri şey ve hatta fazlası vardır¹⁴⁵². Onlar nefislerinin arzuladığı sayısız nimet içinde ebedî kalıcıdır. Kısacası onlar orada nimet içerisinde ve oranın nimetleri daimidir¹⁴⁵³. Kendilerine: “afiyetle yiyin ve için” denir (Tûr: 52/19).

Cennetin yiyecek ve içeceklerini özetleyen, ardından da cehennem yiyecekleriyle kıyas yapan bir âyet ve mealî şöyledir: *مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَمَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءُهُمْ* “*Takvâ sahiplerine vâdedilen cennetin misali (şudur): İçinde bozulmayan sudan ırmaklar, tadı değişmeyen süttan ırmaklar, içenler için lezzet veren şaraptan ırmaklar ve süzme baldan ırmaklar vardır ve orda onlar için meyvelerin her türlüünden ve Rablerinden bir mağfiret vardır. Hiç (böyle mükâfaatlanmış bir kişi) ateşin içinde ebedî olarak kalan ve bağırsaklarını ‘parça parça koparan’ kaynar sudan içirilen kimseler gibi olur mu?’*” (Muhammed: 47/15)¹⁴⁵⁴.

Cennet’te Geçen Konuşmalar: Cennet konuşmalarının mahiyeti, kimler arasında geçtiğine bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Bununla beraber herbir konuşma cennete layık bir kıymettir. Cennette geçen konuşmaların dört grup arasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır:

1. Allah (cc) ile cennet ehli arasında geçen konuşmalar.
2. Cennet melekleriyle cennet ehli arasında geçen konuşmalar.
3. Cennet ehlinin kendi aralarında geçen konuşmalar.
4. Cennet ehliyle cehennem ehli arasında geçen konuşmalar.

Kur’an-ı Kerim’de Allah (cc) ile cennet ehli arasında geçen konuşma, Allah’ın (cc) hitabı ve cennet ehlinin hamd etmesi şeklindedir. Allah’ın (cc) hitabına şu âyet grubu örnek verilebilir: *يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي* “*Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir!*” (Fecr: 89/ 27-30)¹⁴⁵⁵. Bu hitabın cennet ehline, cennete girerken yapılacağı anlaşılmaktadır.

¹⁴⁵² Nahl: 16/31; Şûrâ: 42/22; Kaf: 50/35.

¹⁴⁵³ Tevbe: 9/21; Ra’d: 13/35; Meryem: 19/62; Sâd: 38/54; Enbiyâ: 21/102.

¹⁴⁵⁴ Cennetin yiyecek ve içeceklerine genişçe yer ayıran şu ayetlere bkz. Zuhuf: 43/71-73; Tûr: 52/22-24; İnsan: 76/15-19).

¹⁴⁵⁵ Bu manada bkz. Mâide: 5/119.

Cennet ehlinin hamdini ve kendilerine olan hitabı kapsayan bir âyet meali ise şöyledir: *“Biz onların göğüslerinde kinden ne varsa çekip almışız. Altlarından ırmaklar akar. Derler ki: “Bizi buna ulaştıran Allah'a hamd olsun. Eğer Allah bize hidâyet vermeseydi biz doğruya ermeyecektik. Andolsun Rabbimizin elçileri hak ile geldiler.” Onlara: “İşte bu yaptıklarınıza karşılık olarak mirasçı kılındığınız cennettir” diye seslenilecek”* (A'raf: 7/43)¹⁴⁵⁶.

Bazı âyetlerde yer alan konuşmaların cennet melekleriyle cennet ehli arasında cereyan ettiği açıktır. Bazılarında ise açık olmamakla¹⁴⁵⁷ birlikte cennet ehline hitabın, Allah (cc) veya cennet melekleri tarafından yapıldığı bir gerçektir. Aşağıdaki âyet-i kerimede, cennet ehlinin görevli melekler tarafından selamla karşılanacağı, yine melekler tarafından onlara cennet hakkında bilgi verileceği cennet ehlinin ise hamd ile karşılık verecekleri belirtilir: *“Rablerinden korkup-sakınanlar da cennete bölük bölük sevk edildiler. Sonunda oraya geldikleri zaman kapıları açıldı ve onlara (cennetin) bekçileri dedi ki: “Selam üzerinizde olsun, hoş ve temiz geldiniz. Ebedî kalıcılar olarak ona girin” (Onlar da) Dediler ki: “Bize olan va'dinde sadık kalan ve bizi bu yere mirasçı kılan Allah'a hamd olsun ki cennetten dilediğimiz yerde konaklayabiliriz. (Salih) Amellerde bulunanların ecri ne güzeldir””* (Zümer: 39/73-74)¹⁴⁵⁸.

Göğüslerinde kinden ne varsa tümü temizlendikten sonra kardeşler olarak tahtlar üzerinde karşı karşıya oturan (Hicr: 15/47) cennet ehli birbirleriyle konuşacaklardır. Aşağıdaki âyet-i kerime bu hususa örnek verilebilir: *“Kimi kimine dönüp sorarlar; Dediler ki: “Biz doğrusu daha önce ailemiz (yakın akrabalarımız) içinde endişe edip-korkardık. Şimdi Allah bize lütufta bulundu ve ‘hücrelere kadar işleyen kavurucu’ azaptan korudu.”* (Tûr: 52/25-27)¹⁴⁵⁹. Cennet ehlinin birbirleriyle konuşmalarının ağırlıklı olarak selam ve şükürden ibaret olduğu görülmektedir. Cennette korku ve üzüntü olmayacağına göre orada cennet ehlini üzen konuşmaların cereyan etmeyeceği de muhakkaktır.

¹⁴⁵⁶ Allah (cc) ile cennet ehli arasında geçen konuşmalara dair diğer âyetler için bkz. Yûnus: 10/10; Meryem: 19/62; Yâsîn: 36/58; Zuhurf: 43/70-73; Kaf: 50/34; Tûr: 52/19; Vâkıa': 56/26.

¹⁴⁵⁷ Hitap edeni belli olmayan âyetlerden bazıları için bkz. A'raf: 7/43; Hicr: 15/46; Kaf: 50/34; Tûr: 52/19.

¹⁴⁵⁸ Meleklerin cennet ehline hitap ettiklerini ifade eden diğer âyetlerden bazıları için bkz. Ra'd: 13/23-24; Enbiyâ: 21/103; Fussilet: 41/30.

¹⁴⁵⁹ Cennet ehlinin kendi aralarında geçen konuşmalar için ayrıca bkz. İbrahim: 14/23; Fâtır: 35/34; Sâffât: 37/50-57.

Cennette Aile Durumu: “Cennette aile durumun”dan kasıt, cennetteki aile hayatı yani eşler arası münasebetlerdir. Cennette anne-baba ve çocuklar arası münasebetler de bu bağlamda değerlendirilecektir. Eşler arası ilişkiler –kendi eşleriyle olsun, hurilerle olsun- devam edecektir: *“İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele!.. Onlar için cennette tertemiz eşler (ezvâc) de vardır. ve onlar orada ebedî kalıcılardır”* (Bakara: 2/25)¹⁴⁶³. Yukarıdaki âyet-i kerime cennette eş durumunun devam ettiğine açık delildir¹⁴⁶⁴. Âyette geçen “ezvâc” kelimesi, “zevc”in çoğulu olup “eş, çiftlerden her biri” manasına gelmektedir. Zevc kelimesi hem erkek hem de kadın için kullanılan bir kelimedir¹⁴⁶⁵.

Dünyada olduğu gibi cennette de evliliğin taraflarından biri erkek diğeri kadınlardır. Ancak cennette erkeklerin hem eşleriyle hem de mahiyeti insanlar tarafından bilinmeyen hurilerle evli olacaklarını¹⁴⁶⁶ haber veren âyetler mevcuttur. Ancak kadınlar için hurilerin karşısında/benzeri erkek yaratıklar söz konusu değildir¹⁴⁶⁷. Buna dair âyet ve hadislerde herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Erkeklerin kendi eşleriyle birlikte olacaklarını ifade eden âyetlere şunlar örnek verilebilir: *“Siz ve eşleriniz, ağırlanmış olarak cennete giriniz!”* Zuhuruf: 43/70. *“Onlar ve eşleri gölgeler altında tahtlara kurulurlar”* Yâsîn: 36/56.

Cennette evliliğin ikinci tarafı olarak zikredilen “hûri”¹⁴⁶⁸ kelimesi Kur’an-ı Kerim’de dört âyette açık bir şekilde geçmektedir. Bu âyetlerden ikisinde aynı mana yer alır: *“onları hurilerle eş etmişizdir”*¹⁴⁶⁹. Bu iki âyette yer alan رَوْحَانُهُمْ ifadesi müfessirlerin bir kısmı tarafından “eşleştirmişizdir, birleştirmişizdir” şeklinde¹⁴⁷⁰ tefsir edilmiştir. رَوْحَانُهُمْ بِحُورٍ عِينِ âyetini bu şekilde tefsir edenlerden bazıları, âyette mef’ulün (بِحُورٍ) başına ب harf-i cerinin getirilmesini delil göstererek, bunun evlilik manasında

¹⁴⁶³ Bu manayı vurgulayan diğer âyetlerden bazıları için bkz. Âl-i İmrân: 3/15; Nisâ: 4/57.

¹⁴⁶⁴ Cennet nimetlerinin anlatılması konusunda genel olarak cemi müzekker sigası kullanılmaktadır. Cemi müzekker sigasının kullanımı hitabın sadece erkeklerle yönelik olduğunu akla getirebilmektedir. Ancak Arap dilinin özelliklerinden birisi, sadece erkeklerden müteşekkil topluluğa cemi müzekker sigasıyla hitap edildiği gibi kadın-erkek karışımı topluluklara da “tağlib” tarikiyle yine aynı sığa ile hitap edilmektedir. Dolayısıyla cenneti hak kazananlar için birçok yerde kullanılan “iman eden ve salih amel işleyenler” gibi ibarelerde muhataplar sadece erkekler değildir; bilakis kadınlar da bu hitaba dâhildirler. Ö. Kara, 211.

¹⁴⁶⁵ Ö. Kara, 210.

¹⁴⁶⁶ C. Yıldırım, 13/6555-6556.

¹⁴⁶⁷ Ö. Kara, 211.

¹⁴⁶⁸ رَوْحَانُهُ kelimesi حوراء ve حور kelimelerinin cemisidir. Müzekker ve müennesi birdir. Gözleri çok güzel olan manasındadır. Bkz. Cevherî, 2/639; Râğıb, 178.

¹⁴⁶⁹ Duhân: 44/54; Tûr: 52/20.

¹⁴⁷⁰ Ebû Ubeyde, 2/213; İbn Kuteybe, 404; Bağavî, 7/237; İbn Aşûr, 25/318; M. Esed, 1015.

olamayacağını savunurlar. Zira onlara göre, Araplarda bir erkeğin bir bayanla evlendiğini ifade etmek için kullanılan cümlede mef'ulün başına ب harf-i ceri getirilmez¹⁴⁷¹.

رَوَّجْنَاهُمْ ifadesi, bir kısım müfessir tarafından ise “nikâhlanmışdır/evlendirmiştir” şeklinde tefsir edilmiştir¹⁴⁷². Bu şekilde tefsir edenlerin, Yemenlilerin kullandığı ifadeyi esas aldıkları anlaşılmaktadır. Zira Yemenliler bir kadınla bir erkeği evlendirdiklerini belirtmek istediklerinde رَوَّجْنَا فُلَانًا ifadesini kullanmaktadırlar. Yani ikinci mef'ulün başında ب harf-i cerini getirmektedirler¹⁴⁷³.

“Hûri” kelimesinin geçtiği diğer iki âyetten birinde, Rabbinden korkanlara verilecek cennetin özellikleri bahsedilirken, o özelliklerden biri olarak, cennetlerde hurilerin olması ifade edilir¹⁴⁷⁴, diğer âyette ise, huriler cennetliklere verilen mükâfatlar arasında zikredilir¹⁴⁷⁵. Hûri kelimesinin yer aldığı dört âyette de, hurilerin cinsiyetlerinin ne olduğu mübhem yani kapalı bırakılmıştır. Her ne kadar bu âyetlerde hurilerin cinsiyetleri müphem bırakılsa da, isim zikretmeden onlardan bahseden âyetlerde ve ilgili hadislerde hurilerin erkeklere müjdelenmesine yönelik açık beyanlarda bulunulması, onların müennes olduklarını ortaya koymaktadır.

İsim zikretmeden hûrilerden bahseden âyetlerden iki tanesinde eşlerinden önce hûrilere her hangi bir insanın veya cinin dokunmadığından bahsedilir: فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ: *Oralarda bakışlarını sadece eşlerine çevirmiş dilberler vardır. Onlara eşlerinden önce ne bir insan, ne bir cin dokunmuştur* (Rahman: 55/56)¹⁴⁷⁶. Onlara ne bir insanın ne de bir cinin dokunmamış olması, hurilerin dünya kadınlarından olmayıp cennette yaratılacaklarına işaret kabul edilebilir¹⁴⁷⁷. Bununla beraber hurilerin dünya kadınlarından olacağını ifade eden ilim adamları da olmuştur¹⁴⁷⁸. Bu âyette yer alan قَاصِرَاتُ kelimesinin ve ona râcî' olan zamirin cemi müennes oluşu, hûrilerin müennes

¹⁴⁷¹ İbn Cevzî, 7/351; Kurtubî, 19/523.

¹⁴⁷² Mücâhid, 253; Taberî, 21/65; İbn. Ebî Hâtim, 10/3290; Bilmen, 7/3325; C. Yıldırım, 11/5581; Duman, 2/247.

¹⁴⁷³ İbn. Ebî Hâtim, 10/3290; Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, 13/292.

¹⁴⁷⁴ Rahmân: 55/72.

¹⁴⁷⁵ Vâkıa': 56/22.

¹⁴⁷⁶ Rahmân: 55/74; Hurilerle cinsel ilişkinin olacağına dair geniş bilgi için bkz. Ö. Kara, 233-237.

¹⁴⁷⁷ Geniş açıklama için bkz. S. Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, 148; Ö. Kara, 217; Bahar Al, *Cennet Kadını (Huri)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SOB. Van 2007, 65-66; Selman Okumuş, *Kur'an'da Cennet Kavramı*, Marmara Üniversitesi SOB, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst. 2007, 120-121.

¹⁴⁷⁸ Ahmet Akbaş, *Kur'an'da Cennet ve Huriler*, Harran Üniversitesi SOB. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Urfa 2005, 57.

(bayan) olduğunu göstermektedir. Aynı durumu şu âyetlerde de görmekteyiz: *إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ* (bayan) olduğunu göstermektedir. Aynı durumu şu âyetlerde de görmekteyiz: *إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ أَزْوَاجًا لِّمَنْ يَكُونُنَّ أَهْلًا لَّهُنَّ وَكَانَ طَبَقُهَا مِثْلَ طَبَقِ الْإِنْسَانِ فِي الدُّنْيَا* “Gerçekten biz onları (hurileri/dünyadaki eşlerini âhirette) apayrı biçimde yarattık. Onları, eşlerine düşkün ve yaşıt bâkireler kıldık.” (Vâkıa’: 56/35-37). Âyetteki “onlar”dan kasıt huriler veya dünyadaki eşlerdir. İster dünyadaki eşler ister hûriler kastedilsin, onları ifade için kullanılan zamirlerden (هُنَّ) anlaşılacağı üzere bahsi geçen eşler müennestir, yani bayandır.

Âyetteki *ط م ث* kök harflerinden türetilmiş olan *لَمْ يَطْمِئْنُوهُنَّ* fiili ise hurilerin bayan olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. *ط م ث* fiiline lugatlerde genel olarak, adet görmek, dokunmak, nikâh/evlenmek, bozulmak, kızlık bekâretini bozmak... manaları verilmiştir¹⁴⁷⁹. Müfessirler de bu kelimeyi lugat anlamlarına uygun olarak; dokunma, nikâh, cinsel birleşme¹⁴⁸⁰ manalarıyla tefsir etmişlerdir. Taberî konuyla ilgili görüşleri serdettikten sonra, âyetin bağlamından *ط م ث* kelimesinin cinsel birleşme manasında olduğunu¹⁴⁸¹ ifade eder. Ferrâ *ط م ث* kelimesinin Rumca olduğunu ve nikâh manasına geldiğini¹⁴⁸² söyler. Kurtubî’nin de bu manada Ferrâ’nın görüşüne katıldığı anlaşılmaktadır¹⁴⁸³. Hurilerle ilgili sahih hadisler olduğu gibi¹⁴⁸⁴ birtakım uydurma hadislere rastlamak da mümkündür¹⁴⁸⁵.

İnsanların akıllarını en çok meşgul eden sorulardan biri de şudur: Cennette bir erkeğin birden çok kadınla evleneceği anlaşılmaktadır. Peki, kadınlar için de böyle bir durum söz konusu mudur? Bu sorunun cevabını araştıran ilim adamlarından birisi şu beyanda bulunmaktadır: Cennette bir erkek için birden fazla eş mümkün olduğu halde, bir kadın için birden fazla eş olmayacaktır. Mesela eşi öldükten sonra başka bir erkekle evlenen kadın, cennette onlardan güzel ahlaklı olanla birlikte olacaktır¹⁴⁸⁶. Yani dünyadaki her iki eşiyle birlikte olmayacaktır. İlgili âyet ve hadisleri, cennette tek

¹⁴⁷⁹ Ferâhidî, 3/59; Cevherî, 1/286; *Lisânu’l-Arab*, 5/2701; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, 5/293-294.

¹⁴⁸⁰ Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, I-III, (3. Baskı) Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1983, 3/119; İbn Cevzî, 8/122; Yazır, 7/4690.

¹⁴⁸¹ Taberî, 22/246-249; *ط م ث* kelimesinin cinsel birleşme manasında olduğuna dair ayrıca bkz. Râzî, 21/142-143.

¹⁴⁸² Mâturîdî, 5/19.

¹⁴⁸³ Kurtubî, 20/155.

¹⁴⁸⁴ Buhârî, *Bedü’l-Halk* 9, *Ehâdisü’l-Enbiya* 1; Müslim, *İman* 84, *Cennet* 15; Ebû Dâvûd, *Edep* 3; Tirmizî, *Fedâilü’l-Cihâd* 25.

¹⁴⁸⁵ Hurilerle ilgili uydurma hadislerden bazıları ve açıklamaları için bkz. Dilek Yavuz Turun, *Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler (İbnü’l-Cevzî Örneği)*, Çukurova Üniversitesi SOB, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2008, 44-47.

¹⁴⁸⁶ Bu husustaki farklı değerlendirmeler için bkz. Veysel Güllüce, *Kur’an’da Cennet Çocukları İçin Kullanılan Vildan ve Gilman Kelimeleri Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 10 Sayı: 27 (Bahar 2006), 65-80.

eşliliğin olacağına, cennet kadınları olan hurilerin ise dünya hanımlarından ibaret olduğuna yönelik yorumlayanlar da vardır¹⁴⁸⁷. Sonuç olarak cennetle ilgili âyetler incelendiğinde, cennetteki evlilik hususunda kadın ve erkek arasında bir eşitliğin olmadığı görülecektir¹⁴⁸⁸.

Cennette anne-baba ve çocuklar arası ilişkiler hususunu ifade eden bir âyet meâlen şöyledir: “(O yurt) Adn cennetleridir; oraya babalarından, eşlerinden ve çocuklarından sâlih olanlarla beraber girecekler, melekler de her kapıdan onların yanına varacaklardır” (Ra’d: 13/23). Bu âyet de cennette anne-baba ve çocuklar arası ilişkilerin devam edeceğini açık bir şekilde ifade etmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de iman edip salih amel işleyen, Allah’tan (cc) korkan vb. kimselerin mevzu edildiği âyetler çoktur. Ancak bu âyetlerden on beş tanesi hâtimeleri (son kısımları) açısından diğerlerinden ayrılmaktadırlar. Bu âyetlerin sonlarında cennet ehlinin üzülmeyeceğine dikkat çekilir. Bunlardan on üç tanesinin sonu -beş tanesi Bakara suresinde, diğerleri farklı surelerde olmak üzere- وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (onlar üzülmeyeceklerdir) ifadesiyle¹⁴⁸⁹, diğer iki âyet ise لَا أَنْتُمْ تَحْزَنُونَ (sizler üzülecek değilsiniz) ifadesiyle bitmektedir¹⁴⁹⁰. Dört âyette, Allah (cc) kendisini ‘sözünden dönmeyen’ olarak niteler¹⁴⁹¹. İnsan eşinden ve çocuklarından ayrı kalması durumunda üzüleceği muhakkaktır. Madem Allah (cc) iman edip salih amel işleyenleri üzmeyeceğini vadetmiş ve sözünden dönmeyeceğini bildirmiş; öyle ise, en azından insanların üzülmeyeceğine meydan vermemek için, onu eşiyle ve çocuklarıyla –mümin olmaları şartıyla- birlikte cennette mutlu bir hayatın içine alacaktır, denilebilir. Bu hususta eşlerin birbirleri için huzur kaynağı olduğunu bildiren âyet¹⁴⁹² büyük bir önemi haizdir. Allah’ın (cc) bu huzur kaynağını, ebedi huzur ve saadet diyarı olan cennette insanlardan esirgemesi düşünülemez.

¹⁴⁸⁷ Bkz. Emrullah Fatış, *Huri, Gülman ve Vildanların Kimliği Problemi*, Kelam Araştırmaları Dergisi, 13:1 (2015), ss. 121-139.

¹⁴⁸⁸ S. Okumuş, *Kur’an’da Cennet Kavramı*, 121.

¹⁴⁸⁹ Bkz. Bakara: 2/38, 112, 262, 274, 277; Âl-i İmrân: 3/170; Mâide: 5/69; En’âm: 6/48; A’râf: 7/35; Yûnus: 10/62; Zümer: 39/61; Ahkâf: 46/ 13.

¹⁴⁹⁰ A’râf: 7/49; Zuhurf: 43/68.

¹⁴⁹¹ Âl-i İmrân: 3/9, 194; Ra’d: 13/31; Zümer: 39/20.

¹⁴⁹² A’râf: 7/189

3.4.3.2. Cennet'in Ebediliği

Cennetle ilgili âyetlerin tamamına yakın kısmı cennetin ebediliğine de yer verir. Bu âyetlerden büyük çoğunluğu cennetin ebediliğini doğrudan ifade ederken kalan kısmı dolaylı olarak cennetin ebediliğine değinir. Cennetin ebediliğini doğrudan ifade eden kısmına şu âyet örnek verilebilir: *“İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. ve onlar **orada ebedî kalıcılardır**”* (Bakara: 2/25)¹⁴⁹³.

Kur'an-ı Kerim'de cennetin ebediliğini doğrudan ifade eden kavramlardan biri “ebeden” diğeri ise “huld”dur. “Huld” kelimesi, türevleriyle beraber 33 âyette yer almaktadır¹⁴⁹⁴.

Cennetin ebediliğini dolaylı olarak ifade eden gruba şu âyet örnek verilebilir: *“(Cennette) onların altlarından ırmaklar akarken, kalplerinde kinden ne varsa hepsini çıkarıp atarız. ve onlar derler ki: «Hidâyetiyle bizi (bu nimete) kavuşturan Allah'a hamdolsun! Allah bizi doğru yola iletmeseydi kendiliğimizden doğru yolu bulacak değildik. Hakikaten Rabbimizin elçileri gerçeği getirmişler.» Onlara: İşte size cennet; yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık **ona vâris kıldınız** diye seslenilir”* (A'raf: 7/43)¹⁴⁹⁵. Yukarıdaki âyette cennete vâris kılınma ifadesi yer almıştır. Bir şey miras olarak kimin eline geçerse artık onun demektir. Mirasa sahip olan varis kendisi öldüğünde o mal da kendinden sonrakilere miras kalır. Cennette ölüm olmadığına göre cennete kimler vâris olursa orada ebedi kalacaklar demektir. Cennet mirasının ebediliğini vurgulayan bir âyet meâlen şöyledir: *“(Evet) Firdevs'e vâris olan bu kimseler, **orada ebedî kalıcıdırlar.**”* (Mü'minûn: 23/11). Cennetin ebedî olduğu hadis-i şeriflerde de ifade edilmiştir: *“Cennete giren de orada ebedî kalır”*¹⁴⁹⁶.

¹⁴⁹³ Cennetin ebediliğini doğrudan ifade eden benzer âyetlerden bazıları için bkz. Bakara: 2/82; Âl-i İmrân: 3/15, 107, 136, 198; Nisâ: 4/57, 122; Mâide: 5/85, 119; A'râf: 7/42; Tevbe: 9/22, 72, 89, 100; Hûd: 11/23, 108; İbrâhîm: 14/23; Kehf: 18/108; Tâhâ: 20/76, 121; Mü'minûn: 23/11.

¹⁴⁹⁴ Ö. Kara, 103.

¹⁴⁹⁵ Cennetin ebediliğini dolaylı olarak ifade eden benzer âyetlerden bazıları için bkz. A'râf: 7/44, 49; Tevbe: 9/21; Ra'd: 13/29, 35; Hicr: 15/46, 48; Nahl: 16/31; Meryem: 19/61, 62, 63; Enbiyâ: 21/103.

¹⁴⁹⁶ Tirmizî, Cennet, 2.

İmtihan dünyasında Allah (cc) bazı şeyleri insanlara nasip eder. Yine bu nimetleri insanları denemek üzere ellerinden alabilir. Ancak âhirete varınca imtihan bitmiştir. Artık verdiği nimetleri insanların ellerinde ebedî bırakacak demektir. Zira âyetlerde oradaki nimetlerin de ebedî olduğu vurgulanır. Mademki Allah (cc), yukarıda meallerini zikrettiğimiz âyetlerde müminleri cennete varis kıldığını ifade etmiştir. O zaman varis kıldığı şeyleri onların ellerinden almayacak demektir. Kısacası, cennet ehli de, eşleri de, cennet de, cennet'in lezzetleri de hep ebedîdirler. Hülâsa cennetle ilgili âyetler bütün halinde incelendiğinde, bu âyetlerde cennetin, cennetliklerin ve cennetin maddi ve manevi nimetlerinin ebedî olduğunun vurgulandığı görülecektir¹⁴⁹⁷.

¹⁴⁹⁷ Geniş bilgi için bkz. Ö. Kara, 108.

SONUÇ

İnsan, fizik varlığı öncesinde var olduğu kabul edilen ‘ruhlar âlemi’ ile başlayan bir yolculuk süreci içerisindedir. Dünya hayatı bu sürecin bir parçasıdır. Dünya hayatının ardından, insan yolculuğuna devam edecektir. Ebediyet âlemlerine doğru devam eden bu yolculuğu nihâyet, imanı ve amelleri doğrultusunda olmak üzere, cennet ya da cehennemle noktalanacaktır.

Kur’an-ı Kerim’de insanı doğrudan ifade eden, ‘insan’ kelimesinin yanında ‘beşer’ ve ‘ben-î Âdem’ kelimeleri görülmektedir. Bu kelimelerin geçtiği âyetlerin birçoğunda, insanın âhiret yolcusu olma yönüne vurgu yapılmaktadır.

‘İnsanın kimliği’ konusunda ele alındığı gibi, İslam filozoflarının insanı genellikle manevi yönleriyle tanımlamalarına karşılık diğer filozoflar insanı daha çok maddi yönleriyle tanımlamışlardır.

Muharref ilâhî dinlerde insanın manevi yönüyle; dünya hayatının huzur ve rahatı hedeflenmektedir. Bu yüzden de insanın âhiret yolculuğu bu dinlerde yok denecek kadar az yer tutmaktadır.

İnsanın yaratılış şekli açısından ilk bakışta bütün dinlerde bir benzerlik görülse de İslam’ın dışındaki dinlerde tahrifin etkisi her alanda görüldüğü gibi bu alanda da görülmektedir. Bununla beraber ilk insanın ve eşinin yaratılması hususunda ortak noktalar da az değildir.

İnsanın yaratılma amacı açısından, İslam’la diğer dinler arasında büyük bir farklılık arz etmektedir. İnsanın yaratılma amacı, diğer dinlerde dünyaya yönelik iken, İslam’da âhirete yöneliktir. Bu da diğer dinlerin tahrif edildiğinin en önemli kanıtlarından sayılabilir.

İnsan kulluk emanetini üstlenerek dünyaya gönderilir. Dünyaya gönderilmeden önce ortalama dokuz ay on günlük bir anne karnı hayatı vardır. Anne karnındaki hayatı sona erince dünya hayatı başlar. Dünya hayatı ise sorumluluk öncesi (çocukluk dönemi) ve sorumluluk dönemi olarak iki safhadan oluşmaktadır. Çocukluk dönemi, sorumluluk döneminin alt yapısını oluşturmaktadır. Yani bu dönem, insanların sorumluluk dönemini nasıl geçirecekleri hususunda bilgilendirildikleri ya da bilgilendirilmeleri gereken dönemdir. Bir yandan insanın yaşı ilerler. Yaşın ilerlemesi yolculuğun devamı demektir.

Allah (cc), insanlara âhiret yolculuklarında rehberlik etmeleri için peygamberler ve kitaplar göndermiştir. İnsanlar bu rehberler aracılığıyla hep hayra ve iyiliğe davet edilmiştir. Onların rehberliğinde âhiret yolculuklarına devam edenlerin, cennete ulaşır selamete erecekleri müjdelenmiştir. Onların rehberliğini kabul etmeyen insanları ise, cehennem gibi ebedi bir hapisanenin beklediği haber verilmiştir.

Küfür başta olmak üzere şirk, nifâk, irtidat ve diğer günâhlar insanları cehenneme doğru sürüklediği halde; mümin olmak şartıyla takva, salih amel vb. şeyler ise cennete girmeğe vesiledir. Bu böyle olduğu halde, eğer bir insan ömrünün büyük çoğunluğunu küfürle geçirip, son anlarında mümin olsa ehl-i sünnete göre bu ehl-i necattır. Eğer bir insan da ömrünün büyük çoğunluğunu imanla geçirse de ömrünün son anlarında irtidat etse ehl-i ateştir.

İnsanlara âhiret yolculuğunda işledikleri günâhlardan çeşitli yollarla temizlenme fırsatı tanınmıştır. Bu fırsat ömrünün sonuna kadar geçerlidir.

Âhiret yolculuğundaki insanın cennet veya cehennem yönündeki istikametini akıl, vicdan, fitrat, aile, çevre, basın-yayın gibi bazı şeyler etkilemektedir.

İnsanlar, toplumlar ve kâinatın ömrü bir saatin milleri gibi birbirini takip ederek sona doğru gitmektedirler. İnsanın ömrü saniyeyi gösteren mil ise, toplumların ömrü dakikayı, kâinatın ömrü de saati gösteren mil gibidir. Yani üçünün de birbirini takiben hayatları sona ermektedir. Dolayısıyla insanlar ve toplumlar için birer ecel tayin edildiği gibi kâinat için de kâinatın sahibi tarafından bir kıyâmet saati tayin edilmiştir.

İnsanlar dünyaya gelmeden önce anne karnında belli bir zaman dilimi geçirdikleri gibi, ölümle kıyâmet arasında da kabirde belli bir süre geçireceklerdir ki, buna kabir hayatı veya berzah hayatı denilmektedir.

Kâinatın ömrünün sona ermesini takiben iki defa Sûr'a üfürülecektir. Birincisinde kıyâmet kopacak, ikincisinde ise Hz. Âdem'den kıyâmete kadar devam eden süre içerisinde ölen bütün insanlar dirilecektir. Kıyâmetin ne zaman kopacağını ancak Allah (cc) bilir. Ondan başkasının bilgisi dâhilinde değildir. Kıyâmetin zamanı, Lokman Suresi son âyette zikredildiği üzere muğayyebât-ı hamse (bilinmeyen beş şey)dendir.

Kıyâmetin nasıl dehşetli bir olay olduğunu anlatan Mülk, Hâkka, Meâric, Kıyâme, İnsan, Nebe, Nâziât, Abese, Tekvir vb. sureler ve farklı surelerde bir çok âyetler

mevcuttur. Kıyâmetin sonrasında yeniden dirilme gerçekleşecektir. Diriltileen insanlar önderleri eşliğinde mahşer meydanına sevk edilip, orada toplanacaklardır. Ardından amel defterleri dağıtılacaktır. Amel defterleri sağdan alınması durumunda müjde anlamına gelecek, sol veya arka taraftan alınması durumunda sıkıntılı bir sürecin başlamak üzere olduğu anlamına gelecektir. Amel defterlerinin dağıtımının ardından peygamberler de dâhil olmak üzere, bütün insanlar amel defterlerine kaydedilen her şeyden hesaba çekileceklerdir.

Hesabın ardından, insanları sırat köprüsünün heyecanı saracaktır. Zira sırat köprüsünün ardından ise insanları ateşle dolu cehennem veya mutlulukla dolu cennet beklemektedir.

Cennet ve cehennem arasında perde kabul edilen -bir ara bölge statüsünde- A'raf denilen bir mekân vardır. Genel kanaate göre sevap ve günâhı eşit olanlar, Allah'ın (cc) dilediği kadar orada kalacaklardır. Sonra onlar da Allah'ın (cc) izniyle cennete gideceklerdir.

Cennetlikler ve cehennemlikler arasında geçecek olan konuşmaları ele alan birçok âyet bu konuşmaları olmuş, gerçekleşmiş gibi zikretmiştir. Bu da âhirette gerçekleşeceği zikredilen konuşmaların kesinliğine işarettir.

Sonuç itibariyle, cennet ucuz değil, cehennem de lüzumsuz değildir. İnsan kıymetli ve yüksek mahiyette yaratıldığı için yaptığı kötülükler de o nispette büyük kabul edilmektedir. Dolayısıyla cehennem öfkeyle, cennet de sevinçle kucağını açmış insanları beklemektedirler¹⁴⁹⁸. Kısaca söylemek gerekirse, ecel ve kabir insanı beklediği gibi, cennet ve cehennem de insanı bekliyor ve gözlüyor¹⁴⁹⁹.

Son söz yerine: *Allah'a döndürüleceğiniz, sonra da herkese hak ettiğinin eksiksiz verileceği ve kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bir günden sakının* (Bakara: 2/281).

Çalışmamız sonucunda şu önerilerde bulunulabiliriz:

1. İslam âlemindeki iç karışıklıkların birçok nedeni sayılabilir. O nedenlerden birinin de, Müslümanların âhret yolcusu olduklarının şuur düzeyinin düşüklüğü olduğu kanaatindeyiz. Zira âhret yolcusu olduğunu bilen, şuurlu müslüman âhret saadetini

¹⁴⁹⁸ Nursî, *Muhâkemât*, 42.

¹⁴⁹⁹ Nursî, *Sözler*, 87.

temin için kendisine ve insanlara faydalı olan şeylerde tembellik etmeyeceği gibi, bireylerin ve içinde yaşadığı toplumun zararına olan durumlarda, kendisiyle alakalı olan her şeyin hesabını verecek olmanın endişesini taşır. Bu bilinç içerisinde olmanın kişiye sağlayacağı dikkat ve gayret ise, hem dünya hem de âhiret saadetine vesile olacaktır. Bu itibarla insanın, dünyada *âhiret yolcusu* olarak bulunduğu üzerinde büyük bir hassasiyetle durulmalıdır. Bu hususun günümüz İslam dünyası tarafından az önemsendiğini gözlemlemekteyiz. Zira insanın âhiret yolcusu olma yönünü ele alarak yapılan/yazılan tez, makale ve kitap çalışmalarının sayısının azlığı da bunu göstermektedir.

2. Âhiret yolculuğu açısından Kur'an-ı Kerim'in ve Resûl-i Ekrem'in insanlar için ne ifade ettikleri üzerinde yeterince durulmadığı kanaatindeyiz. Bu hususa yönelik olarak yapılacak olan kapsamlı bir sempozyumun faydalı olacağı muhakkaktır.

3. Kur'an-ı Kerim'in hem dünya hem de âhiret için rehber kitap olduğu bilinen bir gerçektir. Günümüzde Kur'an'ın dünyaya bakan yönü sürekli ele alınıp incelendiği halde âhirete bakan yönüne gereken önem verilmemektedir. Bu itibarla Kur'an-ı Kerim'in âhiret yolcularının rehber kitabı olma yönü daha fazla dikkatlere sunulmalıdır. Zira insanları âhirete hazırlamak, Kur'an ve sünnetin ana hedeflerindendir.

Genel bir değerlendirme olarak şunları söyleyebiliriz, Kur'an-ı Kerim, insanın aslında âhiret yolcusu olduğunu, bu yolculuğuna devam ederken uğradığı dünyada ise, geçici bir süre için sınanma/ımtihan maksatlı bulunduğunu, dolayısıyla bu süre zarfında büyük bir muhasebe için tüm söz ve fiilleriyle kayıt altına alındığını, neticede imanına ve ameline göre insanı ebedi saâdet veya bahtsızlığın beklediğini bildirmektedir.

KAYNAKLAR

- Adam, Baki, *Yahudiliğin Hristiyanlığa ve İslam'a Bakışı*, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/782/10060.pdf>. Erişim Tarihi: 01.03.2017.
- Adam, Hüdaverdi, *Bazı Kelam Problemleri*, (1. Baskı), Değişim Yay. Sakarya 1998.
- _____ *En- Nesefti ve Akidesi*, (1. Baskı), Değişim Yay. Adapazarı 1998.
- Akay, Akif, *İslam İnancında Şefaati*, (1. Baskı), Akçağ Yay. Ank. 2016.
- Akbaş, Ahmet, *Kur'an'da Cennet ve Huriler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi SOB. Urfa 2005.
- Akbaş, Muhsin, "Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri", *D.E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (15), 2002, 37-60.
- Akbulut, R. Adeviyye, *Kur'an'daki Anne*, Nesil Yay. İst. 2010.
- Akçay, Mustafa, "Sırat" Md. TDV. *İslam Ansiklopedisi*, 37/118-119.
- Akseki, Ahmet Hamdi, *İslam Dini*, (31. Baskı) Gaye Matbaası, Ankara 1933.
- Alıcı, Mustafa, "Şefaati" Md. TDV. *İslam Ansiklopedisi*, 38/411-412.
- Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, Rev Yayınları, Konya 1997.
- Altıntaş, Süleyman, *Kıyâmet Alametleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ank. 2007.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbu'd-Din es-Seyyid Mahmud, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm*, I-XXX, İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.
- Arkan, Atilla, "Kindî ve İbn. Rüşd'de İnsan Tasavvuru", *İslam Araştırmaları Dergisi*, (12), 2004, 27-54.
- Arpaguş, Hatice, *İslam İnanç Esasları*, 201.pdf.19.03.2017.

- Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa, *Sistemik Kelam*, (1. Baskı), TDV Yay. Ank. 2015.
- Arslan, Hulusi, *Mâturîdî'de İnsanın Yaratılış Hikmeti*, Mengüceli Yayınları, Malatya 2013.
- Arslantaş, Nuh, “Hz. Peygamber’in Çağdaşı Yahudilerin İnanç-İbadet ve Dini Hayatları İle İlgili Bazı Tespitler”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34 (1), 2008, 55-92.
- Atademir, Hamdi Ragıp, *Filozoflara Göre Felsefe*, Konya: Atademir Yay. 1947. 3 Mart 2005'te Ankara Üniversitesi DTCF nüshasından elektronik ortama aktarılmıştır. <http://www.felsefelik.com>.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri*, I-XII, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 1989.
- _____ “İhlas” Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 21/535-537.
- _____ *İnsan ve İnsanüstü (Ruh, Melek, Cin, İnsan)*, (3. Baskı), Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 1995.
- Aydın, Fuat, *Genel Hatlarıyla Yahudilik*, İst. 2004, [http://content.lms.sabisakarya.edu.tr/Uploads/71571/30206/yahudilik_\(genel_hatlarıyla_yahudilik\).pdf](http://content.lms.sabisakarya.edu.tr/Uploads/71571/30206/yahudilik_(genel_hatlarıyla_yahudilik).pdf) .24.06.2016.
- Aydın, Mehmet Akif, “Çocuk” Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 8/361-363.
- Aydınlı, Yaşar, *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, (3. Baskı), İz Yay. İst. 2011.
- Bağavî, Muhyî's- Sünne Ebi Muhammed el- Hüseyin b. Mes'ud el-Bağavî, *Tefsiru'l-Bağavî (Meâlimü't- Tenzîl)*, I-VIII, (Thk: Heyet), Dar-u Halibe, Riyad h: 1409.
- Bağçeci, Muhittin, *Peygamberlik ve Peygamberler*, Kitabe Yayınları, Ankara 2013.
- Baküvî, Mir Muhammed Kerim, *Keşfu'l-Hakâyık 'An-Nüketi'l-Âyâtî Ve'd-Dekâyık*, <http://www.vesiletunnecat.com/vesiletun/arsiv-kitap-oku/kuran-meal-tefsir/bakuvitefsiri> Erişim Tarihi: 20.08.2017.

- Başkaya, Hatice, *Kur'ân-ı Kerim'de Allah Teâlâ'nın Gazabına Uğramış İnsanlar ve Toplumlar*, (Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2007.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, I-XXI (1. Baskı), Bayraklı Yay. İst. 2003.
- Bebek, Adil, "Cennet Meyveleri Örneğinde ÂHİRET Hayatına Kelami Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2), 2005, 1-18.
- Bedir, Lokman, *Kur'an'da İlahî Mağfiret*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2013.
- Lokman Bedir-Refik Kasım, "Kur'an'da Yer Alan عَمَى (a'mâ) Kelimesi Çerçevesinde Manevi Körlük", *Hikmet Yurdu*, Yıl: 10, C: 10, Sayı: 20, Ocak – Haziran, 2017/2, ss. 231 – 240.
- Bedrüddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (1. Baskı), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyyi, Beyrut 2001.
- Beydâvî, Abdullah İbn. Ömer İbn Muhammed Nâsıruddin el-Beydâvî, *Tefsir'u-Beydâvî, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, (Hâşiyet'ü Şeyh Zade) I-VI, Hakikat Kitabevi, İst. 1998.
- Bikâî, Burhaneddin Ebu'l- Muhsin İbrahim b. Ömer el- Bikâî, *Nazmü'd- Dürer Fî Tenâsübü'l- Âyeti Ve's- Süver*, I-XXII, Dâru'l Kitabi'l- İslam, Kahire- tsz.
- Bilgiz, Musa, *Hayırlı Çocuk Yetiştirmenin Temel İlkeleri*, Beyan Yay. İst. 2006.
- _____ "Kişiliğin Oluşmasında Fıtrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi", *Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (25), Erzurum 2006, 125-144.
- _____ *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*, Beyan Yay. İst. 2007.
- _____ *Kur'an'da Bilgi*, (2. Baskı), İnsan Yay. İst. 2013.
- _____ *Kur'an'da İnsanlık Onuru*, (2. Baskı), Fecr Yay. Ank. 2013.

- _____ “Kur'an'da Amellerin Değer Yönünden Mukayesesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (20) 2003, 130-158.
- _____ “Kur'an'da İnsan ve Toplum”, (2. Baskı) *Diyanet İlmi Dergi*, Kur'an Özel Sayısı 2012, 687-706.
- _____ “Kuranda Nübüvvet”, *Diyanet İlmi Dergi*, 49 (1), 2013, 23-46.
- _____ “Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alanı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (25), 2006, 205-232.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, I-VII, İst. 1985.
- Bucaille, Maurice, Trc. Suat Yıldırım, *Kitab-ı Mukaddes, Kur'an ve Bilim (La Bible le Coran, et la science)*, (II. Baskı), T. Ö. V. Yayınları, İzmir 1981,
- Buhari, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğire el- Cu'fiyyi el-Buhariyyi, *El- Câmiu's- Sahih*.
- Canan, İbrahim, *Kur'an'da Çocuk*, (10. Baskı), Nesil Yay. İst. 2011.
- Cebeci, Lütfullah, *Kur'an'a Göre Takvâ*, Sehâ Neşriyât, İst. 1985.
- _____ *Kur'an'da Şer Problemi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1985.
- Cebeci, Suat, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, (1. Baskı), Akçağ Yay. Ank. 1996.
- Cevherî, Ebû Nasr, İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es- Sıhah Fi'l- Lüğâ*, I-VII (2. Baskı) Dâru'l-İlm, Beyrut 1990.
- Cevzî, Ebu'l- Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. El- Cevzî el-Kuraşî el- Bağdâdî, *Zâdü'l- Mesîr Fi İlmi't- Tefsîr*, I-IX (3. Baskı), Mektebetü'l- İslam, Beyrut 1948.
- Cilacı, Osman, *Günümüz Dünya Dinleri*, (2. Baskı), DİB Yay. Ank. 1998.

- Christian W. Troll, Trc. Talip Özdeş, *Tarihî Bir Olay Olarak Hristiyanlık*. <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/258.pdf>.
- Cürcânî, Ali bin Muhammed es-Seyyid Eş-Şerif Cürcânî, *Mu'cemu-t Ta'rifat*, Fazilet Yay. Kahire h:1403.
- Çağlayan, Harun, *Teklif Karşısında Çocukların Dünya ve Âhiretteki Durumu*, Kelam Araştırmaları, 12 (1), 2014, 37-60.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meal-i Kerîm*, I-III, (12. Baskı), Çantay Kitabevi, İst. 1988.
- Çeker, Orhan, *İslam Hukukunda Çocuk*, Kayıhan Yayınları, (1. Baskı), İstanbul 1990.
- Çelebi, İlyas, *İtikadî Açıdan Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, Kitabevi Yayınları, İst. 1996.
- Çelik, Ahmet *Cennet ve Cehennemin Sonsuzluğu*, Ekev Yay. Erzurum 2002.
- _____ *Kur'an Semantiği Üzerine*, Ekev Yay. Erzurum 2002.
- Çetiner, Bedreddin, *Fâtîha 'dan Nâs 'a Esbâb-ı Nüzûl*, I-II (4. Baskı), Çağrı Yay. İst. 2013.
- Çevikbaş, Sebahattin, *İnsanın Anlamı ve David Hume'un İnsan Bilimi*, <http://dusundurensozler.blogspot.com.tr/2007/11/insann-anlam-ve-david-humeun-insan.html>.
- Demirci, Kürşat, "Kabir" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 24/33-35.
- Demir, Şehmus, *Dünya ÂHİRET Bütünlüğü*, Akademi Yay. İzmir 2008.
- _____ *Kur'an'ın Temel Hedefi*, (3. Baskı), Fecr Yay. Ank. 2014.
- Demirci, Muhsin, *Kur'an'a Göre İnsan ve Sorumlulukları*, (1. Baskı) Ensar Neşriyat, İst. 2010.
- Demirci, Osman, *Vicdan Md. TDV. İslam Ansiklopedisi*, 43/100-102.

- Demirli, Ekrem, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*, (1. Baskı), Kabalcı Yay. İst. 2009.
- Dölek, Âdem, *Biri Bizi Gözetliyor*, (2. Baskı), Nesil Yay. İst. 2002.
- Duman, Mehmet Zeki, *Beyânu 'l- Hak*, I-III (1. Baskı), Fecr Yay. Ank. 2006.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. El- Eşa's es- Sicistâni, *Sünen*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad 1988.
- Ebu Hayyan, Muhammed Yusuf Ebu Hayyan el-Endülüsî, *Tefsiru 'l-Bahri 'l-Muhit*, I-VIII (1. Baskı), (Thk: Heyet), Dâru'l- Kütübî'l- İlmiyyi, Beyrut 1993.
- Ebu'l- Bekâ, Eyyüb b. Musa el- Hüseyin el- Kefevî, *Mu'cemu Fi'l- Mustalahât ve'l- Furûku 'l- Luğaviyye*, (2. Baskı), er- Risâle, Lübnan 1998.
- Ebû's- Suûd, *Tefsir-i Ebi's-Suûd, İrşad-ı Akl-ı Selim İlâ Mezâyâ 'l- Kur'an'il- Kerim*, I-IX, Beyrut Tsz.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ et-Temennî, *Mezâzu 'l-Kur'an*, Thk. Muhammed Fuad Sezgin, Mektebetü'l-Hancî, Kahire Tsz.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Zehratü't-Tefâsîr*, I-X, Dâru'l-Fikri'l-Arabiyy, Kahire Tsz.
- Emet Le Yaakov, *(Gerçeğe Yolculuk), Tora ve Yahudilik Üzerine Merak Edilen Konular*, Çev. İzzet Yosi Berkan, İst. 2006.
- Erdem, Mustafa, *Hristiyanlıktaki Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma*, [http dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/377789954.pdf](http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/377789954.pdf).
- Eren, Şadi, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'dan Tefsir Nükteleleri*, Zafer Yay. İst. 1998.
- _____ *İnsan ve Eğitim*, Yeni Asya Yay. İst. 1996.
- _____ *Kur'an ve Toplum*, Zafer Yay. İst. 1998.
- _____ *Kur'an'da Gayb Bilgisi*, Işık Yay. İzmir 1995.
- Erişirgil, Emin, *Filozofiye Başlangıç*, (3. Baskı), Maarif Matbaası İst. 1939.

- Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme* Sadeleştiren M. Fuad Başar, Âlem Ticaret ve Yayıncılık, İst. 1993.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el- Ezherî, *Tehzîbü'l- Lüğâ*, I-XV, ed- Dâru'l- Mısriyyi, Kahire 1975.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed El Ferâhidî, *Kitabu-l Ayn*, I-IV (1. Baskı), Dâru'l- Kütübü'l- İlmiyyi, Beyrut 2003.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I-III, (3. Baskı) Âlemü'l- Kütüb, Beyrut 1983.
- Fettahoğlu, Selahattin, *Konfüçyüs ve Öğretisi*, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ omuifd/ article/viewFile/5000073490/5000067749>. 24.06.2016.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, *Bahailik* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 4/464-468.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed ibni Yakup el Fîrûzâbâdî; *El-Kamus-ul Muhit*, (8. Baskı), er-Risâle, Beyrut 2005.
- _____ *Tenvîru'l- Mikbâs Min Tefsîr-i İbni Abbâs*, (1. Baskı), Dâru'l- Kütübü'l- İlmiyyi, Beyrut 1992.
- Georges C. Anawati, “İslam’da aslî günâh var mıdır?”, çev. Sadık Kılıç, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7) 1987, 507-518.
- Gölcük, Şerafeddin - Toprak, Süleyman, *Kelam*, (4. Baskı), Tekin Kitabevi, Konya 1998.
- Güç, Ahmet, “Ruh” Md. TDV. *İslam Ansiklopedisi*, 35/197-199.
- Güllüce, Veysel, *Kur'an Işığında Reenkarnasyon*, Rağbet Yay. İst. 2004.
- _____ *Kur'an-ı Kerim'de Âhiret İnancının Temelleri*, Ekev, Erzurum 2001.
- _____ “Kur'an'da Cennet Çocukları İçin Kullanılan Vildan ve Gilman Kelimeleri”, *Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 10 Sayı: 27 (Bahar 2006), 65-80.
- Günay, Mustafa, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, İlya Yay. İzmir 2003, 25.

Hariri, Muhammed el- Emîn b. Abdullah el- Uramiyyi'l- Aleviyyi'l- Haririyyi's- Şâfiyyi, *Hadâiki'r-Rûh Ve'r-Reyhân*, I-XXXIII (1. Baskı), Dâru Tavki'n- Necât, Beyrut 2001.

Harman, Ömer Faruk, "Cehennem" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 7/225-226.

_____ "Yahudilik-İnanç Esasları" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 43/201-207.

Hasîrîzâde Elif Efendi, *En-Nûru'l-Furkân Fî Şerhi Lugâti'l-Kur'ân*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İst. 2015.

Hatip, Abdülaziz, *Esmâ-i Hüsnâ*, BSR Yayın grubu, (4. Baskı), İstanbul 2012,

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, (3. Baskı), TDV. Yay. Ank. 1998.

_____ "Çocuk" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 8/355-359.

_____ "Fıtrat" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 13/47-48.

Izutsu, Toshihiko, Trc. Süleyman Ateş, *Kur'an'da Allah-İnsan*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 2009.

İbn Abdi'l- Berr, Ebû Yusuf b. Abdullah b. Muhammed İbn Abdi'l- Berr, *el- İstiâb fî Ma'rifet-i Ashâb*, Thk. Ali Muhammed el- Bicâvi I-IV (1. Baskı), Dâru'l- Cil, Beyrut 1992.

İbn Aşur, Muhammed Tahir, *et-Tahrir Ve't-Tenvir*, I-XXX, Dâru't- Tunusiyyi, Tunus 1984.

İbn Atiyye, Kâdı Ebî Muhammed Abdulhak b. Ğâlib b. Atiyye el- Endelûsî, *El-Muharrerü'l- Vecîz Fî Tefsîr-i Kitâbi'l- Azîz*, I-VI (1. Baskı), Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut 2001.

İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî b. Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (1. Baskı), Thk. Es'ad Muhammed Tayyib, Dâr-u Nezâr Mustafa el-Bâz, Riyâd 1997.

- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zakeriyya, *Mekâyisü'l-Lüğa*, Thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, Kahire 1979.
- İbn-i Hişâm, *Sîretü'n-Nebî*, (3. Baskı), Thk. Ömer Abdu's- Selâm Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l- Arabiyyi, Beyrut-1990.
- İbni Kayyım el- Cevziyye, *Cennetteki Hayat*, (2. Baskı), Uysal Kitabevi, Konya-Tsz.
- _____ *el-Fevâid*, Thk. Muhammed Üzeyr Şems, Dâru'l- İlmi'l- Fevâid, Tsz.
- İbni Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Tefsîr-u Ğarîbu'l-Kur'an*, Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 1978.
- İbn-i Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, Dâr-u İhyâ-i Kütübi'l- Arabiyyi, Tsz.
- İbn-i Manzur, Muhammed ibn-i Mükerrerrem ibn-i Manzur-il Afrikiyyi-l Mısriyyi, *Lisanu'l- Arab*, I-VI, Es- Sekafe ve'l- İ'lam Bakanlığı, Şuuni-s Sekafiyyi el-Amme, Bağdat 1992.
- İbn-i Kesîr, İmam el- Celil el- Hafız İmâdü'd- Din Ebu'l- Fidâ İsmail İbn Kesir ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l- Kur'ani'l- Azim*, I-XV (1. Baskı), (Thk: Heyet). Müesset-ü Kurtubâ, Kahire 2006.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail en-Nehaviyyi'l-Lügaviyyi'l-Endelüsi, *El-Muhassas*, I-XVII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyyi, Beyrut tsz.
- İbnü'l- Esir, İzzeddin İbnü'l- Esir Ebi'l- Hasan Ali b. Muhammed el- Cezeri, *Üsdü'l- Ğâbe Fi Marifeti's- Sahâbe*, I-VI, b. y. y. Tsz.
- İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit El- Kûfî, *El-Fıkhu'l-Ekber*, (1. Baskı), Şerh; Aliyyü'l- Kârî El- Hanefî, Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 1995, 170-171;
- İnce, İrfan, *Ridde Md. TDV. İslam Ansiklopedisi*, 35/88-91.
- Jean Chevalier Trc: Mehmet Aydın *Din Fenomeni*, 80. (Bu makale *Les Religions*, Verviers adlı kitabın 498-548 sahifelerinde neşredilmiştir).

- Kandemir, Yaşar, *Peygamberimin Sevdığı Müslüman*, (2. Baskı), Morötesi Yayınları, İstanbul 2005.
- Kara, Necati, *Kur'an'a Göre Hz. Musa, Firavun ve Yahudiler*, Seha Neşriyat, İst. 1991.
- Kara, Osman, *Kur'an'da Cehennem*, (1. Baskı), Ravza Yay. İst. 2014.
- Kara, Ömer, *Kur'an'da Cennet*, Rağbet Yay. İst. 2002.
- Karadaş, Cafer, *İslam'da Âhiret İnancı*, (İlahiyat Fakülteleri Eğitim Öğretim Koordinasyon Toplantısı), Sivas İlahiyat Eğitimini Geliştirme ve Destekleme Derneği Sivas Yayınları 1, Sivas 2007,
- Karadeniz, Osman, *Ecel Üzerine*, (1. Baskı), Anadolu Matbaacılık, İzmir 1992.
- Karagöz, İsmail, *Âyet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, DİB Yay. (3. Baskı), Ankara 2006.
- _____ *Âyet ve Hadisleri Işığında Allah'ın İsim ve Sıfatları (Esmâ-i Hüsnâ)*, DİB Yayınları, İstanbul 2010.
- _____ *Din ve Vicdan Özgürlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2007.
- _____ *Kur'an'da Zikir Kavramı ve Allah'ı (cc) Zikir*, (3. Baskı), DİB Yay. Ank. 2007.
- Karakaş, Vehbi, *Kur'an ve Hadislerin Işığında Emanet*, Zafer Yay. İst. 1995.
- Karakılıç, A. Celâleddin, *Kıyâmet ve Alâmetleri*, http://www.ckarakilic.com/downloads/7_kiyametvealametleri.pdf.
- Karaman, Fikret, *İslamî İnanç Değerleri ve Çağdaş Dînî Akımlar*, Çelik Yay. İst. 2015.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, (1. Baskı) Yalnızkurt Yay. İst. 1997.
- Kâsımî, Muhammed Cemaleddin el-Kâsımî, *Mehâsinü't-Te'vîl*, I-XVII (1. Baskı), Thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, b. y. y, 1957.

Kaya, Yunus, *İlm-i Kelam*, (1. Baskı), Uzakülke Yay. Erzurum 2010.

Kelbî, Ebu'l- Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el- Kelbî, *et- Teshîl li Ulûmi't- Tenzîl*, I-II (1. Baskı), Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyyi, Beyrut 1995.

Keskin, Hasan, *Kur'an'da Fitne Kavramı*, Rağbet Yay. İst. 2003.

Ketenci, Taşkın – Topuz, Metin, *Aristoteles ve Augustinus'un İnsan Anlayışları Üzerine*, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, Kaygı, (20) 2013, 1-18.

Kılavuz, Ahmet Saim, *Amel Defteri Md.* TDV. İslam Ansiklopedisi, 3/20-21.

_____ *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, Ensar Neşriyat, İst. 1998.

Kılıç, A. Yavuz - Türk, Ayşen, *Canlılarda Üreme, Üreme Sistemleri*, <http://w2.anadolu.edu.tr/aos/kitap/IOLTP/2281/unite11.pdf>. 19.03.2017.

Kılıç, Sadık, *Benliğin İnşası*, İnsan Yay. İst. 2000.

_____ “Kadın Erkeğin Kaburga Kemiğine İndirgenecek İkincil Bir Fenomen Değildir”, *Ekev Akademi Dergisi*, 10 (27), 2006, 1-20.

_____ *Kur'an (Dildeki Sonsuz Mucize)*, (1. Baskı), Ravza Yay. İst. 2014.

_____ *Kur'an'a Göre Nifâk*, Furkan Yayınları, İst. 1982.

_____ *Kur'an'da Günâh Kavramı*, (1. Baskı), Hibaş Yay. Konya 1984.

_____ “Tevbe 6. Âyeti Bağlamında Kur'an Hoşgörüsü ve Dini Çoğulculuk Paradigması”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2014, 50/2, 79-87.

Koç, Emel, “Felsefe Nedir?”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı Number 3, Bahar Spring 2009, 221-231.

Komisyon, *İmam-Hatip Liseleri Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Ders Kitabı*, (1. Baskı), M. E. B. Yay. 2010.

Komisyon, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, I-V (3. Baskı), DİB Yay. Ank. 2007.

Komisyon, *Ortaöğretim Felsefe Ders Kitabı*, (3. Baskı), M. E. B. Yay. 2012.

Komisyon, *Sosyal Değişme ve Dini Hayat*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İst. 1991.

Komisyon, *Yaşayan Dünya Dinleri*, (3. Baskı), T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2053 Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1087, Eskişehir 2013.

Konyalı, M. Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l- Beyân Fî Tefsîri'l- Kur'an*, I-XVI (4. Baskı), Üçdal Neşriyat, İst. 1968.

Kubat, Mehmet, *Kur'an'da Tevhid*, Beka Yayıncılık, İst. 2014.

Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el- Kurtubî, *El- Cami' Li Ahkâmî'l- Kur'an*, I-XXIV (1. Baskı), Thk: Abdullah b. Abdu'l- Hasani't- Türkî, Müessesetü'r- Risale, Beyrut 2006.

Kutluer, İlhan, "İnsan" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi* 1-XXXXIV, 22/320-323.

Kutub, Seyyid, *et- Tasvîru'l- Fennî Fi'l- Kur'an*, Dâru's-Şurûk, (16. Baskı), Kahire 2002.

_____ *Fî Zılâli'l- Kur'an*, Trc. İ. Hakkı Şengüler, M. Emin Saraç, Bekir Karlığa, I-XVI, Hikmet Yay. (3. Baskı) İst. 1968.

_____ *Meşâhidü'l- Kıyâme Fi'l-Kur'an*, (14. Baskı), Dâru's- Şurûk, Kahire 2002.

M. Ali el- Bâr, *Kur'an-ı Kerim 'e ve Modern Tıbbı Göre İnsanın Yaratılışı*, (1. Baskı), TDV. Yay. Ank. 1989.

Mâturîdî, İmam Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el- Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, Thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçı, Dâru Sâdır, Beyrut/ Mektebetü'l-İrşâd İst. 2001.

_____ *Te'vilât'u Ehli's- Sünne*, I-XVIII, Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 2005.

- Mâverdî, Ebu'l- Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî el-Basri, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, I-VI, Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut, Tsz.
- _____ *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, Şerh ve Ta'lîk, Muhammed Kerim Râcih, (4. Baskı), Dâr-u İkra, Beyrut 1985,
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysî, *Elhidâye ila Bulûğî'n-Nihâye*, (1. Baskı), eş-Şârika el-İmârâtü'l-Arabiyyeti'l-Müttehide, 2008.
- Mengüşoğlu, Takiyyüddin, *İnsan Felsefesi*, Doğubatu Yay. Ankara 2015.
- Meral, Yasin, "İbn Meymun'a Göre Yahudilikte İman Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (2), 2011, 243-266.
- Mevdûdî, Ebu'l Âlâ, *Tefhîmu'l-Kur'an*, I-VII (1. Baskı)Trc. Heyet, İnsan Yay. İst. 1991.
- Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke el- Meydânî, *Meâricü't-Tefekkür ve Dekâiku't-Tedebbür*, I-XV, (1. Baskı), Dâru'l- Kalem, Şam 2000.
- Mîr, Mustansır, *Kur'anî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, İnkılâb Yay. İst. 1996.
- Muhasibi, Haris el- Muhasibi, *Farz Etki Öldün*, (6. Baskı), Polen Yay. İst. 2007.
- Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr-i Kebîr*, I-IV (1. Baskı), Trc. Beşir Eryarsoy, İşaret Yay. İst. 2006.
- Murat, Mustafa, Trc. Mehmet Akbaş- Ahmet Akbaş, *Kur'an ve Sünnet Işığında Âhiret Yolculuğu- Ölüm, Kabir ve Kıyâmet Alametleri*, Beka Yay. İst. 2011, 219-221.
- Mücâhid, Ebu'l Haccâc Mücâhid b. Cebr el Kuraşî'l- Mahzûmî, *Tefsîru Mücâhid*, (1. Baskı), Dâru'l- Kütübi'l- İlmiyyi, Beyrut 2005.
- Müslim, Ebû'l- Hüseyin Müslim İbni'l Haccâc İbni Müslim el Kuşeyrî en- Neysâbûrî, *El-Câmiu's-Sahîh*, Riyad 1998.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb B. Ali en- Nesâî, *Sünenü'l-Kübrâ (Sünen-i Nesâî)*.

Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb B. Ali en- Nesâî, tahkik, Sabri b. Abdul Hâlik eş- Şâfiyyi, *Tefsîru'n-Nesâî*, I-II (1. Baskı), Müessesetü'l Kütübi's- Sekafiyyi, Beyrut-1990.

Nesefî, Ebu'l- Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü't- Tenzîl ve Hakâiki't- Te'vil*, I-VI (Thk. Seyyid Zekerîya), Dâr-u Nezar Mustafa el-Baz, Tsz.

Nursî, Bediüzzaman Said, *Sözler*, Envar Neşriyat, İst. 1993.

_____ *İşarat-ül İ'caz*, Envar Neşriyat, İst. 1996.

_____ *Lem'alar*, Envar Neşriyat, İst. 1996.

_____ *Mesnevi-i Nuriye*, DİB Yay. İst. 2016, 83.

Okumuş, Selman, *Kur'an'da Cennet Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SOB, İst. 2007.

Okuyan, Mehmet, *Kur'an'a Göre Yedi Aşamada ÂHİRET*, (2. Baskı), Düşün Yay. İst. 2015.

Öge, Sinan, “Çağdaş Dünyada Fetret Ehli”, *Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 9 Sayı: 24 (Yaz 2005) ss. 33-50.

_____ “Fıtratın Mîsâkı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 22, Erzurum 2004, 240-260.

Öz, Ahmet, *Kur'an-ı Anlamada Bağlam*, (1. Baskı), Hikmetevi Yay. İst. 2016.

Özcan, Şevket, *Dinlerin İnsana Verdiği Değer (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam Örneği)*, Ankara Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2013.

Özçelik, Harun, “Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları II”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 35, Erzurum 2011 81-101.

Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Yaratılış*, (2. Baskı), Kuramer Yay. İst. 2015.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'daki İslam*, (18. Baskı) Yeni Boyut Yay. İst. 1997.

- Paçacı, Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, (1. Baskı), Ankara Okulu Yay. Ankara 2001,
- Pezdevi, Ebu'l-Yusr Muhammed Pezdevi, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, (3. Baskı), Trc. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yay. İst. 1994.
- Rafeq Hamood Naji Qasem, *Kur'an'da Velâyet ve Berâet*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ataürk Üniversitesi, Erzurum 2016.
- Râğıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin bin Muhammed bin Mufaddal, *El- Müfredat fi Ğarîb-il Kur'an*, I-II, Dâr-u Nezâr Mustafa el-Bâz, Tsz.
- Râzî, Muhammed Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Trc. Heyet, I-XXIII (1. Baskı), Akçağ Yay. Ank. 1994.
- Sa'dî, Abdurrahman b. Nasır es- Sa'dî, *Teysîru'l-Kerîmi'r er- Rahmân Fî Tefsîr-i Kelâmi'l-Mennân*, (1. Baskı), Dâru'l- Hadîs, Kahire 2005.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't- Tefâsîr*, I-III, Dâru'l- Fikr, Beyrut 1998.
- Sâbûnî, Nûreddin, *Mâtürîdiyye Akâidi*, (7. Baskı), Çev. Bekir Topaloğlu, DİB Yay. Ank. 2000.
- Saka, Şevki, *Kur'an'ı Kerim'in Davet Metodu*, Seha Neşriyat, (2. Baskı), İst. 1991
- Salih, Subhi, *Cennet ve Cehennem*, Kayıhan Yay. İst. 2014.
- _____ Trc. Şerafeddin Gölcük, *Ölümden Sonra Diriliş*, (7. Baskı), Kayıhan Yay. İst. 2014.
- Sallâbi, Ali Muhammed, Trc. Şerafeddin Şenaslan, *İmanın Rükunları (Allah'a (cc) İman)*, (3. Baskı), Ravza Yay. İst. 2010.
- Sa'lebî, el-Hemmâm Ebû İshâk Ahmed (Sa'lebî), *el-Keşf ve'l-Beyân*, (1. Baskı), I-X, Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, Beyrut 2002.
- Sancaklı, Saffet, *Sünneti Doğru Anlamak*, (3. Baskı), Sır Yayıncılık, İst. 2009.

- Seâlibî, Ebu Abrurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebi Zeyd es-Seâlibî'l- Malikiyyi, *Tefsiru's- Seâlibi, el- Cevahiru'l- Hisan Fi Tefsiri'l- Kur'an*, I-V (1. Baskı), İhyâi't- Tûrasi'l- Arabi, Beyrut 1997.
- Sevrî, Süfyân-ı Sevrî, Ebû Abdullah Süfyân b. Said b. Mesrûk es- Sevrî el- Kûfî, *Tefsîr-u Süfyân-ı Sevrî*, Dâru'l- Kütübî'l- İlmiyyi, Beyrut 1983.
- Sinanoğlu, Mustafa, “Şirk” Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 39/193-198.
- Solmaz, N. Mehmed - Çakan, İsmail Lütfi, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*, I-III, Ensar Neşriyat, İst. 1996,
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es- Suyûtî, *Kabir Âlemi*, Kahraman Yay. İst. 2012.
- _____ *ed-Dürrü'l- Mensûr Fi't- Tefsîr-i Bi'l- Me'sûr*, I-XVII (1. Baskı), Merkezi Hicr Li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire 2003.
- Süddî, Ebu Muhammed İsmail b. Abdurrahmân es- Süddî'l- Kebir, (1. Baskı), Tahkik; Muhammed Ata Yusuf, *Tefsir-u Süddî'l- Kebir*, Dâru'l-Vefa, b. y. y. 1993.
- Sülün, Murat, “Makâm-ı Mahmûd Âyetine Farklı Bir Yaklaşım,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50:2 (2009), 13-38.
- _____ “Nefs-i Mutma'inne Âyetine Yeni Bir Yaklaşım”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50:1 (2009), 1-24.
- Şahin, M. Süreyya, “Cennet” Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 7/374-376.
- Şentürk, Lütfi - Yazıcı, Seyfettin, *İslam İlmi-hali*, (15. Baskı), DİB Yay. Ankara 2009.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed eş- Şevkânî, *Fethu'l- Kadîr el- Câmi' Beyne'r-Rivâyeti Ve'd-Dirâyeti Min İlmi't-Tefsîr*, (4. Baskı), Dâru'l Marifet, Beyrut 2007.
- Şimşek, Said, *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*, I-V, Beyan Yay. İst. 2012.

- Tabatabaî, Muhammed Hüseyin, *El- Mîzân Fî Ulûmi'l- Kur'an*, I-XX, Trc. Vahdettin İnce (Tüm ciltlerin tercümesi mevcut değildir), Kevser Yay. İst. 2001.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et- Taberî, *Tefsiru't- Taberi, Câmiu'l- Beyân An Te'vil-i Âyi'l- Kur'an*, (Thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî), I-XXVI, (1. Baskı), Kahire 2001.
- Tabersî, *Mecmau'l-Beyân Fî Tefsîri'l-Kur'an*, I-X (1. Baskı), Dâru'l- Murtazâ, Beyrut 2006.
- Tahânevî, Muhammed Ali, *Keşşâf-ü Istilâhât-i Fünûn ve'l-Ulûm*, I-II (1. Baskı), Mektebetü Lübnan, Lübnan 1996.
- Tahâvî, Ahmed b. Muhammed b. Selame Ebû Ca'fer et-Tahâvî el-Ezdi el Hanefî, el-Mısri, Trc. Süleyman Çelik, *Akidet-ü ehli's- Sünne ve'l- Cemâa*, İst. 1997.
- Taşpınar, İsmail, *Duvarın Öteki Yüzü: Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte ÂHİRET İnancı*, Gelenek Yay. İst. 2003.
- Tirmizî, Ebû İsâ, Muhammed b. İsâ et- Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr, (Sünen-i Tirmizî)*, Mektebetü'l-Maârif, Riyad Tsz.
- Topaloğlu, Bekir, "Âhiret" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 1/543-548.
- _____ "Cehennem" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 7/227-233.
- _____ "Kıyâmet" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 25/516-522.
- Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat*, Işık Yay. İst. 2014.
- _____ "Kabir" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 24/37-38.
- Tora ve Aftara, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara, (5. Kitap: Devarim), Trc. Moşe Farsi vd. İst. 2009.
- Tümer, Günay, "Asli Günâh" Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 3/496-497.

- Türçan, Galip, *Kur'an'da Âhiret İnancı*, (Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2002.
- Türkgülü, Mustafa, “Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelamî Tartışmalar”, *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt: 36, Sayı: 4, Ekim-Kasım-Aralık 2000, 63-88.
- Türkmen, Sabri, *Hadislerle Yaşamak*, Çıra Yayınları, İst. 2010,
- Uludağ, Süleyman, “Ahsen-i Takvîm” Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 2/178.
- _____ *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, (13. Baskı), TDV. Yay. Ankara 2013.
- Ulutürk, Veli, *Kur'an-ı Kerim Allah'ı (cc) Nasıl Tanıtıyor*, Nil Yay. İzmir 1994.
- Uzunay, Meral Y., *Çocuk Eğitiminde Anne Baba Tutumları*, (1. Baskı), Eşik Yay. İst. 2013.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Varlık ve Oluş*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1968.
- Vâhidî, Ebu'l- Hasan Ali b. Ahmed el- Vâhidî en- Neysâbü'rî, *Esbâbu'n- Nüzûl*, (2. Baskı), Dâru'l Islah, ed- Demmam 1992.
- Veli, Haşim (Sadeleştiren: Kamil Çakın), “Kıyâmet Alametleri”, *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 2003, 6/16, 183-198.
- Yaman, Sevde, “Tevrat’a Göre İnsan Hayatı ve Onurunun Kutsallığı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *Yahudilik Özel Sayısı*, 5 (2), 2016, 338-354.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İst. 1979.
- Yavuz, Yusuf Şevki, *Kıyâmet Alametleri* Md. TDV. İslam Ansiklopedisi, 25/522-525.
- _____ “Akıl” Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 2/242-246.

_____ “Bezm-i Elest” Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 6/106-108.

_____ “Ruh” Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 35/187-192.

_____ “Şefaât” Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 38/412-415

Yıldırım, Celal, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*, I-XIV, Anadolu Yay. İzmir 2000.

Yılmaz, Muhammet, *Hicrî İlk Üç Asırda “Şefaât” ile İlgili Âyetlerin Tefsiri*, Marife, Bahar 2014, 109-132.

Yolcu, Mehmet, *Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi*, (2. Baskı), Denge Yay. İst. 2005.

Yurdagür, Metin, *Fetret Md. TDV. İslam Ansiklopedisi*, 12/475-480.

Yüksel, Emrullah, “İslam'ın İnsandan Ne İsteddiğini Anlamaya Çalışmak”, *İst. Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4) 2001, 19-31.

_____ “Hesap” Md. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, 17/240-242.

Zâvîyetî, Muhammed Şükri Ahmed, *Tefsîr-u Dahhâk*, I-II (1. Baskı), Dâru's- Selam, Kahire 1999.

Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtazâ el-Hüseyn ez-Zebîdî, *Tâcu'l- Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XXXX, (Thk. Dâhî Abdu'l- Bâkî), Tûrâsî'l- Arabiyyi, Kuveyt 2001.

Zebîdî, Zeynü'd-Dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Latifi'z-Zebîdî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (7. Baskı), trc. ve şerh, Kamil Miras, DİB Yayınları, Ankara 1982.

Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu-l Belâğa*, to pdf: <http://www.al-mostafa.com>.

_____, *el- Keşşaf an Hakaik-ı Ğavamızı't- Tenzil ve Uyuni'l- Ekavil fî Vücuhi't- Tevil*, I-VI (1. Baskı), (Thk. Adil Ahmed Abdul Mevcud; Ali Muhammed Muavviz), Mektebetü Abikan, Riyad 1998.

Zerkânî, Muhammed Abdu'l- Azîm Zerkânî, *Menâhilü'l- İrfân Fî Ulûmi'l- Kur'an*, (3. Baskı), Dâru'l- Marifet, Beyrut 2005.

Zeyd b. Ali, Ebu'l-Hüseyn Zeyd b. Ali b. El-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlibi'l-Ulvî El-Hâşimi'l-Kureyşiiyi, *Ğarîbu'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, Thk. Muhammed Yusuf ed-Dîn, Sultan Bazar, Haydarabad Tsz.

Züheylî, Vehbe, *Et- Tefsîru'l-Münîr*, I-XVII (10. Baskı) Dâru'l- Fikr, Şam 2009.

_____ *Et-Tefsîru'l-Veciz Ala Hamîşi'l-Kur'an'il-Azim*, (2. Baskı), Dâru'l- Fikr, Şam 1996.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Lokman BEDİR
Doğum Yeri ve Tarihi	Narman/ 02.06.1972
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1996-2000
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2011-2013
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	1. “<i>Manevi Körlük</i>” adlı makalemiz, Hikmet Yurdu, Yıl: 10, C: 10, Sayı: 20, Ocak – Haziran, 2017/2, ss. 231 – 240. sayısında yayınlandı 2. “Geleceğin İnşasında İmam Hatip Okulları” sempozyumuna sunulan “<i>İmam Hatip Liselerinde Kur’an-ı Kerim Öğretimi</i>” adlı bildiri. 27-29.4.2017 Malatya. 3. “İslam ve Yorum” sempozyumuna sunulan “<i>Kıraatlerin Yoruma Etkisi</i>” adlı bildiri. 8-10.5.2017 Malatya. 4. “Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları” sempozyumuna sunulan, “<i>Niyazi Mısri’de Dünya-Âhiret İlişkisi</i>” adlı bildiri. 17-19.10.2017 Malatya. 5. Hasan Keskin’e ait “<i>Kur’an’da Fitne Kavramı</i>” adlı kitabın değerlendirilmesi, İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 8, Sayı 1, 199-206. yayınlandı. 6. 2-3.5.2018 tarihinde Malatya’da yapılacak olan “İslam ve Yorum II” sempozyumuna sunulacak “<i>Dinî Metinleri Yorumlamada Ön Kabullerin ve Gayelerin Etkisi</i>” adlı bildiri hazırlık aşamasında.
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	1. Diyanet İşleri Başkanlığı (İmam-Hatiplik) 2. Milli Eğitim Bakanlığı (Öğretmenlik) 3. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Öğretim Görevlisi)
İletişim	
E-Posta Adresi	lokman_bedir@hotmail.com
Tarih	17.11.2017